

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗΣ

**Η Περικλειϊκή πατριωτική ιδεολογία και οι επιδράσεις της
στην πνευματική ζωή των Αθηνών των 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος (επιβλέπων)

Γεωργία Ξανθάκη –Καραμάνου (μέλος)

Ανδρέας Μαρκαντωνάτος (μέλος)

Καλαμάτα, 10 Ιουλίου 2015

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
1. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	
α. Ο πατριωτικός χαρακτήρας των ελεγείων του Τυρταίου.....	8
β. Η έννοια της πατρίδας στην ποίηση του Σόλωνα.....	17
2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	
α. Το ξεκίνημα των Αθηνών.....	25
β. Τα μέτρα του Σόλωνα.....	26
γ. Η τυραννία των Πεισιστρατιδών.....	27
δ. Η μεταρρύθμιση του Κλεισθένη.....	29
ε. Θεμιστοκλής. Ο θεμελιωτής της πατριωτικής ιδεολογίας.....	30
στ. Προσπάθειες συνένωσης των πόλεων-κρατών.....	35
ζ. Η διαμόρφωση του αθηναϊκού πολιτεύματος.....	40
3. Ο «ΑΙΩΝΑΣ» ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ	
α. Ο Περικλής και η Αθηναϊκή Ηγεμονία.....	55
β. Η συνέλευση των Πελοποννησίων πριν από τον πόλεμο.....	67
γ. Τα τελεσίγραφα της Σπάρτης προς την Αθήνα.....	77
δ. Η πρώτη δημηγορία του Περικλή.....	80
ε. Σύγκριση των δημηγοριών Περικλή, Κορινθίων, Αρχίδαμου.....	86
στ. Η στρατηγική του Περικλή.....	89
ζ. Τα μέσα εφαρμογής της στρατηγικής του Περικλή.....	94
η. Η στρατηγική του Περικλή κατά τους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς.....	96

θ. Οι ανησυχίες του Περικλή επιβεβαιώνονται.....	98
ι. Ο τελευταίος λόγος του Περικλή.....	103
3.1. Η Αθήνα μετά τον Περικλή.....	115

4. Η ΠΕΡΙΚΛΕΪΚΗ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

4. 1. Οι άξονες και τα κύρια χαρακτηριστικά της

α. Ο πατριωτισμός.....	120
β. Αθηνοκεντρική και όχι εθνικιστική.....	122
γ. Τα κίνητρα και η χρησιμότητά της.....	123
δ. Το αντισπαρτιατικό πνεύμα.....	125
ε. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος.....	126

4. 2. Η διαμόρφωση ενός νέου τύπου πολίτη

α. Συμμέτοχος στις υποθέσεις της πόλης	128
β. Αυτάρκης.....	130
γ. Πολυπράγμων	132
δ. Ανεκτικός και ενσυνείδητα νομιμόφρων.....	136
ε. Ανιδιοτελής και αλτρουιστής.....	138
στ. Εραστής της πόλης.....	141
ζ. Ανδρείος.....	143
η. Έτοιμος για αυτοθυσία.....	146

5. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΠΕΡΙΚΛΕΪΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ.....	154
-------------------------	------------

6. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΚΛΕΪΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ.....

α. Οι επιδράσεις στον Λυσία.....	178
----------------------------------	-----

β. Οι επιδράσεις στον Ισοκράτη.....	185
γ. Οι επιδράσεις στον Δημοσθένη.....	197
δ. Οι επιδράσεις στον Λυκούργο.....	220
ε. Οι επιδράσεις στον Ευριπίδη.....	228
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	238
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	243
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	250

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Hornblower, Simon, Θουκυδίδης : Simon Hornblower, *Θουκυδίδης, ο ιστορικός και το έργο του*, μτφρ. Αλεξάνδρα Μανιάτη, επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003.

Hornblower, Simon, Ο ελληνικός κόσμος: Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος 479-323 π.Χ.*, μτφρ. Εύα Πέπα, Οδυσσεάς, Αθήνα 2005¹.

Hornblower, Simon, Υπόμνημα: Simon Hornblower, *Θουκυδίδου Ιστορίαι*, Τόμ. Α: Βιβλία 1-3, Επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006.

Jaeger, W., Δημοσθένης : W. Jaeger, *Δημοσθένης. Διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής του*, μτφρ. Δέσποινα Καρπούζα-Καρασάββα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012

Kagan, Donald, Θουκυδίδης: Donald Kagan, *Θουκυδίδης, ο αναμορφωτής της Ιστορίας*, μτφρ. Ελισάβετ Παπαϊάννου, Ωκεανίδα, Αθήνα 2011.

Kagan, Donald, Περικλής: Donald Kagan, *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, μτφρ. Όλγα Παπακώστα, Ωκεανίδα, Αθήνα 2005.

Mossé, Claude, Αθήνα: Claude Mossé *Αθήνα: Ιστορία μιας Δημοκρατίας*, μτφρ. Δήμητρα Αγγελίδου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.

Mossé, Claude, Δικαιοσύνη και πολιτική: Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής εποχής*, μτφρ. Γ. Νίκας, Παπαδήμας, Αθήνα 2013.

Mossé, Claude, Ιστορία των πολιτικών θεωριών : Claude Mosé, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Φοίβος Αρβανίτης, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα ά.έ.

Mossé, Claude, Περικλής : Claude Mossé *Περικλής. Ο εφευρέτης της Δημοκρατίας*, μτφρ. Σταύρου Βλοντάκη, Παπαδήμας, Αθήνα 2006.

Romilly, Jacqueline de, Άνοδος και πτώση των κρατών : Jacqueline de Romilly, *Άνοδος και πτώση των κρατών κατά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007.

Romilly, Jacqueline de, Γραμματολογία : Jacqueline de Romilly, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, μτφρ. Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.

Romilly, Jacqueline de, *Οι μεγάλοι σοφιστές*: Jacqueline De Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Φάνης Ι. Κακρυδής, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Romilly, Jacqueline de, *Προβλήματα* : Jacqueline de Romilly, *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, μτφρ. Νίκος Αγκαβανάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010.

Romilly, Jacqueline de, *Συναντήσεις* : Jacqueline de Romilly, *Συναντήσεις με την Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Κατερίνα Μηλιαρέση- Μπάμπη Αθανασίου, Το Άστυ, Αθήνα 1977.

Trédé, Monique: Suzanne Saïd, Monique Trédé, Alain Le Boulluec, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιλιβεργδής, Β. Πόθου, Τόμ. Ι, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ: *The Cambridge Ancient History*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Αθανασάτος, Κωνσταντίνος Π.: Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος, *Πλάτων, ειρωνικός και σατιρικός φιλόσοφος*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001.

Κωνσταντινόπουλος, Βασίλης Ι.: *Θουκ. Ι, 73,2-74,3:* Βασίλης Ι. Κωνσταντινόπουλος, *Θουκ. Ι, 73,2-74,3. Συμβολή στη μελέτη των αττικών επιταφίων λόγων*, ΛΟΓΟΣ και ΠΡΑΞΗ, τεύχ. 48, Άνοιξη 1992

Μπάρμπας, Ιωάννης Αχ.: Θουκυδίδης, *Περικλέους Επιτάφιος*, επιμ. Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, Ζήτρος, Αθήνα 2002.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Περικλής αποτελεί εβληματικό πρόσωπο της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας και οι σελίδες που έχουν γραφεί για τη ζωή και το έργο του είναι αναρίθμητες. Από τη στιγμή που εμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή των Αθηνών και μέχρι τον θάνατό του ένα στόχο είχε· να καταστήσει την πόλη που τον γέννησε και τον ανέθρεψε ηγέτιδα δύναμη σε όλους τους τομείς και κέντρο του ελληνικού κόσμου. Ο στόχος έγινε πραγματικότητα και ο Περικλής κατάφερε να συνδέσει το όνομά του με την «εφεύρεση» του δημοκρατικού πολιτεύματος καθώς και με την περίοδο κατά την οποία η Αθήνα αναγορεύθηκε σε ηγεμονική πόλη, απέκτησε μεγάλη δόξα και έζησε ανεξάντλητο μεγαλείο.

Από τον ίδιο δεν διαθέτουμε κανένα γραπτό κείμενο και ό,τι γνωρίζουμε για τη δράση του προέρχεται από την Ιστορία του Θουκυδίδη, που αποτελεί και την πιο αξιόπιστη πηγή πληροφόρησής μας. Θαυμάσια πηγή πληροφοριών αποτελεί, επίσης, η βιογραφία που έγραψε γι' αυτόν, περί τα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ., ο Πλούταρχος. Διάσπαρτες αναφορές βρίσκουμε και στα έργα κωμωδιογράφων, αλλά δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε αν και κατά πόσο αποδίδουν αντικειμενικά και αμερόληπτα την πραγματικότητα.

Παρά την παρέλευση τόσων αιώνων από την εποχή κατά την οποία έζησε, το ενδιαφέρον των μελετητών παραμένει αδιάλειπτο και πολλά από τα ερωτήματα που δημιουργεί η κυριαρχία του για μεγάλο χρονικό διάστημα στην δημόσια ζωή των Αρχαίων Αθηνών παραμένουν αναπάντητα. Ο υποκειμενισμός των απαντήσεων που έχουν κατά καιρούς δοθεί στα ερωτήματα αυτά προσλαμβάνουν χαρακτήρα υποθέσεων ή εικασιών και δεν αίρουν τα ζητούμενα για την έρευνα και την επιστημονική ανάλυση.

Αυτό και μόνο ως δεδομένο αποτελεί κίνητρο για ενασχόληση με την προσωπικότητα του μεγαλύτερου πολιτικού οραματιστή της ελληνικής Αρχαιότητας και ενισχύει κάθε προσπάθεια εμβάθυνσης στα πολιτικά και στρατηγικά σχέδιά του τόσο σε ειρηνικές όσο και σε πολεμικές περιόδους.

Στην πατριωτική ιδεολογία που διαμόρφωσε ο Περικλής αναφέρεται η παρούσα εργασία, η οποία υποβάλλεται ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Επιθυμώ και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Βασίλειο Κωνσταντινόπουλο, Αν. Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, χωρίς τη συνεχή ενθάρρυνση και επιστημονική καθοδήγηση του οποίου δεν θα ήταν δυνατή η ολοκλήρωσή της. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, οφείλω στα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής· στην κυρία Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, ομότ. Καθηγήτρια, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις της και στον κ. Ανδρέα Μαρκαντωνάτο, Αν. Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Ιδεολογικό υπόβαθρο

α. Ο πατριωτικός χαρακτήρας των ελεγειών του Τυρταίου

Σε αντίθεση με την Αθήνα, που εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 7^{ου} αι. π.Χ., η Σπάρτη, κατά τον αιώνα αυτό, είχε αποκτήσει ήδη σημαντική δύναμη που οφείλεται κυρίως στη συμμετοχή όλων των πολιτών της σε έναν τρόπο αγωγής, τον οποίο επέβαλε η ανάγκη για καθυπόταξη των Μεσσηνίων. Είχαν προηγηθεί μεταρρυθμίσεις σε επίπεδο θεσμών, που προσέδιδαν στη Σπάρτη χαρακτήρα «πόλεως». Οι μεταρρυθμίσεις αυτές παραδίδονται σε κείμενο παλαιότερο των μέσων του 8^{ου} αι. π.Χ., που μας είναι γνωστό από τον Πλούταρχο και κοινώς ονομαζόταν «ρήτρα».

Σύμφωνα με αυτήν οι πολίτες χωρίζονταν όχι μόνο κατά φυλές, αλλά και κατά κώμες. Προέβλεπε τη συγκρότηση τριακονταμελούς γερουσίας (δύο βασιλείς και 28 πολίτες), που θα ετοίμαζε νομοσχέδια προς έγκριση από την Εκκλησία του Δήμου, η οποία θα συνεδρίαζε τακτικά. Οι βασιλείς Πολύδωρος και Θεόπομπος, προς το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., προσέθεσαν στη «ρήτρα» διάταξη που προέβλεπε την ακύρωση της ευχέρειας της Εκκλησίας του Δήμου να συζητεί και να τροποποιεί τους νόμους.¹

Οι Σπαρτιάτες με συνεχείς επιδρομές επέκτειναν την κυριαρχία τους στις γειτονικές περιοχές και είχαν βλέψεις στην πλούσια πεδιάδα του Στενυκλάρου που ελεγχόταν από τους Μεσσηνίους. Μετά τον θάνατο του βασιλιά των Μεσσηνίων Αντίοχου, εισέβαλαν στη Μεσσηνία, αποφασισμένοι να μην επιστρέψουν, αν δεν την υποτάξουν. Έτσι, άρχισε ο πρώτος Μεσσηνιακός πόλεμος, που διήρκεσε είκοσι έτη και είναι ο παλαιότερος από τους πολέμους μεταξύ των ελληνικών κρατών. Η μεγάλη διάρκειά του σήμαινε μία τεράστια κλίμακας σύγκρουση που αποτέλεσε την αφετηρία μετατροπής της πόλεως των Σπαρτιατών σε υπερδύναμη, μέχρι το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.

Κατά την περίοδο αυτή, η Σπάρτη πέτυχε μια πολιτειακή συνθήκη που αποτελεί την αρχαιότερη πολιτική διευθέτηση και όμοιά της δεν υπήρξε σε ολόκληρη την Ελλάδα. Ωστόσο, δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η τότε Σπάρτη ως μια τυπική ελληνική πόλις. Στα όριά της ζούσαν, εκτός από τους Σπαρτιάτες, δύο ακόμη πληθυσμιακές ομάδες: οι περίοικοι, οι οποίοι ήταν ελεύθεροι, αλλά δεν είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, και οι είλωτες. Οι Σπαρτιάτες αποτελούσαν ένα μικρό τμήμα του λακωνικού πληθυσμού που κατείχε ηγετική θέση. Οι περίοικοι ήταν μία ελεύθερη αγροτική τάξη, ενώ οι είλωτες, αν και Έλληνες, αποτελούσαν τάξη οιωνεί δούλων, χωρίς δικαιώματα και αποτέλεσαν την οικονομική βάση του κράτους, που από επιλογή και ανάγκη

¹ Ο Πλούταρχος αναφέρεται στις προσθήκες που έκαναν στη «ρήτρα» οι βασιλείς Πολύδωρος και Θεόπομπος, καθώς και στο ότι ο Τυρταίος τις γνώριζε. Βλ. Πλουτ. *Λυκούργος*, 6.

W.G. Forrest, *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας*, μτφρ. Ανδρέας Παναγόπουλος, Παπαδήμας, Αθήνα 2010, σελ. 163 κ.ε. Antony Andrewes, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μτφρ. Ανδρέας Παναγόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ. 98.

μεταμορφώθηκε σε στρατιωτική μηχανή.²

Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο που έχει να παρουσιάσει η Σπάρτη είναι το πολιτειακό της σύστημα, το οποίο της προσδίδει ιδιαίτερη θέση στην Ιστορία της Αγωγής. Βεβαίως, οι πηγές από τις οποίες αντλούμε τις γνώσεις μας για τον ιδιότυπο αυτό «οργανισμό» δεν είναι σαφείς. Μπορούμε, ωστόσο, να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα από το περιεχόμενο των διασωθέντων ποιημάτων του Τυρταίου. Τα συμπεράσματα, όμως, σχετίζονται μόνο με το ιδεώδες της αγωγής και όχι με το ιστορικό υπόβαθρο από το οποίο προέκυψε η αγωγή αυτή. Για το τελευταίο είμαστε αναγκασμένοι να καταφύγουμε σε μεταγενέστερες πηγές.³

Έτσι, από τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη πληροφορούμαστε ότι η Σπαρτιατική αγωγή ήταν μονομερής και λίαν επίπονη άσκηση. Αλλά και ο Πλάτων στους «Νόμους» σκιαγραφεί την εικόνα του κράτους του Λυκούργου. Πρέπει όμως να έχουμε πάντοτε υπόψη το χρονικό διάστημα κατά οποίο παρουσιάζεται η εικόνα αυτή. Τριάντα πέντε χρόνια μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο η ηγεμονία της Σπάρτης στον ελληνικό χώρο εκμηδενίζεται με την καταστροφή στα Λεύκτρα. Παράλληλα, εκμηδενίζεται και η επί αιώνες καλλιέργεια του θαυμασμού για τη σπαρτιατική ευνομία. Από τη στιγμή που η επιθυμία της Σπάρτης για απόκτηση δύναμης έγινε ακόρεστη, οι αξίες που διέπνεαν την παλιά τιμητική ανατροφή υποχώρησε.

Για την παλαιά Σπάρτη, λοιπόν, οι πληροφορίες μας είναι πολύ λίγες και ό,τι γνωρίζουμε για τον «κόσμο του Λυκούργου» είναι μεταγενέστερο δημιούργημα και σε σημαντικό βαθμό ανάγεται σε υποθέσεις. Μεταγενέστερη και μάλιστα εξιδανικευμένη είναι κατ' επέκταση και η εικόνα που έχουμε για το φιλοσοφικό ιδεώδες της αγωγής, όπως το αντιλαμβανόταν ο μεγάλος παιδαγωγός Λυκούργος.⁴

Αλλωστε, όταν η αθηναϊκή δημοκρατία μπήκε σε τροχιά παρακμής και τα αρνητικά φαινόμενα στη δημόσια ζωή πολλαπλασιάζονταν, η σύγκριση με τους σπαρτιατικούς θεσμούς και η αναζήτηση ενός εμπνευσμένου νομοθέτη ήταν δικαιολογημένη. Γιατί ο τρόπος ζωής, η υποχώρηση της ατομικότητας έναντι της συλλογικότητας, ο διαχωρισμός των ασχολουμένων με αγροτικές εργασίες από την ελεύθερη άρχουσα τάξη, που ήταν αφιερωμένη στην εκπλήρωση των πολιτικών καθηκόντων, παρέπεμπε σε μία μορφή αγωγής ανάλογης εκείνης που περιγράφει ο Πλάτων στην «Πολιτεία».⁵

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα όλων των συστημάτων αγωγής που διαμορφώθηκαν έκτοτε ήταν η υπέρβαση του ατομικισμού και η διαμόρφωση εκ μέρους όλων των πολιτών της συλλογικής

² Paul Cartledge, *Η Αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη στην πράξη*, μτφρ. Βαγγέλη Κεφαλλονίτη, Λιβάνης, Αθήνα 2011, σσ. 109-111. W.G. Forrest, *ό.π.*, σελ. 172. Antony Andrewes, *ό.π.*, σελ.147 κ.ε. Claude Mossé, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σσ. 136-137.

³ W. Jaeger, *Paedēia*, μτφρ. Γεωργίου Π. Βερροίου, Τόμ. Α', Αθήναι 1968⁴, σελ. 114.

⁴ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 115.

⁵ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 117.

συνείδησης. Και ως η πλέον πρακτική λύση του συγκεκριμένου προβλήματος θεωρήθηκε η αυστηρή αυθεντία, όπως την εκπροσωπούσε το κράτος της Σπάρτης.

Την ανάγκη σωστής διαπαιδαγώγησης των Σπαρτιατών, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, είχε κατανοήσει πρώτος ο Λυκούργος. Είχε αντιληφθεί ότι οι Σπαρτιάτες, παράλληλα με τη σωματική άσκηση, έπρεπε να διαπλάσσουν και τον εσωτερικό τους κόσμο με τη μουσική άσκηση. Προς τον σκοπό αυτό αποστήθιζαν τα έπη του Ομήρου και τα απήγγειλαν και σε περίοδο πολέμου και σε περίοδο ειρήνης. Η πρόσκληση του ποιητή Τέρπανδρου από τη Λέσβο, κατά τη διάρκεια του πρώτου Μεσσηνιακού πολέμου, όταν είχε ξεσπάσει εμφύλια διαμάχη, για να κατευνάσει με τα μελοποιημένα ποιήματά του τα πάθη και να επαναφέρει την ομόνοια, εκεί απέβλεπε. Αλλά και όταν στη Λακεδαίμονα είχε ενσκήψει ασθένεια και τα κρούσματα ανομίας είχαν αρχίσει να πολλαπλασιάζονται, οι Σπαρτιάτες αναζήτησαν τη λύση στη δύναμη της ποίησης. Προσκάλεσαν, λοιπόν, από την Κρήτη τον ποιητή Θαλήτα, ο οποίος αποκατέστησε την τάξη, εισήγαγε τον πολεμικό χορό της πυρρίχης και καθιέρωσε «γυμνοπαιδίας». Χοροί ανδρών και παιδών τραγουδούσαν πολεμικά μέλη, το περιεχόμενο των οποίων εξυμνούσε την αφοσίωση στην πατρίδα και την επιτέλεση του καθήκοντος προς αυτήν.⁶

Για τους Σπαρτιάτες η ανάγκη υπέρβασης του ατομικισμού παρουσιάστηκε, επομένως, πολύ νωρίς και ήταν η μόνη επιλογή προκειμένου να καθυποτάξουν τους Μεσσηνίους, που το φιλελεύθερο πνεύμα τους δεν τους επέτρεπε να αποδεχθούν οποιαδήποτε μορφή δουλείας. Η εκπαίδευση, λοιπόν, του συνόλου των πολιτών και η απαλλαγή τους από κάθε βιοποριστική απασχόληση ήταν στοιχείο εκ των ὄντων οὐκ ἄνευ, για να συγκρατηθούν οι Μεσσηνιοί. Ο Τυρταίος αποτελεί την κυριότερη πηγή άντλησης πληροφοριών για τα πολιτικά και πολεμικά ιδεώδη που καλλιέργησε ο τρόπος εκπαίδευσης των Σπαρτιατών. Γιατί από τα ποιήματά του αποδεικνύεται ότι τα πρώτα στάδια διαμόρφωσης της συγκεκριμένης αγωγής τοποθετούνται κατά τη διάρκεια της

⁶ Νικολάου Παπαδόπουλου, *Τυρταίος, ο εθνικός ποιητής της Σπάρτης*, Αθήναι 1957, σσ. 6-7. Ο λυρικός ποιητής Αλκμάν, που καταγόταν από τις Σάρδεις, αλλά είχε πολιτογραφεί στη Σπάρτη, ανέπτυξε πλούσια πνευματική δραστηριότητα. Σε αντίθεση με τον Τυρταίο, που η γλώσσα και η μορφή της ποίησής του ακολουθούν τα ομηρικά πρότυπα, ο Αλκμάν εισήγαγε στη χορική λυρική ποίηση τη δωρική διάλεκτο. Στα άσματά του προβάλλεται η άμιλλα μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι οποίες παρουσιάζονται να δρουν ελεύθερα στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή, στοιχείο που δεν συναντούμε ούτε στους Ίωνες ούτε στους Αθηναίους. Είναι πάντως γενικώς αποδεκτό ότι στη Σπάρτη εκτός από την ελεγειακή ποίηση είχε καλλιεργηθεί και η μουσική. Βλ. W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 133-134. C. M. Bowra, *Αρχαία Ελληνική λυρική ποίηση*, μτφρ. Ι.Ν. Καζάκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Τόμ. Α, σελ. 60 κ.ε. Δημ. Ν. Γουδή, *Ανθολογία Αρχαίων Ελλήνων Λυρικών*, Παπαδήμας, Αθήνα 1974, σελ. 185. Στα τέλη του 7^{ου} αι., η Σπάρτη αποτελούσε το πνευματικό κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η σπαρτιατική κοινωνία απολάμβανε τις χαρές της ζωής και δεν πρέπει να τη συνδέουμε με την αυστηρότητα που θα αποκτήσει το σύστημά της αργότερα, μετά τα Περσικά. Βλ. Antony Andrewes, *ό.π.*, σσ. 309-310. Επίσης, Ι. Θ. Κακριδής, *Ελα Αφροδίτη, ανθοστεφανωμένη*, Αθήνα 1933, σελ. 32.

χρονικής περιόδου κατά την οποία έζησε ο ίδιος.

Άλλωστε, ουσιαστικό ρόλο στην αγωγή αυτή, αλλά και γενικότερα στην πνευματική και πολιτική εξέλιξη της Σπάρτης διαδραμάτισε η ποίηση του Τυρταίου.⁷ Οι ελεγείες του καλλιέργησαν στους πολίτες την αντίληψη ότι το ενδιαφέρον τους για τα κοινά πρέπει να είναι έντονο και ότι η υπεροχή της κοινότητας έναντι του ατόμου απαιτεί προθυμία που φθάνει μέχρι την αυτοθυσία.

Είναι αλήθεια ότι, όταν ο Τυρταίος προτείνει την αυτοθυσία ως στάση ζωής, η Σπάρτη βρισκόταν στην ανάγκη να αντιμετωπίσει τους Μεσσηνίους. Στα ποιήματά του, όμως, οι αντιλήψεις αυτές αποτυπώνονται κατά τρόπο απόλυτο και υπερχρονικό. Οι κανόνες που υπαγορεύουν στους πολίτες δεν εκπορεύονται από μία κρίσιμη στιγμή, πράγμα, άλλωστε, συνηθισμένο κατά τις πολεμικές περιόδους, αλλά αποτελούν το θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε ο κόσμος της Σπάρτης. Ο Τυρταίος, που πρώτα από όλα είναι δάσκαλος της δράσης,⁸ με την ποίησή του εκφράζει ό,τι πιστεύουν οι πολίτες και γι' αυτό χρησιμοποιεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Όταν, όμως, λέγει «εγώ», δεν εκφράζει την υποκειμενική του γνώμη, αλλά την καθολική. Το «εγώ» της πατρίδας, δηλαδή, αντικαθιστά το ατομικό με το πολιτειακό ιδεώδες.⁹

⁷ P. E. Easterling- B. M. W. Knox, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή, Παπαδήμας, Αθήνα 1994, σελ. 184. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σελ. 414. Οι ιστορικές πηγές για τον Τυρταίο δεν συμφωνούν. Τον παρουσιάζουν ως Σπαρτιάτη στρατηγό ή ως στρατηγό που στάλθηκε, κατόπιν εντολής δελφικού χρησμού, από τους Αθηναίους στους Σπαρτιάτες ως στρατηγός κατά τον β' Μεσσηνιακό πόλεμο. Η Σούδα αναφέρει ότι ήταν Λάκων ή Μιλήσιος (βλ. Λεξικό Σούδα, επιμ. Βασίλης Κατσαρός, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 1134). Δεν είναι πάντως λίγοι εκείνοι που, όπως παρατηρεί ο Α. Lesky, (*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπητού Γ. Τσοπανάκη, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985⁵, σσ. 186-187), δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν σε έναν Σπαρτιάτη του 7^{ου} αι. την ικανότητα να συνθέσει αυτές τις ελεγείες: «Όμως εναντίον τέτοιων τελείως αόριστων σκέψεων μιλούν αποφασιστικά οι δωρισμοί της γλώσσας του. Ακριβώς επειδή είναι τόσο λιγιστοί, μαρτυρούν τό αθέλητο γλίστρημα προς τη διάλεκτό του, ενός ποιητή που έμαθε να γράφει σε μια άλλη. Έτσι γλυτώνουμε από την υποχρέωση να αποδώσουμε σ' έναν ξένο τέλειαν προσαρμογή στο πνεύμα και τις συνθήκες της Σπάρτης, και πρέπει να θεωρήσουμε τις ελεγείες του Τυρταίου σαν εκδηλώσεις ενός ανθρώπου, που στις κρίσιμες στιγμές της κοινότητάς του, βοήθησε άμεσα ίσως σαν πολεμιστής». Α. Δ. Σκιαδάς, *Αρχαϊκός Λυρισμός I*, Αθήνα 1982², σσ. 41-42. Δημ. Ν. Γουδή, ό.π., σσ. 106-107. W. Jaeger, ό.π., σσ. 490-491, σημ. 33. Διόδωρος Σικελιώτης, 66.3 (Τόμ. 11^{ος}, Κάκτος, Αθήνα 1998): ὕστερον δὲ δουλευόντων Μεσσηνίων τοῖς Λακεδαιμονίοις, Ἀριστομένης ἔπεισε τοὺς Μεσσηνίους ἀποστῆναι τῶν Σπαρτιατῶν, καὶ πολλὰ κακὰ διειργάσατο τοὺς Σπαρτιάτας ὅτε καὶ Τυρταῖος ὁ ποιητὴς ὑπὸ Ἀθηναίων ἡγεμῶν ἐδόθη τοῖς Σπαρτιάταις. Γιάννης Δάλλας, *Αρχαίοι Λυρικοί- Γ', Ελεγειακοί*, Άγρα, Αθήνα 2007, σελ. 36.

⁸ Robert Flaceliere, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ.-επιμ. Γεράσιμου Δ. Βανδώρου και Ελπινίκης Κάζου-Βανδώρου, Παπαδήμας, Αθήνα 2004⁴, σελ. 133.

⁹ Βλ. W. Jaeger, ό.π., σσ. 122-123. Suzanne Saïd, Monique Trédé, Alain Le Boulluec, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιλιβεργής, Β. Πόθου, Τόμ. Ι, Παπαζήσης, Αθήνα 2001, σελ. 104. (Στο εξής: **Monique Trédé**). Στοιχεία που απηχούν το ίδιο πνεύμα υπάρχουν μόνο στο παρακάτω απόσπασμα από ελεγεία του Καλλίνου.

Επομένως, οι αρετές, τις οποίες παρουσιάζει με τόση έμφαση, δεν υπαγορεύονται από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, από τα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα της εποχής του και από τις ιδιαιτερότητες της Σπάρτης. Αντίθετα, ο ποιητής αναζητά τις αρετές που θα επιφέρουν, σε κάθε χρόνο και υπό οποιαδήποτε δεδομένα, την ευνομία, την ευδαιμονία και το μεγαλείο της πόλης. Αφετηρία του είναι η σύνολη ιστορία της Σπάρτης, όχι η εποχή του, και γι' αυτό επικαλείται συνεχώς την παράδοση και την ιστορία του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι αρετές που νοηματοδοτούν τη ζωή του ανθρώπου εξυμνήθηκαν από όλους τους ποιητές, μετά τον Όμηρο, στον ίδιο τόνο και με τα ίδια επιχειρήματα.¹⁰

Ο σύνδεσμος του πολίτη με την πόλη, σε περιόδους ειρήνης, ακόμη και στη Σπάρτη, υπήρχε σε λανθάνουσα κατάσταση. Στους έσχατους, όμως, κινδύνους η

*μέχρις τέο κατάκεισθε; κόντ' ἄλκιμον ἔξετε θυμόν,
ὦ νέοι; οὐδ' αἰδεῖσθ' ἀμφιπερικτίονας
ὦδε λίην μεθιέντες; ἐν εἰρήνῃ δὲ δοκεῖτε
ἦσθαι, ἀτὰρ πόλεμος γαῖαν ἅπασαν ἔχει
(απ.1 West 1-4)*

*(Πότε θα δείξετε θάρρος; Ως πότε θα κείτεστε χάμω,
νέοι; Τους γειτόνους λαούς πώς δεν τους ντρέπεστ' εσεῖς
έτσι να κάθεστε ξέγνοιαστοι; Κάνετε ως να 'χουμε ειρήνη
κι όμως τη χώρα βαρὺς πόλεμος ζώνει παντού).
Μτφρ. Θρ. Σταύρου*

Ο ποιητής προτρέπει τους συμπολίτες του να αμυνθούν κατά των Κιμμερίων, που είχαν εισβάλει στη Μικρά Ασία. Με βάση το απόσπασμα αυτό ο Α. Lesky βλέπει ως πιθανή την επίδραση του Καλλίνου στον Τυρταίο. Βλ. σχετικά, Α. Lesky, ό.π., σελ. 187. Botsford & Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, αναθ. από Donald Kagan, μτφρ. Σωτηρίου Ε. Τσιρώνη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σσ. 115-116. Ρ. Ε. Easterling- Β. Μ. W. Knox, ό.π., σελ. 183. Γιάννης Δάλλας, ό.π., σελ. 15.

Αντίθετα, κατά τον W. Jaeger, ό.π., σσ. 131-132, η σχέση των δύο ποιητών δεν είναι απολύτως σαφής. Εκείνο που για τον Καλλίνο και τους συμπολίτες του αποτελούσε υπέρτατη αλλά στιγμιαία και ανεπανάληπτη προσπάθεια, για τη Σπάρτη έγινε διαρκής κατάσταση και τύπος αγωγής. Ο Τυρταίος διαμόρφωσε νέες ιδέες για την κοινότητα και οι αντιλήψεις του για το ηρωικό πνεύμα προσέδωσε στη Σπάρτη την ηρωική της φυσιογνωμία. Οι αντιλήψεις του αυτές διαδόθηκαν γρήγορα και εκτός σπαρτιατικών ορίων και ο Τυρταίος παρέμενε ο τυπικός ποιητής του «σπαρτιατικού» φρονήματος ακόμη και στις μη σπαρτιατικές ή και εχθρικές προς τη Σπάρτη πόλεις. Οι στίχοι του συναντούνται συχνά σε επιτύμβια επιγράμματα πεσόντων πολεμιστών του 5^{ου} αι. και στους δημόσιους επιτάφιους λόγους της πόλης των Αθηνών κατά τον 4^ο αι. Ο Πλάτων προβάλλει τον Τυρταίο ως πρότυπο, όταν καθορίζει τη θέση της τάξης των πολεμιστών στην ιδανική πολιτεία, και διακηρύσσει ότι ο πολεμιστής πρέπει να τιμάται περισσότερο από τον ολυμπιονίκη. Antony Andrewes, ό.π., σελ. 297. Βλ. και Γεωργίας Ξανθάκη Καραμάνου, *Παρατηρήσεις στο 1^ο απόσπασμα του Τυρταίου*, στο περιοδικό σύγγραμμα της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, Τόμ. έκτος, Αθήνα 1982, σελ. 9.

¹⁰ Βλ. Αντώνιος Μάρκος, *Η έννοια της «αρετής» στον ποιητή Τυρταίο*, στα Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τόμ. Β, Αθήνα 1987-1988, σσ. 144-145.

ιδέα του συνόλου, το «ξυνὸν ἔσθλόν», μετατρέπεται σε δύναμη ανυπέροβλητη.¹¹ Τέτοιος ακριβώς ήταν ο κίνδυνος από τους Μεσσηνίους και η αντιμετώπισή του δεν απαιτούσε απλώς ισχυρή στρατιωτική και πολιτική ηγεσία, αλλά και πνευματική έκφραση των νέων ανθρωπίνων αξιών και αρετών. Κήρυκας των ιδεών και αρετών αυτών αναδεικνύεται ο Τυρταίος, αφού με την ποίησή του η ιδέα της κοινότητας καθίσταται ένα είδος επιτομής όλων των ανθρωπίνων και θείων πραγμάτων, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Jaeger,¹² ένας μοναδικός χώρος, στον οποίο ζει και εκδηλώνει τις δραστηριότητές του το άτομο. Έδωσε, επομένως, νέα έννοια στην αρετή και καθώρισε τα νέα γνωρίσματα του «ἀγαθοῦ» ανθρώπου, με πλαίσιο αναφοράς τους την πόλη και τον κοινωνικό βίο.¹³

Οι στίχοι του απευθύνονται στο σύνολο των πολιτών ή στους νέους. Με επικλήσεις και προτροπές υπενθυμίζει ότι ένας δρόμος ανοίγεται μπροστά τους, ο δρόμος της αυτοθυσίας για την υπεράσπιση της πόλης. Η μη επίδειξη θάρρους και η αποφυγή να προστρέξουν στον πόλεμο για την αντιμετώπιση των αντιπάλων θα υποχρεώσει τους ίδιους να ζήσουν ό,τι ζουν οι αντίπαλοί τους. Είναι εμφανές ότι οι προτροπές αυτές έχουν παιδαγωγικό χαρακτήρα, κάτι βεβαίως που υπάρχει και στο έπος. Το έπος, όμως, εκτυλίσσεται σε έναν ιδεατό κόσμο, ενώ η ελεγεία απευθύνεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα και μας μεταφέρει στην εποχή, κατά την οποία ζει ο ποιητής. Ωστόσο, η ποιητική έκφραση ακολουθεί το ομηρικό έπος. Ο Τυρταίος δεν δανείστηκε από τον Όμηρο μόνο το γλωσσικό υλικό, αλλά και ολόκληρους στίχους της *Ιλιάδας*, όπου εξυμνείται η ανδρεία και η αρετή των πολεμιστών που βρίσκονται αντιμέτωποι με κινδύνους.¹⁴ Η αφαίρεση του μυθικού πλαισίου, στο οποίο παραπέμπουν οι στίχοι αυτοί, και η προσαρμογή τους στις περιστάσεις που αντιμετώπιζε τότε η Σπάρτη εξυπηρετούσαν κατά τον καλύτερο τρόπο την προσπάθεια του Τυρταίου.

Αν αφαιρέσουμε από τα ποιήματά του ό,τι παρέλαβε από τον Όμηρο, αυτό που μένει ως δικό του πνευματικό δημιούργημα μπορεί να μην είναι μεγάλο. Αναμφίβολα, όμως, έχει μεγάλη σημασία το ότι κατάφερε να μεταπλάσσει το ομηρικό ιδεώδες της ηρωικής εποχής σε ηρωισμό αγάπης προς την πατρίδα. Ο ομηρικός ήρωας δεν είναι μόνο γενναίος, αλλά και όμορφος, με πολλές ιδιότητες και χαρίσματα. Ο Τυρταίος περιορίζει όλα αυτά, υποβαθμίζει τις άλλες αρετές που δεν είχαν πατριωτική αξία: τις αθλητικές επιδόσεις, την προσωπική ομορφιά, την καλή καταγωγή, τον πλούτο, την ευγλωττία και εξαίρει σε μεγαλύτερο βαθμό από τον Όμηρο την πολεμική ανδρεία και τη δόξα του γενναίου

¹¹ I.N. Περυσινάκης, *Αρχαϊκή λυρική ποίηση*, Παπαδήμας, Αθήνα 2012, σελ. 191.

¹² W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 129.

¹³ Βλ. Αντώνιος Μάρκος, *ό.π.*, σελ. 132.

¹⁴ Δημ. Ν. Γουδή, *ό.π.*, σελ. 106 κ.ε. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β', *ό.π.*, σελ. 221. Botsford & Robinson, *ό.π.*, σσ. 83-85. Γεωργίας Ξανθάκη - Καραμάνου, *ό.π.*, σελ. 10. Γιάννης Δάλλας, *ό.π.*, σελ. 38. I.N. Περυσινάκης, *ό.π.*, σελ. 192 κ.ε.

πολεμιστή.¹⁵

Όσες όμως και αν είναι οι επιδράσεις που δέχθηκε ο Τυρταίος από τον Όμηρο και από τα ηρωικά ιδεώδη των επών του, η ποίησή του προσβλέπει στη δημιουργία μιας πόλης, της οποίας όλοι οι πολίτες μπορούν να αναδειχθούν ήρωες, αφού ανά πάσα στιγμή είναι έτοιμοι να θυσιαστούν γι' αυτήν. Κατάφερε, με άλλα λόγια, να διαμορφώσει την ιδέα της κοινότητας, για την οποία ζουν και πεθαίνουν όλοι.¹⁶

Σε μία άλλη ελεγεία του, την «Εὐνομία», που θεωρείται το τελειότερο από τα ποιήματά του, ο Τυρταίος εμφανίζεται ως εκπρόσωπος της εσωτερικής τάξης. Επιχειρεί να συμφιλιώσει τους Σπαρτιάτες, εξαίροντας την αξία και τη σημασία του νόμου και της πειθαρχίας και υπενθυμίζοντας τις ολέθριες συνέπειες που θα προέκυπταν, αν δεν υποχωρούσαν οι έριδες και οι διαμάχες. Ανέφερε τη δωρική κατάκτηση της Πελοποννήσου, επαινούσε το ένδοξο παρελθόν και έδινε έμφαση στους χρησμούς του Μαντείου των Δελφών, σύμφωνα με τους οποίους η Σπάρτη, που ιδρύθηκε από τους θεούς, δεν πρέπει να φοβάται, γιατί ο Ζευς έδωσε στους Ηρακλείδες την αρχήν, ενώ ο Πύθιος Απόλλων με τους χρησμούς διένειμε δίκαια την εξουσία μεταξύ των βασιλέων, της Γερουσίας και του δήμου.

*Φοῖβον ἀκούσαντες Πυθωνόθεν οἴκαδ' ἔνεικαν
μαντείας τε θεοῦ καὶ τελέεντ' ἔπεα·
ἄρχειν μὲν βουλῆς θεοτιμήτους βασιλῆας,
οἴσι μέλει Σπάρτης ἡμερόεσσα πόλις,
πρεσβυγενεῖς τε γέροντας· ἔπειτα δὲ δημότας ἄνδρας
εὐθείαις ῥήτραις ἀνταπαμειβομένους
μυθεῖσθαί τε τὰ καλὰ καὶ ἔρδειν πάντα δίκαια,
μηδ' ἐπιβουλεύειν τῆδε πόλει τι κακόν,
δήμου δὲ πλήθει νίκη καὶ κράτος ἔπεσθαι·
Φοῖβος γὰρ περὶ τῶν ᾧδ' ἀνέφηγε πόλει.*

(απ. 4 West 1-10)

Υποδεικνύει τις αρχές που πρέπει να διέπουν τη ζωή των πολιτών στο πλαίσιο της πόλης, όπως αυτές μας έχουν παραδοθεί από τον Πλούταρχο, στον *Βίο του Λυκούργου*. Από τα αποσπάσματα που διασώθηκαν διαπιστώνεται ο πολιτειακός παιδαγωγικός του ρόλος και αφήνεται να διαφανεί ο κόσμος της Σπάρτης και σε περίοδο ειρήνης και σε περίοδο πολέμου. Εκείνο που προέχει

¹⁵ Bruno Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφρ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1984, σελ. 240. Γεωργίας Ξανθάκη-Καραμάνου, ό.π., σσ. 6-7. Γιάννης Δάλλας, ό.π., σελ. 39.

¹⁶ W. Jaeger, ό.π., σελ. 125. Αντώνιος Μάρκος, ό.π., σελ. 140. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, , ό.π., σελ. 186.

είναι η ηθική αναμόρφωση των πολιτών, σύμφωνα με τις παραδεδομένες αρχές και υπό τη σκέπη της θεότητας.¹⁷

*αὐτὸς γὰρ Κρονίων, καλλιστεφάνου πόσις Ἴηρης,
Ζεὺς Ἡρακλείδαις τήνδε δέδωκε πόλιν
οἷσιν ἄμα προλιπόντες Ἐρινέον ἠνεμόεντα
εὐρεῖαν Πέλοπον νῆσον ἀφικόμεθα.*

(Τυρτ. 2D)

Στη συνέχεια, εξαιρεί την ανδρεία που επέδειξαν οι Σπαρτιάτες στον πρώτο Μεσσηνιακό πόλεμο υπό τον βασιλέα Θεόπομπο και την προβάλλει ως πρότυπο στους συγχρόνους του, προκειμένου να επανακτήσουν τα εδάφη τους και να ζήσουν αρμονικά σε μια ευνομούμενη πατρίδα.

Η χρονολόγηση της Ευνομίας δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια. Πολλοί την τοποθετούν μετά τη μάχη Σπαρτιατών-Μεσσηνίων στη Μεγάλη Τάφρο, στην οποία μάχη, όπως μας πληροφορεί ο Πausanias, νίκησαν οι Σπαρτιάτες και απώθησαν τον επικεφαλής των Μεσσηνίων Αριστομένη καθώς και το διασωθέν τμήμα του στρατού του στο όρος Είρα, μεταξύ Τριφυλίας και Ολυμπίας, πλησίον του σημερινού χωριού Κακαλέτρι και του ποταμού Νέδα.¹⁸

Η «Εὐνομία» προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία, γιατί μας βοηθεί να κατανοήσουμε τον Τυρταίο ως ποιητή, αλλά και να αντλήσουμε στοιχεία που σχετίζονται με τα νομικά θεμέλια του σπαρτιατικού κράτους. Καταδεικνύει ότι η προσπάθειά του δεν περιοριζόταν απλώς στη δημιουργία ενός νέου φρονήματος, ενός νέου πολιτικού ήθους και ενός νέου πλαισίου αρετών, από τις οποίες έπρεπε να εμφορείται ο πολίτης. Οι διασωθέντες στίχοι της δείχνουν ότι ο Τυρταίος, επικαλούμενος κάθε στοιχείο της ιστορικής ζωής της Σπάρτης, διαβλέποντας τη μελλοντική πορεία των πραγμάτων και κατανοώντας το «δέον γενέσθαι», όρισε τις πολιτικές και ηθικές αρχές που έπρεπε να διέπουν τις πράξεις και τις ενέργειες των πολιτών σε οποιαδήποτε πολιτική βαθμίδα και αν ανήκαν.¹⁹

Με βάση όλα αυτά ο Τυρταίος της «Εὐνομίας», όπως εύστοχα παρατηρεί ο W. Jaeger,²⁰ ανήκει στη Σπάρτη, αλλά ο Τυρταίος των Ελεγείων ανήκει σε ολόκληρο τον ελληνισμό. Στην ποίησή του εκφράσθηκε ένας νέος κόσμος ηρώων και ενσαρκώθηκε η ιδέα του κράτους, που πολύ γρήγορα ξεπέρασε τα όρια της

¹⁷ W. Jaeger, *ό.π.*, σσ. 124-125. Bruno Snell, *ό.π.*, σσ. 237-238. W.G. Forrest, *ό.π.*, σελ. 179. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, *ό.π.*, σελ. 185.

¹⁸ Νικολάου Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σσ. 11-12.

¹⁹ Αντώνιος Μάρκος, *ό.π.*, σελ. 133. Ο Λυκούργος στον λόγο του *Κατὰ Λεωκράτους*, 106-107, διέσωσε ελεγεία του Τυρταίου, στην οποία εξυμνείται ο θάνατος του πολεμιστή για τη σωτηρία της πατρίδας. A. Lesky, *ό.π.*, σελ. 187: Η ποίηση αυτού του ανθρώπου περικλείεται σε ένα και μοναδικό αίτημα, να ριψοκινδυνεύσει κανείς την ζωή του για την νίκη μπαίνοντας μπροστά με τους προμάχους. Όταν ψάλλη για το παρελθόν της Σπάρτης, το κάμνει για να συναγάγη από αυτό την πρόκληση για το παρόν. Με αυτό το πνεύμα ύμνησε στην *Εὐνομία* του και την εσωτερική οργάνωση της Σπάρτης σαν άφθαρτο και δοσμένο από τον Απόλλωνα σύνταγμα. W.G. Forrest, *ό.π.*, σσ. 179-180. I.N. Περγυσινάκης, *ό.π.*, σελ. 211 κ.ε.

²⁰ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 131.

Σπάρτης. Στοιχεία του κόσμου αυτού μνημονεύονται από τους μεταγενέστερους και πολλοί εκπρόσωποι του πνεύματος παραπέμπουν συχνά στο πολιτικό και ποιητικό οικοδόμημα του Τυρταίου.

Πλην της *Εὐνομίας* ο Τυρταίος έγραψε τις *Υποθήκες*, από τις οποίες διασώθηκαν τρεις πλήρεις ελεγείες. Τα θέματά τους έχουν πατριωτικό περιεχόμενο και είχαν τον ίδιο σκοπό· να αφυπνίσουν, δηλαδή, τους Σπαρτιάτες, να ενδυναμώσουν την πίστη και την αφοσίωση στην πατρίδα, να αναλογισθούν ότι η δειλία είναι καταισχύνη και όνειδος, ενώ η περιφρόνηση του θανάτου οδηγεί στο μεγαλείο και την αιώνια δόξα.²¹

Στις *Υποθήκες* είναι εμφανής η προσπάθεια να αναδείξει την αξία της κοινότητας και να πείσει ότι ενώπιόν της δεν έχει θέση το εφήμερο. Στόχος του παραμένει η δημιουργία μιας πόλης, που το σύνολο των πολιτών της είναι αποφασισμένοι να πεθάνουν υπερασπίζοντάς την. Άλλωστε, ο θάνατος στο πεδίο της μάχης είναι ό,τι καλύτερο για έναν πολεμιστή, αφού εξασφαλίζει αιώνια δόξα.²² Αντίθετα, η μη ανταπόκριση στο καθήκον έναντι της πόλης συνιστά ντροπή που ακολουθεί διά βίου και αναγκάζει όποιον τη φέρει να περιπλανιέται μακριά από την πατρίδα και να εκτίθεται στην ταπείνωση.

Απευθύνεται, λοιπόν, στους νέους, παροτρύνοντάς τους να αγαπήσουν την πατρίδα, να επιδιώξουν τη νίκη, να μην λιποψυχήσουν και εγκαταλείψουν τους υπερήλικες. Τους υπενθυμίζει ότι η επίδειξη ανδρείας στον έσχατο κίνδυνο και η θυσία για τη σωτηρία της πόλης ανυψώνει ηθικά τον πολεμιστή και τον καθιστά πρότυπο για τους ζώντες. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που επιζήσει και εξέλθει νικητής. Όλοι τον θαυμάζουν και του παραχωρούν τιμητικά τη θέση τους. Το διαπιστώνουμε καθαρά στο απόσπασμα:

*πάντες μιν τιμῶσιν ὁμῶς νέοι ἢ δὲ παλαιοί,
πολλὰ δὲ τερπνὰ παθῶν ἔρχεται εἰς Αἴδην·
γηράσκων ἄστοϊσι μεταπρέπει, οὐδέ τις αὐτόν
βλάπτειν οὔτ' αἰδοῦς οὔτε δίκης ἐθέλει,
πάντες δ' ἐν θῶκοισιν ὁμῶς νέοι οἷ τε κατ' αὐτόν
εἴκουσ' ἐκ χῶρης οἷ τε παλαιότεροι.
ταύτης νῦν τις ἀνήρ ἀρετῆς εἰς ἄκρον ἰκέσθαι
πειράσθω θυμῷ μὴ μεθιείς πολέμου.*

(απ. 12 West 37-44)

Η προτροπή που περιέχεται στους δύο τελευταίους στίχους υποδηλώνει τη νέα αντίληψη για τις σχέσεις πολίτη και πόλης. Ο πολίτης πρέπει να ενδυναμώσει, να ενισχύσει και να ενεργοποιήσει «τὸν θυμὸν», την ψυχή, τον εσωτερικό του κόσμο, μέσω της παράδοσης, της οικογένειας και της πατρίδας. Αυτοί είναι οι παράγοντες που θα παρακινήσουν τους Σπαρτιάτες και κυρίως τους νέους «ἐθέλειν ἀποθνήσκειν», σύμφωνα με τον ρήτορα Λυκούργο,

²¹ Νικολάου Παπαδόπουλου, ό.π., σελ. 13. Monique Trédé, ό.π., σελ. 105.

²² Bruno Snell, ό.π., σελ. 240.

«βούλεσθαι», σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, προκειμένου να διατηρηθεί η υπόσταση της πόλης.²³

Είναι φανερό ότι στις ελεγείες του Τυρταίου περιέχονται τα στοιχεία τα οποία κατέστησαν τη Σπάρτη ισχυρή και επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη ζωή των πολιτών της. Βεβαίως, η σπαρτιακή αγωγή είναι συνδεδεμένη με μία συγκεκριμένη εποχή, αλλά το γεγονός ότι η πόλη συνιστούσε ιδέα, γύρω από την οποία περιστρέφονταν τα πάντα, έμελλε να αξιολογηθεί στους μετέπειτα αιώνες ως κάτι πολύ γενικότερο. Ο Πλάτων θα αναγνωρίσει στη σπαρτιατική αντίληψη για τον πολίτη και στον τρόπο αγωγής του ένα από τα μόνιμα θεμέλια κάθε πολιτειακού-αστικού πολιτισμού.²⁴

Αλλά και ο ρήτορας Λυκούργος, παραθέτει το απόσπασμα 10 του ποιητή και σημειώνει ότι με αυτόν οι Σπαρτιάτες «καὶ τῶν πολεμίων ἐκράτησαν καὶ τὴν περὶ τοὺς νέους ἐπιμέλειαν συνετάξαντο». Αναφερόμενος δε στο ποιητικό του έργο αποφαίνεται για τις επιδράσεις που ασκεί στις ψυχές των νέων: *κατέλιπε γὰρ αὐτοῖς ἐλεγεία ποιήσας, ὧν ἀκούοντες παιδεύονται πρὸς ἀνδρείαν: καὶ περὶ τοὺς ἄλλους ποιητὰς οὐδένα λόγον ἔχοντες περὶ τούτου οὕτω σφόδρα ἐσπουδάκασιν ὥστε νόμον ἔθεντο, ὅταν ἐν τοῖς ὅπλοις ἐξεστρατευμένοι ὦσι, καλεῖν ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλέως σκηνὴν ἀκουσομένους τῶν Τυρταίου ποιημάτων ἅπαντας, νομίζοντες οὕτως ἂν αὐτοὺς μάλιστα πρὸ τῆς πατρίδος ἐθέλειν ἀποθνήσκειν.*²⁵

β. Η έννοια της πατρίδας στην ποίηση του Σόλωνα

Οι πληροφορίες μας για το απώτατο παρελθόν των Αθηνών προέρχονται από μυθικές διηγήσεις. Η αρχαιολογία και η μελέτη των τοπωνυμίων τείνουν προς την παραδοχή ότι ήταν ήδη κατοικημένη, πριν την έλευση των Ελλήνων στον χώρο της Βαλκανικής. Κατά τη μυκηναϊκή εποχή, το κράτος που είχε υπό τον έλεγχο του την Αττική, διαλύθηκε. Ακολούθησε σταδιακή ενοποίηση κοινοτήτων, η οποία ολοκληρώθηκε κατά το 700 π.Χ. Οι τέσσερις κώμες της ΒΑ. Αττικής (Προβάλινθος, Μαραθών, Αφιδνα, Ραμνούς) αποτέλεσαν κράτος χωριστό ή ομοσπονδία κρατιδίων. Προβάλλεται, όμως, και η άποψη ότι η Αττική δεν διασπάστηκε, αφού η απόκρουση μιας δωρικής εισβολής, κατά τον 10^ο αι. π.Χ., δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί, αν οι δυνάμεις της ήταν κατακερματισμένες. Αλλά και η συμμετοχή των Αθηναίων και των Ιώνων της Εύβοιας στην αμφικτιονία των Δελφών όχι ως πολιτών χωριστών κρατών, αλλά ως μελών ενιαίας φυλετικής κοινότητας, υποδηλώνει ότι η Αττική και το ιωνικό τμήμα της Εύβοιας ανήκαν σε ένα κράτος, του οποίου οι πολίτες ονομάζονταν Ίωνες.²⁶

²³ Bruno Snell, ό.π., σσ. 237. T.A. Sinclair, *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως*, Τόμ. Α, Παπαζήσης, Αθήναι 1969, σσ. 31-32.

²⁴ W. Jaeger, ό.π., σελ. 122.

²⁵ Λυκούργου, *Κατά Λεωκράτους*, 106-107.

²⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β', ό.π., σελ. 30.

Η εξουσία του βασιλιά, που ήλεγχε την Αττική από την ακρόπολη των Αθηνών, φαίνεται ότι, μετά τη μυκηναϊκή εποχή, κατέρρευσε με αποτέλεσμα πολλοί τοπικοί άρχοντες να αυτονομηθούν και να μεταβληθούν σε ανεξάρτητους ηγεμόνες. Ο πληθυσμός εντάχθηκε σε γένη, φρατρίες και φυλές, στους κόλπους των οποίων αναπτύχθηκαν έντονοι τοπικισμοί και έριδες που λειτούργησαν ανασταλτικά. Η ύπαρξη, όμως, κοινών θεσμών, λατρειών και μιας εθνικής συνείδησης ενίσχυσαν τη βούληση για διατήρηση της φυλετικής ενότητας στο πλαίσιο ενός κρατικού οργανισμού.

Όμως, οι απόψεις που υποστηρίζονται για όλα αυτά παρουσιάζουν μεταξύ τους πολλές αποκλίσεις, αφού σε μεγάλο βαθμό συνιστούν υποθέσεις και δεν εκπορεύονται από ιστορικές πηγές. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ακόμη και αν δεχθούμε ότι, στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., η Αθήνα αποτελεί μία πόλη, οι έριδες και οι ανταγωνισμοί θα ήταν συχνά φαινόμενα μεταξύ των αριστοκρατικών οικογενειών.²⁷

Όπως επισημάνθηκε στα προηγούμενα, η πνευματική και πολιτική εξέλιξη των Αθηνών, κατά τον 7^ο αι. π.Χ., σε σύγκριση με τη Σπάρτη, παρουσιάζει υστέρηση. Οι απαρχές της πνευματικής της προόδου συμπίπτουν με τους χρόνους του Σόλωνα, το έργο του οποίου άσκησε μεγάλες επιδράσεις στους μεταγενέστερους και αρκετά έθιμα και νομοθετήματα, που ίσχυσαν επί αιώνες, τα ανήγαγαν στη δική του έμπνευση και δημιουργία.

Το νομοθετικό και ποιητικό έργο του Σόλωνα είναι πολύ σημαντικό και η σπουδαιότητά του αναγνωρίζεται ως σήμερα. Η ποίησή του, που αποτελεί την πρώτη εμφάνιση της Αττικής στην ιστορία της λογοτεχνίας, απηχεί τα κίνητρα των πολιτικών του πράξεων, ενώ οι νόμοι του, με την παιδευτική τους δύναμη, συντέλεσαν στη διαμόρφωση μιας νέας αντίληψης περί πολίτη. Πολλοί μελετητές αναγνωρίζουν στα ποιήματά του τις πρώτες νύξεις περί διακυβέρνησης του κράτους και τις απαρχές της μετάβασης από την πολιτική σκέψη στη θεωρία. Ο σεβασμός με τον οποίο τον περιέβαλαν υποδηλώνει ότι η προσφορά του στο πνευματικό και πολιτικό επίπεδο υπήρξε μεγάλη. Τα παιδιά, στην αρχή της φοίτησής τους στο σχολείο, αποστήθιζαν τα ποιήματά του. Αργότερα, οι ιστορικοί της νέας εποχής τα συγκέντρωσαν και τα διατήρησαν, γιατί τον αναγνώριζαν ως πολιτικό διδάσκαλο και ως σημαντική μορφή, αφού η πρωταρχική του μέριμνα ήταν η προαγωγή του κοινού συμφέροντος.²⁸

Στην εποχή του, η παιδεία και η τέχνη των Αθηνών ήταν βαθιά επηρεασμένες από το ιωνικό πνεύμα. Από το πνεύμα αυτό ήταν φυσικό να επηρεασθεί και ο ίδιος, τόσο ως προς τον τρόπο ζωής, όσο και ως προς τις ιδέες. Θεωρείται, όμως, πρωτοπόρος στην προσπάθεια να διαμορφωθεί σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής γνήσιο αττικό πνεύμα, βασικό στοιχείο του οποίου ήταν η

²⁷ Claude Mossé, *Αθήνα: Ιστορία μιας Δημοκρατίας*, μτφρ. Δήμητρα Αγγελίδου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σσ. 18-19. (Στο εξής: **Claude Mossé, Αθήνα**). Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 94 κ.ε.

²⁸ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 176. Paul Cartledge, *ό.π.*, σσ. 154-155. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, *ό.π.*, σελ. 205.

σύνδεση του πολίτη με την πόλη, έστω και χωρίς το περιεχόμενο που έλαβε η σύνδεση αυτή αργότερα, με την επικράτηση της περικλεικής δημοκρατίας.

Οι ελεγείες και οι ιάμβοί του είναι γραμμένοι στην ιωνική με τύπους της αττικής διαλέκτου, αφού, κατά την εποχή εκείνη, η αττική διάλεκτος δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ακόμη για υψηλή ποίηση. Οι σκέψεις που εκφράζονται στα ποιήματά του είναι επίσης ιωνικές. Αλλά στις επιδράσεις αυτές προσέθεσε προσωπικά του στοιχεία και δημιούργησε έτσι ένα νέο σύνολο ιδεών που τις διατυπώνει με ιδιαίτερη ευχέρεια. Οι σίχοι του πάντως του προσέδιδαν αίγλη και συγκινούσαν τόσο τους πλούσιους γαιοκτήμονες όσο και τους πενέστες.²⁹

Η ποίησή του χρονολογείται πριν από τη νομοθεσία του. Χαρακτηρίζεται για τον παιδαγωγικό της τόνο και τη συχνή επίκληση του πατριωτισμού των συμπολιτών του. Όπως, οι άνθρωποι των χρόνων αυτών αναζήτησαν στήριγμα στη δικαιοσύνη, έτσι και ο Σόλων πιστεύει στη δύναμη της Δίκης. Οι απόψεις του μας γυρίζουν στον Αρχίλοχο, που θεωρούσε ότι η ζωή είναι εκτεθειμένη σε κινδύνους και ότι τα ανθρώπινα δεν έχουν μονιμότητα, αλλά συνεχώς εναλλάσσονται. Την εναλλαγή, όμως, των ανθρώπινων ο Σόλων την εκλαμβάνει ως αποτέλεσμα της δικαιοσύνης που είναι μόνιμη και η άσκησή της συνιστά αρετή.³⁰

Πριν από αυτόν, ο Ησιόδος την επικαλέσθηκε πρώτος κατά της πλεονεξίας του αδελφού του και την προέταξε ως δύναμη εναντίον της «ύβρεως». Ο Σόλων επαναλαμβάνει τις ιδέες του Ησιόδου και τις συμπληρώνει. Μιλά για την κατάρρα η οποία βαραίνει τα πλούτη που αποκτούνται με τη βία και την απάτη. Όσα αναφέρει, παραπέμπουν στις έννοιες που αποτέλεσαν το κέντρο της θρησκευτικής και ηθικής σκέψης ως βαθιά στην κλασική εποχή.³¹ Θεωρεί ότι

²⁹ W. Jaeger, ό.π., σσ. 176-177. Άγγελος Σ. Βλάχος, *Η οικοδόμηση της Δημοκρατίας*, Παπαδήμας, Αθήνα 1999, σελ. 29.

³⁰ Bruno Snell, ό.π., σσ. 240-241. Jacqueline de Romilly, *Συναντήσεις με την Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Κατερίνα Μηλιαρέση-Μπάμπη Αθανασίου, Το Άστυ, Αθήνα 1977, σελ. 127. **(Στο εξής: Jacqueline de Romilly, Συναντήσεις)**. Πλουτάρχου, *Σόλων*, 2. Ο Πλουτάρχος υποστηρίζει ότι ο Σόλων έβαζε τον εαυτό του με το μέρος των φτωχών. Παραθέτει μάλιστα τους στίχους: πολλοί γάρ πλουτοῦσι κακοί, ἀγαθοί δὲ πένονται/ ἀλλ' ἡμεῖς αὐτοῖς οὐ διαμεψόμεθα/ τῆς ἀρετῆς τὸν πλοῦτον· ἐπεὶ τὸ μὲν ἔμπεδόν ἐστιν,/ χρήματα δ' ἀνθρώπων ἄλλοτε ἄλλος ἔχει. (Πολλοί κακοί είναι πλούσιοι, πολλοί καλοί πεινάνε· εμεῖς ὁμως δεν θα πουλήσουμε/ την αρετή μας για χάρη του πλούτου· γιατί η αρετή είναι σταθερή, ενώ τα πλούτη σήμερα τα έχει ο ένας, αύριο ο άλλος). Πλουτάρχου, *Σόλων*, 3, (μτφρ. Μ.Γ. Μερακλής, Κάκτος, Αθήνα 1992).

³¹ A. Lesky, ό.π., σελ. 194. Bruno Snell, ό.π., σελ. 279. Για τις ιδέες του Σόλωνα και του Ησιόδου περί πλούτου, βλ. Antony Andrewes, ό.π., σσ. 166-167. Paul Cartledge, ό.π., σσ.104-105. T.A. Sinclair, ό.π., σσ. 33-34. Jacqueline de Romilly, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, μτφρ. Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988, σελ. 59. **(Στο εξής: Jacqueline de Romilly, Γραμματολογία)**. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, ό.π., σελ. 207. Jacqueline de Romilly, *Άνοδος και πτώση των κρατών κατά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007, σελ. 65 κ.ε. **(Στο εξής: Jacqueline de Romilly, Άνοδος και πτώση των κρατών)**. Cynthia Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, μτφρ. Αντ. Η. Σακελλαρίου, Παπαδήμας, Αθήνα 2008, σελ. 27.

κανείς δεν μπορεί να παραγνωρίζει τη δύναμη της Δίκης, αφού αποτελεί μέρος της θεϊκής τάξης και στο τέλος εξέρχεται πάντα νικήτρια. Η υπέρβαση του ανθρώπινου μέτρου και των ορίων της δικαιοσύνης επισύρουν την άφευκτη τιμωρία. Προειδοποιεί, λοιπόν, τους συμπολίτες του να μην επιδιώκουν μανιωδώς το ατομικό συμφέρον. Βλέπει την καταστροφή της πόλης να επέρχεται και προσπαθεί να την αποτρέψει³².

Πλουτοῦσιν δ' ἀδίκους ἔργμασι πειθόμενοι

.....

*οὔθ' ἱερῶν κτεάνων οὔτε τι δημοσίων
φειδόμενοι κλέπτουσιν ἐφ' ἀρπαγῇ ἄλλοθεν ἄλλος,
οὐδέ φυλάσσονται σεμνὰ Δίκης θέμεθλα,
ἢ σιγῶσα σύνοιδε τὰ γιγνόμενα πρό τ' ἔοντα,
τῶ δὲ χρόνῳ πάντως ἦλθ' ἀποτεισομένη.
τοῦτ' ἤδη πάση πόλει ἔρχεται ἔλκας ἄφυκτον,
ἔς δὲ κακὴν ταχέως ἦλυθε δουλοσύνην,
ἢ στάσιν ἔμφυλον πόλεμόν θ' εὐδοντ' ἐπεγείρει,
ὅς πολλῶν ἐρατὴν ὤλεσεν ἠλικίην·*

(απ. 4 West)

Η θεοδικία για τον Σόλωνα στις περιπτώσεις αυτές είναι αναπόδραστη. Είναι πολύ χαρακτηριστικοί οι στίχοι:

*τοιαύτη Ζηνὸς πέλεται τίσις· οὐδ' ἐφ' ἐκάστῳ
ὥσπερ θνητὸς ἀνὴρ γίγνεται ὀξύχολος,
αἰεὶ δ' οὐ ἔλέληθε διαμπερές, ὅστις ἀλιτρόν
θυμόν ἔχει, πάντως δ' ἐς τέλος ἐξεφάνη·
ἀλλ' ὁ μὲν αὐτίκ' ἔτεισεν, ὁ δ' ὕστερον· οἳ δὲ φύγῳσιν
αὐτοὶ, μηδὲ θεῶν μοῖρ' ἐπιοῦσα κίχη,
ἦλυθε πάντως αὐτίς· ἀναίτιοι ἔργα τίνουσιν
ἢ παῖδες τούτων ἢ γένος ἐξοπίσω.*

(απ. 13 West 25-32)

Οι στίχοι αυτοί ανήκουν στη μεγάλη του ελεγειακή προσευχή προς τις Μούσες και μας βοηθούν να συμπεράνουμε ότι ο Σόλων ήταν βαθύτατα σκεπτόμενος άνθρωπος. Η ελεγεία αποτελεί ύμνο στον παλαιό αριστοκρατικό ηθικό κώδικα και αναφέρεται με έμφαση στον υλικό πλούτο και την κοινωνική καταξίωση. Διακηρύσσει ότι η φυσική ορμή προς απόκτηση είναι απαραίτητο να υπόκειται σε περιορισμούς. Ότι αποκτά ο άνθρωπος, πρέπει να το αποκτά με τιμιότητα. Πλούτη που κερδήθηκαν ανέντιμα και με διάπραξη αδικιών προκαλούν την «ἄτην», η οποία θα επέλθει μετά βεβαιότητας.³³

³² I.N. Περουσινάκης, ό.π., σελ. 281. Monique Trédé, ό.π., σελ. 106.

³³ W. Jaeger, ό.π., σελ. 180. W.G. Forrest, ό.π., σελ. 212. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, ό.π., σελ. 207. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Σόλων υποστήριζε ότι *χρήματα δ' ἱμείρω μὲν ἔχειν, ἀδίκως δὲ*

Όλοι όσοι αμάρτησαν, θα πληρώσουν, άλλος αργά και άλλος γρήγορα. Η τιμωρία θα επέλθει, ο θεός δε βιάζεται, κανείς δεν ξεφεύγει από το μάτι του και μερικές φορές, αν δεν τιμωρηθούν οι «αίτιοι», τις αμαρτίες θα τις πληρώσουν οι «ἀναίτιοι». Οι απόψεις αυτές του Σόλωνα τον καθιστούν πνευματικό πρόδρομο του Αισχύλου³⁴, ο οποίος στις *Χοηφόρους* (506) «συγκρίνει τα ζωντανά παιδιά ενός ανθρώπου που πέθανε, με τους φελλούς, οι οποίοι προφυλάσσουν από το βούλιαγμα το δίχτυ που βρίσκεται στη θάλασσα. Τέτοια αίσθηση για την ενότητα μιας οικογένειας πρέπει να διευκόλυνε τους Έλληνες στην αντίληψη ότι ο θεός τιμωρεί τις αμαρτίες των γονιών στα πρόσωπα των απογόνων τους».³⁵

Η τιμωρία, όμως, για αμαρτίες που διαπράττονται δεν περιορίζεται μόνο στο ατομικό, αλλά επεκτείνονται και στο συλλογικό επίπεδο. Έτσι, η μανιώδης προσπάθεια των πολιτών για ικανοποίηση συμφερόντων οδηγεί συχνά στη σύγκρουση και αυτή με τη σειρά της στην προσβολή των θεμελίων της δικαιοσύνης και στην καταστροφή της πόλης. Κατά τον W. Jaeger, οι αντιλήψεις του Σόλωνα για την τιμωρία που επιβάλλεται στην πόλη, της οποίας οι πολίτες, στο όνομα των συμφερόντων τους, διαπράττουν αδικίες, διαφέρουν από εκείνες του Ησιόδου. «Δὲν φαντάζεται ὅτι «θεία τιμωρία» σημαίνει λοιμὸν και λιμὸν, ὅπως ὁ Ἡσιόδος· τὴν θεωρεῖ ἐννύπαρχουσαν εἰς τὸ κράτος, διότι πᾶσα παράβασις τῆς δικαιοσύνης σημαίνει ἀναταραχὴν τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἐν κράτος τιμωρούμενον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, προσβάλλεται ὑπὸ κομματικῶν ἐρίδων καὶ ἐμφυλίου πολέμου: οἱ πολῖται του συσπειροῦνται εἰς συμμορίας, αἱ ὁποῖαι σκέπτονται μόνον τὴν βίαν καὶ τὴν ἀδικίαν· μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐνδεῶν ἀπομακρύνονται τῶν οἰκιῶν των, γίνονται δούλοι, λόγω χρεῶν, καὶ πωλοῦνται εἰς ξένην χώραν. Ἀκόμη καὶ ὅταν εἷς ἄνθρωπος προσπαθῇ νὰ ἀποφύγῃ αὐτὴν τὴν κατὰ τοῦ ἔθνους κατάραν μὲ τὸ νὰ κρύπτεται εἰς τὰς πλέον μυστικὰς γωνίας τῆς οἰκίας του, ἢ κατὰρα «ὑψηλὸν δ' ὑπὲρ ἕρκος ὑπέρθορον» τὸν ἀνευρίσκει καὶ ἐκεῖ».³⁶

Οι παραπάνω διαπιστώσεις και προειδοποιήσεις για όσα συμβαίνουν στις πόλεις, όπου παραβιάζεται η δικαιοσύνη, γίνονται για πρώτη φορά από τον Σόλωνα. Για πρώτη φορά, δηλαδή, προβάλλεται η ανάγκη ύπαρξης εσωτερικού νόμου στην κοινωνική ζωή. Όπου απουσιάζει ή παραβιάζεται ο εσωτερικός νόμος, επικρατεί το κοινωνικό κακό που στρέφεται εναντίον όλων. Αυτή η διαπίστωση του Σόλωνα αποτελεί την πρώτη αντικειμενική έκφραση της αλήθειας, σύμφωνα με την οποία η παραβίαση της δικαιοσύνης συνιστά διακοπή

πεπᾶσθαι/ οὐκ ἐθέλω· πάντως δ' ὕστερον ἦλθε δίκη. (Χρήματα θέλω να ἔχω, αλλά δε θέλω ἀδίκια να τα αποχτώ· γιατί πάντα ἐρχεται ὕστερα η τιμωρία). Βλ. Πλουτάρχου, *Σόλων*, 2. Γιάννης Δάλλας, ὁ.π., σσ. 90-91. I.N. Περυσινάκης, ὁ.π., σελ. 281.

³⁴ Αισχύλου *Χοηφόροι*, 506: παῖδες γὰρ ἀνδρὶ κληδόνος σωτήριοι/ θανόντι, φελλοὶ δ' ἄγουσι δίκτυον/ τὸν ἐκ βυθοῦ κλωστήρα σῶζοντες λίνου.

³⁵ A. Lesky, ὁ.π., σελ. 195. Α.Δ. Σκιαδάς, ὁ.π., σσ. 148-155. Antony Andrewes, ὁ.π., σσ. 209-210. Οι ιδέες αυτές του Σόλωνα πρέπει να συνδεθούν με την προσπάθειά του να εφαρμόσει το δίκαιο, να οργανώσει το κράτος, να προχωρήσει στην ίση κατανομή της ιδιοκτησίας και να αποτρέψει την κατάχρηση εξουσίας επί των ασθενέστερων.

³⁶ W. Jaeger, ὁ.π., σελ. 177. W. G. Forrest, ὁ.π., σελ. 84. Βλ. *Σόλων*, απ. 4, West.

της ζωής της κοινότητας.

Και όταν θυμάται τις αντίθετες εικόνες του Ησιόδου για τη δίκαιη και την άδικη πόλη, αναφέρεται στα επιτεύγματα που μπορούν να προκύψουν από την Ευνομία. Την Ευνομία τη βλέπει ως θεά, όπως και τη Δίκη, και η δύναμή της είναι έμφυτη. Την ίδια εποχή, βέβαιως, οι Μιλήσιοι φυσικοί φιλόσοφοι Θαλής και Αναξίμανδρος προσπαθούν να συλλάβουν την ιδέα ενός σταθερού νόμου στην αιώνια μεταβολή της φύσης. Με παρόμοιο τρόπο και ο Σόλων προσπαθούσε να δείξει την ύπαρξη σταθερής τάξης στην πορεία των φυσικών γεγονότων και της ζωής.³⁷

Την ύπαρξη νόμου, που θα συνδέει την αιτία με το αποτέλεσμα εντός της κοινωνικής τάξης, επισημαίνει στους στίχους:

*ἐκ νεφέλης πέλεται χιόνος μένος ἠδὲ χαλάζης,
βροντὴ δ' ἐκ λαμπρᾶς γίγνεται ἀστεροπῆς·
ἀνδρῶν δ' ἐκ μεγάλων πόλις ὄλλυται· ἐς δὲ μονάρχον
δῆμος αἰδρείηι δουλῶσύνην ἔπεσεν·
λίην δ' ἐξάραντ' οὐ ράδιόν ἐστε κατασχεῖν
ὑστερον, ἀλλ' ἤδη χρῆ περι πάντα νοεῖν.*

(απ. 9 West)

Για τον Σόωνα μεγαλύτερος κίνδυνος ήταν η τυραννία, η εξουσία, δηλαδή, μιας αριστοκρατικής οικογένειας με την υποστήριξη του απλού λαού επί των υπολοίπων αριστοκρατών. Δεν αναφέρεται στην περίπτωση δημοκρατικής κυριαρχίας, γιατί ο λαός είχε πολιτική απειρία και οι συνθήκες δεν είχαν ωριμάσει για τη δημοκρατία. Οι προειδοποιήσεις του επαληθεύθηκαν αργότερα, όταν ο Πεισίστρατος ανέλαβε την εξουσία.³⁸

Σε όλη του τη ζωή, βασική του μέριμνα ήταν η διαπαιδαγώγηση των πολιτών και η διαμόρφωση της πεποίθησης ότι αναπότρεπτο καθήκον τους είναι η συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις. Διέβλεπε ότι μέσω της ενεργούς

³⁷ W. Jaeger, *ό.π.*, σσ. 177-178. Jacqueline de Romilly, *Γιατί η Ελλάδα*, μτφρ. Αθηνά-Μπάμπη Αθανασίου-Κατερίνα Μηλιαρέση, Το Άστυ, Αθήνα 1996, σσ. 89-90.

³⁸ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 177. Ο Σόλων ενδιαφερόταν για το δίκαιο και το απέδειξε, όταν απέκτησε δύναμη. Δεν άσκησε εξουσία, την αποποιήθηκε και μάλιστα για τη στάση του αυτή κατηγορήθηκε για αδυναμία και ανοησία. Σε κάποιο όμως απόσπασμα ποιήματός του που διασώθηκε (23), υπερασπίζεται τον εαυτό του επισημαίνοντας πως λυπήθηκε την πατρίδα και μέριμνά του ήταν η θέσπιση νόμων που επέβαλαν και στον καλό και στον κακό τη σωστή δικαιοσύνη. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι με τους νόμους του προσπάθησε να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ φτωχών και πλουσίων, δεν έδωσε στον εαυτό του την ικανοποίηση ότι πεθαινόταν άφηνε την Αθήνα σε έννομη τάξη. Ένα χρόνο πριν από τον θάνατό του, ο Πεισίστρατος κατέλαβε την εξουσία και η Αθήνα γνώρισε την τυραννία, από την οποία θα απαλλαγεί με την κατάργηση της εξουσίας των μεγάλων οικογενειών από το σύνταγμα του Κλεισθένη. Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, μτφρ. Μπάμπη Αθανασίου-Κατερίνα Μηλιαρέση, Το Άστυ, Αθήνα 1977, σελ. 24. Claude Mossé, *Αθήνα*, *ό.π.*, σελ. 25 κ.ε. Antony Andrewes, *ό.π.*, σσ. 99-100. Paul Cartledge, *ό.π.*, σελ. 125. Cynthia Farrar, *ό.π.*, σελ. 45. W.G. Forrest, *ό.π.*, σελ. 234. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, *ό.π.*, σελ. 209. Γιάννης Δάλλας, *ό.π.*, σελ. 88.

συμμετοχής τους θα αναπτυσσόταν το αίσθημα αγάπης για την πατρίδα, η οποία από αφηρημένη έννοια γινόταν πραγματικότητα. Την ανάπτυξη αυτού του αισθήματος διακηρύσσει με την ελεγεία του *Σαλαμής*,³⁹ στην οποία συναντούμε στοιχεία ανάλογα εκείνων που συναντούμε και στην ποίηση του Τυρταίου.⁴⁰

Από την ελεγεία «*Σαλαμής*» διασώθηκαν τέσσερα δίστιχα, στα οποία ο ποιητής εμφανίζεται ως κήρυκας από τη Σαλαμίνα και λέει ότι, αν η Αθήνα υποχωρούσε στον αγώνα της να φέρει στην επιρροή της τη νήσο, ο ίδιος θα προτιμούσε να είναι πολίτης ενός ξερονησιού παρά ένας από τους «σαλαμιναφέτας».⁴¹ Σημειώνεται ότι στα τέσσερα δίστιχα της συγκεκριμένης ελεγείας εντοπίζεται η πρωιμότερη μαρτυρία προσπάθειας, που απέβλεπε στη διαμόρφωση ενός πλαισίου πατριωτικής συμπεριφοράς, η οποία υπεράνω των συμφερόντων του πολίτη έθετε την κοινότητα. Η πίστη του Σόλωνα στον πατριωτισμό διαφαίνεται και από την περίπτωση του Τέλλου του Αθηναίου, τον οποίο θεωρεί ευδαίμονα για τον ηρωικό του θάνατο και για τις μεταθανάτιες τιμές που του απέδωσαν οι Αθηναίοι.⁴²

Με τη συνολική του δράση ο Σόλων υπέδειξε την ανάγκη δημιουργίας κράτους δικαίου, στο οποίο κάθε πολίτης μπορούσε να απαιτήσει σεβασμό των δικαιωμάτων του. Ως οπαδός του μέτρου υποστήριζε ότι ο λαός θα μπορούσε να ακολουθεί σωστά τους αρχηγούς του, αν δεν τον αφήνουν πολύ ελεύθερο ούτε του φέρνουν με βία. Υποστήριζε, επίσης, πως αν είχε πάρει τη βουκέντρα, κάποιος κακόβουλος και άπληστος άνθρωπος, δεν θα μπορούσε να συγκρατήσει τον λαό.⁴³

Δικαιολογημένα, λοιπόν, για τους μεταγενέστερους υπήρξε ο πρώτος

³⁹ Σόλων, απόσπ. 1-2 W. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 151.

⁴⁰ Ποίηση και πολιτική για τον Σόλωνα είναι στοιχεία άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους. Γι' αυτό η ποίησή του δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί αποκομμένη από την πολιτική του δράση. Από την ποίησή του γνωρίζουμε ότι ο ρόλος του στην κατάληψη της Σαλαμίνας, όταν η Αθήνα πολεμούσε με τα Μέγαρα για την κατοχή της νήσου, ήταν σημαντικός. Στην ελεγεία του, που αργότερα ονομάστηκε *Σαλαμής*, παρουσιάζεται ως κήρυκας από τη Σαλαμίνα και παροτρύνει τους Αθηναίους να μην εγκαταλείψουν την προσπάθεια, αλλά να μπου στη μάχη. Για την προσφορά του Σόλωνα στην πνευματική και πολιτική ζωή των Αθηνών βλ. Δ. Λιαντίνης, *Τα Ελληνικά*, Αθήνα 1999, στο κεφ. *Σολώνεια και Περίκλεια Δημοκρατία*, σσ. 159-170. Πλουτάρχου, *Σόλων*, 8.

⁴¹ A. Lesky, *ό.π.*, σελ. 192 κ.ε. Δημ. Ν. Γουδή, *ό.π.*, σελ. 113. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, *ό.π.*, σελ. 206.

⁴² Βλ. Ἡροδότου Α, 30. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο Πλούταρχος, περιγράφοντας τη συνάντηση του Σόλωνα με τον Κροίσο, στις Σάρδεις. Στη συνάντηση αυτή, αφού ο Σόλων είδε τα πλούτη του Κροίσου ο τελευταίος «*ἠρώτησεν αὐτὸν ...εἴ τινα οἶδεν ἀνθρώπων αὐτοῦ μακαριώτερον. ἀποφνημαμένου δὲ τοῦ Σόλωνος ὅτι οἶδε Τέλλον αὐτοῦ πολίτην, καὶ διεξελεθόντος ὅτι χρηστός ἀνὴρ ὁ Τέλλος γενόμενος καὶ παῖδας εὐδοκίμους καταλιπὼν καὶ βίον οὐδενὸς ἐνδεᾶ τῶν ἀναγκαίων, ἐτελεύτησεν ἐνδόξως ἀριστεύσας ὑπὲρ τῆς πατρίδος...*». Βλ. Πλουτάρχου, *Σόλων*, 27.

⁴³ *Κέντρον δ' ἄλλος ὡς ἐγὼ λαβών, / κακοφραδῆς τε καὶ φιλοκτῆμων ἀνὴρ, / οὐκ ἂν κατέσχε δήμον.* Βλ. Αριστοτέλους *Αθηναίων Πολιτεία*, 12. Jacqueline de Romilly, *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, μτφρ. Νίκος Αγκαβανάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010, σσ. 125-126. W. G. Forrest, *ό.π.*, σελ. 213. (Στο εξής: **Jacqueline de Romilly, Προβλήματα**).

αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης (προστάτης του δήμου).⁴⁴ Κατά τη γνώμη πολλών, είναι ένας από τους πατέρες της αθηναϊκής δημοκρατίας. Θα ήταν, ωστόσο, αναχρονιστικό και θα συνιστούσε παραμόρφωση της αλήθειας να χαρακτηρίσουμε τον Σόλωνα ως δημοκρατικό με οποιαδήποτε έννοια. Γιατί δεν θα μπορούσε να περάσει από το νου ενός μεταρρυθμιστή των αρχών του 6^{ου} αι. π.Χ. κάτι που να έχει ομοιότητες με ανεπτυγμένη δημοκρατία. Εκείνο που μπορούμε να υποστηρίξουμε είναι ότι ο Σόλων δημιούργησε το θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε αργότερα η δημοκρατία και ότι ορισμένα μέτρα του απέκτησαν αναδρομικά έναν πρώιμο δημοκρατικό χαρακτήρα.⁴⁵

Οπωσδήποτε, όμως, θεωράκισε την πόλη του απέναντι σε εξουσίες του ενός ανδρός, τη μοναρχία δηλαδή, που μέχρι τότε υπήρχε σε μεγάλο μέρος του ελληνικού κόσμου. Αντί για τη μοναρχία προώθησε την εξουσία των ολίγων, που αργότερα θα γίνει γνωστή ως ολιγαρχία. Προωθώντας δε αυτή τη μορφή εξουσίας ο Σόλων πίστευε ότι βρίσκεται μεταξύ δύο ανταγωνιστικών δυνάμεων, των πλουσίων και των φτωχών. Αργότερα, μάλιστα, υποστηρίχθηκε ότι και ο ίδιος ανήκε στους «μεσαίους», ότι υποστήριζε τα συμφέροντα των «μεσαίων» πολιτών και ότι εισήγαγε ένα «μεσαίο» πολίτευμα. Το περιεχόμενο του «μέσου», για το οποίο γίνονταν πολλές συζητήσεις στην Ελλάδα, ήταν αντι-αριστοκρατικό, προωθούσε, δηλαδή, τα συμφέροντα των εύπορων πολιτών που δεν ήταν άριστοι λόγω καταγωγής και θεωρούσαν ότι έπρεπε να διευρυνθεί το προνόμιο κατοχής της εξουσίας πέρα από την παλιά αριστοκρατική ελίτ.⁴⁶

⁴⁴ Βλ. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία*, 28.1-2: *Ἔως μὲν οὖν Περικλῆς προειστήκει τοῦ δήμου, βελτίω τὰ κατὰ τὴν πολιτείαν ἦν, τελευτήσαντος δὲ Περικλέους πολὺ χεῖρω. πρῶτον γὰρ τότε προστάτην ἔλαβεν ὁ δῆμος οὐκ εὐδοκιμοῦντα παρὰ τοῖς ἐπιεικέσιν· ἐν δὲ τοῖς πρότερον χρόνοις ἀεὶ διετέλουν οἱ ἐπιεικεῖς δημαγωγοῦντες. ἐξ ἀρχῆς μὲν γὰρ καὶ πρῶτος ἐγένετο προστάτης τοῦ δήμου Σόλων...* Jacqueline de Romilly, *Γραμματολογία*, ὁ.π., σελ. 59. Christopher Carey, *Ἡ Δημοκρατία στην Κλασικὴ Αθήνα*, μτφρ. Ελένη Ηλία Βολονάκη, επιστ. Επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σελ. 29.

⁴⁵ Paul Cartledge, ὁ.π., σελ. 123. Antony Andrewes, ὁ.π., σσ. 102-103. W.G. Forrest, ὁ.π., σελ. 231. Jacqueline de Romilly, *Προβλήματα*, ὁ.π., σσ. 196-197.

⁴⁶ Paul Cartledge, ὁ.π., σσ. 126-127. Claude Mossé, *Περικλής. Ο εφευρέτης της Δημοκρατίας*, μτφρ. Σταύρου Βλοντάκη, Παπαδήμας, Αθήνα 2006, σελ. 31 κ.ε. **(Στο εξής: Claude Mosé, Περικλής).**

2. Ιστορικό υπόβαθρο

α. Το ξεκίνημα των Αθηνών

Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Θησέα, οι κάτοικοι των Αθηνών προχώρησαν στη δημιουργία συνδέσμου μεταξύ τους, οργάνωσαν κοινό δίκαιο και συγκρότησαν έναν μηχανισμό αυτοδιοίκησης της πόλης που αναγνώριζε ως δικαίωμα και καθήκον των ελεύθερων πολιτών την ανάληψη δημοσίων αξιωμάτων. Οι ίδιες μεταρρυθμίσεις είχαν εκχωρήσει τη γη στους ιδιώτες και μετέβαλαν τους καλλιεργητές σε ιδιοκτήτες της. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός αριστοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο αντιμετώπιζε από άποψη τυπική τους πολίτες ως ίσους, αλλά η έκταση γης που κατείχαν δεν ήταν ίση. Έτσι, διαμορφώθηκε ένα σύστημα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του πολίτη ανάλογα με την περιουσιακή του κατάσταση.⁴⁷

Από άποψη πολιτικής οργάνωσης γνωρίζουμε ότι εκτός από τον βασιλιά υπήρχε το συμβούλιο των αριστοκρατών και η συνέλευση του λαού. Ο λαός ήταν χωρισμένος στις τέσσερις ιωνικές φυλές, ενώ κάθε φυλή σε τρεις φρατρίες. Ήδη, όμως, από την εποχή αυτή τα γένη, στα οποία ανήκαν μόνο οι ευγενείς, και οι φρατρίες, στις οποίες η συμμετοχή αποτελούσε προϋπόθεση για να θεωρείται κάποιος Αθηναίος πολίτης, λειτουργούσαν ανασχετικά για κάθε εξέλιξη. Ο *Άρειος Πάγος* ήταν ένα αριστοκρατικό συμβούλιο με διοικητικές, δικαστικές και θρησκευτικές αρμοδιότητες.

Το 700 π.Χ., έπειτα από μία πολύχρονη διαδικασία για την οποία είμαστε ελάχιστα πληροφορημένοι, είχε διαμορφωθεί ο συνοικισμός της Αττικής και όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοί της έγιναν Αθηναίοι πολίτες. Λίγο αργότερα, η εξουσία του βασιλιά έχασε την ισχύ της και δημιουργήθηκε το αξίωμα του πολεμάρχου. Στη συνέχεια, δημιουργήθηκε το αξίωμα του άρχοντος (*ἐπώνυμος ἄρχων*), που είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω μείωση της δύναμης του βασιλιά και την κατ' έτος διεξαγωγή εκλογής για την ανάδειξή του. Για τη φύλαξη των δημοσίων εγγράφων και την καταχώριση των δικαστικών αποφάσεων δημιουργήθηκε ο θεσμός των *έξι θεσμοθετών*, που με το πέρασμα του χρόνου έγιναν δικαστές και αυτοί με τη σειρά τους συντέλεσαν στην εξασθένιση του Αρείου Πάγου.

Κατά την περίοδο της αριστοκρατικής διακυβέρνησης των Αθηνών, ο *Άρειος Πάγος* είχε μεγάλη δύναμη, αφού αξιολογούσε τους άρχοντες τόσο κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους όσο και κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Από την άλλη μεριά, η Εκκλησία του δήμου εξέλεγε τους άρχοντες με κριτήριο την περιουσιακή τους κατάσταση. Συνεδρίαζε σε εξαιρετικές περιπτώσεις, για να αποφασίσει για θέματα πολέμου ή ειρήνης.⁴⁸

Όταν οι αριστοκρατικοί εδραιώθηκαν στην εξουσία επέδειξαν έντονο ενδιαφέρον για την αναδιοργάνωση της στρατιωτικής δύναμης του κράτους.

⁴⁷ Βλ. Βασίλη Ι. Φίλια, *Κοινωνικά συστήματα*, Τόμ. Α', Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης, Αθήνα 1978, σσ. 44-45.

⁴⁸ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σσ. 94-97. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β', *ό.π.*, σελ. 21.

Δημιούργησαν πεζικό στο οποίο εντάχθηκαν καλλιεργητές γης που το εισόδημά τους αρκούσε για να εξοπλισθούν. Έγινε απογραφή του πληθυσμού και ο λαός διαιρέθηκε σε τρεις τάξεις με βάση την ιδιοκτησία. Στους *ιππείς*, που ήταν οι πιο πλούσιοι, στους *ζευγίτες*, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, και στους *θῆτες*, που ήταν οι φτωχότεροι πολίτες.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες ζούσε ο λαός των Αθηνών χαρακτηριζόταν από βαθιά κρίση, ενώ τα φαινόμενα σφετερισμού των καλύτερων γαιών και χρέωσης των αγροτών ήταν πολύ διαδεδομένα. Τα φαινόμενα αυτά προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν όσοι ήθελαν να αναρριχηθούν στην εξουσία. Ο Ηρόδοτος (6.71) και πληρέστερα ο Θουκυδίδης (1.126.3-10) αναφέρονται στην περίπτωση του Κύλωνα, ο οποίος με τη βοήθεια του πεθερού του Θεαγένη, τυράννου των Μεγάρων, κατέλαβε την Ακρόπολη και προσπάθησε να γίνει κύριος των Αθηνών. Επειδή όμως οι συνωμότες πολιορκήθηκαν, κατέφυγαν στο βωμό της Αθηνάς, στην Ακρόπολη και δέχθηκαν την πρόταση των πρυτάνεων να προσαχθούν σε δίκη. Ενώ όμως κατέβαιναν στο δικαστήριο, ο Αλκμεωνίδης Μεγακλής με τους οπαδούς του τους σκότωσαν, γεγονός που επέφερε το μίσημα της ασέβειας στο γένος των Αλκμεωνιδών και στον κλονισμό του σεβασμού του λαού για τους ευγενείς.⁴⁹

Η εξαθλίωση των αγροτών που καλλιεργούσαν τα κτήματα των μεγαλοκτημόνων διόγκωνε τη δυσαρέσκειά τους, αφού ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν το ένα έκτο από τα προϊόντα τους (*έκτημοροι*). Οι περισσότεροι από αυτούς, αλλά και πολλοί ελεύθεροι πολίτες, έγιναν δούλοι εξαιτίας των υπερβολικών χρεών τους και της αρπακτικής διάθεσης των αρχόντων. Η δεινή θέση στην οποία είχαν περιέλθει είχε καταστήσει αναγκαία τη λήψη μέτρων που θα άμβλυναν τη δυστυχία του λαού.

β. Τα μέτρα του Σόλωνα

Το 594 π.Χ., οι Αθηναίοι εξέλεξαν άρχοντα τον Σόλωνα, ο οποίος εξαρχής έστρεψε την προσοχή του στην οικονομία, στην πολιτική οργάνωση του κράτους και στη θέσπιση νόμων. Ουσιαστικά, ο Σόλων ανέλαβε την εξουσία, προκειμένου να επιφέρει κάποιο συμβιβασμό στα συγκρουόμενα συμφέροντα και να δημιουργήσει κλίμα ασφάλειας και σταθερότητας στην πόλη. Για δημοκρατικό πολίτευμα δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο, γιατί η έννοια της δημοκρατίας και το περιεχόμενό της δεν είχαν ακόμη επινοηθεί. Ωστόσο, η προσπάθεια του Σόλωνα επέφερε θετικά αποτελέσματα, γιατί έλυσε πολλά προβλήματα. Οι υποθήκες γης και σωμάτων ακυρώθηκαν, όσοι είχαν γίνει δούλοι επανέκτησαν την ελευθερία τους και απαγορεύθηκε ο δανεισμός με υποθήκη το σώμα. Η *σεισάχθεια*, όπως

⁴⁹ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 97. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σσ. 16-17. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β', *ό.π.*, σελ. 232. Cristopher Carey, *ό.π.*, σελ. 31.

ονομάσθηκε η απαλλαγή από τα βάρη υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, το σπουδαιότερο από τα μέτρα του.⁵⁰

Ο Σόλων είχε διαβλέψει ότι η ανάπτυξη της πόλης θα της προσέδιδε δύναμη και προχώρησε στη λήψη μέτρων που θα λειτουργούσαν ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή. Παρακίνησε πολλούς τεχνίτες να εγκατασταθούν με τις οικογένειές τους στην Αθήνα, δίνοντας την υπόσχεση ότι θα τους παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα. Περιορίσε την έκταση γης που θα μπορούσε να κατέχει κάθε πολίτης και όρισε ότι, αν κάποιος δεν είχε παιδιά, είχε τη δυνατότητα να αφήσει τα κτήματά του με διαθήκη σε όποιον ήθελε. Για να αμβλύνει τη σκληρότητα δικαστικών αποφάσεων του παρελθόντος, χορήγησε αμνηστία σε όλους τους εξόριστους, με εξαίρεση όσους είχαν καταδικασθεί για ανθρωποκτονία ή για απόπειρα επιβολής τυραννικού πολιτεύματος.⁵¹

Το αριστοκρατικό πολίτευμα, κατά τους χρόνους του Σόλωνα, μεταβλήθηκε σε τιμοκρατικό σύστημα, αφού ο πλούτος αποτελούσε προϋπόθεση για την κατάληψη αξιώματος. Διατηρήθηκαν οι παλιές τάξεις ιδιοκτητών, αλλά ο μέδιμνος αντικαταστάθηκε με τη δραχμή. Η Βουλή των τετρακοσίων έγινε δημοκρατικότερη, αφού προετοιμάζε τα θέματα που θα συζητούνταν στην Εκκλησία του δήμου. Η ίδρυση της *Ηλιαίας*, στην οποία μπορούσαν να εκλεγούν και από τις τέσσερις τάξεις άνδρες που είχαν υπερβεί το τριακοστό έτος της ηλικίας τους, ήταν ένα ακόμη σημαντικό δημοκρατικό βήμα.

Αν και η δημοκρατία στην Αθήνα θα ιδρυθεί αργότερα, ωστόσο, τα μέτρα του Σόλωνα ανακούφισαν τον λαό από την καταπίεση των ευγενών και τον ελευθέρωσαν από τον φόβο της τυραννίας. Δεν κατάφεραν, όμως, να φανούν αποτελεσματικά σε δύο περιπτώσεις. Από τη μία, οι ευγενείς εξακολούθησαν να δρουν κατά τρόπο που τους έθετε πάνω από τους νόμους και, από την άλλη, πολλοί αγρότες, κυρίως οι βροσκοί που κατοικούσαν στους λόφους, δεν είχαν αποκτήσει κτήματα.⁵²

γ. Η τυραννία των Πεισιστρατιδών

Κατά τα επόμενα χρόνια, ο κίνδυνος επαναστάσεων επανήλθε και προερχόταν κυρίως από τους *Διάκριους*, που μόνιμο αίτημά τους ήταν ο αναδασμός της γης. Αρχηγός τους αναδείχθηκε ο μακρινός συγγενής του Σόλωνα, ο Πεισιστρατος, ο οποίος, το 560 π.Χ., κατέλαβε την Ακρόπολη και έγινε

⁵⁰ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 99. Άγγελος Σ. Βλάχος, *ό.π.*, σσ. 26-27. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, *ό.π.*, σελ. 234.

⁵¹ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σσ. 100-101. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, *ό.π.*, σελ. 234.

⁵² Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 103. Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής εποχής*, μτφρ. Γ. Νίκας, Παπαδήμας, Αθήνα 2013, σελ. 24. (Στο εξής: **Claude Mossé, Δικαιοσύνη και πολιτική**). Cynthia Farrar, *ό.π.*, σελ. 45. Jacqueline De Romilly, *Προβλήματα*, *ό.π.*, σσ. 196-197. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, *ό.π.*, σελ. 235.

τύραννος της Αθήνας.⁵³ Παρά τον εξαναγκασμό του σε εξορία, με τη βοήθεια των μισθοφόρων του, επανήλθε και κατάφερε να επικρατήσει στην πολιτική σκηνή.

Εξαρχής, έλαβε μέτρα κατά των ευγενών, από τους οποίους όσοι αντιστέκονταν, έπαιρναν το δρόμο της εξορίας και τα κτήματά τους μοιράζονταν στους φτωχούς. Επί των ημερών του ο αγροτικός κόσμος ευημερούσε και συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της πόλης. Μεγάλη ακμή σημείωσαν και οι εμπορικές δραστηριότητες, καθώς η εξωτερική πολιτική του Πεισίστρατου δημιούργησε ευοίωνες προοπτικές και η επιρροή των Αθηνών σε όλες τις ελληνικές πόλεις ήταν σημαντική. Σε καίριους τομείς του κρατικού μηχανισμού προώθησε συγγενείς του και αρκετοί από τους οπαδούς του κατέλαβαν σημαντικά αξιώματα.

Το 527 π. Χ., ο Πεισίστρατος πέθανε και οι γιοι του Ιππίας και Ίππαρχος συνέχισαν την πολιτική του.⁵⁴ Τα πενήντα χρόνια, κατά τα οποία οι Πεισιστρατίδες, όπως ονομάσθηκε η δυναστεία τους, κυβέρνησαν την Αθήνα, υπήρξε περίοδος σημαντικών μεταρρυθμίσεων και μεγάλων οικονομικών ανακατατάξεων. Σημειώθηκε μεγάλη άνθηση του πολιτισμού, κατασκευάσθηκαν πολλοί ναοί και πολλά δημόσια έργα, με σπουδαιότερο τον υπόγειο αγωγό που εξασφάλιζε το πόσιμο νερό στην πόλη. Η κατασκευή των έργων αυτών ασφαλώς προϋπέθετε εξειδικευμένους τεχνίτες που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην πόλη, με αποτέλεσμα να αλλάξουν τη σύνθεση του πληθυσμού της και να ενταχθούν στις νέες φυλές που αργότερα δημιούργησε ο Κλεισθένης.

Ο Ιππίας ανακάλεσε τους Αλκμεωνίδες από την εξορία⁵⁵ σε μια προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στους τυράννους και στους ευγενείς, ενώ λίγο αργότερα έκανε άρχοντα τον αρχηγό τους Κλεισθένη. Όμως, το 514 π.Χ., δολοφονήθηκε ο Ίππαρχος από δύο ευγενείς, τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα. Για την πράξη τους αυτή τιμήθηκαν ως τυραννοκτόνοι και οι απόγονοί τους απολάμβαναν ειδικών προνομίων. Η απόπειρα δολοφονίας και του Ιππία απέτυχε, ενώ οι επίδοξοι δολοφόνοι και οι συνένοχοί τους θανατώθηκαν. Στο εξής, η πολιτική κατάσταση στην Αθήνα άλλαξε ριζικά, αφού ο Ιππίας μεταβλήθηκε σε έναν σκληρό και αδίστακτο τύραννο.⁵⁶

Η οικογένεια των Αλκμεωνιδών οδηγήθηκε και πάλι στην εξορία και στην προσπάθειά τους να επιστρέψουν, παρά τη βοήθεια που τους προσέφεραν οι Βοιωτοί, απέτυχαν. Ωστόσο, η Πελοποννησιακή Συμμαχία που η επιρροή της είχε εξαπλωθεί μέχρι τα σύνορα της Αθήνας, συνέπραξε με τους Αλκμεωνίδες. Με επικεφαλής τον βασιλιά Κλεομένη πολιόρκησαν, το 510 π.Χ., τον Ιππία στην Ακρόπολη, τον ανάγκασαν σε παράδοση με τον όρο ότι θα εγκατέλειπε τη χώρα

⁵³ The Cambridge Ancient History, Ελληνικά Γράμματα, Τόμ. Β', Αθήνα 2005, σελ. 11. (Στο εξής: Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ).

⁵⁴ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Β', ό.π., σελ. 9.

⁵⁵ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Β', σελ. 9 κ.ε.

⁵⁶ Botsford & Robinson, σσ. 105-106. Claude Mossé, *Περικλής*, ό.π., σελ. 24. Άγγελος Σ. Βλάχος, ό.π., σελ. 40. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β', ό.π., σσ. 235-236. Cristopher Carey, ό.π., σελ. 32.

και έτσι τίθεται τέρμα στην τυραννίδα.

δ. Η μεταρρύθμιση του Κλεισθένη

Οι ευγενείς γύρισαν από την εξορία, αλλά ο υπεροπτικός τρόπος με τον οποίο ασκούσαν την εξουσία προκάλεσε αντιδράσεις. Την επιδίωξή τους όχι απλώς να ελέγξουν την πολιτική κατάσταση των Αθηνών, αλλά να παλινορθώσουν την αριστοκρατία, εκμεταλλεύθηκε ο Αλκμεωνίδης Κλεισθένης. Υποσχέθηκε ότι θα παραχωρούσε εκ νέου τα πολιτικά δικαιώματα σε όσους από τους Αθηναίους τα είχαν χάσει. Ο λαός πείσθηκε από την υπόσχεση του Κλεισθένη, ανταποκρίθηκε στην πρόσκλησή του και ο Ισαγόρας, ο αρχηγός των ευγενών, εξορίστηκε. Πρωταρχικό μέλημα του Κλεισθένη ήταν να καλλιεργήσει στους Αθηναίους την ιδέα ότι δεν έπρεπε ποτέ στο μέλλον να ξαναδώσουν την υποστήριξή τους στην τυραννίδα.⁵⁷

Ο χαρακτήρας των πληθυσμιακών ομάδων που τον υποστήριξαν μπορεί να αναζητηθεί ίσως στις λέξεις «δήμος» και «πλήθος» που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας της «Αθηναίων Πολιτείας», όταν αναφέρεται στη σύγκρουση του Κλεισθένη και του Ισαγόρα.⁵⁸ Ο Κλεομένης μετά από πρόσκληση του Ισαγόρα, έφθασε στην Αθήνα και, αφού έδωσε επτακόσιες αθηναϊκές οικογένειες, αποπειράθηκε να καταργήσει τη Βουλή και να παραδώσει την εξουσία στον Ισαγόρα. Η Βουλή όμως αντιστάθηκε, συγκεντρώθηκε το πλήθος και οι οπαδοί του Κλεομένη και του Ισαγόρα κατέφυγαν στην Ακρόπολη όπου πολιορκήθηκαν από τον λαό.⁵⁹ *Τῆς δὲ βουλῆς ἀντιστάσεως καὶ συναθροισθέντος τοῦ πλήθους, οἱ μὲν περὶ τὸν Κλεομένην καὶ Ἰσαγόραν κατέφυγον εἰς τὴν ἀκρόπολιν, ὁ δὲ δῆμος δύο μὲν ἡμέρας προσκαθεζόμενος ἐπολιόρκει.* Με άλλα λόγια τον Κλεισθένη ακολούθησε ο «δήμος», δηλαδή ο λαός που παραδοσιακά υποστήριζε τους Αλκμεωνίδες, αλλά και το αστικό πλήθος που επρόκειτο να ενταχθεί στους «νεοπολίτες»⁶⁰

Η πολιτική που ακολούθησε ο Κλεισθένης και τα μέτρα στα οποία προχώρησε, για να αποδυναμώσει τους ευγενείς και να εκμηδενίσει τους κινδύνους που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν, τον κατατάσσουν, χωρίς αμφιβολία, στους μεγάλους πολιτικούς και στους συνιδρυτές της δημοκρατίας. Προκειμένου να εμποδώσει κλίμα γαλήνης και ηρεμίας στην πόλη, άλλαξε το πολίτευμα. Κατήργησε τις τέσσερις ιωνικές φυλές και τις αντικατέστησε με δέκα. Προϋπόθεση για να είναι κάποιος μέλος μιας φυλής ήταν η μόνιμη κατοικία του σε έναν δήμο. Οι συνελεύσεις των δήμων διατηρούσαν καταλόγους των πολιτών,

⁵⁷ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Β', σελ. 28. Botsford & Robinson, ό.π., σελ. 107.

⁵⁸ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ Τόμ. Β', σελ. 29 κ.ε.

⁵⁹ Cristopher Carey, ό.π., σελ. 35. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ Τόμ. Β', σελ. 32.

⁶⁰ Τις ίδιες λέξεις χρησιμοποιεί ο συγγραφέας της «Αθηναίων Πολιτείας», όταν αναφέρεται στους οπαδούς του Κλεισθένη. Για να αντισταθεί ο Κλεισθένης στους αριστοκρατικούς, «προσηγάγετο τὸν δῆμον, ἀποδιδὸν τῷ πλήθει τὴν πολιτείαν», (20.1), πήρε με το μέρος του τον λαό, αφού έδωσε πολιτικά δικαιώματα στο «πλήθος». Βλ. σχετικά, Claude Mossé, Περικλής, ό.π., σσ. 37-39.

και εκδίκαζαν μικρές δικαστικές υποθέσεις. Οι δήμοι ήταν οργανωμένοι σε τριπτύες, ενώ τρεις τριπτύες αποτελούσαν μία φυλή. Σε αντίθεση με τους κατοίκους των άλλων δύο τριπτύων, που αποτελούνταν από πλούσιους κτηματίες και φτωχούς αγρότες, οι πολίτες της Αθήνας αποτελούσαν μία τριπτύ και συνδέονταν περισσότερο μεταξύ τους.⁶¹ Εκτός τούτου πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η ψηφοφορία στην Εκκλησία του δήμου γινόταν κατά φυλές και οπωσδήποτε η επιρροή που θα ασκούσαν οι κάτοικοι των Αθηνών θα ήταν μεγάλη. Δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ο Κλεισθένης προχώρησε στη λήψη των μέτρων αυτών επειδή είχε τη διαίσθηση ότι το μέλλον των Αθηνών θα κρινόταν στην πόλη, ούτε αν με τον τρόπο αυτό θέλησε να ικανοποιήσει τους οπαδούς του που ήταν συγκεντρωμένοι στην πόλη. Δεν υπάρχει πάντως καμία αντίρρηση ότι τα μέτρα αυτά έδιναν την πρωτοκαθεδρία στην Αθήνα.⁶²

Η κατάργηση της Βουλής των τετρακοσίων και η αντικατάστασή της από τη Βουλή των πεντακοσίων, ο τρόπος λειτουργίας της, οι αρμοδιότητές της, η ενοποίηση των δημόσιων οικονομικών, η εκλογή των μελών της ηλικίας από τους δήμους, η αναδιοργάνωση του στρατού με βάση τις δέκα φυλές, ο σχηματισμός του σώματος των δέκα στρατηγών αποτελούν στοιχεία που συντέλεσαν στην τόνωση του πατριωτικού πνεύματος των πολιτών και στη λειτουργία του πολιτεύματος κατά τρόπο που προοιωνίζεται τη δημοκρατία.⁶³ Σημαντική παράμετρος που σηματοδότησε τις εξελίξεις αυτές ήταν η αποδυνάμωση των ευγενών καθώς και η συρρίκνωση των αριθμού των πολιτών που παρέμειναν οπαδοί της τυραννίδας.⁶⁴

Τα μέτρα πάντως του Κλεισθένη είχαν ως αποτέλεσμα να αποκαταστήσουν το πολίτευμα που είχε εγκαθιδρύσει ο Σόλων, να το κάνουν ευνοϊκό για τον λαό και να διαμορφώσουν το κλίμα που τον επόμενο αιώνα συνέβαλε στην ανάπτυξη της δημοκρατίας.

ε. Θεμιστοκλής. Ο θεμελιωτής της πατριωτικής ιδεολογίας

Όταν ο Δαρειός, το 512 π.Χ., αποφάσισε να εκστρατεύσει εναντίον του σκυθικού κράτους, στην πραγματικότητα έβαζε σε εφαρμογή τα σχέδιά του να εισβάλει στην Ελλάδα. Η αποφυγή, όμως, των Σκυθών να τον αντιμετωπίσουν σε ανοιχτή μάχη και η επιλογή τους να παρενοχλούν διαρκώς τη στρατιά του,

⁶¹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Β', σελ. 35 κ.ε.

⁶² Botsford & Robinson, ό.π., σσ. 108-109. Η αναδιάταξη του πληθυσμού έθετε τέρμα στην επιρροή των μεγάλων οικογενειών και εξασφάλιζε την ισονομία μεταξύ των πολιτών. Στην *Αθηναίων Πολιτεία* (21.2) διαβάζουμε πως από τότε έλεγαν να μην απασχολούνται με φυλές όσοι ήθελαν να ερευνήσουν σχετικά με τις οικογένειες (*ἄθεν ἐλέχθη καὶ τὸ μὴ φυλοκρινεῖν, πρὸς τοὺς ἐξετάζειν τὰ γένη βουλομένους*). Claude Mossé, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 24 κ.ε.

⁶³ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Β', σελ. 45.

⁶⁴ Στην προσπάθεια του Κλεισθένη να αποκλείσει κάθε πιθανότητα επανόδου της τυραννίας φαίνεται να εντάσσεται και η επινοήση της μεθόδου του οστρακισμού, που εφαρμόστηκε είκοσι χρόνια αργότερα. Για τη μείωση της δύναμης των Αλμεωνιδών μετά τα μέτρα του Κλεισθένη, βλ. Claude Mossé, *Περικλής*, ό.π., σελ. 26. Claude Mossé, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 28. Cristopher Carey, ό.π., σελ. 34.

κατέστησε την κατάκτηση της χώρας τους ακατόρθωτη. Ωστόσο, η κατάκτηση της Θράκης, της Λήμνου και της Ίμβρου από τον υπασπιστή του Μεγάβαζο ήταν γεγονός μεγάλης σημασίας.

Ο κίνδυνος για τους Αθηναίους ήταν ορατός, αφού είχαν χάσει το Σίγειο και τη Θρακική Χερσόνησο. Η αξίωση μάλιστα του σατράπη των Σάρδεων Αρταφέρνη να επιτρέψουν την επάνοδο του τυράννου Ιππία και η απόρριψή της από τους Αθηναίους έκανε περισσότερο ορατή την απειλή πολέμου Αθηνών-Περσίας. Η ιωνική επανάσταση που ακολούθησε και η καταστολή της, το 493 π.Χ., με την καταστροφή της Μιλήτου, της λαμπρότερης ελληνικής πόλης, έκαμψε το ηθικό των Αθηναίων.

Στην κρίσιμη αυτή χρονική φάση, εξέλεξαν επώνυμο άρχοντα για το 493-492 π.Χ., τον Θεμιστοκλή, άνδρα με μεγάλες πνευματικές ικανότητες και υπέρμαχο του πολέμου για την υπεράσπιση του κράτους τους.⁶⁵ Την ίδια εποχή, η πολιτική τοποθέτηση των κομμάτων των Αθηνών δεν είναι απόλυτα σαφής. Το βέβαιο πάντως είναι ότι κανένας πολιτικός σχηματισμός δεν είχε φιλοπερσικά αισθήματα και κανένας δεν επιθυμούσε την αποκατάσταση του Ιππία και της τυραννίδας. Ο συνασπισμός των Αλκμεωνιδών και των πρώην υποστηρικτών των Πεισιστρατιδών υπό τον Κλεισθένη συνέχισε να κυριαρχεί στην πολιτική ζωή. Όμως, η θέση του συνασπισμού αυτού, που απέκτησε πολλούς εχθρούς λόγω της επί δύο δεκαετίες παραμονής του στην εξουσία, απειλήθηκε από την άνοδο του Θεμιστοκλή.⁶⁶

Οι πολιτικές διαμάχες κορυφώθηκαν με την έλευση στην Αθήνα του Μιλτιάδη, ανηψιού του Μιλτιάδη που είχε ιδρύσει αποικία στη Θρακική Χερσόνησο. Ο Μιλτιάδης είχε λάβει μέρος στην εκστρατεία των Περσών εναντίον των Σκυθών και, επομένως, γνώριζε τη στρατιωτική τακτική τους. Επειδή όμως είχε λάβει μέρος στην ιωνική επανάσταση, προκάλεσε την έχθρα των Περσών. Οι Αλκμεωνίδες, για να αποτρέψουν πιθανή συμμαχία Θεμιστοκλή-Μιλτιάδη, δίκασαν τον τελευταίο στην Εκκλησία του Δήμου με την κατηγορία ότι υπήρξε τύραννος στη Θρακική Χερσόνησο. Ο Μιλτιάδης αθώωθηκε και τον επόμενο χρόνο εξελέγη στρατηγός.

Οι στρατιωτικές ικανότητές του αποδείχθηκαν στη νικηφόρα έκβαση της μάχης του Μαραθώνα, που αναπτέρωσε το ηθικό των Ελλήνων και την αισιοδοξία ότι θα διατηρούσαν την ελευθερία τους. Με αυξημένο κύρος και αναμφισβήτητη τη λαϊκή αποδοχή ο Μιλτιάδης άρχισε να εφαρμόζει κατακτητική πολιτική. Σχεδίαζε να υποτάξει τα νησιά που είχαν μηδίσει. Αλλά η αποτυχία του να καταλάβει την Πάρο τον υποχρέωσε να επιστρέψει στην Αθήνα. Οι Αθηναίοι οργισμένοι εναντίον του και απογοητευμένοι τον δίκασαν με την

⁶⁵ Τις πνευματικές ικανότητες του Θεμιστοκλή εκθειάζει ο Θουκυδίδης στο 1.138 της *Ιστορίας* του. Αναφέρει πως ήταν από τη φύση του μεγαλόπνοος, είχε τη σωστότερη γνώμη για τα άμεσα προβλήματα, ήταν στοχαστικός, μπορούσε να προβλέψει τις εξελίξεις των γεγονότων. Υπήρξε ο ικανότερος από όλους να συλλαμβάνει και να υλοποιεί γρήγορα ό,τι έπρεπε να γίνει σε κάθε περίπτωση. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σσ. 340-341

⁶⁶ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 148-149.

κατηγορία ότι είχε εξαπατήσει τον λαό και τον καταδίκασαν σε θάνατο. Αναγνωρίζοντας, όμως, τις υπηρεσίες του προς την πατρίδα μετρίασαν την ποινή του στην καταβολή χρηματικού προστίμου που πλήρωσε ο γιος του Κίμων, γιατί στο μεταξύ ο Μιλτιάδης πέθανε από το τραύμα που είχε υποστεί στην προσπάθειά του να καταλάβει την Πάρο.⁶⁷

Η καταδίκη του Μιλτιάδη ήταν μεγάλη νίκη των πολιτικών του αντιπάλων και μετά από αυτήν ο Αριστείδης, μέλος του κόμματος των Αλκμεωνιδών, έγινε επώνυμος άρχων. Ο Θεμιστοκλής, όμως, εκμεταλλευόμενος την αδυναμία της κυβέρνησης να προχωρήσει στη λήψη των αναγκαίων μέτρων, για να αποτραπεί η επικείμενη περσική εισβολή, πέτυχε την εξορία όλων των πολιτικών του αντιπάλων.⁶⁸ Στη συνέχεια, με ενέργειές του, το αξίωμα του επώνυμου άρχοντα απονεμόταν με κλήρο, πράγμα το οποίο ισοδυναμούσε με την κατάργηση ενός αξιώματος που συνδεόταν με την αριστοκρατία. Σε αντικατάστασή του συστάθηκε ένα νέο εκτελεστικό σώμα στην Αθήνα, το σώμα των δέκα στρατηγών. Η δυνατότητα επανεκλογής των στρατηγών στο λειτούργημά τους ουσιαστικά άνοιγε τον δρόμο για την άσκηση της εξουσίας από έναν μόνο άνδρα.⁶⁹

Αρχηγός, λοιπόν, των δημοκρατικών, τουλάχιστον από το 487 π.Χ., ο Θεμιστοκλής συνέχισε τις προσπάθειες που είχαν αρχίσει από τον Σόλωνα, για πολιτική οργάνωση και αφύπνιση των Αθηνών. Πρωταρχικό του μέλημα ήταν να θέσει τις βάσεις για τη διαμόρφωση μιας πατριωτικής ιδεολογίας, που είχε ως στόχο να αναδείξει την πόλη του σε πρώτη ναυτική δύναμη της Ελλάδας. Πολιτικός με έμφυτη οξυδέρκεια, ενεργητικότητα και διορατικότητα, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης,⁷⁰ προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες και ωφέλησε σημαντικά την Αθήνα. Η περιώνυμη φράση του «οὐκ ἔᾶ με καθεύδειν τὸ Μιλτιάδου τρόπαιον»,⁷¹ που παραδίδει ο Πλούταρχος, αν συνδεθεί με το πρώτο

⁶⁷ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 150. Εκείνος που κατηγορήσε τον Μιλτιάδη ήταν ο Ξάνθιππος, πατέρας του Περικλή, που ανήκε στην οικογένεια των Αλκμεωνιδών, αφότου παντρεύτηκε την ανιψιά του Κλεισθένη, την Αγαρίστη. Ευάγγελος Μ. Σούλης, *Ο Θουκυδίδης και η εποχή του*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2014, σελ. 52.

⁶⁸ Το 487 π.Χ., εξορίστηκε ο Ίππαρχος, το 486 π.Χ. ο Μεγακλής, ο αρχηγός των Αλκμεωνιδών, το 484 π.Χ. ο Ξάνθιππος και το 482 π.Χ. ο Αριστείδης.

⁶⁹ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 157.

⁷⁰ Θουκυδίδου 1.138: Ἦν γὰρ ὁ Θεμιστοκλῆς βεβαιότατα δὴ φύσεως ἰσχὴν δηλώσας καὶ διαφερόντως τι ἐς αὐτὸ μᾶλλον ἑτέρον ἄξιος θανμάσαι οἰκεία γὰρ ξυνέσει καὶ οὔτε προμαθῶν ἐς αὐτὴν οὐδὲν οὔτ' ἐπιμαθῶν, τῶν τε παραχρῆμα δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής· καὶ ἂ μὲν μετὰ χειρας ἔχοι, καὶ ἐξηγήσασθαι οἴος τε, ὧν δ' ἄπειρος εἶη, κρῖναι ἱκανῶς οὐκ ἀπήλλακτο· τό τε ἄμεινον ἢ χειρον ἐν τῷ ἀφανεί ἔτι προεώρα μάλιστα. καὶ τὸ ζῦμπαν εἰπεῖν φύσεως μὲν δυνάμει, μελέτης δὲ βραχύτητι κράτιστος δὴ οὔτος αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα ἐγένετο. Τ.Α. Sinclair, *ό.π.*, 142. Antony Andrewes, *ό.π.*, σελ. 289.

⁷¹ Πλούταρχου, *Βίοι Παράλληλοι*, Θεμιστοκλής, 3.3-4: λέγεται γὰρ οὕτω παράφορος πρὸς δόξαν εἶναι καὶ πράξεων μεγάλων ὑπὸ φιλοτιμίας ἐραστής, ὥστε νέος ὧν ἔτι τῆς ἐν Μαραθῶνι μάχης πρὸς τοὺς βαρβάρους γενομένης καὶ τῆς Μιλτιάδου στρατηγίας διαβοηθείσης σύννουσ ὄρασθαι τὰ πολλὰ πρὸς ἑαυτῷ καὶ τὰς νύκτας ἀγρυπνεῖν καὶ τοὺς πότους παραιτεῖσθαι τοὺς συνήθεις, καὶ λέγειν πρὸς

μέρος της διήγησης, δείχνει πόσο μεγάλη ήταν η φιλοδοξία του. Αν συνδεθεί με τα επόμενα, δείχνει την ανησυχία του για το μέλλον. Είχε προβλέψει ο Θεμιστοκλής ότι, μετά τη νίκη στο Μαραθώνα, οι Έλληνες θα βρισκόνταν στην ανάγκη να αποδοθούν σε μεγαλύτερους αγώνες εναντίον των Περσών.

Επίσης, προέβλεπε ότι το μέλλον της πόλης τελούσε σε εξάρτηση από τη θάλασσα, αφού, τόσο η ανάπτυξη του εμπορίου, όσο και ο ανεφοδιασμός σε σιτηρά, μπορούσαν να επιτευχθούν μόνο μέσω αυτής. Τα Μέγαρα, η Βοιωτία και η Θεσσαλία, που ήταν οι πλησιέστερες σιτοπαραγωγικές περιοχές, άλλοτε δεν επαρκούσαν για τον ανεφοδιασμό και άλλοτε ήταν εχθρικές. Οι πιο απομακρυσμένες (Χαλκιδική, Ν. Ρωσία και Αίγυπτος) είχαν κατακτηθεί ή ελέγχονταν από τους Πέρσες. Έτσι, οι μόνες περιοχές, από όπου η Αθήνα μπορούσε να προμηθευτεί σιτάρι, ήταν η Σικελία και η Μεγάλη Ελλάδα. Η ανάπτυξη, επομένως, φιλικών σχέσεων με τη Δύση, αλλά και η δημιουργία εμπορικού και πολεμικού στόλου πρόβαλαν ως αδήριτη αναγκαιότητα.⁷²

Από το 493 π.Χ., που ήταν άρχων, άρχισε να θέτει σε εφαρμογή το όραμά του. Οι πρώτες του κινήσεις ήταν η οχύρωση του Πειραιά από τη βόρεια πλευρά. Η εσωτερική, όμως, πολιτική κατάσταση, που είχε διαμορφωθεί με την εμφάνιση του Μιλτιάδη, και η εκστρατεία του Δάτι οδήγησαν στη διακοπή των εργασιών. Η προσπάθεια επαναλήφθηκε, με μεγαλύτερη μάλιστα επιμονή, μετά τη μάχη του Μαραθώνα.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν λειτούργησαν ενισχυτικά, αφού η είδηση της κατασκευής της διώρυγας στον Άθω από τον Ξέρξη έπεισε τους Αθηναίους για την αναγκαιότητα οργάνωσης ισχυρού στόλου. Στη χρησιμοποίηση, όμως, των θητών για την επάνδρωση των πλοίων αντέδρασαν οι αριστοκρατικοί, μεταξύ αυτών και ο Αριστείδης, και τάχθηκαν εναντίον της ναυπήγησης στόλου. Οι αντιδράσεις δεν έκαμψαν την αποφασιστικότητα του Θεμιστοκλή και δεν ανέκοψαν τη θέλησή του να προχωρήσει στην υλοποίηση της ναυτικής του πολιτικής. Ο οστρακισμός του Αριστείδη, που συμπίπτει χρονικά με τις προσπάθειες του Θεμιστοκλή, μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί στην αντίθεση του για τη δημιουργία στόλου. Η κατασκευή, όμως, του στόλου πραγματοποιήθηκε και η Αθήνα έγινε η πρώτη ναυτική δύναμη της Ελλάδας, ισχυρότερη από την Κόρινθο και την Αίγινα. Έτσι, το 480 π.Χ., στη Σαλαμίνα, θα αντιτάξει στους Πέρσες 200 τριήρεις και χάρη στη διορατικότητα του Θεμιστοκλή

τοὺς ἐρωτῶντας καὶ θαυμάζοντας τὴν περὶ τὸν βίον μεταβολὴν, ὡς καθεύδειν αὐτὸν οὐκ ἐφ' ἑαυτὸν τὸ τοῦ Μιλτιάδου τρόποιον. οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι πέρας ᾤοντο τοῦ πολέμου τὴν ἐν Μαραθῶνι τῶν βαρβάρων ἦνταν εἶναι, Θεμιστοκλῆς δὲ ἀρχὴν μειζόνων ἀγώνων, ἐφ' οὓς ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς ὅλης Ἑλλάδος ἤλειψε καὶ τὴν πόλιν ἤσκει πόρρωθεν ἔτι προσδοκῶν τὸ μέλλον.

⁷² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, ό.π., σελ. 313. Θουκυδίδου, 1.14.3: *ὄψ' τε ἀφ' οὗ Αθηναίους Θεμιστοκλῆς ἔπεισεν Αἰγινήταις πολεμοῦντας, καὶ ἅμα τοῦ βαρβάρου προσδοκίμου ὄντος, τὰς ναῦς ποιήσασθαι αἰσπερ καὶ ἐνανμάχησαν.* Η κυριαρχία στο Αιγαίο έδινε τη δυνατότητα στους Αθηναίους να εξασφαλίζουν τον επισιτισμό της πόλης τους. Με την αύξηση όμως του πληθυσμού οι ανάγκες ήταν μεγαλύτερες και γι' αυτό στους προμηθευτές σιταριού προστέθηκαν οι ελληνικές πόλεις του Βοσπόρου. Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σελ. 65. W.G. Forrest, ό.π., σελ. 292. Cristopher Carey, ό.π., σελ. 37

θα εξέλθει νικήτρια από τη ναυμαχία που λειτούργησε καθοριστικά για τις περαιτέρω κινήσεις του περσικού ναυτικού.⁷³

Οι σπάνιες πολιτικές αρετές του Θεμιστοκλή είχαν διαφανεί στο συνέδριο που έγινε στην Κόρινθο, στο τέλος του φθινοπώρου του 481 π. Χ., προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις εν όψει του περσικού κινδύνου. Εκεί ο Αδείμαντος ο Κορίνθιος έλεγε στον Θεμιστοκλή ότι πρέπει να σιωπά, γιατί δήθεν δεν είχε πατρίδα. Ο δεύτερος απάντησε ότι η πατρίδα του είναι πολύ ισχυρότερη από τη δική του, αφού, με τα διακόσια επανδρωμένα πλοία της, θα μπορούσε να αποκρούσει οποιαδήποτε επίθεση και αν δεχόταν.⁷⁴

Η μετατροπή, όμως, των Αθηνών από χερσαία δύναμη σε ναυτική συντέλεσε στην επέκταση των ορίων επιρροή της και στη χαλάρωση των δεσμών των πολιτών της με τη στεριά. Αλλά η χαλάρωση των δεσμών με τη στεριά επηρέασε την πορεία των πολιτικών πραγμάτων. Η εγκατάλειψη της γης και η στροφή προς τη θάλασσα συνεπαγόταν μείωση της πολιτικής δύναμης των ολιγαρχικών⁷⁵ και δημιουργία ηγεμονικών τάσεων που εκδηλώθηκαν μετά τους Μηδικούς πολέμους. Οι ηγεμονικές τάσεις υπήρξαν, χωρίς αμφιβολία, απόρροια της θαλασσοκρατορικής πολιτικής και της ιδιοφυΐας του Θεμιστοκλή και σηματοδότησαν την ανάπτυξη της πατριωτικής συνείδησης και της πεποίθησης ότι η δύναμη της πόλης ήταν στα χέρια των πολιτών και ότι η χάραξη της πολιτικής που θα ακολουθούσε ήταν υπόθεση των ιδίων.⁷⁶

Η καλλιέργεια του αθηναϊκού πατριωτισμού από τον Θεμιστοκλή είχε ενισχυθεί, όταν αποφάσιζε τα οχυρωματικά έργα της πόλης. Η εμμονή του να προχωρήσει στην ανοικοδόμηση των τειχών, υποδήλωνε την υιοθέτηση μιας νέας άποψης για τις σχέσεις της πόλης του με τις άλλες πόλεις, μιας εξωτερικής δηλαδή πολιτικής, όπως την ονομάζουμε σήμερα, και ενός νέου αμυντικού

⁷³ Ηροδότου 8.57 κ.ε. Επίσης, Θουκυδίδου 1.74.1: *τοιούτων μέντοι τούτου ξυμβάντος, και σαφώς δηλωθέντος ότι εν ταίς ναυσί των Ελλήνων τὰ πράγματα ἐγένετο, τρία τὰ ὠφελιμώτατα ἐς αὐτὸ παρεσχόμεθα, ἀριθμὸν τε νεῶν πλεῖστον καὶ ἄνδρα στρατηγὸν ξυνετώτατον καὶ προθυμίαν ἀκονοτάτην· ναῦς μὲν γε ἐς τὰς τετρακοσίας ὀλίγω ἐλάσσους τῶν δύο μοιρῶν, Θεμιστοκλέα δὲ ἄρχοντα, ὃς αἰτιώτατος ἐν τῷ στενωῷ ναυμαχῆσαι ἐγένετο, ὅπερ σαφέστατα ἔσωσε τὰ πράγματα...* *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, ὁ.π., σελ 314. Perez Zagorin, *Θουκυδίδης*, μτφρ. Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Ποιότητα, Αθήνα 2006, σελ. 37.

⁷⁴ Ηροδότου 8.61 . *ταῦτα λέγοντος Θεμιστοκλέος αὐτίς ὁ Κορίνθιος [Αδείμαντος] ἐπέφερετο, σιγᾶν τε κελεύων τῷ μὴ ἐστὶ πατρίς καὶ Εὐρυβιάδην οὐκ ἔων ἐπιψηφίζειν ἀπόλι ἀνδρὶ· πόλιν γὰρ τὸν Θεμιστοκλέα παρεχόμενον οὕτω ἐκέλευε γνώμας συμβάλλεσθαι. ταῦτα δὲ οἱ πρόεφερε ὅτι ἠλώκεσάν τε καὶ κατείχοντο αἱ Αἴθηναι. τότε δὴ ὁ Θεμιστοκλέης κείνόν τε καὶ τοὺς Κορινθίους πολλά τε καὶ κακὰ ἔλεγε, ἑωυτοῖσι τε ἐδήλον λόγῳ ὡς εἴη καὶ πόλις καὶ γῆ μέζων ἢ περ ἐκείνοισι, ἔστ' ἂν διηκόσαιο νέες σφι ἔωσι πεπληρωμέναι· οὐδαμῶς γὰρ Ελλήνων αὐτοὺς ἐπιόντας ἀποκρούσεσθαι.* Claude Mossé, *Αθήνα*, ὁ.π., σελ. 47.

⁷⁵ Ψευδοξενοφ. *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.16: *ἐπειδὴ οὖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἔτυχον οἰκήσαντες νῆσον, νῦν τὰδε ποιοῦσι: τὴν μὲν οὐσίαν ταῖς νήσοις παρατίθενται, πιστεύοντες τῇ ἀρχῇ τῇ κατὰ θάλατταν, τὴν δὲ Ἀττικὴν γῆν περιωρῶσι τεμονομένην, γινώσκοντες ὅτι εἰ αὐτὴν ἐλεήσουσιν, ἑτέρων ἀγαθῶν μειζόνων στέρησονται.* Για τις διαμάχες ανάμεσα στις πολιτικές φατρίες της Αθήνας κατά την περίοδο αυτή βλ. Botsford & Robinson, ὁ.π., σελ. 149.

⁷⁶ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ὁ.π., σελ. 64.

συστήματος, που οδηγούσαν, οπωσδήποτε, σε ρήξη των σχέσεων με τη Σπάρτη. Σύμφωνα με αυτό, η αντιμετώπιση οποιασδήποτε απειλής εναντίον της Αθήνας δεν θα απαιτούσε σύμπραξη άλλων δυνάμεων. Αποδέκτης, βεβαίως, των επιλογών των Αθηνών ήταν η Σπάρτη, της οποίας ο κυρίαρχος ρόλος στα θέματα άμυνας ετίθετο πλέον σε αμφισβήτηση.

Αθηνοκεντρική, λοιπόν, στη βάση της η πολιτική του Θεμιστοκλή υποδείκνυε στους πολίτες ένα πρότυπο πατριωτικής συμπεριφοράς, που υπεράνω όλων έθετε την προάσπιση των συμφερόντων της πόλης και την ανάδειξή της σε ηγεμονική δύναμη στην Ελλάδα. Η πολιτική αυτή, όπως προαναφέρθηκε, οδήγησε στην αντιπαράθεση με τη Σπάρτη και κατά τους χρόνους του Περικλή κορυφώθηκε με τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Φίλος και ομοϊδεάτης του Θεμιστοκλή ο Περικλής συνέχισε την άσκηση πολιτικής προς την κατεύθυνση της πατριωτικής γραμμής που είχε χαράξει ο πρώτος.⁷⁷

στ. Προσπάθειες συνένωσης των πόλεων-κρατών μετά τους μηδικούς πολέμους

Είναι γνωστό πως η ανάπτυξη, κατά την Αρχαιότητα, στον ελληνικό χώρο των πόλεων-κρατών είχε ως αποτέλεσμα την πολυδιάσπαση των Ελλήνων και την απουσία εθνικής ιδεολογίας που θα μπορούσε να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση συγκρότησης μιας πανελληνίας κρατικής οντότητας. Η διαπίστωση αυτή δεν αίρεται από τη συνένωση στην οποία προχώρησαν οι Έλληνες, όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με τον περσικό κίνδυνο. Η συνένωση εκείνη ήταν πρόσκαιρη και μετά την απώθηση του κινδύνου, οι πόλεις επέστρεψαν στον απομονωτισμό τους.⁷⁸

Αλλά και η προσωρινή αυτή ένωση, η *όμαιχμία*,⁷⁹ όπως την αποκαλεί ο

⁷⁷ Πληροφορίες για τη φιλία των δύο ανδρών αντλούμε από την τραγωδία *Πέρσαι* του Αισχύλου, που παραστάθηκε το 472 π.Χ., με χορηγό τον ίδιο τον Περικλή. Καθώς μάλιστα η τραγωδία «διδάχθηκε» τις παραμονές του οστρακισμού του Θεμιστοκλή, πιστεύεται πως με την προβολή της νίκης στη Σαλαμίνα ο τραγικός προσπάθησε να ενισχύσει την κλονισμένη θέση του μεγάλου πολιτικού. Βλ. A. Lesky, *ό. π.*, σσ. 350-351.

⁷⁸ Ο Θουκυδίδης (1.18.2-3) αναφέρεται στην ανάληψη της ηγεσίας των ενωμένων Ελλήνων από τους Σπαρτιάτες, δέκα χρόνια μετά τη μάχη στον Μαραθώνα, και προσθέτει: «Όταν με κοινό αγώνα αποκρούστηκαν οι βάρβαροι, ύστερα από λίγο οι Έλληνες που είχαν συμπολεμήσει και εκείνοι που αποστάτησαν από τον Βασιλέα διχάστηκαν και πήγαν άλλοι με τους Αθηναίους κι άλλοι με τους Λακεδαιμόνιους... Για έμα μικρό διάστημα η συμμαχία διατηρήθηκε, έπειτα οι Λακεδαιμόνιοι και οι Αθηναίοι ήλθαν σε ρήξη και πολέμησαν μεταξύ τους έχοντας καθένα τους συμμάχους του».

⁷⁹ Αναφερόμενος ο Ηρόδοτος (7.145) στο συνέδριο των Ελλήνων που πραγματοποιήθηκε στον Ισθμό, την άνοιξη του 481 π.Χ., αναφέρει πως, όταν πληροφορήθηκαν ότι ο Ξέρξης βρισκόταν στις Σάρδεις, έστειλαν στην Ασία κατάσκοπους, για να συγκεντρώσουν πληροφορίες για τις δυνάμεις του βασιλιά και στο Άργος αγγελιαφόρους για να συνάψουν στρατιωτική συμμαχία κατά των Περσών (μετά δὲ πυνθανόμενοι Ξέρξην σὺν τῷ στρατῷ εἶναι ἐν Σάρδισι, ἐβουλεύσαντο κατασκόπους πέμπειν ἐς τὴν Ασίην τῶν βασιλέος πρηγμάτων, ἐς Ἄργος τε ἀγγέλους ὁμαιχμίην συνθησομένους πρὸς τὸν Πέρσην).

Ηρόδοτος, δεν ήταν ούτε κατά τους Μηδικούς πολέμους πανελλήνια, αλλά ελλαδική. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας εκ των πραγμάτων ήταν σχεδόν αδύνατο να βοηθήσουν τις ελληνικές πόλεις, για να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες. Οι Έλληνες της Ιωνίας, επίσης, έμειναν εκτός. Εννιά χρόνια πριν από τη μάχη του Μαραθώνα, εξεγέρθηκαν, αλλά η αιχμαλωσία του Κροΐσου, βασιλιά της Λυδίας, από τον Κύρο είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή υποδούλωσή τους. Έξω από την ένωση των Ελλήνων έμεινε και ο ελληνικός κόσμος της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας. Η αξίωση του Γέλωνα, τυράννου των Συρακουσών, να αναλάβει την αρχιστρατηγία των Ελλήνων θεωρήθηκε υπερβολική και δεν έγινε αποδεκτή.

Ωστόσο, δεν έλειψε η προβολή απόψεων και ιδεών για τη διαμόρφωση πολιτικών και θρησκευτικών συνασπισμών. Σύμφωνα με τις ιδέες αυτές, οι ελληνικές πόλεις έπρεπε να συνειδητοποιήσουν την κοινή τους καταγωγή, την κοινή τους πολιτισμική ενότητα και να συμπήξουν πανελλήνια ένωση. Η πρώτη προσπάθεια προσέγγισής τους έγινε με τη συμμαχία των περισσοτέρων πόλεων της ηπειρωτικής Ελλάδας, για να αντιμετωπίσουν την επιδρομή του Ξέρξη. Λίγα χρόνια νωρίτερα η εκστρατεία του Δάτη και του Αρταφέρνη εναντίον των Αθηνών και της Ερέτριας έγινε αφορμή να προστρέξουν για παροχή βοήθειας μόνο οι Πλαταιείς και οι Σπαρτιάτες. Δεν άργησε, όμως, να ωριμάσει η ιδέα ότι η ανάληψη κοινής δράσης αποτελούσε τον μόνο τρόπο αποσόβησης του κινδύνου. Δεσμεύτηκαν με όρκους μεταξύ τους και αντιπρόσωποί τους μετείχαν σε συνέδριο στον Ισθμό της Κορίνθου. Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί για το συνέδριο αυτό υπογραμμίζοντας ότι «*ἐν δὲ τῷ Ἰσθμῷ ἦσαν ἀλισμένοι πρόβουλοι τῆς Ἑλλάδος ἀραιρημένοι ἀπὸ τῶν πολιῶν τῶν τὰ ἀμείνω φρονεουσέων περὶ τὴν Ἑλλάδα*».⁸⁰ Αναφέρεται, μάλιστα, και στην κοινή απόφαση να τιμωρηθούν όσοι πρόδωσαν την προσπάθεια για συνένωση.

Στην ουσία, όμως, η συλλογική συνείδηση απουσίαζε από τους Έλληνες ακόμη και κατά τη διάρκεια των περσικών κινδύνων. Συζητούσαν, βεβαίως, την ανάγκη ένωσής τους, αλλά ο ατομικισμός και η τοπικιστική νοοτροπία έβγαιναν συχνά στην επιφάνεια. Κραυγαλέο παράδειγμα αποτελεί η απειλή αποχώρησης και διάσπασης του συμμαχικού στόλου λίγο πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, που δεν θα αποτρεπόταν, αν ο Θεμιστοκλής δεν επιστράτευε την τόλμη και τον στρατηγικό του νου.

Προς την κατεύθυνση της εδραίωσης της ελληνικής ενότητας ήταν προσανατολισμένη και η Συμμαχία της Δήλου, για τη συγκρότηση της οποίας πρωτοστάτησε η Αθήνα, προκειμένου να ανταποκριθεί στο αίτημα για διατήρηση της ασφάλειας στον χώρο του Αιγαίου και την αποτροπή της περσικής απειλής. Όμως, παρά το γεγονός ότι η αυτονομία των ελληνικών πόλεων στο πλαίσιο της συμμαχίας ήταν αναγνωρισμένη, δεν άργησαν να εμφανισθούν αποσχιστικές τάσεις. Για την περίπτωση μάλιστα της Νάξου και της Θάσου, η Αθήνα κατέφυγε στην άσκηση βίας, για να καταστείλει τις

⁸⁰ Ηρόδοτου 7.172.

αποσκοπήσεις τους και να τις αναγκάσει να παραμείνουν στη Συμμαχία.⁸¹

Η μεταφορά, το 454 π.Χ., του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα και η ανάληψη της νομοθετικής εξουσίας της συμμαχίας από την αθηναϊκή συνέλευση είναι μία ακόμη ευκαιρία για ενοποίηση του ελληνικού χώρου που είχε υπό τον έλεγχό της. Η αθηναϊκή επιρροή επεκτάθηκε σε τομείς της εσωτερικής πολιτικής των πόλεων με σκοπό την επιβολή της δημοκρατίας, την καθιέρωση κοινής νομοθεσίας και την άσκηση μέρους της δικαστικής εξουσίας από τα δικαστήρια της Αθήνας.⁸²

Οι τρόποι, όμως, που χρησιμοποίησε για τη δημοκρατικοποίηση των καθεστώτων των συμμαχικών πόλεων, προκαλούσαν συχνά αντιδράσεις και δημιουργούσαν υποψίες. Η προσπάθειά της να επιβάλλει υποχρεωτικά τη δημοκρατία, το πολίτευμα δηλαδή που έχει ως βασικές του αρχές την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, περιείχε κάτι το αντιφατικό και οξύμωρο. Η αντιφατικότητα μάλιστα έπαιρνε μεγαλύτερες διαστάσεις από το γεγονός ότι η Αθήνα συνδύαζε την επιβολή της δημοκρατίας με την επικράτηση προσώπων που έδειχναν απέναντί της τυφλή υποταγή.

Πρόκειται, οπωσδήποτε, για εγωιστική συμπεριφορά που δεν επέτρεπε στους Αθηναίους να αντιμετωπίσουν τους άλλους Έλληνες ως πολιτικά ισότιμους. Στη συνείδησή τους επικρατούσε ο Αθηναίος, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν ένιωθαν Έλληνες.⁸³ Το επιβεβαιώνει ο Αισχύλος που πολέμησε στον Μαραθώνα, όταν το 472 π.Χ., έτος κατά το οποίο η πανελλαδική όμαιχμία ήταν ήδη διαλυμένη και η Αθήνα ήταν επικεφαλής της συμμαχίας, στην τραγωδία του Πέρσαι διατυπώνει τις φράσεις *ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε...νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών*.⁸⁴ Το επιβεβαιώνει, επίσης, ο Αριστοφάνης στην *Εἰρήνη*, όταν ο Χορός απευθυνόμενος σε Αθηναίους, Λάκωνες, Αργείους και Μεγαρείς αναφωνεί *ὦ Πανέλληνες*.⁸⁵

Η Αθήνα, για να επεκτείνει ακόμη περισσότερο την επιρροή της, προσπάθησε να υποχρεώσει τους συμμάχους της να παίρνουν μέρος σε κοινές θρησκευτικές εκδηλώσεις. Ο Περικλής, μάλιστα, σχεδίαζε τη συνένωση σε θρησκευτική κοινότητα όλων των ελληνικών πόλεων που δεν ενταχθεί στην

⁸¹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 87.

⁸² G. Mathieu, *Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σελ. 27. Για την προσπάθεια επιβολής δημοκρατικών καθεστώτων στις συμμαχικές πόλεις ο Ισοκράτης στον *Παναθηναϊκό* (54) αναφέρει: *οἱ μὲν γὰρ ἡμέτεροι πατέρες ἔπειθον τοὺς συμμάχους ποιῆσθαι πολιτείαν ταύτην, ἥνπερ αὐτοὶ διετέλουν ἀγαπῶντες*. Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου (68) προσθέτει: *ἔπειτ' οὐχ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας ἔφερον, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς αὐτῶν καὶ τοῦ μὴ περιπεσεῖν ὀλιγαρχίας γενομένης τηλικούτοις κακοῖς τὸ μέγεθος, ἡλίκοις ἐπὶ τῶν δεκαδαρχιῶν καὶ τῆς δυναστείας τῆς Λακεδαιμονίων*.

⁸³ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, Τόμ. Α', Γιαλλέλης, Αθήνα 1982, σελ. 82.

⁸⁴ Αισχύλου, *Πέρσαι*, 402-405.

⁸⁵ *δεῦρο πᾶς χώρει προθύμως εὐθὺ τῆς σωτηρίας./ ὦ Πανέλληνες βοηθήσωμεν, εἴπερ πάποτε,/τάξεων ἀπαλλαγέντες καὶ κακῶν φοινικικῶν* Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ό.π., σελ. 83.

αθηναϊκή επικράτεια. Περί το 448 π.Χ., απευθύνθηκε σε όλους τους Έλληνες και τους κάλεσε να ξανακτίσουν τους ναούς που είχαν καταστραφεί από τους Πέρσες και να μεριμνήσουν από κοινού για τον ελεύθερο και ασφαλή διάπλου των θαλασσών.⁸⁶ Στα σχέδιά του, επίσης, ήταν να καταστήσει την Ελευσίνα ως πανελλήνιο ιερό, γιατί πίστευε ότι με την κίνηση αυτή θα μπορούσε να δώσει ώθηση στην προσπάθεια για ένωση όλων των ελληνικών πόλεων. Ο στόχος του, όμως, δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της αντίδρασης της Σπάρτης αλλά και της Κορίνθου. Αλλά και οι σύμμαχοι των Αθηναίων έβλεπαν με ανησυχία την επεκτατική πολιτική τους και ένιωθαν ότι η δική τους δύναμη περιοριζόταν. Αποτέλεσμα όλων αυτών των διεργασιών ήταν η εκδήλωση αποσχιστικών ενεργειών, με πρώτες εκείνες της Σάμου και της Μυτιλήνης.

Η Συμμαχία της Δήλου δεν κατάφερε να ενοποιήσει τον ελληνικό κόσμο. Οι επιθέσεις που δέχθηκε από τη Σπάρτη, οι συχνές εξεγέρσεις πολλών συμμαχικών πόλεων και η αδυναμία να πείσει ακόμη και όσους Αθηναίους την αντιμετώπιζαν με δυσπιστία επέφεραν τη διάλυσή της.⁸⁷

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι η έλλειψη πολιτικής σύμπνοιας και εθνικής συνοχής, τα διαφορετικά πολιτικά συστήματα και οι διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στις ελληνικές πόλεις απομάκρυνε κάθε προοπτική εδραίωσης της συνεργασίας τους. Για τους ίδιους λόγους δεν τελεσφόρησαν προς την κατεύθυνση αυτή και οι προσπάθειες σύμπληξης θρησκευτικών συνασπισμών μεταξύ τους.

Πάντως, η ιδέα της ένωσης των ελληνικών πόλεων προβλήθηκε και ενισχύθηκε ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. από πολλούς συγγραφείς. Το πνεύμα αυτό θα εξέφραζαν οι Φοίνισσες του Φρυνίχου, αν και υπάρχουν δυσκολίες να προσδιοριστούν οι προεκτάσεις του έργου. Στους Πέρσες του, όμως, ο Αισχύλος τάσσεται εμφανώς υπέρ της Συμμαχίας της Δήλου, γιατί πίστευε ότι με την πολιτική της μπορούσε να διασφαλίσει την κυριαρχία των Ελλήνων στη θάλασσα και να αποτρέψει οποιαδήποτε εισβολή εναντίον τους. Το 472 π.Χ., που παραστάθηκαν οι Πέρσες, ο ανταγωνισμός των Αθηνών και της Σπάρτης δεν ήταν ιδιαίτερα εμφανής και γι' αυτό ο Αισχύλος παρουσίασε τη νίκη των Ελλήνων στην ενότητα με την οποία αντιμετώπισαν τον εχθρό. Επαίνεσε τους Αθηναίους για τις αρετές που επέδειξαν στο πεδίο της μάχης, αλλά παράλληλα εξήρε και τη συμμετοχή των Σπαρτιατών.⁸⁸

Στα χρόνια που ακολούθησαν οι αντιθέσεις των δύο πόλεων άρχισαν να

⁸⁶ G. Mathieu, *ό.π.*, σσ. 26-29. Για την πρόσκληση αυτή του Περικλή ο Πλούταρχος μας πληροφορεί: *ὁ Περικλῆς... γράφει ψήφισμα, πάντας Ἑλληνας τοὺς ὀπίηποτε κατοικοῦντας Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀσίας παρακαλεῖν, καὶ μικρὰν πόλιν καὶ μεγάλην, εἰς σύλλογον πέμπειν Ἀθήνας ἐ τοὺς βουλευσομένους περὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἱερῶν, ἃ κατέπρησαν οἱ βάρβαροι, καὶ τῶν θυσῶν ἃς ὀφείλουσιν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος εὐξάμενοι τοῖς θεοῖς ὅτε πρὸς τοὺς βαρβάρους ἐμάχοντο, καὶ τῆς θαλάττης, ὅπως πλέωσι πάντες ἀδεῶς καὶ τὴν εἰρήνην ἄγωσιν.* Πλουτάρχου Περικλής, 17.1-2.

⁸⁷ G. Mathieu, *ό.π.*, σελ. 30.

⁸⁸ Αισχύλου Πέρσαι, 816-817: *τόσος γὰρ ἔσται πέλανος αἵματοσφαγῆς/ πρὸς γῆ Πλαταιῶν Δωρίδος λόγχης ὑπο·* G. Mathieu, *ό.π.*, σελ. 38.

ανακύπτουν, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον Ηρόδοτο να προβάλλει τὸ Ἑλληνικὸν ἐν ὄμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα,⁸⁹ την κοινή, δηλαδή, καταγωγή, την κοινή γλώσσα, την κοινή θρησκεία και τον κοινό πολιτισμό ως στοιχείων που συσπείρωσαν τους Έλληνες και τους ώθησαν να αντιπαραταχθούν στους Πέρσες.⁹⁰

Αλλά και όταν ακόμη ο ανταγωνισμός Αθηνών - Σπάρτης πήρε τις ακραίες διαστάσεις και οδήγησε στην ανοικτή σύγκρουσή τους, το αίτημα για εθνική ενότητα δεν εξέλειψε. Ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί ότι, μετά την κατάληψη της Σφακτηρίας από τους Αθηναίους, η Σπάρτη πρότεινε συμφιλίωση και διάσωση του κοινού συμφέροντος των Ελλήνων.⁹¹ Η πρόταση, βεβαίως, δεν είχε ανταπόκριση, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου πολλοί Σπαρτιάτες δεν έπαυσαν να εκφράζουν τη θέση περί της αναγκαιότητας συνένωσης των ελληνικών πόλεων και απάμβλυνσης των διαφορών τους. Ένας από αυτούς, ο ναύαρχος Καλλικρατίδας, επέκρινε την επιδίωξη σύναψης συμμαχιών με τους βαρβάρους, στις οποίες κατέφευγαν Έλληνες και πρότεινε τη συμφιλίωση των δύο μεγαλύτερων πόλεων.⁹²

Επτά χρόνια μετά την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, ιδέες περί ενότητας διατυπώθηκαν και στη διάσκεψη των ελληνικών πόλεων της Σικελίας. Ο Συρακούσιος Ερμοκράτης μίλησε για τα κοινά συμφέροντα όλης της Σικελίας και τα διαχώρισε από τα συμφέροντα κάθε πόλης. Την έκκλησή του για ενότητα ο Θουκυδίδης την αποδίδει με την πολύ χαρακτηριστική φράση «τὸ δὲ ξύμπαν γείτονας ὄντας καὶ ξυνοίκους μιᾶς χώρας καὶ περιρρύτου καὶ ὄνομα ἔν κεκλημένους Σικελιώτας».⁹³

Ανάλογες απόψεις διατυπώνονταν και στην Αθήνα, παρά το γεγονός ότι ευαισθητοποιούσαν μικρό μόνο μέρος του πληθυσμού της. Στο έργο του Αριστοφάνη διακηρύσσεται ότι η ειρήνευση των ελληνικών πόλεων θα επέφερε πολλά πλεονεκτήματα και θα προωθούσε τα κοινά συμφέροντά τους. Ο Τρυγαίος στην *Ειρήνη* προτείνει την ένωση ως τον μόνο δρόμο που πρέπει να

⁸⁹ Ηρόδοτου 8.144.

⁹⁰ G. Mathieu, ὁ.π., σελ. 39.

⁹¹ Θουκυδίδου, 4.20.2-4: ὑμᾶς δὲ στερηθῆναι ὧν νῦν προκαλούμεθα. ἔτι δ' ὄντων ἀκρίτων καὶ ὑμῖν μὲν δόξης καὶ ἡμετέρας φιλίας προσγινομένης, ἡμῖν δὲ πρὸ αἰσχροῦ τινὸς ξυμφορᾶς μετρίως κατατιθεμένης διαλλαγῶμεν· καὶ αὐτοὶ τε ἀντὶ πολέμου εἰρήνην ἐλώμεθα καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσιν ἀνάπασιν κακῶν ποιήσωμεν· οἳ καὶ ἐν τούτῳ ὑμᾶς αἰτιωτέρους ἡγήσονται. πολεμοῦνται μὲν γὰρ ἀσαφῶς ὁποτέρων ἀρξάντων· καταλύσεως δὲ γενομένης, ἧς νῦν ἡμεῖς τὸ πλέον κύριοι ἐστε, τὴν χάριν ὑμῖν προσθήσουσιν. ἦν τε γνῶτε, Λακεδαιμονίοις ἔξεστιν ὑμῖν φίλους γενέσθαι βεβαίως, αὐτῶν τε προκαλοσαμένων χαρισαμένοις τε μᾶλλον ἢ βιασαμένοις. καὶ ἐν τούτῳ τὰ ἐνόητα ἀγαθὰ σκοπεῖτε ὅσα εἰκὸς εἶναι.

⁹² Ξενοφῶντος Ἑλληνικά, 1.6-7: Καλλικρατίδας δὲ ἀχθεσθεὶς τῇ ἀναβολῇ καὶ ταῖς ἐπὶ τὰς θύρας φοιτήσεσιν ὀργισθεὶς καὶ εἰπὼν ἀθλιωτάτους εἶναι τοὺς Ἑλληνας, ὅτι βαρβάρους κολακεύουσιν ἔνεκα ἀργυρίου, φάσκων τε, ἂν σωθῆ ὀϊκάδε, κατὰ γε τὸ αὐτοῦ δυνατὸν διαλλάξειν Αθηναίους καὶ Λακεδαιμονίους.

⁹³ Θουκυδίδου, 4.64.3.

ακολουθήσουν όλοι οι Έλληνες, για να ζήσουν αρμονικά και να ευημερήσουν.⁹⁴ Τις ίδιες φιλενωτικές και αντιπολεμικές απόψεις συναντούμε και στη Λυσιστράτη.⁹⁵ Εχθροί των Ελλήνων, υποστηρίζει ήταν οι Βάρβαροι τους οποίους νίκησαν ολοσχερώς οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες στο Αρτεμίσιο και στις Θερμοπύλες.⁹⁶

Την ίδια φιλειρηνική πολιτική εξέφραζαν συγγράμματα που δεν διασώθηκαν, αλλά, ωστόσο, μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία τους από την *Αθηναίων Πολιτεία*. Επίσης, ρήτορες, όπως ο Αισχίνης, ο Ανδοκίδης και ο Ισοκράτης άσκησαν κριτική στην επεκτατική πολιτική των Αθηναίων. Ο Ισοκράτης στα έργα του *Φίλιππος* και *Περί Ειρήνης*, κατακρίνει τους Αθηναίους για τους πολέμους τους οποίους διεξήγαγαν εναντίον ελληνικών πόλεων και καταλογίζει στον Περικλή ευθύνες για την ανένδοτη και ανυποχώρητη στάση του στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου.⁹⁷

ζ. Η διαμόρφωση του αθηναϊκού πολιτεύματος

Μετά τη μάχη των Πλαταιών και την αποχώρηση των Περσών, τα γυναικόπαιδα των Αθηναίων που είχαν καταφύγει στην Τροιζήνα, την Αίγινα και τη Σαλαμίνα επέστρεψαν στην Αθήνα. Η εικόνα της πόλης τους ήταν απογοητευτική. Το τείχος της, τα ιερά και οι οικίες στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν μετατραπεί σε σωρούς ερειπίων. Ως εκ τούτου, τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός ήταν πολλά, με σοβαρότερο όλων τον επισιτισμό και τη στέγαση.

Για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε κατά τους χρόνους αυτούς

⁹⁴ Αριστοφάνους *Ειρήνη*, 996-997: *μείζον δ' ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας/ πάλιν ἐξ ἀρχῆς/ φιλίας χυλῶ και συγγνώμη/ τινὶ πραοτέρᾳ κέρασον τὸν νοῦν.*

⁹⁵ Αριστοφάνους *Λυσιστράτη*, 342: *πολέμου καὶ μανιῶν ῥυσαμένης Ἑλλάδα καὶ πολίτας.* Στο ίδιο έργο αναφέρεται στα κοινά θρησκευτικά κέντρα των Ελλήνων, που επιβεβαιώνουν την κοινή τους καταγωγή: *ὕμᾳς λοιδορῆσαι βούλομαι κοινῆ δικαίως, οἱ μῖα ἐκ χέρνιβος βωμῶνς περιρραίνοντες ὥσπερ ξυγγενεῖς Ὀλυμπίασιν, ἐν Πύλαις, Πυθοῖ (πόσους εἴποιμ' ἂν ἄλλους, εἴ με μηκύνειν δέοι;) ἐχθρῶν παρόντων βαρβάρων στρατεύματι Ἑλληνας ἄνδρας καὶ πόλεις ἀπόλλυτε.*

⁹⁶ Αριστοφάνους *Λυσιστράτη*, 1247-1261: *ὄρμαον/ τῶς κυρσανίως ὦ Μναμοῦνα/ τάν τ' ἐμάνΜῶαν, ἄτις/ οἶδεν ἄμὲ τῶς τ' Ἀσαναίως,/ ὄκα τοὶ μὲν ἐπ' Ἀρταμιτίω/ πρῶκροον σιοεῖκελοι/ ποττὰ κᾶλα τῶς Μήδωσ τ' ἐνίκων,/ ἄμὲ δ' αὖ Λεωνίδασ/ ἄγεν περ τῶς κάπρωσ/ θάγοντας οἰῶ τὸν ὀδόντα/ πολὺς δ' ἄμφι τὰς γέννας ἀφρὸς ἦνσει,/ πολὺς δ' ἄμᾶ καττῶν σκελῶν ἀφρὸς ἴετο./ ἦν γὰρ τῶνδρες οὐκ ἐλάσσωσ/τᾶς ψάμμασ τοὶ Πέρσαι.*

⁹⁷ Ισοκράτους *Φίλιππος*, 146: *ἐπεὶ καὶ τὴν πόλιν ἡμῶν οὐδεὶς ἂν ἐπαινέσειεν, οὐθ' ὅτι τῆς θαλάττης ἤρξεν οὐθ' ὅτι τοσοῦτον πλῆθος χρημάτων εἰσπράξασα τοὺς συμμάχους εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνήνεγκεν, ἀλλὰ μὴν οὐδ' ὅτι πολλῶν πόλεων ἐξουσίαν ἔλαβε, τὰς μὲν ἀναστάτους ποιῆσαι, τὰς δ' αὐξῆσαι, τὰς δ' ὅπως ἐβουλήθη διοικῆσαι.* Ισοκράτους *Περί εἰρήνης*, 75: *ἡ μὲν τοίνυν πολιτεία τοσοῦτω βελτίων ἦν καὶ κρείττων ἢ τότε τῆς ὕστερον καταστάσης, ὅσω περ Ἀριστείδης καὶ Θεμιστοκλῆς καὶ Μιλτιάδης ἄνδρες ἀμείνους ἦσαν Ὑπερβόλου καὶ Κλεοφῶντος καὶ τῶν νῦν δημηγορούντων.* Ισοκράτους *Περί εἰρήνης* 126: *καίτοι Περικλῆς ὁ πρὸ τῶν τοιούτων δημαγωγὸς καταστάς, παραλαβὼν τὴν πόλιν χεῖρον μὲν φρονοῦσαν ἢ πρὶν κατασχεῖν τὴν ἀρχήν, ἔτι δ' ἀνεκτῶς πολιτευομένην.* G. Mathieu, *ό.π.*, σσ. 44-45.

δεν είμαστε πλήρως ενημερωμένοι, αφού οι υπάρχουσες πηγές δεν φωτίζουν σε ικανοποιητικό βαθμό τις εξελίξεις. Εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι είχαν διαμορφωθεί δύο πολιτικές παρατάξεις. Η δημοκρατική, με αρχηγό τον Θεμιστοκλή και η συντηρητική, με ηγέτες τον Ξάνθιππο, πατέρα του Περικλή, και τον Αριστείδη. Για μικρό χρονικό διάστημα, οι δύο παρατάξεις συνεργάστηκαν τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική πολιτική. Αυτό καταδεικνύεται από το γεγονός ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποίησαν τον Αριστείδη ως στρατηγό και τον Θεμιστοκλή ως σύμβουλο. Αποτέλεσμα της συνεργασίας των δύο ανδρών ήταν η οργάνωση της Πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας, καθώς και η οχύρωση της Αθήνας και του Πειραιά.

Βασικό μέλημά τους, μετά τους Μηδικούς πολέμους, ήταν η ανοικοδόμηση των τειχών. Η ιδέα της ανοικοδόμησης ανήκε στον Θεμιστοκλή. Πολιτικός με ελεύθερο πνεύμα και αποστασιοποιημένος από συναισθηματισμούς, που καθήλωναν στο παρελθόν, είχε οραματισθεί την Αθήνα ως ισχυρό ναυτικό κράτος. Έπρεπε, λοιπόν, να οχυρωθεί ο Πειραιάς και να εγκατασταθούν εκεί οι Αθηναίοι. Το σχέδιο, όμως, του Θεμιστοκλή προκάλεσε αντιδράσεις. Οι πολίτες των Αθηνών ήταν συναισθηματικά δεμένοι με την πόλη τους, με την ιστορία και τις παραδόσεις της. Δεν ήταν εύκολο, λοιπόν, γι' αυτούς να την εγκαταλείψουν. Αντιδράσεις υπήρξαν και από το κόμμα των συντηρητικών, γιατί κατ' αυτούς η εγκατάλειψη των Αθηνών θα κλόνιζε τη στρατιωτική προστασία της Αττικής και σε περίπτωση εχθρικής εισβολής ο αγροτικός πληθυσμός θα έμενε απροστάτευτος.

Ωστόσο, παρά τις αντιδράσεις των συντηρητικών, το μεγαλύτερο μέρος των Αθηναίων είχε συνειδητοποιήσει ότι το ναυτικό πρόγραμμα του Θεμιστοκλή ήταν εκείνο που έσωσε την πόλη τους στους πολέμους που προηγήθηκαν. Γι' αυτό θεωρούσαν αναγκαία την ολοκλήρωση του προγράμματος και έτσι αποφασίσθηκε η τείχιση των Αθηνών και η συμπληρωματική τείχιση του Πειραιά και των τριών λιμανιών του, που είχε αρχίσει το 493/2 π.Χ., όταν ήταν άρχων ο Θεμιστοκλής.⁹⁸

Όταν, όμως, οι Σπαρτιάτες πληροφορήθηκαν τα σχέδια των Αθηναίων για ανοικοδόμηση των τειχών αντέδρασαν και απέστειλαν πρέσβεις προκειμένου να αποτρέψουν την υλοποίηση των σχεδίων τους.⁹⁹ Δεν είναι γνωστός ο λόγος για τον οποίο οι Σπαρτιάτες έφθασαν στην απόφασή τους αυτή. Ίσως να

⁹⁸ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ1, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σελ. 15. Ο Θεμιστοκλής ορίστηκε επώνυμος άρχων σε μια ιδιαίτερα δύσκολη χρονική φάση για τους Αθηναίους. Είχε προηγηθεί η ιωνική επανάσταση, η έκβαση της οποίας κρίθηκε στην αποφασιστική ναυμαχία, που έγινε το 494 π.Χ., έξω από τη Λάδη, κοντά στη Μίλητο, όπου ο ελληνικός στόλος (μετείχαν και είκοσι πλοία των Αθηναίων και πέντε των Ερετριέων) υπέστη ολοκληρωτική καταστροφή. Ακολούθησε η καταστροφή της Μιλήτου, της λαμπρότερης πόλης του ελληνικού κόσμου, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη λύπη στους Αθηναίους. Ο Θεμιστοκλής λοιπόν, είχε διαβλέψει ότι η προσπάθεια των Περσών να κατακτήσουν την Ελλάδα θα αποτύγχανε, αν οι Αθηναίοι κατασκεύαζαν μεγάλο στόλο και αποκτούσαν την κυριαρχία στη θάλασσα. Botsford & Robinson, *ό.π.* σσ. 148-149.

⁹⁹ Θουκυδίδου 1.89. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σσ. 144-145.

οφείλεται στην προσπάθεια των εφόρων να ασκήσουν συγκεντρωτική πολιτική. Ίσως να παρακινήθηκαν και από τους συμμάχους τους, οι οποίοι έβλεπαν με ανησυχία το γεγονός της απόκτησης ισχυρού στόλου εκ μέρους των Αθηναίων.

Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η απόφαση των Σπαρτιατών οφείλεται στο γεγονός ότι προτιμούσαν να μην έχουν ούτε οι Αθηναίοι ούτε άλλος κανένας τείχος. Κυρίως, όμως, επειδή «τους παρότρυναν οι σύμμαχοί τους οι οποίοι φοβούνταν το μέγεθος του Αθηναϊκού στόλου, που πρωτύτερα δεν υπήρχε, και την τόλμη που είχαν δείξει οι Αθηναίοι στον πόλεμο με τους Πέρσες».¹⁰⁰ Κύριο επιχείρημα της Σπάρτης ήταν ότι δεν έπρεπε να υπάρχουν τειχισμένες πόλεις, γιατί έτσι, αν οι βάρβαροι επέστρεφαν, δεν θα μπορούσαν να τις χρησιμοποιούν ως ορμητήριό τους. Γι' αυτό πρότειναν, σε συνεργασία με τους Αθηναίους, να κατεδαφίσουν τα τείχη και των άλλων πόλεων πέραν του Ισθμού.

Στην πραγματικότητα, η Σπάρτη και οι σύμμαχοί τους αντιλαμβάνονταν την αύξηση της δύναμης των Αθηνών ως απειλή για τα οικονομικά και εμπορικά τους συμφέροντα. Την άποψη αυτή διατυπώνει ο Θουκυδίδης επισημαίνοντας «τήν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἠγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν· αἱ δ' ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἱ δ' ἦσαν ἐκατέρων, ἀφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδὰς ἐς τὸν πόλεμον κατέστησαν».¹⁰¹

Πάντως, πολλοί Σπαρτιάτες εκδήλωναν τη δυσφορία τους για τη μεταβίβαση από τη Σπάρτη στην Αθήνα της ηγεσίας της αντιπερσικής συμμαχίας και τη συνεπαγόμενη αύξηση της αθηναϊκής δύναμης. Οι Σπαρτιάτες αυτοί, που μερικές φορές αναφέρονται και ως «κόμμα του πολέμου», δεν αποδέχονταν τη διπλή ηγεμονία της Σπάρτης και των Αθηνών, όπου η Σπάρτη θα κατείχε τα πρωτεία στην Πελοπόννησο, στα Μέγαρα και στη Βοιωτία, ενώ η Αθήνα θα κυριαρχούσε στις πόλεις που συναποτελούσαν τη

¹⁰⁰ Θουκυδίδου 1.90.1. Για τους φόβους και τις αντιδράσεις της Σπάρτης από την ισχυροποίηση της Αθήνας, βλ., σσ. 41-44. Simon Hornblower, *Θουκυδίδης, ο ιστορικός και το έργο του*, μτφρ. Αλεξάνδρα Μανιάτη, επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003, σελ. 111. **(Στο εξής: Simon Hornblower, Θουκυδίδης)** Jacqueline de Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Λύντια Στεφάνου, Παπαδήμας, Αθήνα 2009, σελ. 32 κ.ε. G.E.M. de Ste Croix, *Τα αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σελ. 96 κ.ε. Μανώλη Μ. Στεργιούλη, *Θουκυδίδης και πολιτική*. Βλ. στο Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Θουκυδίδης, ο κορυφαίος ιστορικός της Αρχαιότητας και η επίδρασή του μέχρι σήμερα*, Κοράλλι, Αθήνα 2013, σελ. 77.

¹⁰¹ Θουκυδίδου, 1.23.6. Simon Hornblower, *Θουκυδίδου Ιστορίες*, Τόμ. Α: Βιβλία 1-3, Επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 238 κ.ε.. **(Στο εξής: Simon Hornblower, Υπόμνημα)**.

Ο Θουκυδίδης δεν απατάται από τα φαινόμενα. Όταν εξετάζει τις αιτίες του Πελοποννησιακού πολέμου, δεν δέχεται ως πραγματικά αίτια τα παράπονα που είχαν οι αντίπαλες παρατάξεις, αλλά δείχνει πως τα βαθύτερα αίτια ήταν η μεγάλη ανάπτυξη της Αθήνας και οι φόβοι που προκαλούσε η ανάπτυξη αυτή στη Σπάρτη και τους συμμάχους της. Η προσέγγιση του Θουκυδίδη και η θεωρία του περί της άνισης ανάπτυξης των κρατών οδήγησε τους διεθνολόγους να τον θεωρούν ως πατέρα των διεθνών σχέσεων. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σσ. 343.

Συμμαχία της Δήλου.¹⁰²

Τυχόν αποδοχή των αξιώσεων των Σπαρτιατών εκ μέρους των Αθηναίων θα αποτελούσε για τους τελευταίους μοιραίο πολιτικό λάθος. Αποφεύχθηκε όμως με την πατριωτική στάση που επέδειξαν οι ηγέτες τους. Μεγάλο μέρος των ευθυνών ανέλαβε ο Θεμιστοκλής, υποδεικνύοντας στους Αθηναίους να στείλουν πίσω την πρεσβεία της Σπάρτης με την υπόσχεση ότι θα στείλουν και οι ίδιοι πρέσβεις στη Σπάρτη, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα που ανέκυψε. Υπέβαλε μάλιστα την πρόταση να σταλεί ο ίδιος ως αντιπρόσωπος, αλλά στο μεταξύ, με πάνδημη συμμετοχή, θα καταβάλλονταν προσπάθειες για όσο το δυνατόν γρηγορότερη ανύψωση του τείχους. Όταν το τείχος θα είχε φθάσει σε ικανοποιητικό ύψος, να σταλούν και οι δύο άλλοι πρέσβεις των Αθηναίων.

Στο διάστημα που μεσολάβησε, ο Θεμιστοκλής παρέμεινε στη Σπάρτη και απέφευγε να παρουσιασθεί στις αρχές με τη δικαιολογία ότι περίμενε να έλθουν και οι άλλοι πρέσβεις. Στο μεταξύ, πύκνωναν οι καταγγελίες συμμάχων των Λακεδαιμονίων ότι τα τείχη των Αθηνών υψώνονταν παρά τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς του Θεμιστοκλή. Τότε ο Θεμιστοκλής πρότεινε στους Σπαρτιάτες να στείλουν πρέσβεις στην Αθήνα, για να διαπιστώσουν αν οι καταγγελίες ανταποκρίνονταν προς την αλήθεια. Οι Σπαρτιάτες δέχθηκαν την πρόταση, έστειλαν αντιπροσωπία στην Αθήνα, ενώ έφθασαν στη Σπάρτη και οι άλλοι πρέσβεις των Αθηναίων.¹⁰³ Τότε ο Θεμιστοκλής παρουσιάστηκε στην Απέλλα και αποκάλυψε ότι «ή μὲν πόλις σφῶν τετείχισται ἤδη ὥστε ἱκανὴ εἶναι σῶζειν τοὺς ἐνοικοῦντας, εἰ δέ τι βούλονται Λακεδαιμόνιοι ἢ οἱ ξύμμαχοι πρεσβεύεσθαι παρὰ σφῶν, ὡς πρὸς διαγιγνώσκοντας τὸ λοιπὸν ἰέναι τὰ τε σφίσι αὐτοῖς ξύμφορα καὶ τὰ κοινά. τὴν τε γὰρ πόλιν ὅτε ἐδόκει ἐκλιπεῖν ἄμεινον εἶναι καὶ ἐς τὰς ναῦς ἐσβῆναι, ἄνευ ἐκείνων ἔφασαν γνόντες τολμῆσαι, καὶ ὅσα αὐτῶν ἐκείνων βουλευέσθαι, οὐδενὸς ὑστεροὶ γνώμη φανῆναι. δοκεῖν οὖν σφίσι καὶ νῦν ἄμεινον εἶναι τὴν ἑαυτῶν πόλιν τείχος ἔχειν, καὶ ἰδίᾳ τοῖς πολίταις καὶ ἐς τοὺς πάντας ξυμμάχους ὠφελιμώτερον ἔσεσθαι· οὐ γὰρ οἶόν τ' εἶναι μὴ ἀπὸ ἀντιπάλου παρασκευῆς ὁμοῖόν τι ἢ ἴσον ἐς τὸ κοινὸν βουλευέσθαι. ἢ πάντας οὖν ἀτειχίστους ἔφη χρῆναι ξυμμαχεῖν ἢ καὶ τάδε νομίζειν ὀρθῶς ἔχειν».¹⁰⁴

Εἶναι προφανές ότι το αμυντικό σχέδιο του Θεμιστοκλή ἔδινε ιδιαίτερη ἔμφαση στη θάλασσα και σε αυτήν μετατοπίζονταν πλέον το κύριο βάρος της ἀμυνας σε περίπτωση πολεμικής σύγκρουσης. Μετά μάλιστα την επιτυχή ἔκβαση της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, η υποβάθμιση της αμυντικής σημασίας της ξηράς και η αναβάθμιση της σημασίας της θάλασσας ήταν απόλυτα

¹⁰² G.E.M. de Ste Croix, ὀ.π., σσ. 268-269.

¹⁰³ Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος 479-323 π.Χ.*, μτφρ. Εὐά Πέπα, Οδυσσέας, Αθήνα 2005¹, σελ. 35. (Στο εξής: **Simon Hornblower, Ο ελληνικός κόσμος**).

¹⁰⁴ Θουκυδίδου, 1.91.4-7. Στο σημείο αυτό έχουμε την πρώτη ένδειξη ότι η Αθήνα θεωρεί τον εαυτό της ηγεμονική δύναμη. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὀ.π., σσ. 329-330.

John H. Finley, *Θουκυδίδης*, μτφρ. Τάσος Κουκουλιός, Παπαδήμας, Αθήνα 1997⁴, σελ. 97.

δικαιολογημένη.¹⁰⁵

Για την πολιτική δράση του Θεμιστοκλή μετά την αποστολή του ως πρέσβη στη Σπάρτη μέχρι τον οστρακισμό του, που έγινε πιθανότατα το 472 π.Χ., δεν υπάρχουν πληροφορίες. Μπορούμε, όμως, να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι, μετά τον οστρακισμό του, επιδόθηκε σε αντισπαρτιατικές δραστηριότητες στην Πελοπόννησο, τα κίνητρα των οποίων ήταν περισσότερο πατριωτικά παρά ιδιοτελή. Γνώμονα των ενεργειών του αποτελούσε το συμφέρον της πόλης του, το οποίο επιδίωξε με την αντισπαρτιατική του πολιτική και πριν από τον οστρακισμό του. Η έλλειψη πληροφοριών για την πολιτική που ακολούθησε στην περίοδο που εκτείνεται από την ανοικοδόμηση των τειχών μέχρι την εξορία του δεν πρέπει να αποδοθεί στην απόσυρσή του από τη δημόσια ζωή. Είναι πιθανόν, όμως, η πολιτική του να μην ήταν αποδεκτή από τους Αθηναίους, που μάλλον είχαν ξεχάσει τη μεγάλη προσφορά του στην πατρίδα.¹⁰⁶

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο,¹⁰⁷ ο Θεμιστοκλής σε ένα Αμφικτιονικό συνέδριο, που έγινε μάλλον το 478 π.Χ., αντέδρασε στην πρόταση των Σπαρτιατών να αποκλειστούν οι πόλεις που δεν πήραν μέρος στον αγώνα κατά των Περσών και πρότεινε την παραμονή τους. Εξαιτίας του γεγονότος αυτού έγινε ανεπιθύμητο πρόσωπο για τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι έκτοτε επιδίωκαν την προβολή του Κίμωνα στην Αθήνα ως αντίβαρο στην ηγετική προσωπικότητα του Θεμιστοκλή.¹⁰⁸

Αλλά και στην Αθήνα η εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Θεμιστοκλή είχε αρχίσει να υποχωρεί. Ως αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης συνέχιζε να σχεδιάζει το μέλλον της πόλης και να χαράσσει πολιτική, χωρίς παράλληλα να προσπαθεί να την κάνει κατανοητή στους συμπολίτες του. Ως προτεραιότητά του έθετε την χωρίς όρια ανάπτυξη των Αθηνών, ακόμη και αν ερχόταν σε σύγκρουση με τη Σπάρτη. Η τακτική, όμως, που τον ήθελε αποστασιοποιημένο από τους οπαδούς του, υπήρξε αφορμή δημιουργίας ανησυχιών και πολλοί από αυτούς είχαν αρχίσει να αναρωτιούνται αν οι κινήσεις του θα ωφελούσαν ή θα έβλαπταν την πόλη.¹⁰⁹

Και ενώ η πολιτική του Θεμιστοκλή δεν είχε απήχηση στους Αθηναίους σε

¹⁰⁵ Β. Κωνσταντινόπουλου, *Ο Επιτάφιος του Περικλή*, Αναστασάκης, Αθήνα 1989, σελ. 26.

¹⁰⁶ G.E. M. de Ste Croix, *ό.π.*, σελ. 274 κ.ε. Christopher Carey, *ό.π.*, σελ. 102.

¹⁰⁷ Πλούταρχου, *Θεμιστοκλής*, 20.3-4: *ἐν δὲ τοῖς Ἀμφικτυονικοῖς συνεδρίοις τῶν Λακεδαιμονίων εἰσηγουμένων, ὅπως ἀπειργωνταί τῆς Ἀμφικτυονίας αἱ μὴ συμμαχήσασαι κατὰ τοῦ Μήδου πόλεις, φοβηθεῖς, μὴ Θετταλοὺς καὶ Ἀργεῖους, ἔτι δὲ Θηβαίους ἐκβαλόντες τοῦ συνεδρίου παντελῶς ἐπικρατήσωσι τῶν ψήφων καὶ γένηται τὸ δοκοῦν ἐκείνοις, συνεῖπε ταῖς πόλεσι καὶ μετέθηκε τὰς γνώμας τῶν πυλαγόρων, διδάξας, ὡς τριάκοντα καὶ μία μόναι πόλεις εἰσὶν αἱ μετασχοῦσαι τοῦ πολέμου, καὶ τούτων αἱ πλείους παντάπασι μικραί· δεινὸν οὖν, εἰ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἐκσπόνδου γενομένης ἐπὶ ταῖς μεγίσταις δυσὶν ἢ τρισὶ πόλεσιν ἔσται τὸ συνέδριον. ἐκ τούτου μὲν οὖν μάλιστα τοῖς Λακεδαιμονίοις προσέκρουσε· διὸ καὶ τὸν Κίμωνα προῆγον ταῖς τιμαῖς, ἀντίπαλον ἐν τῇ πολιτείᾳ τῷ Θεμιστοκλεῖ καθιστάντες.*

¹⁰⁸ Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, *ό.π.*, σσ. 54-55.

¹⁰⁹ Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, *ό.π.*, σελ. 55.

αντίθεση με εκείνη του Κίωνα, ένα σημαντικό θέμα που έπρεπε να αντιμετωπισθεί από την Αθήνα και τη Σπάρτη ήταν η χάραξη πολιτικής έναντι των Ελλήνων της Ασίας. Η Σπάρτη, προκειμένου να αποφύγει την ανάληψη βαρών, πρότεινε την εκδίωξη από τις πόλεις της ευρωπαϊκής Ελλάδας όσων Ελλήνων είχαν μηδίσει και την εγκατάσταση σε αυτές των Ελλήνων της Ασίας. Στην πρότασή της όμως αντιτάχθηκε σθεναρά η Αθήνα και κέρδισε για μία ακόμη φορά συμπάθειες.

Το 478 π.Χ., ο συμμαχικός στόλος με επικεφαλής τον Πausανία εκστράτευσε στην Κύπρο και απελευθέρωσε τις ελληνικές πόλεις. Στη συνέχεια, κατευθύνθηκε στο Βυζάντιο, το οποίο κυριεύσε και άνοιξε τον δρόμο προς τη Μαύρη Θάλασσα. Η αυταρχική όμως συμπεριφορά του Πausανία και οι καταγγελίες των συμμάχων εναντίον του ανάγκασε τους εφόρους να τον ανακαλέσουν στη Σπάρτη.¹¹⁰ Οι Σπαρτιάτες δεν έστειλαν άλλους αρχηγούς, επειδή φοβούνταν μήπως εκδήλωναν την ίδια συμπεριφορά με τον Πausανία. Παιρατήθηκαν μάλιστα από την Ελληνική συμμαχία και όλοι οι σύμμαχοι απευθύνθηκαν στους Αθηναίους ζητώντας τους να γίνουν εκείνοι αρχηγοί τους λόγω της κοινής καταγωγής τους. Ο Ηρόδοτος, βέβαια, δίνει άλλη εξήγηση στην εξέλιξη αυτή και υποστηρίζει πως οι Αθηναίοι στέρησαν από τους Σπαρτιάτες την ηγεμονία με πρόσχημα τη συμπεριφορά του Πausανία.¹¹¹

Το έδαφος, λοιπόν, είναι ελεύθερο πλέον για τους Αθηναίους να οργανώσουν τη δική τους συμμαχία, αφού οι Σπαρτιάτες, μετά την αποτυχία του Πausανία, δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν πανελλήνια ηγεσία.¹¹² Τρία έτη μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, το 478/ 477 π.Χ., η πρώτη Αθηναϊκή συμμαχία γίνεται πραγματικότητα. Στην ίδρυσή της αναμφισβήτητο ρόλο διαδραμάτισε το ναυτικό πρόγραμμα του Θεμιστοκλή, αλλά και οι στρατηγικές ικανότητες, τα χαρίσματα και οι αρετές του Αριστείδη,¹¹³ που τόσο πολύ εκτιμήθηκαν από τους Ίωνες. Μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορία που μας δίνει ο Αριστοτέλης, με προτροπή του Αριστείδη οι Ίωνες έφυγαν από την Ελληνική συμμαχία, όταν ηγέτες της ήταν οι Λακεδαιμόνιοι, και ο Αθηναίος πολιτικός κατάφερε με τον τρόπο αυτό να εκμεταλλευθεί προς όφελος της πόλης του τη δυσαρέσκεια που τους είχε δημιουργήσει ο Πausανίας.¹¹⁴ Η σύμπληξη της συμμαχίας απέβλεπε στην ελευθερία των Ελλήνων και στην εκδίκηση εναντίον των Περσών. Ο Θουκυδίδης χαρακτηρίζει τη συμμαχία ηγεμονία και επισημαίνει τον αντιπερσικό χαρακτήρα της (*πρόσχημα γάρ ἦν ἀμύνεσθαι ὧν ἔπαθον δηρῶντας τὴν βασιλέως χώραν*).¹¹⁵

Ο Θεμιστοκλής, όμως, στη φάση αυτή, σε αντίθεση με την πλειοψηφία των

¹¹⁰ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 80.

¹¹¹ Ηρόδοτος, Η, 3,2. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 80.

¹¹² Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ1, ό.π., σσ. 17-20.

¹¹³ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 105.

¹¹⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ1, ό.π., σελ. 20.

¹¹⁵ Θουκυδίδου, 1.96.1. Ο πραγματικός στόχος της Αθήνας ήταν η αρχηγία. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 338-339. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 81.

Αθηναίων, πίστευε ότι δεν θα έπρεπε να υιοθετηθεί πολιτική αντιποίνων ευρείας έκτασης εναντίον της Περσίας. Μάλιστα, ο G.E.M. de Ste Croix υποθέτει ότι πολύ πιθανόν να πρότεινε την παύση των εχθροπραξιών εναντίον της Περσίας και την επιδίωξη σύναψης ειρήνης με τον όρο να παρέμειναν στον Βασιλέα οι ελληνικές πόλεις της ηπειρωτικής Ασίας και οι νησιωτικές στη Δηλιακή Συμμαχία. Ίσως ο Πέρσης βασιλιάς να αποδεχόταν ειρήνευση με τους όρους αυτούς, αφού πλέον δεν είχε ελπίδες ότι θα μπορούσε να ανακτήσει τα νησιά, αλλά ούτε και τις πόλεις της ημειρωτικής Μικράς Ασίας που είχε χάσει. Για τους Αθηναίους, όμως, που πίστευαν ακόμη στη διπλή ηγεμονία Αθηνών και Σπάρτης, η πρόταση για παράδοση των Ιώνων στον βασιλιά συνιστούσε προδοσία και οπωσδήποτε τους ώθησε στην ψήφιση του οστρακισμού του. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι οι κατηγορίες που διατύπωσαν οι Σπαρτιάτες εναντίον του Θεμιστοκλή για μηδισμό έγιναν δεκτές από την Αθήνα.¹¹⁶

Ποιοι όμως ήταν οι λόγοι για τους οποίους ο Θεμιστοκλής, στη χρονική αυτή φάση, παράλληλα με τις αντισπαρτιατικές του απόψεις διαφωνούσε και με την υιοθέτηση μιας επιθετικής πολιτικής εναντίον των Περσών; Η απάντηση στο ερώτημα είναι ότι ο Θεμιστοκλής θεωρούσε πως ο κίνδυνος για την Αθήνα δεν θα προερχόταν από την Περσία, που είχε δεχθεί ολοκληρωτική ήττα το 480-479 π.Χ., αλλά από τη Σπάρτη, η οποία δεν θα έμενε παθητικός παρατηρητής της μεγάλης αύξησης της αθηναϊκής δύναμης. Με την εκτίμησή του αυτή δεν σημαίνει ότι ευνοούσε την ανάληψη αγώνα εναντίον της Σπάρτης, η έκβαση του οποίου μάλιστα ήταν αβέβαιη, καθόσον η Σπάρτη διέθετε πολύ ισχυρές χερσαίες δυνάμεις.¹¹⁷

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Θεμιστοκλής γνώριζε πολύ καλά το κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στη Σπάρτη μετά την απομάκρυνση των Περσών. Γνωρίζουμε ότι την επισκέφθηκε, όταν τον υποδέχθηκαν με τιμές για την προσφορά του στους αγώνες κατά των Περσών¹¹⁸ και κατόπιν ως πρέσβης με αφορμή την ανοικοδόμηση των τειχών της Αθήνας. Η εξέλιξη των

¹¹⁶ G.E.M. de Ste Croix, *ό.π.*, σσ. 277-278.

¹¹⁷ G.E.M. de Ste Croix, *ό.π.*, σελ. 279.

¹¹⁸ Θουκυδίδου, 1.74.1. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σσ. 307. Οι Αθηναίοι πρέσβεις, το 432 π.Χ., μιλώντας στη συνέλευση της Σπάρτης για την προσφορά της πόλης τους, τόνισαν: «*Η δική μας συμβολή έγκειται σε τρία χρησιμότερα πράγματα...δώσαμε τον Θεμιστοκλή, τον αρχηγό του στόλου, αυτόν στον οποίο κυρίως οφείλεται το ότι η ναυμαχία έγινε στο στενό, πράγμα που αναμφισβήτητα έσωσε την κατάσταση και που για τούτο εσείς τον τιμήσατε όσο κανέναν άλλο ξένο, απ' όσους ήλθαν στον τόπο σας*». Την επίσκεψη του Θεμιστοκλή στη Σπάρτη αναφέρει και ο Πλούταρχος σημειώνοντας πως τιμήθηκε για τη σοφία του με στεφάνι από κλάδο ελιάς και του προσφέρθηκε ως δώρο το καλύτερο άρμα, ενώ τριακόσιοι νέοι τον συνόδευσαν μέχρι τα σύνορα της Λακωνίας. Βλ. Πλούταρχου *Θεμιστοκλής*, 17.3. Το ίδιο θέμα μνημονεύει και ο Ηρόδοτος, 9. 124.2-3: «*και μιν Λακεδαιμόνιοι καλῶς μὲν ὑπεδέξαντο, μεγάλως δὲ ἐτίμησαν. ἀριστήια μὲν νυν ἔδωσαν... σοφίης δὲ καὶ δεξιότητος Θεμιστοκλεί καὶ τούτῳ στέφανον ἐλαίης· ἔδωρήσαντό τὲ μιν ὄχῳ τῷ ἐν Σπάρτῃ καλλιστεύσαντι. αἰνέσαντες δὲ πολλὰ, πρόεπεμψαν ἀπιόντα τριηκόσιοι Σπαρτιητέων λογάδες, οὔτοι οἱ περ ἰππέες καλέονται, μέχρι οὔρων τῶν Τεγεητικῶν*».

γεγονότων δικαίωσε τον Θεμιστοκλή και αυτός πρέπει να είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο ο Θουκυδίδης εξαίρει την ικανότητά του να προβλέπει τη φορά των πραγμάτων και να λαμβάνει μέτρα για την αντιμετώπισή τους. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο Θεμιστοκλής «είχε δώσει πειστικότητα δείγματα έμφυτης οξυδέρκειας και ήταν ως προς αυτό άξιος θαυμασμού, περισσότερο από κάθε άλλον, αφού χάρη στην οξύνοιά του...μπορούσε και τα παρόντα να σταθμίζει ορθότατα...και για τα μελλοντικά να προεικάζει άριστα τι πρόκειται να συμβεί».¹¹⁹

Στο διάστημα, όμως, μεταξύ 470 και 460 π.Χ., οι Αθηναίοι απέρριπταν παντελώς την πολιτική του Θεμιστοκλή και δεν δίστασαν να τον οστρακίσουν. Όταν δε οι Σπαρτιάτες εξέφρασαν τη δυσφορία τους για τη δράση του, τον καταδίκασαν, βοήθησαν τους Σπαρτιάτες στη καταδίωξή του και τον εξανάγκασαν να ζητήσει καταφύγιο στον Πέρση βασιλιά.¹²⁰

Η Αθηναϊκή Συμμαχία στα χρόνια που ακολούθησαν μετά την ίδρυσή της συνέχιζε να δραστηριοποιείται με βασικό της πόλο την Αθήνα, αφού οι πρόεδροι των συνόδων, οι ναύαρχοι και οι Ελληνοταμίες θα ήταν Αθηναίοι. Σύμφωνα με τους όρους της, δεν θα γινόταν καμία μεταβολή των πολιτευμάτων των μελών της συμμαχίας και όλες οι πόλεις θα απολάμβαναν τις ίδιες ελευθερίες και θα αντιπροσωπεύονταν ισότιμα στις συνελεύσεις. Σε αντάλλαγμα της προστασίας που θα τους παρεχόταν, θα κατέβαλαν ετήσιο φόρο σε χρήματα ή σε πλοία.¹²¹ Οι ισχυρότερες πόλεις επέλεξαν να στέλνουν πλοία, ενώ οι ασθενέστερες χρήματα. Τον καταμερισμό του φόρου, που έπρεπε να πληρώνει κάθε πόλη, υπολόγισε πολύ δίκαια ο Αριστείδης και από τότε του δόθηκε η προσωνυμία «ο δίκαιος».¹²²

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σύμπληξη της συμμαχίας έδινε τη δυνατότητα στην Αθήνα να χρησιμοποιήσει το ναυτικό της, να κυριαρχήσει στο εμπόριο και γενικότερα να κάνει πραγματικότητα τους πολιτικούς οραματισμούς του Θεμιστοκλή. Με άλλα λόγια, η προοπτική να αναγορευθεί η Αθήνα σε ηγεμονική δύναμη της Ελλάδας ήταν περισσότερο από ποτέ ευόιανη. Πέραν τούτου μπορούσε, ακολουθώντας την κατάλληλη πολιτική, να αποκτήσει πρόσβαση σε νέες αγορές στη Δύση και να επεκτείνει έτσι την επιρροή της.

Η ίδρυση της Αθηναϊκής Συμμαχίας συμπίπτει με την εμφάνιση στην πολιτική σκηνή του Κίμωνα, ο οποίος, το 476 π.Χ., εξελέγη στρατηγός. Γιος του Μιλτιάδη, του νικητή στο Μαραθώνα, και συγγενής με την οικογένεια των Αλκμεωνιδών μετά τον γάμο του με την εγγονή του Μεγακλή, αναδείχθηκε πολύ γρήγορα αρχηγός των αριστοκρατικών. Στην ανάδειξή του ως αρχηγού

¹¹⁹ Θουκυδίδου, 1.138.3. Το εγκώμιο του Θεμιστοκλή παραπέμπει σε όσα θα πει για τον Περικλή, τον μεγαλύτερο ρήτορα και πολιτικό της εποχής του, όπως θα τον αποκαλεί ο Θουκυδίδης στο 1.139.4. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 436.

¹²⁰ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, ό.π., Τόμ. Γ', σελ. 109 κ.ε.

¹²¹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, ό.π., Τόμ. Γ', σελ. 82.

¹²² Πλουτάρχου, *Αριστείδης*, 6.2. Botsford & Robinson, ό.π., σσ. 181- 182. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σσ. 82-83.

των αριστοκρατικών βοηθήθηκε σημαντικά από τον μέχρι τότε αρχηγό τους, τον Αριστείδη. Μετά τον θάνατο του Αριστείδη και του Ξανθίππου, έμεινε ο μόνος πολιτικός ηγέτης των Αθηνών.

Η μεγάλη στιγμή κατά την οποία έδειξε τις αρχηγικές του ικανότητες συμπίπτει με το 480 π.Χ., όταν ο περσικός στρατός ήταν έτοιμος να εισβάλει στην Αθήνα. Οι Αθηναίοι βρέθηκαν ενώπιον κρισίμων διλημμάτων. Να μείνουν και να πολεμήσουν ή ακολουθώντας τη γνώμη του Θεμιστοκλή να εκκενώσουν την πόλη και να καταφύγουν στη Σαλαμίνα και την Πελοπόννησο; Να δώσουν μάχη στη στεριά ή να εναποθέσουν την τύχη της πόλης στο ναυτικό;

Ο Θεμιστοκλής, ως γνωστόν, ήταν υπέρμαχος του ναυτικού, που το απάρτιζαν τριήρεις στις οποίες υπηρετούσαν άνδρες προερχόμενοι από την κατώτερη τάξη των Αθηναίων. Ήταν φυσικό, λοιπόν, ο Θεμιστοκλής να έχει ερείσματα στο λαό και να μην τον εμπιστεύονται οι αριστοκράτες.

Στην κρίσιμη αυτή στιγμή, ο Κίμων, ως προερχόμενος από το αριστοκρατικό γένος των Φιλαϊδών, θα περίμενε κανείς ότι θα συνηγορούσε στο να δοθεί μάχη στην ξηρά, αφού η κυρίαρχη μορφή πολέμου και η πρόσβαση στην πολιτική εξουσία ήταν στενά συνδεδεμένες. Επειδή, όμως, αντιλήφθηκε ότι η πλέον ρεαλιστική τακτική που έπρεπε να ακολουθήσει η Αθήνα ήταν ο εξαναγκασμός των εχθρών σε ναυμαχία, σε μια συμβολική κίνηση, ανέβηκε στην Ακρόπολη και αφού αφιέρωσε τα ηνία του αλόγου του στην Αθηνά, κατευθύνθηκε στα πλοία. Τον επόμενο χρόνο, μετά τον θρίαμβο της Σαλαμίνας, ο τριακονταετής Κίμων επελέγη ως μέλος μιας πρεσβείας προς τη Σπάρτη, που τη συναποτελούσαν ο Ξάνθιππος και ο Αριστείδης. Η αποστολή αυτή του έδωσε την ευκαιρία να αναπτύξει φιλία με τη Σπάρτη που επρόκειτο να γίνει κεντρικό στοιχείο της πολιτικής του σταδιοδρομίας.¹²³

Ο Κίμων διατηρούσε επαφή με τους πολίτες και με τη σεμνότητα, τη γενναιοδωρία και την απλή συμπεριφορά του κέρδισε την αγάπη και την εμπιστοσύνη τους. Η θέση του ενισχύθηκε από την πολιτική δύναμη του συντηρητικού συνασπισμού, από τη δημοτικότητα που του χάρισαν οι στρατιωτικές νίκες του και από τον σεβασμό που του έδειχναν οι Σπαρτιάτες. Ως πολιτικό του πρόγραμμα είχε τη διεξαγωγή επιθετικού πολέμου εναντίον των Περσών, τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τη Σπάρτη και την εφαρμογή στο εσωτερικό μίας μετριοπαθούς δημοκρατικής πολιτικής.¹²⁴ Θα συνέχιζε το ναυτικό πρόγραμμα του Θεμιστοκλή και θα ενεργούσε προς την κατεύθυνση υλοποίησης των σκοπών για τους οποίους δημιουργήθηκε η αθηναϊκή συμμαχία. Αν χρειαζόταν, δηλαδή, θα απέκρουε μια ενδεχόμενη νέα επίθεση των βαρβάρων, αλλά απέρριπτε την ιδέα οποιασδήποτε σύγκρουσης με τη Σπάρτη.¹²⁵

¹²³ Donald Kagan, *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, μτφρ. Όλγα Παπακώστα, Ωκεανίδα, Αθήνα 2005, σσ. 71-73. (Στο εξής: **Donald Kagan, Περικλής**).

¹²⁴ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σσ. 182.

¹²⁵ Το μέγεθος της φιλίας του Κίμωνα προς τους Σπαρτιάτες αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι είχε δώσει στο γιο του το όνομα Λακεδαιμόνιος. Δικαιολογημένα λοιπόν οι Σπαρτιάτες

Οι απόψεις αυτές του Κίμωνα και ο σεβασμός του προς τους Λακεδαιμονίους εδραίωναν την πεποίθησή των τελευταίων ότι η Αθήνα, όσο θα ακολουθούσε την κιμώνεια πολιτική, δεν θα έβλαπτε τα συμφέροντά τους. Γι' αυτό και δεν προέβησαν σε καμιά αντίδραση, πράγμα βεβαίως που οι αριστοκρατικοί των Αθηνών έσπευσαν να το εκμεταλλευθούν και να το παρουσιάσουν ως αποτέλεσμα της δικής τους και μόνο γραμμής. Όμως, και οι περισσότεροι Αθηναίοι επιθυμούσαν τη διαμόρφωση καλών σχέσεων με τη Σπάρτη και απέρριπταν την έντονη αντισπαρτιατική πολιτική που είχε ακολουθήσει ο Θεμιστοκλής, μετά το τέλος της περσικής εισβολής.

Ο Κίμων, λοιπόν, ενίσχυσε τη θέση του στην ηγεσία της παράταξής του και επί δεκαπέντε χρόνια, μέχρι το 462 π.Χ., κυριάρχησε στις πολιτικές εξελίξεις της πόλης του, ρίχνοντας παράλληλα στην αφάνεια τον εμπνευστή της νίκης στη Σαλαμίνα Θεμιστοκλή. Η προσπάθεια που φέρεται να καταβλήθηκε με την τραγωδία του Φρόνιχου «Φοίνισσαι», προκειμένου οι Αθηναίοι να επαναφέρουν στη μνήμη τους τον εμπνευστή της νίκης στη Σαλαμίνα, απ' ό,τι φαίνεται δεν απέδωσε, αν και ο μεγάλος πολιτικός είχε ορισθεί χορηγός εκ μέρους της φυλής του. Το όνομά του θα ξανα συζητηθεί το 471 π.Χ., έτος του οστρακισμού του.¹²⁶

Την πρώτη του επιχείρηση εναντίον των Περσών ο Κίμων είχε αρχίσει, ως γνωστόν, από το Βυζάντιο, μετά την εκδίωξη του Πausανία, μάλλον και με τη συγκατάθεση της Σπάρτης. Ακολούθως, το 476 π.Χ., ανάγκασε σε υποχώρηση τον Πέρση Βόγη στην Ηιόνα, πόλη κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα, και εν συνεχεία κατευθύνθηκε στη Θράκη, κάνοντας έτσι το πρώτο βήμα των Αθηναίων για επέκταση της κυριαρχίας τους και στην περιοχή αυτή. Το ενδιαφέρον τους ήταν μεγάλο, γιατί πίστευαν πως θα μπορούσαν να εγκαταστήσουν εκεί αποίκους και να εκμεταλλευτούν τους πλούσιους πλουτοπαραγωγικούς πόρους.¹²⁷

Στη συνέχεια, ο Κίμων προέβη σε δύο σημαντικές ενέργειες. Έδιωξε από τη Σκύρο τους κατοίκους της, που κύρια ασχολία τους ήταν η πειρατεία και υποχρέωσε την Κάρυστο να γίνει μέλος της Συμμαχίας της Δήλου. Και οι δύο ενέργειες έβρισκαν σύμφωνους τους συμμάχους των Αθηναίων, γιατί είχε εδραιωθεί η πεποίθηση ότι ήταν άδικο να απολαμβάνουν μερικές πόλεις την ασφάλεια που επικρατούσε μετά την εκδίωξη των Περσών χωρίς οι ίδιες να

έτρεφαν μεγάλο σεβασμό προς τον Κίμωνα. Κατά τον John H. Finley, (ό.π., σελ. 34), ο Κίμων πίστευε ότι στην Ελλάδα υπήρχε χώρος και για τις δύο πόλεις. Επομένως, η Αθήνα μπορούσε να προχωρήσει στην ανάπτυξη του κράτους της χωρίς να θέσει σε κίνδυνο τις χερσαίες δυνάμεις που εξουσίαζε η Σπάρτη.

¹²⁶ Claude Mossé, *Περικλής*, ό.π., σελ. 56. Οι φιλοδοξίες του Θεμιστοκλή ώθησαν τους πολιτικούς του αντιπάλους να κινήσουν τη διαδικασία του οστρακισμού του. Πολλοί μάλιστα μελετητές θεωρούν ότι πίσω από τις ενέργειες αυτές βρισκόταν ο Κίμων. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο Κίμων είχε πολύ φιλικές σχέσεις με τη Σπάρτη, σε αντίθεση με τον Θεμιστοκλή, ο οποίος έβλεπε τη Σπάρτη ως εμπόδιο για την ανάδειξη της Αθήνας σε ηγεμονική δύναμη στον ελληνικό χώρο, ίσως η υπόθεση να έχει με το μέρος της την αλήθεια. G.E.M. de Ste Croix, ό.π., σελ. 274.

¹²⁷ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 86.

προσφέρουν τίποτε.¹²⁸

Περί το 470 π.Χ., η Συμμαχία της Δήλου δέχθηκε το πρώτο μεγάλο πλήγμα με την αποχώρηση της Νάξου, η οποία όμως, μετά τη δυναμική αντίδραση των Αθηναίων, υποχρεώθηκε να παραμείνει στους κόλπους της και στο εξής αντί να στέλνει πλοία στη συμμαχία πλήρωνε φόρους.¹²⁹ Το 468 π.Χ., ο Κίμων έπλευσε στην Καρία και τη Λυκία, υποχρέωσε τους κατοίκους τους να μπουν στη συμμαχία και νίκησε τον φοινικικό στόλο στις εκβολές του ποταμού Ευρυμέδοντα. Κατόπιν νίκησε τον περσικό στρατό στη στεριά και κυριέυσε μικρό στόλο που έρχονταν από την Κύπρο, για να ενισχύσουν τους Πέρσες.

Οι επιτυχίες της Αθηναϊκής Συμμαχίας στις προσπάθειες για εκδίωξη των Περσών από τη Θράκη και από τα παράλια της Μικράς Ασίας της προσέδωσαν αίγλη και δύναμη. Η εξασφάλιση ελεύθερης ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των κερδών των συμμαχικών πόλεων από το εμπόριο. Η οικονομική άνθηση που σημειώθηκε στην Αθήνα ήταν σημαντική, αφού, έπειτα από κάθε πολεμική επιχείρηση, ένα σημαντικό μέρος των λαφύρων τα έπαιρνε για λογαριασμό της. Αλλά εκτός τούτου από κάθε πόλη-μέλος εισέπραττε ένα σημαντικό ποσό για την κάλυψη των δαπανών συντήρησης του στόλου και κατασκευής νέων πλοίων. Μάλιστα, το ποσό των χρημάτων με το πέρασμα του χρόνου αυξανόταν, γιατί στο μεταξύ νέες πόλεις εισέρχονταν στη συμμαχία και πολλές από τις παλαιότερες εξαγόραζαν τη συμμετοχή τους στις εκστρατείες με την καταβολή πρόσθετων χρηματικών ποσών.

Αποτέλεσμα της τακτικής αυτής ήταν να αλλοιωθούν οι σχέσεις συνεργασίας που είχαν συμφωνηθεί στο πλαίσιο ίδρυσης της συμμαχίας. Μετατράπηκαν, δηλαδή, σε σχέσεις υποτέλειας και λειτούργησαν ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αύξησης της πολιτικής δύναμης των Αθηναίων, αποκλειστικής κυριαρχίας τους στη θάλασσα και τυφλής υποταγής των συμμάχων στις επιλογές της.¹³⁰

Πολλοί, όμως, Έλληνες άρχισαν να πιστεύουν ότι ο περσικός κίνδυνος απομακρύνθηκε και δεν υπήρχε επομένως μεγάλη ανάγκη, για να διατηρείται η Συμμαχία της Δήλου. Αλλά οι Αθηναίοι έδειχναν αποφασισμένοι να συνεχίσουν την εκστρατεία. Το ζητούμενο ήταν αν οι σύμμαχοι θα σταματούσαν να πληρώνουν εισφορές και μετά την επικράτηση ειρήνης στην Ασία ή αν οι Αθηναίοι θα διατηρούσαν με τη βία τη συμμαχία προφασιζόμενοι την ανάγκη διαρκούς επαγρύπνησης.

Το 465 π.Χ., το θέμα αυτό ήλθε στο προσκήνιο με την εκ νέου στροφή του ενδιαφέροντος των Αθηναίων στη Θρακική Χερσόνησο. Ο Κίμων έπλευσε στην περιοχή και την προσάρτισε με τη βία στη συμμαχία. Το έντονο ενδιαφέρον που επέδειξαν για την απέναντι στη Θάσο παραλία, την Περαία, εξόργισε τους

¹²⁸ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 87.

¹²⁹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 87. Ο Θουκυδίδης (1.98.4) αναφέρει ότι η Νάξος ήταν «πρώτη τε αὕτη πόλις ξυμμαχίς παρά τὸ καθεσθηκὸς ἔδουλώθη».

¹³⁰ Β. Κωνσταντινόπουλου, ό.π., σελ. 27. Botsford & Robinson, ό.π., σσ. 184-185.

Θασίους και τους οδήγησε στην αποχώρηση από τη συμμαχία. Ο στόλος των Αθηναίων που έσπευσε στην περιοχή με αρχηγό τον Κίμωνα, παρά την επί πολλούς μήνες πολιορκία της νήσου, δεν κατάφερε να την κυριεύσει. Οι Θάσιοι μάλιστα ζήτησαν από τους Σπαρτιάτες να κάνουν εισβολή στην Αθήνα, επειδή πίστευαν ότι μόνο αυτοί είχαν τη δυνατότητα να θέσουν φραγμό στον συνεχώς επιτεινόμενο επεκτατισμό των Αθηναίων και να αποτρέψουν την επικείμενη καταστροφή του τόπου τους. Οι Σπαρτιάτες όμως, αν και δεν αρνήθηκαν τη βοήθεια, εκείνη την περίοδο αντιμετώπιζαν την εξέγερση των ειλώντων και δεν ήταν εύκολο να επιχειρήσουν μακριά από την πόλη τους.¹³¹

Όταν οι Θάσιοι διαπίστωσαν ότι η έκκλησή τους απέβη άκαρπη, υποχρεώθηκαν, το 463 π.Χ., να συνθηκολογήσουν και να δεχθούν τους λίαν ταπεινωτικούς όρους των Αθηναίων. Έχασαν τα μεταλλεία, τον στόλο και την ελευθερία τους, τα τείχη τους κατεδαφίσθηκαν και υποχρεώθηκαν στην καταβολή φόρου υποτελείας.¹³² Η ατυχής για τους Θασίους έκβαση της αντίδρασής τους στον επεκτατισμό των Αθηναίων αποτέλεσε για τους υπόλοιπους συμμάχους γεγονός που τους βοήθησε να συνειδητοποιήσουν ότι η όποια τους αποσχιστική κίνηση θα αντιμετωπιζόταν με τον ίδιο τρόπο και ότι οι σχέσεις τους με την ηγεμονική δύναμη εισέρχονταν σε μια νέα φάση.

Οι πραγματικοί λόγοι της μη ανταπόκρισης των Σπαρτιατών στην έκκληση των Θασίων για παροχή βοήθειας δεν είναι σαφείς. Τα σχετικά με την εξέγερση των ειλώντων στη Σπάρτη δεν είναι γνωστά σε όλη τους την έκταση. Οι πληροφορίες είναι αλληλοαναιρούμενες σε αρκετά σημεία. Κατά μία εκδοχή, η εξέγερση σημειώθηκε το 464 π.Χ., μετά από έναν καταστρεπτικό σεισμό. Οι είλωτες της Σπάρτης, ακολουθώντας το παράδειγμα των Μεσσηνίων που είχαν ήδη επαναστατήσει, στράφηκαν εναντίον της πόλης, αλλά με την έγκαιρη αντίδραση του βασιλιά Αρχίδαμου η δύσκολη κατάσταση αντιμετωπίστηκε και οι είλωτες κατέφυγαν στην Ιθώμη. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, μετά τον μεγάλο σεισμό, οι Σπαρτιάτες ζήτησαν βοήθεια από την Αθήνα, η οποία ανταποκρινόμενη στο αίτημά τους έστειλε τον Κίμωνα με 4.000 οπλίτες. Οι πληροφορίες αυτές, καθώς και ότι δύο χρόνια μετά, το 462 π.Χ., οι Αθηναίοι έστειλαν εκ νέου στρατιωτική βοήθεια στη Σπάρτη και πάλι υπό την ηγεσία του Κίμωνα, παραδίδονται από τον Πλούταρχο, αλλά δημιουργούν πολλά προβλήματα ως προς την παραδοχή τους.

Εκείνο πάντως που φαίνεται πιθανό είναι ότι η επί πολλά χρόνια παράταση του αγώνα εναντίον των ειλώντων και η αδυναμία ανακατάληψης της Ιθώμης ανάγκασαν τους Σπαρτιάτες να ζητήσουν τη βοήθεια των συμμάχων τους. Στο μεταξύ, η εσωτερική πολιτική των Αθηνών άρχισε να αλλάζει. Η αυτοπεποίθηση που είχαν αποκτήσει οι κατώτερες τάξεις με τη ναυτική πολιτική του Θεμιστοκλή και η πολιτική δύναμη που θα μπορούσαν να

¹³¹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 89.

¹³² Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 89.

αποκτήσουν εμποδίζονταν από τον συντηρητικό συνασπισμό. Αν και οι πληροφορίες μας για την κατάσταση που επικρατούσε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στην Αθήνα δεν είναι ικανοποιητικές, το πιθανότερο είναι ότι ο Θεμιστοκλής επέκρινε τους συντηρητικούς και συνηγορούσε για περισσότερη δημοκρατία. Φαίνεται ότι με τις απόψεις του Θεμιστοκλή συμφωνούσε και ο Εφιάλτης, ο οποίος πίστευε ότι η εμμονή στη φιλοσπαρτιατική πολιτική του Κίμωνα ισοδυναμούσε με υποταγή της Αθήνας στη Σπάρτη.¹³³

Οι δημοκρατικοί λοιπόν και ο αρχηγός τους Εφιάλτης, με προτάσεις τους στην Εκκλησία του δήμου, προσπάθησαν να αναθερμάνουν τα αντιλακωνικά αισθήματα και να αποτρέψουν οποιαδήποτε αποστολή βοήθειας στη Σπάρτη. Δεν έπρεπε κατ' αυτούς να βοηθηθεί η πόλη που ανταγωνιζόταν την Αθήνα. Τότε ακριβώς παρενέβη ο Κίμων και με τα επιχειρήματά του κατάφερε να πείσει για αποστολή βοήθειας. Αποφασίσθηκε, λοιπόν, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, να αποσταλεί η στρατιωτική δύναμη με επικεφαλής τον Κίμωνα.

Οι δημοκρατικοί, όμως, εκμεταλλεύθηκαν την απουσία του Κίμωνα και επέφεραν σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο πολίτευμα. Ο Εφιάλτης έβλεπε ότι το κύριο εμπόδιο διεύρυνσης της δημοκρατίας ήταν οι εξουσίες του Αρείου Πάγου. Για τον λόγο αυτό αποφάσισε να του αφαιρέσει αρμοδιότητες και προνόμια που έρχονταν σε αντίθεση με το δημοκρατικό πνεύμα και να τα μεταβιβάσει στη Βουλή των Πεντακοσίων και στην Εκκλησία του δήμου.¹³⁴ Η ενίσχυση των δύο αυτών σωμάτων μετατόπιζε την πολιτική εξουσία από τις πλουσιότερες στις ασθενέστερες τάξεις, γεγονός που λειτούργησε πολωτικά στην Αθήνα και ώθησε τους ολιγαρχικούς σε προσπάθειες ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹³⁵

¹³³ Botsford & Robinson, *ό.π.*, σσ. 185. Η ανάμειξη της Αθήνας στην επανάσταση των Μεσσηνίων ειλώτων καταγράφεται από τον Θουκυδίδη ως η πρώτη φανερή διάσταση Αθήνας-Σπάρτης. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σελ. 155.

¹³⁴ Οι εξουσίες τις οποίες ο Εφιάλτης και ο Περικλής μετέφεραν στη Βουλή των Πεντακοσίων, στην Εκκλησία του Δήμου και στα δικαστήρια τις παρουσίασαν ως «σφετερισμένα προνόμια». Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την αναδιανομή των αρμοδιοτήτων. Βέβαιο πάντως φαίνεται πως τότε αφαιρέθηκε από τον Άρειο Πάγο η αρμοδιότητα του προκαταρκτικού ελέγχου των αρχόντων μέσω της δοκιμασίας και ίσως της εκδίκασης κατηγοριών για αδικήματα εναντίον του κράτους. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, *ό.π.*, σσ. 59-60. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 59. John R. Hale, *Οι άρχοντες των θαλασσών*, μτφρ. Παναγιώτα Γκουμέα, Ψυχογιός, Αθήνα 2010, σσ. 158-159

¹³⁵ Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σελ. 28. Cristopher Carey, *ό.π.*, σελ. 36. Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 185. Οι πληροφορίες μας για την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα, κατά την εποχή αυτή, δεν είναι ικανοποιητικές. Πιθανόν ο Θεμιστοκλής ήταν αρχηγός στη επίθεση κατά των συντηρητικών και υπέρ της άποψης για διεύρυνση της δημοκρατίας. Οι ιδέες του ίσως εύρισκαν σύμφωνο και τον Εφιάλτη, που θεωρούσε ότι η εξωτερική πολιτική του Κίμωνα ισοδυναμούσε με υποταγή στη Σπάρτη. Οι συντηρητικοί του Κίμωνα συνέχιζαν να βλέπουν ως στήριγμα την Πελοποννησιακή Συμμαχία, ενώ οι δημοκρατικοί βρίσκονταν ήδη προ της εξόδου τους από αυτήν. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σσ. 59-60. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του Κίμωνα, τοποθετείται η έβδομη «μεταβολή», όπως την ονομάζει ο συγγραφέας της *«Αθηναίων Πολιτείας»*, του συντάγματος των

Όταν οι Σπαρτιάτες πληροφορήθηκαν για τις μεταρρυθμίσεις, φοβήθηκαν μήπως, παραμένοντας οι Αθηναίοι στην Ιθώμη, τους δημιουργήσουν προβλήματα και γι' αυτό τους ζήτησαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους λέγοντας ότι δεν χρειάζονται την περαιτέρω βοήθειά τους.¹³⁶ Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει επί του θέματος ο Θουκυδίδης: «οί γάρ Λακεδαιμόνιοι, ἐπειδὴ τὸ χωρίον βία οὐχ ἤλίσκετο, δέισαντες τῶν Αθηναίων τὸ τολμηρὸν καὶ τὴν νεωτεροποιίαν, καὶ ἀλλοφύλους ἅμα ἠγησάμενοι, μὴ τι, ἦν παραμείνωσιν, ὑπὸ τῶν ἐν Ἰθώμῃ πεισθέντες νεωτερίσωσι, μόνους τῶν ξυμμάχων ἀπέπεμψαν, τὴν μὲν ὑποψίαν οὐ δηλοῦντες, εἰπόντες δὲ ὅτι οὐδὲν προσδέονται αὐτῶν ἔτι».¹³⁷

Υπό τις συνθήκες αυτές ο Κίμων επέστρεψε άπρακτος στην Αθήνα και βρέθηκε αντιμέτωπος με την οργή του δήμου, ο οποίος τον θεωρούσε υπεύθυνο για την προσβλητική αποπομπή της στρατιωτικής δύναμης από τη Σπάρτη. Οι φιλολακωνικές ιδέες του Κίμωνα δεν είχαν πλέον απήχηση, αφού είχε ήδη αποφασισθεί η αλλαγή πλεύσης στην εξωτερική πολιτική. Έτσι, από τα πρώτα μέτρα στα οποία προχώρησε ο Εφιάλτης ήταν η διάλυση της Ελληνικής συμμαχίας.

Ο Κίμων, απ' ό,τι δείχνουν οι κινήσεις του, μάλλον δεν είχε αντιληφθεί ότι τα συναισθήματα των Αθηναίων απέναντί του είχαν αλλάξει και οι απόψεις του δεν έβρισκαν αποδέκτες. Οι προσπάθειές του να αποδοθούν και πάλι στον Άρειο Πάγο οι αρμοδιότητες που του είχαν αφαιρεθεί, εντάσσονται ασφαλώς στον στόχο του να ελέγξει τον πολιτικό ρόλο των κατώτερων τάξεων και να αποκαταστήσει στο μέτρο του δυνατού την επιρροή των αριστοκρατών. Το 462 π.Χ., όταν ξέσπασε η επανάσταση που συντέλεσε στο να λάβει η δημοκρατία την τελειωτική της μορφή, ο Κίμων θέλησε να υπερασπιστεί τις αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου και να επαναφέρει, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος την αριστοκρατία, στην κατάσταση στην οποία βρισκόταν επί εποχής Κλεισθένη.¹³⁸ Οι προσπάθειές του, όμως, έπεσαν στο κενό και το μόνο αποτέλεσμα στο οποίο οδήγησαν ήταν η διόγκωση της εναντίον του δυσφορίας. Οι νίκες του, που τόσο δόξασαν την Αθήνα, ξεχάσθηκαν από όλους και το μόνο που θυμούνταν γι' αυτόν ήταν η φιλολακωνικότητά του. Στην οστρακοφορία του 461 π.Χ. είχε

Αθηναίων και την αποδίδει στον Εφιάλτη, τον γιο του Σοφονίου. Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 47. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 52. Claude Mossé, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 39. Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης, *Παθολογία πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010, σελ. 31.

¹³⁶ Η αποπομπή οφείλεται στον φόβο αυτού που ο Θουκυδίδης και αργότερα ο Πλούταρχος ονομάζουν νεωτεροποιία. Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης, *Παθολογία πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, ό.π., σελ. 31.

¹³⁷ Θουκυδίδου, 1.102.3.

¹³⁸ Πλούταρχου, *Κίμων*, 15.3: *πειρωμένον πάλιν ἄνω τὰς δίκας ἀνακαλεῖσθαι καὶ τὴν ἐπὶ Κλεισθένους ἐγείρειν ἀριστοκρατίαν*. Donald Kagan, *Περικλής* ό.π., σελ. 83. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 113.

κριθεί η τύχη του. Καταδικάσθηκε ως φιλολάκων και μισόδημος.¹³⁹ Η αριστοκρατική παράταξη έχασε λοιπόν τον αρχηγό της, ενώ οι δημοκρατικοί είχαν δύο σημαντικούς ηγέτες, τον Εφιάλτη και τον Περικλή. Μετά δε τη δολοφονία, κατά τον ίδιο χρόνο, του Εφιάλτη, ο δρόμος για την ανάδειξη του Περικλή ως αρχηγού των δημοκρατικών ήταν ανοικτός.

¹³⁹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 113. Πλούταρχου, *Περικλής*, 9.5.

Η καταγγελία εναντίον του Κίμωνα έγινε από τον Περικλή, ο οποίος τότε άρχιζε την πολιτική του σταδιοδρομία, κοντά στον Εφιάλτη. Η αντιπαλότητα μεταξύ Περικλή και Κίμωνα εντάσσεται στους παραδοσιακούς οικογενειακούς ανταγωνισμούς. Ο Μιλτιάδης, πατέρας του Κίμωνα, είχε προκαλέσει τον οστρακισμό του Ξάνθιππου, πατέρα του Περικλή. Ο Πλούταρχος, βέβαια, που έγραψε τον *Βίο του Περικλή* έξι αιώνες μετά τα γεγονότα, αποδίδει την αντιπαλότητά τους στον συναγωνισμό παροχών στους πολίτες, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοιά τους. Ο Περικλής λοιπόν, κατά τον Πλούταρχο, «πρὸς τὴν Κίμωνος δόξαν ἀντιταττόμενος ὑπεποιεῖτο τὸν δῆμον ἐλαττούμενος δὲ πλούτῳ καὶ χρήμασιν, ἀφ' ὧν ἐκεῖνος ἀνελάμβανε τοὺς πένητας, δεῖπνόν τε καθ' ἡμέραν τῷ δεομένῳ παρέχων Ἀθηναίων, καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ἀμφιεννύων, τῶν τε χωρίων τοὺς φραγμοὺς ἀφαιρῶν ὅπως ὀπωρίζωσιν οἱ βουλόμενοι, τούτοις ὁ Περικλῆς καταδημαγωγούμενος τρέπεται πρὸς τὴν τῶν δημοσίων διανομὴν, συμβουλευσάντος αὐτῷ Δαμωνίδου τοῦ Ὁαθεν, ὡς Ἀριστοτέλης ἰστόρηκε. καὶ ταχὺ θεωρηκοῖς καὶ δικαστικοῖς λήμμασιν ἄλλαις τε μισθοφοραῖς καὶ χορηγίαις συνδεκάσας τὸ πλῆθος, ἐχρήτο κατὰ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς, ἧς αὐτὸς οὐ μετεῖχε διὰ τὸ μήτ' ἄρχων μήτε θεσμοθέτης μήτε βασιλεὺς μήτε πολέμαρχος λαχεῖν. αὐταὶ γὰρ αἱ ἀρχαὶ κληρωταὶ τε ἦσαν ἐκ παλαιοῦ, καὶ δι' αὐτῶν οἱ δοκιμασθέντες ἀνέβαινον εἰς Ἀρειον πάγον». Πλούταρχου *Περικλής*, 9.2-3. Για τους οικογενειακούς ανταγωνισμούς βλ. Antony Andrewes, ό.π., σελ. 323 και Claude Mossé, *Περικλής*, ό.π., σελ. 62 κ.ε. Claude Mossé, *Οι θεσμοὶ στην Κλασικὴ Ελλάδα*, ό.π., σελ 39. Simon Hornblower, *Ο ελληνικὸς κόσμος*, ό.π., σελ. 60.

3. Ο «ΑΙΩΝΑΣ» ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

α. Ο Περικλής και η Αθηναϊκή Ηγεμονία

Η πρώτη εμφάνιση του Περικλή στην αθηναϊκή ιστορία δεν είχε πολιτικό, αλλά θρησκευτικό και καλλιτεχνικό χαρακτήρα και τοποθετείται στο 472 π.Χ., έτος κατά το οποίο ο Αισχύλος ήταν μεταξύ των τριών ποιητών που επελέγησαν και παρουσίασε στα Μεγάλα Διονύσια τους *Πέρσες*. Προηγουμένως, ο επώνυμος άρχων είχε επιλέξει τρεις εύπορους Αθηναίους ως χορηγούς, έναν για κάθε ποιητή. Ο χορηγός που ανέλαβε τον Αισχύλο ήταν ο Περικλής. Από το γεγονός αυτό, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι, αφού ο Περικλής είχε την οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσει τα μέλη του Χορού, ο πατέρας του Ξάνθιππος είχε πεθάνει λίγο νωρίτερα. Κατά τον 5^ο αι. π.Χ., η ανάληψη «λειτουργιών» αποτελούσε για τους εύπορους πολίτες ευκαιρία να κερδίσουν την εύνοια του λαού. Η υπόθεση ότι ο Περικλής δεν ανέλαβε τυχαία τη συγκεκριμένη «λειτουργία» πρέπει να βρίσκεται πολύ κοντά στην πραγματικότητα. Οπωσδήποτε, του έδινε τη δυνατότητα να προσελκύσει το ενδιαφέρον των πολιτών.¹⁴⁰

Οι *Πέρσες*, έργο που αντλεί το θέμα του όχι από τον μύθο αλλά από την ιστορία, παρουσίαζαν την αντίδραση των Περσών, όταν πληροφορήθηκαν τη βαριά ήττα τους στη Σαλαμίνα. Υποθέτουμε ότι ο Περικλής ανέλαβε τη χορηγία του έργου με δική του πρωτοβουλία, όσο παράδοξο και αν φαίνεται, αφού με την πρωτοβουλία του αυτή θα εξυμνούσε ένα γεγονός στο οποίο είχε πρωτοστατήσει και διακριθεί ο Θεμιστοκλής, πολιτικός αντίπαλος του Ξάνθιππου, πατέρα του Περικλή. Άλλωστε, ο Θεμιστοκλής είχε αποδυναμωθεί πολιτικά με τον οστρακισμό του ένα χρόνο πριν και ο Περικλής δεν είχε κανένα λόγο να τρέφει εχθρικά αισθήματα απέναντί του. Πέραν τούτου οι *Πέρσες* θα θύμιζαν όχι μόνο τη ναυμαχία της Σαλαμίνας αλλά και όλους τους αγώνες των Ελλήνων εναντίον των Περσών. Μάλιστα, την τελευταία μάχη των αγώνων αυτών την είχε δώσει ο Ξάνθιππος. Η κίνηση, λοιπόν, του Περικλή να αναλάβει τη χορηγία του έργου τού έδινε την ευκαιρία αφενός να τιμήσει τον πατέρα του, αλλά και να αποδείξει τον σεβασμό που έτρεφε απέναντι στην πατρίδα του.¹⁴¹

¹⁴⁰ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 84-85.

¹⁴¹ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σσ. 86-87. Monique Trédé, ό.π., σελ. 166. Ο A. Lesky παρατηρεί ότι οι *Πέρσες* είναι ένα ιστορικό δράμα που παρουσιάζει τη νίκη των Ελλήνων ως επίτευγμα δικό τους αλλά και των θεών, που έρχονται ως τιμωροί της υπέρμετρης δύναμης και της ασέβειας. Ένα ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορούν να επισημανθούν σχέσεις των Περσών με την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα γύρω στο 472. Το δράμα παραστάθηκε τις παραμονές του οστρακισμού του Θεμιστοκλή και «είναι δελεαστική η σκέψη που υποστήριξε πρόσφατα ο Podlecki, ότι παρουσιάστηκε για να υπερασπίσει τον πολιτικό που η θέση του εκείνη την εποχή ήταν κλονισμένη. Είναι αλήθεια ότι ο Αισχύλος δεν έγραψε το δράμα του με πολιτικό αντικειμενικό σκοπό· πάντως έχει κανείς το δικαίωμα να αναρωτηθεί αν ένα έργο με θέμα τη Σαλαμίνα δεν μετατρέπεται αναπόφευκτα σε εγκώμιο εκείνου που υπήρξε η ψυχή της άμυνας. Εξάλλου πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η μεγάλη αφήγηση του Αγγέλου (353) αρχίζει με την

Λίγο πριν από την εξορία του Κίμωνα, ο Άρειος Πάγος εξακολουθούσε να ασκεί τις εξουσίες που ήταν γνωστές με τη φράση «ή τῶν νόμων φυλακή». Με τις εξουσίες αυτές ο Άρειος Πάγος ασκούσε ουσιαστικό έλεγχο στο πολίτευμα, αφού υποχρέωνε τους άρχοντες να ακολουθούν την ερμηνεία που εκείνος έδινε στους νόμους. Οι Αθηναίοι, όμως, είχαν συνδέσει το σώμα αυτό με την αριστοκρατία και δεν έδειχναν διατεθειμένοι να ανεχθούν συνέχιση της δικαιοδοσίας του. Έτσι, λοιπόν, ο Εφιάλτης, με τις μεταρρυθμίσεις του, αφαίρεσε τις εξουσίες αυτές και τις μοίρασε στη Βουλή των Πεντακοσίων, την Εκκλησία του δήμου και την Ηλιαία.¹⁴² Όπως ήταν αναμενόμενο, οι ολιγαρχικοί αντέδρασαν και προέβησαν στη δολοφονία του Εφιάλτη. Αρχηγός των δημοκρατικών αναδείχθηκε ο Περικλής.¹⁴³ Γόνος ένδοξων οικογενειών, έζησε στη νεότερη ηλικία του τις προσπάθειες των συμπολιτών του για ελευθερία και αργότερα, όταν ανέλαβε την ηγεσία της δημοκρατικής παράταξης, κατάφερε να γράψει τις πιο λαμπρές σελίδες της ιστορίας της πατρίδας του σε όλους τους τομείς. Ο πατέρας του Ξάνθιππος, ναύαρχος στη μάχη της Μυκάλης, και η μητέρα του Αγαρίστη, ανηψιά του Αλκμεωνίδα Κλεισθένη, εμπιστεύθηκαν τη μόρφωσή του σε επιφανείς δασκάλους. Ο Δάμων στην αρχή και στη συνέχεια ο φιλόσοφος Αναξαγόρας τον βοήθησαν να αναπτύξει τις ικανότητές του και να διαμορφώσει ακέραιο χαρακτήρα.¹⁴⁴ Για να αποδοθεί απερίσπαστος στην ενασχόλησή του με τις δημόσιες υποθέσεις, ανέθεσε τη διαχείριση των κτημάτων του σε έναν δούλο, μένοντας πιστός στο ιδανικό της κοινωνικής του τάξης, να αρκείται, δηλαδή, στην απλή συντήρηση από τα περιουσιακά του στοιχεία. Μετά τη δολοφονία του Εφιάλτη και μέχρι τον θάνατό του (429 π.Χ.), ο Περικλής κυριάρχησε στην πολιτική ζωή και με το πρόγραμμά του βοήθησε για να αποκτήσει η Αθήνα ένα ολοκληρωμένο δημοκρατικό πολίτευμα.¹⁴⁵

Η πολιτική που ακολούθησε ο Περικλής χαρακτηρίστηκε ως ιμπεριαλιστική, σηματοδότησε νέα φάση στις σχέσεις των Αθηναίων και των συμμάχων και είχε τρεις κατευθύνσεις. Εναντίον της Σπάρτης, με τη σύμπληξη ενός μετώπου από πόλεις (Άργος, Μέγαρα, Τροιζήνα, Αίγινα κλπ.). Εναντίον των Περσών, με αποστολή βοήθειας, το 462 π.Χ., προς τον Ινάρω, ο οποίος, ξεκινώντας από τη Μάρεια, πόλη στο δυτικό άκρο του Δέλτα του Νείλου, επαναστάτησε, απέσπασε την Αίγυπτο από τους Πέρσες και ανακηρύχθηκε βασιλιάς της. Τέλος, η τρίτη κατεύθυνση της πολιτικής του Περικλή συνδέεται με

αποφασιστική πανουργία του Θεμιστοκλή, ενώ με τη μνεία των μεταλλείων του Λαυρίου κάθε Αθηναίος ίσως να σκέφτηκε πως είχε αξιοποιήσει ο Θεμιστοκλής τα αυξημένα έσοδα για την κατασκευή του στόλου». Βλ. Α. Lesky, *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Νίκος Χουρμουζιάδης, Τόμ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ. 151.

¹⁴² Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 113 κ.ε.

¹⁴³ Botsford & Robinson, ό.π., σελ. 212. Paul Cartledge, ό.π., σελ. 149. Claude Mossé, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 39. John R. Hale, ό.π., σελ. 160.

¹⁴⁴ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 3. 2-3.

¹⁴⁵ Botsford & Robinson, ό.π., σσ. 213-214. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 52.

τη μετατροπή των συμμαχικών πόλεων σε φόρου υποτελείς.¹⁴⁶

Ουσιαστικά, η πολιτική αυτή αρχίζει μετά το 454 π.Χ., έτος κατά το οποίο το συμμαχικό ταμείο μεταφέρεται από τη Δήλο στην Αθήνα. Είχε προηγηθεί, το 459 π.Χ., η αποστολή 40 πλοίων από τον στόλο που βρισκόταν στην Κύπρο ως βοήθεια στον ηγεμόνα της Λιβύης Ινάρω που παρακίνησε σε επανάσταση την Αίγυπτο. Μετά την καταστροφή του στόλου αυτού, στην περιοχή της Μέμφιδας, και τον κίνδυνο να στραφεί ο στόλος των Περσών από τη Φοινίκη, όπου βρισκόταν, στο Αιγαίο, ο Περικλής έδωσε εντολή να μεταφερθεί το ταμείο της συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα.

Όπως ήταν φυσικό, οι σύμμαχοι εξέλαβαν τη μεταφορά του ταμείου ως κατάσχεση εκ μέρους της πόλης του Περικλή των φόρων που πλήρωναν και ως ενέργεια που παραβίαζε τους όρους της αρχικής συμφωνίας, έθιγε την ανεξαρτησία τους και αμφισβητούσε τα δικαιώματά τους.¹⁴⁷ Τον επόμενο χρόνο, λοιπόν, η δυσφορία των συμμάχων άρχισε να εκδηλώνεται με απόπειρες αποστασίας, τις οποίες όμως η Αθήνα έσπευδε να καταστείλει με λήψη αυστηρών μέτρων, που είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγιστοποίηση της δυσφορίας των συμμάχων και τη διαμόρφωση ενός πολύ αρνητικού κλίματος.¹⁴⁸ Όπως, όμως, προαναφέρθηκε, υπεύθυνοι για τον μετασχηματισμό των συμμάχων σε υπηκόους των Αθηνών, κατά τον Θουκυδίδη, είναι οι ίδιοι οι σύμμαχοι, αφού η απροθυμία τους για εκστρατεία είχε οδηγήσει τους περισσότερους να δίνουν αντί πλοίων χρήματα. Με τον τρόπο αυτό η Αθήνα αύξανε συνεχώς το στόλο της, ενώ οι ίδιοι, όταν επαναστατούσαν, έμπαιναν στον πόλεμο χωρίς εξοπλισμό και εμπειρία.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Με την αποστολή βοήθειας στον Ινάρω, ο Περικλής πίστευε ότι θα μπορούσε να καταφέρει καιρίο πλήγμα στον Μεγάλο Βασιλέα στο ασθενέστερο σημείο της αμυντικής του γραμμής και ίσως να αποκτήσει κάποιον έλεγχο στην πλούσια κοιλάδα του Νείλου. Τα πλοία, όμως, των Αθηναίων, το 453 π.Χ., καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς και ελάχιστοι άνδρες από τα πληρώματά τους επέστρεψαν στην πατρίδα. Βλ. Botsford & Robinson, *ό.π.* σελ. 217. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 87.

¹⁴⁷ Claude Mossé, *Αθήνα*, *ό.π.*, σσ.64-65. Botsford & Robinson, *ό.π.* σελ. 219. Ευάγγελος Μ. Σούλης, *ό.π.*, σελ. 53. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 95. Στην πραγματικότητα, μετά τη μεταφορά του συμμαχικού ταμείου στην Αθήνα, αυτό συγχωνεύθηκε με το ταμείο των Αθηνών. Με τα χρήματα των συμμάχων έγινε η ανοικοδόμηση των μνημείων της Ακρόπολης. Το επιχείρημα που πρόβαλαν οι Αθηναίοι ήταν ότι η πόλη τους είχε καταστραφεί από τους Πέρσες και ότι οι σύμμαχοι που ελευθερώθηκαν από τους Αθηναίους έπρεπε να βοηθήσουν στην ανοικοδόμηση της πόλης τους. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Περικλής, απαντώντας στις διαμαρτυρίες των συμμάχων υπενθύμιζε πως «οὐχ ἵππον, οὐ ναῦν, οὐχ ὀπλίτην, ἀλλὰ χρήματα μόνον τελούντων, ἃ τῶν διδόντων οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τῶν λαμβανόντων, ἂν παρέχωσιν ἀνθ' οὗ λαμβάνουσι». Πλούταρχου, *Περικλής*, 12.3. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 268. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 95.

¹⁴⁸ Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σελ. 30.

¹⁴⁹ Θουκυδίδου, 1.99.3: *διὰ γὰρ τὴν ἀπόκνησιν ταύτην τῶν στρατειῶν οἱ πλείους αὐτῶν, ἵνα μὴ ἀπ' οἴκου ᾧσι, χρήματα ἐτάξαντο ἀντὶ τῶν νεῶν τὸ ἱκνούμενον ἀνάλωμα φέρειν, καὶ τοῖς μὲν Αθηναίοις ἤϋξετο τὸ ναυτικὸν ἀπὸ τῆς δαπάνης ἣν ἐκεῖνοι ξυμφέροισιν, αὐτοὶ δέ, ὅποτε ἀποσταίεν, ἀπαράσκευοι καὶ ἄπειροι ἐς τὸν πόλεμον καθίσταντο.* Από τη μελέτη ολόκληρου του κεφαλαίου 1.99 προκύπτει ότι η Δηλιακή συμμαχία μετατράπηκε σε ηγεμονία, με την έννοια ότι περιορίστηκε η εθελοντική

Ιδιαίτερη μέριμνα επέδειξε ο Περικλής για την οχύρωση της πόλης. Ήδη, μετά την εκδίωξη των Αθηναίων από την Ιθώμη, είχε καταστεί σαφές ότι η κιμώνεια διπλή ηγεμονία Αθήνας και Σπάρτης δεν ήταν δυνατό να αποτελεί ασφαλή πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει η Αθήνα. Η ισχύς που διέθετε η πόλη στη θάλασσα δεν την προφύλασσε από μία πελοποννησιακή εισβολή από ξηράς, αφού τα Μακρά Τείχη δεν είχαν περατωθεί. Υπήρχε, λοιπόν, ανάγκη για εξεύρεση συμμάχων που θα παρείχαν οπλίτες και ιππικό, καθώς και δημιουργία προϋποθέσεων που θα ανέκοπταν πελοποννησιακή εισβολή μέσου του Ισθμού.

Η Αθήνα, για να εξασφαλίσει όλα αυτά, απευθύνθηκε στο Άργος, στη Θεσσαλία και στα Μέγαρα. Το Άργος θα μπορούσε να διαθέσει οπλίτες, η Θεσσαλία ιππείς και τα Μέγαρα θα εμπόδιζαν την είσοδο των Πελοποννησίων στην Αττική. Το 460 π. Χ., είχε αρχίσει η κατασκευή των Μακρών τειχών, που θα εξασφάλιζαν την επικοινωνία των Αθηνών με τον Πειραιά, σε περίπτωση πολέμου. Πάνω στα θεμέλια που είχαν γίνει επί Κίμωνα, υψώθηκαν τα λεγόμενα Σκέλη, το βόρειο Μακρό τείχος και το Φαληρικό, ενώ το 445 π. Χ., άρχισε η κατασκευή και του νότιου τείχους. Έτσι, η οχύρωση της πόλης ολοκληρώθηκε και λίγο αργότερα αποδείχθηκε ότι, χάρη στην οχύρωση αυτή, η Αθήνα ήταν απόρθητη.

Η τείχιση, όμως, των Αθηνών και του Πειραιά, εκτός από τις ανησυχίες που δημιούργησε στη Σπάρτη, προκάλεσε και αντιδράσεις των αριστοκρατών, οι οποίοι υποστήριζαν ότι η στροφή προς τη θάλασσα και η υποβάθμιση της πεζικής στρατιωτικής δύναμης θα έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια της πόλης. Προσπάθησαν μάλιστα να παρεμποδίσουν τη συνέχιση των εργασιών ανοικοδόμησης της τειχών και, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, πριν από τη μάχη της Τανάγρας, πρότειναν στο Νικομήδη του Κλεομβρότου, επίτροπο του ανήλικου βασιλιά Πλειστοάνακτα, που επιχειρούσε στη Βοιωτία, να εισβάλει στην Αττική. Με την κίνησή τους αυτή πίστευαν ότι θα μπορούσε να αποτραπεί η αποπεράτωση των Μακρών τειχών και να εγκαθιδρυθεί ολιγαρχικό πολίτευμα, φιλικό προς τη Σπάρτη.¹⁵⁰

Στο ενεργητικό του Περικλή, αν δεχθούμε τις πληροφορίες του Πλούταρχου, καταγράφεται και η ανάκληση του Κίμωνα από την εξορία. Ως προς τον χρόνο ανάκλησης οι πηγές δεν συμφωνούν, αλλά μάλλον θα πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ των ετών 453-451 π.Χ. Κατά τον Πλούταρχο, ο ίδιος ο Περικλής υπέβαλε στην Εκκλησία του δήμου το σχετικό ψήφισμα,¹⁵¹ αφού

προσχώρηση και οι Αθηναίοι έγιναν σκληρότεροι. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 348. Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σσ. 65-66.

¹⁵⁰ Θουκυδίδου, 1.107.4: τὸ δέ τι καὶ ἄνδρες τῶν Αθηναίων ἐπήγον αὐτοὺς κρύφα, ἐλπίσαντες δῆμόν τε καταπαύσειν καὶ τὰ μακρὰ τείχη οἰκοδομούμενα. Από το χωρίο αυτό φαίνεται ότι στην Αθήνα υπήρχε αντιδημοκρατική δραστηριότητα, αν και στην πλειοψηφία τους οι κοινωνικές τάξεις τάσσονταν υπέρ της εξωτερικής πολιτικής της δημοκρατίας λόγω των πλεονεκτημάτων που τους πρόσφερε στο πλαίσιο της «τιμής» και του «συμφέροντος». Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 372. John R. Hale, ό.π., σελ. 170.

¹⁵¹ Πλούταρχου, *Περικλής*, 10.4.

προηγούμενως ήλθε σε συνεννόηση με την αδελφή του Κίμωνα Ελπινίκη και εξασφάλισε ότι ο πολιτικός του αντίπαλος θα απέφευγε να ασχοληθεί με την εσωτερική πολιτική και θα δεχόταν να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην εξωτερική πολιτική της πόλης.¹⁵²

Η επιστροφή του Κίμωνα από την εξορία συμπίπτει με μια περίοδο, κατά την οποία στην Αθήνα οι κομματικοί ανταγωνισμοί οξύνονται. Ο Περικλής προχώρησε στον περαιτέρω περιορισμό των εξουσιών του Αρείου Πάγου, έδωσε τη δυνατότητα στην τάξη των οπλιτών να διεκδικούν ανώτατα κρατικά αξιώματα και όρισε την καταβολή αμοιβής σε όσους πρόσφεραν δημόσιες υπηρεσίες και κυρίως στους δικαστές. Το 451 π.Χ. περιορίσε τα πολιτικά δικαιώματα μόνο σε όσους και οι δύο γονείς τους ήταν Αθηναίοι πολίτες.¹⁵³

Όλα αυτά σήμαιναν αλλαγή στους όρους άσκησης της πολιτικής. Ο Κίμων αποδέχθηκε τη νέα κατάσταση, αφού γι' αυτόν η πατρίδα βρισκόταν υπεράνω πάντων. Στον συνασπισμό που, από ό,τι φαίνεται, να δημιουργήθηκε μετά την επιστροφή του Κίμωνα, ο Περικλής διαχειριζόταν τις εσωτερικές υποθέσεις, ενώ ο Κίμων ανέλαβε την εξωτερική πολιτική και έθεσε σε εφαρμογή το παλιό του πρόγραμμα· πολιτική ειρήνης με τη Σπάρτη και πολέμου με τους Πέρσες. Έτσι, περί το 451 π.Χ., αποτέλεσμα της πολιτικής του αυτής υπήρξε η σύναψη της πενταετούς ανακωχής των Αθηνών με τη Σπάρτη. Αναφορά στην επιτυχία του Κίμωνα κάνει ο Θουκυδίδης, αλλά και ο Διόδωρος και ο Πλούταρχος, σημειώνοντας ότι ήταν ο πιο κατάλληλος από τους πολιτικούς της Αθήνας να κάνει τις διαπραγματεύσεις με τους Σπαρτιάτες, που τον θεωρούσαν φίλο τους.

Οι πενταετείς σπονδές με τη Σπάρτη έδωσαν την ευκαιρία στην Αθήνα να ανασυντάξει τις δυνάμεις της και το 450 π.Χ., ο Κίμων, επικεφαλής αθηναϊκού και συμμαχικού στόλου, έπλευσε στην Κύπρο, για να αντιμετωπίσει τους Πέρσες, οι οποίοι, στο μεταξύ, με τις βάσεις τους στη νήσο, αλλά και στην Κιλικία, είχαν αρχίσει να γίνονται απειλητικοί. Ενώ όμως πολιορκούσε το Κίτιο, πέθανε.¹⁵⁴ Οι αθηναϊκές και συμμαχικές δυνάμεις, μετά την αποχώρησή τους από το Κίτιο, νίκησαν τους Πέρσες σε ναυμαχία, στη Σαλαμίνα, και σε πεζομαχία, στις ακτές της Κιλικίας. Οι Πέρσες και ο βασιλιάς τους Αρταξέρξης διαπίστωσαν για μια ακόμη φορά πόσο ισχυροί αντίπαλοι ήταν οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους. Προσπάθησαν λοιπόν να έλθουν σε διαπραγματεύσεις μαζί τους υποβάλλοντας όρους που έγιναν δεκτοί. Ο Περικλής έπεισε τους Αθηναίους να δεχθούν τις προτάσεις και έστειλε στα Σούσα πρεσβεία με αρχηγό τον Καλλία.

Η ειρήνη του Καλλία, όπως ονομάσθηκε η συνθήκη που συνομολογήθηκε το 449 π.Χ., είχε πολύ μεγάλη σημασία, αφού οι ελληνικές πόλεις θα είχαν την ελευθερία τους και αναγνώριζε το καθεστώς που είχε διαμορφωθεί με τους πολύχρονους πολεμικούς αγώνες. Εκτός από αυτό έδινε τη δυνατότητα στον Περικλή να ασχοληθεί πλέον με την οργάνωση της αθηναϊκής ηγεμονίας. Μετά

¹⁵² Πλουτάρχου, *Περικλής*, 10.5-6.

¹⁵³ Antony Andrewes, *ό.π.*, σελ. 268. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σελ. 119.

¹⁵⁴ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 10.8.

την υπογραφή της ειρήνης του Καλλία, πρότεινε, αν και γνώριζε ότι η πρότασή του δεν θα γινόταν δεκτή, τη σύγκληση στην Αθήνα ενός πανελλήνιου συνεδρίου, για να εορτασθεί η λήξη του πολέμου. Επρόκειτο, χωρίς αμφιβολία για κίνηση τακτικής που απέβλεπε στο να αναγνωρισθεί στην Αθήνα η ηθική αρχηγία του ελληνικού κόσμου, αλλά απορρίφθηκε από τις πόλεις που ανήκαν στη σφαίρα της σπαρτιατικής επιρροής.¹⁵⁵

Όμως, τα πράγματα για τους Αθηναίους, στα αμέσως επόμενα χρόνια, επιδεινώθηκαν λόγω συγκρούσεων στον ηπειρωτικό χώρο, αλλά και λόγω συνεχών αποσκιρτήσεων από τη συμμαχία. Η αρχή έγινε κατά τον χειμώνα του 447 προς το 446 π.Χ., όταν στις βοιωτικές πόλεις οι δημοκρατικές κυβερνήσεις που είχαν βοηθηθεί από τους Αθηναίους δεν κατάφεραν να εδραιωθούν στην εξουσία. Στον Ορχομενό, στη Χαιρώνεια και σε μερικές άλλες πόλεις την εξουσία κατέλαβαν οι ολιγαρχικοί.

Οι Αθηναίοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Ο Περικλής είχε επίγνωση των κινδύνων που ελλόχευαν, αν επιχειρούσε εκστρατεία εναντίον των Βοιωτών. Ωστόσο, δεν μπόρεσε να την αποτρέψει, γιατί υπερίσχυσε ο Τολμίδης, ο οποίος έφθασε επικεφαλής δύναμης στη Χαιρώνεια, την κυρίευσε, αλλά κατά την επιστροφή του στην Αθήνα, και ενώ βρισκόταν στην Κορώνεια, έπεσε σε ενέδρα εξόριστων Βοιωτών από τον Ορχομενό. Ακολούθησε σκληρή μάχη που κατέληξε σε πανωλεθρία των Αθηναίων.¹⁵⁶

Η μάχη της Κορωνείας σηματοδότησε εξελίξεις με δυσμενείς συνέπειες για τους Αθηναίους, αφού ο Περικλής αναγκάστηκε να συνάψει συμφωνία που τους υποχρέωνε να εγκαταλείψουν τη Βοιωτία εκτός από τις Πλαταιές. Αλλά ο αντίκτυπος της ήττας τους στην Κορώνεια λειτούργησε ενθαρρυντικά για την αποστασία της Εύβοιας. Ακολούθησε εισβολή αθηναϊκού στρατού υπό τον Περικλή στην Εύβοια, αλλά οι Μεγαρείς εκμεταλλεύθηκαν την απουσία του από την Αθήνα και με τη βοήθεια των Κορινθίων, Σικυωνίων και Επιδαυρίων επαναστάτησαν και προέβησαν σε σφαγή της αθηναϊκής φρουράς.¹⁵⁷ Ο Περικλής επανέφερε τον στρατό από την Εύβοια, αλλά το φθινόπωρο του 446 π.Χ., οι Σπαρτιάτες με τον βασιλιά Πλειστοάνακτα εισέβαλαν και προέβησαν σε λεηλασίες στο Θριάσιο πεδίο και στην Ελευσίνα. Οι Πελοποννήσιοι δεν προχώρησαν περισσότερο, γιατί ο Περικλής, με διάθεση δέκα ταλάντων, έπεισε τον Πλειστοάνακτα να εγκαταλείψει την Αττική.¹⁵⁸ Στη συνέχεια, στρατός των

¹⁵⁵ Botsford & Robinson, *ό.π.* σελ. 219. Claude Mossé, *Περικλής, ό.π.*, σελ. 89. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος, ό.π.*, σελ. 81.

¹⁵⁶ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σελ. 178.

¹⁵⁷ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σελ. 179.

¹⁵⁸ Υποστηρίζεται ότι ο Πλειστοάναξ και ο σύμβουλος του Κλεανδρίδας, εξαιτίας της δωροδοκίας τους, εξαναγκάστηκαν σε εξορία, ο πρώτος στο Λύκαιο της Παρρασίας, στο νοτιοδυτικό άκρο της Αρκαδίας, και ο δεύτερος στους Θουρίους. Πάντως, δεν μπορούμε να αποδείξουμε αν πράγματι υπήρξε δωροδοκία του Πλειστοάνακτα από τον Περικλή ή αν έγινε μεταξύ τους κάποιος διακανονισμός που και οι δύο πλευρές θεώρησαν ότι ήταν ευνοϊκός για τις πόλεις τους. Βλ. σχετικά, G.E.M. de Ste Croix, *ό.π.*, σελ. 312. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σσ. 180-181.

Αθηναίων, με επικεφαλής τον Περικλή, κινήθηκε και πάλι εναντίον της Εύβοιας και, αφού υπέταξε τις πόλεις της, την επανέφερε στην Αθηναϊκή συμμαχία.

Μετά την καταστολή της επανάστασης στην Εύβοια, ήταν εμφανής η εξασθένηση των Αθηνών. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που προηγήθηκαν μείωσαν σε σημαντικό βαθμό την οικονομική της δύναμη. Ενώπιον της κατάστασης αυτής πρεσβεία των Αθηναίων έφθασε στη Σπάρτη, για να συζητήσει τους όρους με τους οποίους θα μπορούσε να συναφθεί ειρήνη. Οι συζητήσεις κατέληξαν στη συνομολόγηση ειρήνης για τριάντα χρόνια (*Τριακοντούτεις σπονδαί*) μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης.¹⁵⁹

Η Σπάρτη αναγνώρισε την ηγεσία των Αθηνών στις πόλεις της Αθηναϊκής συμμαχίας και η Αθήνα την ηγεμονία της Σπάρτης στην περιοχή στην οποία αυτή εκτεινόταν. Δεσμεύονταν, επίσης, να μην επιτεθούν εναντίον μέλους της συμμαχίας και οι διαφορές που θα ανέκυπταν θα επιλύονταν με διαιτησία. Όρο της ειρήνης αποτελούσε και η υποχρέωση να μην δέχονται στη συμμαχία τους πόλη που ανήκε στην άλλη συμμαχία, παρά μόνο πόλη ή πόλεις που μέχρι τότε ήταν ουδέτερες.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ειρήνη αποτελούσε σημαντικό γεγονός, αφού στα δεκατέσσερα χρόνια που διατηρήθηκε, έθεσε τέρμα στον πόλεμο μεταξύ των ελληνικών πόλεων.¹⁶⁰ Αποτέλεσε, επίσης, η ειρήνη ευκαιρία για την ανάδειξη της πανελληνίας πολιτικής που ήθελε να ασκήσει ο Περικλής, πολιτικής, δηλαδή, χωρίς τον διμέτωπο αγώνα και τις πολεμικές συγκρούσεις που έγιναν μετά το 461 π.Χ.

Όμως, οι Τριακοντούτεις σπονδές δεν έσβησαν την καχυποψία με την οποία η Σπάρτη έβλεπε την αύξηση της δύναμης των Αθηνών. Στην καχυποψία αυτή οφείλεται κατά βάση η ματαιώση των στόχων του Περικλή για σύγκληση πανελληνίου συνεδρίου στην Αθήνα, προκειμένου να εξευρεθεί λύση στα διάφορα προβλήματα, να διασφαλισθεί η διεθνής ειρήνη, ο ελεύθερος διάπλους των θαλασσών και η αναστήλωση των ναών που είχαν καταστραφεί από τους Πέρσες. Από τη στιγμή όμως που η Σπάρτη αντέδρασε, η σύγκληση του συνεδρίου, χωρίς τη συμμετοχή της Πελοποννησιακής συμμαχίας, θεωρήθηκε, όπως αναφέρθηκε και στα προηγούμενα, άνευ σημασίας. Έτσι, ο Περικλής έστρεψε την προσοχή του στις υποθέσεις της πόλης.

Το πρώτο, όμως, θέμα που έπρεπε να διευθετηθεί ήταν η σχέση των Αθηνών με τη Συμμαχία της Δήλου. Υπήρχαν δύο επιλογές. Η πρώτη υπαγόρευε τη διακοπή εισπραξης εισφοράς από τις συμμαχικές πόλεις, μείωση του στόλου και λήξη της εποχής της ευημερίας. Η δεύτερη υπαγόρευε συνέχιση των

¹⁵⁹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 166.

¹⁶⁰ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ', ό.π., σσ. 81-82. Οι όροι της συνθήκης δεν είναι γνωστοί στο σύνολό τους. Γνωρίζουμε ότι για την Αθήνα σήμανε την απώλεια της Νίσαιας και των άλλων προπυργίων της στην Πελοπόννησο. Σήμανε, επίσης, το τέλος της ηγεμονίας της στην Κεντρική Ελλάδα και του σχεδίου για έλεγχο των Δελφών μέσω της Αμφικτιονίας. Βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σσ. 82-83.

προνομίων των πολιτών και διατήρηση της ηγεμονίας.¹⁶¹

Ο Περικλής είχε υιοθετήσει τη δεύτερη επιλογή και αυτό σήμαινε ότι στο εξής η Αθήνα θα ακολουθούσε ανοικτά ιμπεριαλιστική πολιτική. Πράγματι, η εισπραξη της εισφοράς, η εγκατάσταση αποίκων σε όλο το Αιγαίο και τα μέτρα που απέβλεπαν στην εξασφάλιση εφοδιασμού σε τρόφιμα και πρώτες ύλες από τη Θράκη και τη Νότια Ρωσία, δείχνουν την ιμπεριαλιστική της δύναμη. Η έμφαση, άλλωστε, που έδωσε στη θάλασσα υποδηλώνει ότι η πολιτική που ακολούθησε ήταν πολιτική ναυτικού ιμπεριαλισμού που υπαγορευόταν από την ανάγκη διατροφής του πολύ μεγάλου αθηναϊκού πληθυσμού. Για την κάλυψη της ανάγκης αυτής η Αθήνα εισήγαγε σιτηρά σε ποσότητες μεγαλύτερες από οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη. Σε αντίθεση με την Αθήνα, οι περισσότερες ελληνικές πόλεις παρήγαγαν στα εδάφη τους το μεγαλύτερο μέρος των σιτηρών που απαιτούνταν για τη διατροφή των κατοίκων τους. Η Αθήνα, όμως, ήταν υποχρεωμένη να εισάγει σιτηρά και εδώ πρέπει να αναζητήσουμε τους λόγους που υπαγόρευσαν τη θαλασσοκρατορική της πολιτική.

Η πραγματικότητα αυτή την εξέθετε σε πολλούς κινδύνους, αφού σε περιόδους πολέμου μια εχθρική πόλη θα μπορούσε να αποκλείσει τους δρόμους ανεφοδιασμού της. Ορθά ο G.E.M. de Ste Croix επισημαίνει ότι ακόμη και σε περίοδο ειρήνης κάθε πόλη που αντιμετώπιζε έλλειψη σιτηρών είχε το δικαίωμα του «κατάγειν», να οδηγεί δηλαδή τα πλοία που μετέφεραν σιτηρά στο λιμάνι της και να ξεφορτώνουν εκεί, πληρώνοντας τους εμπόρους για όσο σιτάρι θα έπαιρνε, τις πιο πολλές φορές όμως σε τιμή κάτω του κόστους του. Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι η Αθήνα έπρεπε να κρατήσει ανοικτούς τους δρόμους μεταφοράς των σιτηρών έναντι οποιουδήποτε κόστους και γι' αυτό βρέθηκε στην ανάγκη να ακολουθήσει την πολιτική του ναυτικού ιμπεριαλισμού.¹⁶²

Ένα χρόνο μετά την υπογραφή της τριακονταετούς ειρήνης, αποφάσισε τη συνέχιση του οικοδομικού προγράμματος της Ακρόπολης.¹⁶³ Για τον σκοπό αυτό πρότεινε να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα του συμμαχικού ταμείου. Παράλληλα με τα έργα της Ακρόπολης θεμελιώθηκε ένα τρίτο «μακρό τείχος» από την Αθήνα στον Πειραιά, ξανακτίστηκε ο Πειραιάς και επεκτάθηκαν οι νεώσοικοι για την κάλυψη των αναγκών των πλοίων, ο αριθμός των οποίων γινόταν όλο και μεγαλύτερος. Στόλος, χρηματικά αποθέματα και οχυρώματα αποτέλεσαν τους τρεις παράγοντες στους οποίους βασίστηκε η αθηναϊκή ηγεμονία, για να

¹⁶¹ John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 37.

¹⁶² Ο John H. Finley, *ό.π.*, σσ. 37-38, στα μέτρα αυτά προσθέτει την απασχόληση πολιτών σε δημόσια κτήρια που κατασκευάζονταν με χρήματα των συμμαχικών πόλεων, τους μισθούς των δικαστών και των βουλευτών, την υποχρεωτική εκδίκηση μερικών δικαστικών υποθέσεων στην Αθήνα και την υποχρεωτική επίσης διεξαγωγή του εμπορίου των συμμαχικών πόλεων μέσω του Πειραιά. G.E.M. de Ste Croix, *ό.π.*, σσ. 83-86.

¹⁶³ Ο Πλούταρχος (*Περικλής*, 12-13) αναφέρει ότι ο μεγάλος πολιτικός με την κατασκευή των μνημείων της Ακρόπολης ήθελε να αφήσει στις μεταγενέστερες γενιές μια αιώνια μαρτυρία για το μεγαλείο της Αθήνας, αλλά και για να εξασφαλίσει εργασία στους φτωχούς πολίτες. Βλ. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 271. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', *ό.π.*, σελ. 185-186.

αποκτήσει δύναμη και να ακολουθήσει ιμπεριαλιστική πολιτική έναντι των ελληνικών πόλεων. Ο στόλος δημιούργησε τις προϋποθέσεις ανάπτυξης του εμπορίου, το εμπόριο εξασφάλισε χρηματικά αποθέματα και αυτά με τη σειρά τους χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή οχυρωματικών έργων.¹⁶⁴

Τα ιμπεριαλιστικά, όμως, σχέδια προκάλεσαν την αντίδραση των αριστοκρατικών, οι οποίοι, μετά τον θάνατο του Κίμωνα, έμειναν χωρίς αρχηγό. Η πικρία και η απογοήτευσή τους ήταν μεγάλη, γιατί στη διάρκεια των πολιτικών αγώνων που προηγήθηκαν έχασαν προνόμια, για τα οποία πίστευαν ότι ήταν οι νόμιμοι δικαιούχοι. Στις συνελεύσεις επικρατούσε η πλειοψηφία και αυτό καθιστούσε τον λαό μοναδικό κυρίαρχο. Επειδή όμως, όπως σημειώνει και ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του, ο λαός ήταν πολυαριθμότερος και υπερίσχυε η άποψη της πλειοψηφίας το πολίτευμα ήταν κατ' ανάγκη δημοκρατία. Οι αριστοκράτες, αν και είχαν τα ίδια με τους άλλους δικαιώματα, στην πραγματικότητα είχαν παραμεριστεί. Βλέποντας λοιπόν, τη δύναμη του Περικλή να εδραιώνεται και επειδή ήθελαν να υπάρχει κάποιος, για να αντιτάσσεται στα σχέδια και τις επιλογές του, φαίνεται πως υποστήριζαν την πρώτη επιλογή και πρόβαλαν ως αντίπαλο του Περικλή τον Θουκυδίδη, από τον Δήμο Αλωπεκής, γιο του Μελησία και συγγενή του Κίμωνα.¹⁶⁵

Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι για πρώτη φορά τους αντιπάλους δεν τους χωρίζουν μόνο οικογενειακά μίσση που κρύπτονται πίσω από διαφωνίες σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, αλλά και η διαφορετική αντίληψη που έχουν για το πολίτευμα της πόλης. Γύρω από τον Θουκυδίδη συγκεντρώνονται οι ευκατάστατοι, που συνειδητοποιούν ότι η δημοκρατία κατέλυσε την παραδοσιακή τους υπεροχή. Η αύξηση της δύναμης του αστικού δήμου κλόνισε την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. Στο δήμο κάνουν την εμφάνισή τους άνδρες που θα μπορούσαν να αποτελέσουν απειλή για τα πολιτικά προνόμια της αριστοκρατίας. Μετά μάλιστα το 459 π.Χ., που απέκτησαν το δικαίωμα να εκλέγονται άρχοντες και οι ζευγίτες, δεν ήταν λίγοι οι άνθρωποι που, παρά την ταπεινή καταγωγή τους, κατέλαβαν υψηλά αξιώματα. Όλα αυτά ώθησαν τις παλιές αριστοκρατικές οικογένειες να ταχθούν με το μέρος του Θουκυδίδη του Αλωπεκέα.¹⁶⁶

Κατά τον Πλούταρχο, επίσης, η άμιλλα και η φιλοδοξία των δύο ανδρών,

¹⁶⁴ Jacqueline de Romilly, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, μτφρ. Ελένη Ι. Κακριδή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988, σελ. 260. Jacqueline de Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ.90.

¹⁶⁵ Πλούταρχου, *Περικλής*, 11.1-2: οί δ' αριστοκρατικοί μέγιστον μὲν ἤδη τὸν Περικλέα καὶ πρόσθεν ὄρωντες γεγονότα τῶν πολιτῶν, βουλόμενοι δ' ὅμως εἶναι τινα τὸν πρὸς αὐτὸν ἀντιτασσόμενον ἐν τῇ πόλει καὶ τὴν δύναμιν ἀμβλύνοντα, ὥστε μὴ κοιμῆ μοναρχίαν εἶναι, Θουκυδίην τὸν Αλωπεκῆθεν, ἄνδρα σώφρονα καὶ κηδεστήν Κίμωνος, ἀντέστησαν ἐναντιωσόμενον, ὃς ἦπτον μὲν ἂν πολεμικὸς τοῦ Κίμωνος, ἀγοραῖος δὲ καὶ πολιτικὸς μᾶλλον, οἰκουρῶν ἐν ἄστει καὶ περὶ τὸ βῆμα τῷ Περικλεῖ συμπλεκόμενος, ταχὺ τὴν πολιτείαν εἰς ἀντίπαλον κατέστησεν. Jacqueline de Romilly, *Προβλήματα*, ό.π., σελ. 198. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 52.

¹⁶⁶ Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σσ. 59-60. Jacqueline de Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 155.

του Περικλή και του Θουκυδίδη, υπήρξε η αιτία σαφούς διαχωρισμού των δύο παρατάξεων, της δημοκρατικής (δημος) και της ολιγαρχικής (ὀλίγοι).¹⁶⁷ Δημοκρατικοί και ολιγαρχικοί λοιπόν οδηγούνται σε μια έντονη πολιτική διαμάχη, που εν πολλοίς οφείλεται στην ανασύνταξη των ολιγαρχικών, την οποία πέτυχε ο Θουκυδίδης.

Με την εμπαθή κριτική του¹⁶⁸ και τα συνεχή προβλήματα που δημιουργούσε στις αποφάσεις του Περικλή, αποδείχθηκε επικίνδυνος αντίπαλος. Ακολούθησε την παραδοσιακή φιλολακωνική πολιτική των ολιγαρχικών και κατόρθωσε να αναδιοργανώσει την παράταξή τους. Έπεισε τους οπαδούς του να λαμβάνουν μέρος στις συζητήσεις στην Εκκλησία του δήμου και να βλέπουν με δυσπιστία τη μεγάλη οικονομική άνθηση των Αθηνών που ισχυροποίησε τον δήμο. Κατέκρινε τη μεταφορά του συμμαχικού ταμείου στην Αθήνα και τη χρησιμοποίηση των χρημάτων των συμμάχων για την κατασκευή των έργων της Ακρόπολης.¹⁶⁹ Όπως ήταν φυσικό, η σκληρή αντιπολιτευτική του γραμμή τον κατέστησε συμπαθή στους συμμάχους.

Η κριτική του για το θέμα της μισθοφοράς¹⁷⁰ και για τα μέτρα που έλαβε ο Περικλής υπέρ του δήμου υπήρξε αυστηρή. Θύμα της υπήρξε και ο Δαμονίδης, δάσκαλος του Περικλή, ως ο εισηγητής της μισθοφοράς. Η Εκκλησία του δήμου αποφάσισε το 444 π.Χ., τον οστρακισμό του, που παρά την προσπάθεια του Περικλή δεν κατέστη δυνατό να αποτραπεί. Θύματα, επίσης, υπήρξαν ο φιλόσοφος Αναξαγόρας, δάσκαλος και αυτός του Περικλή, αλλά και ο Φειδίας με την κατηγορία ότι είχε καταχρασθεί χρυσάφι και ελεφαντόδοντο από το άγαλμα της Αθηνάς.

Τα πράγματα είχαν φθάσει σε μεγάλη όξυνση. Ωστόσο, ο δήμος συνέχιζε

¹⁶⁷ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 11.3: ἦν μὲν γὰρ ἐξ ἀρχῆς διπλὴ τις ὕπουλος, ὥσπερ ἐν σιδήρῳ, διαφορὰν ὑποσημαίνουσα δημοτικῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς προαιρέσεως, ἢ δ' ἐκείνων ἀμιλλα καὶ φιλοτιμία τῶν ἀνδρῶν βαθυτάτην τομὴν τεμοῦσα τῆς πόλεως τὸ μὲν δήμον, τὸ δ' ὀλίγους ἐποίησε καλεῖσθαι.

¹⁶⁸ Ο Θουκυδίδης μεταξύ άλλων κατηγορήσε τον Περικλή ως τύραννο, δεύτερο Πεισίστρατο και ότι χρησιμοποιούσε τα χρήματα των συμμάχων, για να στολίσει την Αθήνα σαν ματαιόδοξη γυναίκα.

¹⁶⁹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 186. Πλουτάρχου, *Περικλής*, 12.1-2.

¹⁷⁰ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 120. Georges Meautis, Ο Θουκυδίδης και η αθηναϊκή ηγεμονία, μτφρ Ξένης Οικονομοπούλου-Κουρβέλου, Αθήνα 1975, σελ.17. Ο θεσμός της μισθοφοράς ήταν πολύ σημαντικός και οι αρχαίοι συγγραφείς που επέκριναν τον Περικλή για το θέμα αυτό, κατανόησαν τη σπουδαιότητά του. Πρώτοι που πήραν μισθό τριών οβολών για κάθε μέρα που περνούσαν στα δικαστήρια ήταν οι δικαστές. Στη συνέχεια, επεκτάθηκε στα μέλη της Βουλής, που έπαιρναν μισθό, το ύψος του οποίου αγνοούμε για τον 5^ο αιώνα. Τον 4^ο αιώνα ο βουλευτικός μισθός ήταν πέντε οβολοί, εκτός των πρυτάνεων που έπαιρναν μία δραχμή. Αργότερα, ο μισθός θεσμοθετήθηκε για όλους τους άρχοντες, εκτός ίσως από τους στρατηγούς, που επιλέγονταν από την τάξη των πεντακοσιομέδιμνων. Οι εννέα άρχοντες, που κληρώνονταν και δεν εκλέγονταν, έπαιρναν μισθό τεσσάρων οβολών. Η μισθοφορά, χωρίς αμφιβολία, ήταν μέτρο που έδινε τη δυνατότητα στις φτωχότερες τάξεις να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή και να έχουν πρόσβαση σε κάποια αξιώματα. Βλ. σχετικά, Claude Mossé, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, ό.π., σσ. 43-44. Cristopher Carey, ό.π., σελ. 97.

να εκλέγει στρατηγό τον Περικλή, αξίωμα το οποίο δεν εμπιστεύθηκε ποτέ στον Θουκυδίδη. Στην οστρακοφορία μάλιστα του έτους 443 π.Χ., ο δήμος αποφάσισε την απομάκρυνσή του από την Αθήνα για δέκα χρόνια και μόνος κυρίαρχος στην πολιτική σκηνή έμεινε ο Περικλής.¹⁷¹

Η πολιτική που ακολούθησε στη χρονική αυτή φάση απέναντι στους συμμάχους ήταν μετριοπαθής και συνετή. Αναγκάστηκαν, όμως, να δεχθούν το νομισματικό σύστημα των Αθηναίων, ο έλεγχός τους εξακολούθησε να υφίσταται και δεν είχαν συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Όλα αυτά επέτειναν την αντιπάθεια και την εχθρότητά τους για τους Αθηναίους, ενώ ήταν πολλοί εκείνοι που ήταν πρόθυμοι να επαναστατήσουν.¹⁷²

Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία αμφιβολία ότι η Αθήνα με τη θαλασσοκρατική της πολιτική αποκατέστησε και διατηρούσε κλίμα ασφάλειας και ειρήνης στην περιοχή. Όλοι οι τομείς γνώρισαν θεαματική ανάπτυξη. Το εμπόριο, η βιοτεχνία, η γεωργία εξασφάλιζαν για όλους ευημερία, γεγονός που περιορίσε τα αντιαθηναϊκά αισθήματα στις παλιές οικογένειες που είχαν χάσει τη δύναμή τους και ως μόνο τρόπο ανακατάληψης της εξουσίας έβλεπαν την επανάσταση.¹⁷³

Το 443 π.Χ., άποικοι από Αθηναίους και άλλους Έλληνες εγκαταστάθηκαν στους Θουρίους της νότιας Ιταλίας. Η πρωτοβουλία εντάσσεται στην προσπάθεια του Περικλή να πείσει την Κόρινθο και τη Σπάρτη ότι η Αθήνα επιθυμούσε να ζήσει ειρηνικά και σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης του 445 π.Χ. Γι' αυτό και όταν αργότερα η αποικία νικήθηκε από τον Τάραντα, που ήταν σπαρτιατική αποικία, αλλά και όταν αποστασιοποιήθηκε από την Αθήνα, ο Περικλής δεν προέβη σε καμία ενέργεια.¹⁷⁴

Το πρώτο σοβαρό γεγονός που κλόνησε την ηγεμονία ήταν η διαμάχη της Σάμου με τη Μίλητο και η άρνηση της πρώτης να δεχθεί τη διαιτησία των Αθηναίων. Η Σάμος πολιορκήθηκε από τον Περικλή, παραδόθηκε και τιμωρήθηκε, όπως παλαιότερα η Νάξος και η Θάσος.¹⁷⁵ Την ίδια τύχη είχε και το Βυζάντιο. Ενώ οι επαναστατικές κινήσεις στο Αιγαίο βρίσκονταν σε εξέλιξη, η Πελοποννησιακή Συμμαχία συνεδρίαζε, για να εξετάσει το ενδεχόμενο αποστολής βοήθειας προς τους επαναστάτες. Η Κόρινθος, όμως, επηρεασμένη ίσως από την έκκληση του Περικλή κατά την ίδρυση της πανελλήνιας αποικίας των Θουρίων, τάχθηκε εναντίον οποιασδήποτε επέμβασης και έτσι η κρίση αποφεύχθηκε.

Η Αθήνα, το 438 π.Χ., προχώρησε σε κάποιες αλλαγές στο φορολογικό σύστημα. Διάφορες πόλεις μπορούσαν τώρα να εφαρμόζουν δική τους πολιτική, με επακόλουθο τη μείωση των εισοδημάτων των Αθηνών από φόρους. Για να αναπληρωθεί η μείωση αυτή, αυξήθηκαν οι φόροι άλλων περιοχών. Η αύξηση

¹⁷¹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σσ. 186-187. Πλουτάρχου, *Περικλής*, 14.3.

¹⁷² Botsford & Robinson, ό.π. σελ. 234.

¹⁷³ Botsford & Robinson, ό.π. σελ. 235.

¹⁷⁴ Botsford & Robinson, ό.π. σελ. 235. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 187.

¹⁷⁵ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 190-191.

της δύναμης των βασιλείων της Μακεδονίας και της Θράκης και η ανάγκη για έλεγχο της περιοχής του Στρυμόνα και της πρόσβασης προς τα μεταλλεία του Παγγαίου οδήγησε την Αθήνα, το 437 π.Χ., στην ίδρυση της αποικίας της Αμφίπολης.¹⁷⁶ Ακολούθησε ένα ταξίδι του Περικλή στη Μαύρη θάλασσα με κύριο σκοπό τη σύναψη στενότερων σχέσεων, αφού από τις ακτές της η Αθήνα προμηθευόταν διάφορα προϊόντα.

Και ενώ όλα έδειχναν ότι οι ελληνικές πόλεις θα μπορούσαν να ζήσουν ειρηνικά, με βάση τους όρους της συνθήκης του 445 π.Χ., το κλίμα άλλαξε με το ξέσπασμα εμφυλίου πολέμου στην Επίδαμνο, που ήταν κερκυραϊκή αποικία στην Αδριατική. Με αφορμή τον πόλεμο αυτό πολεμική διαμάχη ξέσπασε και μεταξύ Κορίνθου-Κέρκυρας. Η έκκληση της Κέρκυρας για βοήθεια από τους Αθηναίους τους έφερε σε δύσκολη θέση, γιατί επιθυμούσαν διατήρηση της ειρήνης, αλλά και αποφυγή του κινδύνου να νικήσει η Κόρινθος, πράγμα που θα σήμαινε ότι ο ισχυρός κερκυραϊκός στόλος θα έπεφτε στα χέρια των Πελοποννησίων και αυτό με τη σειρά του θα αποτελούσε απειλή για την ασφάλεια των Αθηνών. Παρά τη μετριοπαθή στάση τους έστειλαν μικρό αριθμό πλοίων που νίκησαν τους Κορινθίους σε ναυμαχία που έγινε στα Σύβοτα (433 π.Χ.) και τους να τιμωρήσουν τους Κερκυραίους. Η ενέργειά τους, όμως, αυτή άναψε το μίσος των Κορινθίων, οι οποίοι στο εξής έθεσαν ως σκοπό τους την καταστροφή της Αθηναϊκής Ηγεμονίας.¹⁷⁷

Ένα ακόμη πρόβλημα ανέκυψε με την Ποτίδαια, που ήταν αποικία των Κορινθίων αλλά και μέλος της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Αιτία η απόφαση των Αθηνών να την υποχρεώσει σε τριπλασιασμό σχεδόν της εισφοράς της αλλά και η επιρροή που δεχόταν από τον βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα. Η άρνηση της Ποτίδαιας να εναρμονισθεί με τις απαιτήσεις των Αθηνών, προκάλεσε την πολιορκία της από αθηναϊκά στρατεύματα.¹⁷⁸

Παράλληλα με τις εξελίξεις στην Ποτίδαια, ο Περικλής θέλησε να τιμωρήσει τα Μέγαρα, επειδή είχαν βοηθήσει την Κόρινθο στα Σύβοτα. Αν όμως πραγματοποιούσε επίθεση, αυτό θα συνιστούσε παραβίαση της ειρήνης. Θέσπισε λοιπόν ένα ψήφισμα με το οποίο απέκλειε τα Μέγαρα από τα λιμάνια και τις αγορές των Αθηνών και των συμμαχικών της πόλεων.¹⁷⁹ Η Κόρινθος, σε συνεργασία με τα Μέγαρα και την Αίγινα έπεισαν τους Σπαρτιάτες ότι η Αθήνα αποτελούσε για όλους κίνδυνο και ότι έπρεπε να προετοιμαστούν για να αναλάβουν δράση. Οι οπαδοί της ειρήνης στη Σπάρτη με αρχηγό τον βασιλιά Αρχίδαμο δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την απόφαση των Σπαρτιατών να αρχίσουν πόλεμο με σκοπό, όπως έλεγαν, την απελευθέρωση των Ελλήνων

¹⁷⁶ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Γ', ό.π., σελ. 191.

¹⁷⁷ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 136.

¹⁷⁸ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 137 κ.ε.

¹⁷⁹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 139.

β. Η συνέλευση των Πελοποννησίων πριν από τον πόλεμο

Η συνέλευση των Λακεδαιμονίων¹⁸⁰, το 432 π.Χ., στη Σπάρτη, παρουσιάζει ένα παράδοξο, αντίστοιχο του οποίου δεν υπάρχει στην ιστορία του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα. Το παράδοξο έγκειται στο γεγονός ότι η συνέλευση αποφάσισε τον πόλεμο, αν και ο βασιλιάς Αρχίδαμος, της οικογένειας των Ευρυπωντιδών, τον οποίο ο Θουκυδίδης (Α, 1.79.2 - 85.2) τον παρουσιάζει ως άνδρα σώφρονα και με πολλές ικανότητες, δεν ήταν υποστηρικτής του πολέμου. Ο βασιλιάς της οικογένειας των Αγιδών, ο Πausanίας, ήταν ακόμη πολύ νέος και δεν ασκούσε οποιαδήποτε πολιτική επιρροή. Δεν έχουμε, λοιπόν, στην ιστορία της Σπάρτης άλλη περίπτωση, κατά την οποία το κράτος υιοθέτησε πολιτική που δεν έβρισκε σύμφωνο κανέναν από τους δύο βασιλικούς οίκους της.¹⁸¹

Στη συνέλευση των Λακεδαιμονίων, στη Σπάρτη, για πρώτη φορά προσκλήθηκαν να μιλήσουν σύμμαχοι, προφανώς, γιατί οι φιλοπόλεμες απόψεις των εφόρων δεν θα ήταν αρκετές, για να πείσουν την πλειοψηφία των Σπαρτιατών. Εκεί διατυπώθηκαν πολλές κατηγορίες εναντίον των Αθηναίων, κυρίως από τους Μεγαρείς και τους Κορινθίους. Οι πρώτοι διαμαρτυρήθηκαν, διότι αποκλείονται από όλα τα λιμάνια της αθηναϊκής ηγεμονίας και την αγορά της Αττικής. Αναφέρθηκαν, δηλαδή, στο περίφημο Μεγαρικό ψήφισμα, το οποίο πιθανόν είχε θεσπιστεί στις αρχές του 430 π.Χ., για να τιμωρήσει τους Μεγαρείς, επειδή καλλιέργησαν ιερή γη.¹⁸²

Οπωσδήποτε, η προσπάθεια των Κορινθίων να πείσουν για την αναγκαιότητα του πολέμου ήταν πολύ δύσκολη από τη στιγμή που ο βασιλιάς

¹⁸⁰ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 140.

Ο G.E.M. Groix υποστηρίζει ότι η Κόρινθος δεν είχε θεσμικό ρόλο που τους επέτρεπε να συγκαλέσει τη συνέλευση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Αυτό μπορούσε να το κάνει μόνο η Σπάρτη, πράγμα που αποδεικνύεται και από τα παράπονα που διατυπώνουν οι Κορινθίοι στο 1.68.2, ότι δηλαδή παρά τις προειδοποιήσεις τους για την αυξανόμενη δύναμη της Αθήνας, η Σπάρτη είχε καθυστερήσει να συγκαλέσει τους συμμάχους, και όταν αποφάσισε τη σύγκλησή τους η ζημιά είχε ήδη γίνει. Με άλλα λόγια ο Groix έχει την άποψη ότι στα κεφ. 67 κ.ε. δεν έχουμε κανονική σύνοδο της Συμμαχίας, αλλά συγκέντρωση των Σπαρτιατών (*ξύλλογον σφῶν αὐτῶν*). Βλ. σχετικά G.E.M. Groix, ό.π., σελ. 180 κ.ε. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 293-294.

¹⁸¹ G.E.M. Groix, ό.π., σελ. 324.

¹⁸² Στην εξωθουκυδίδια παράδοση το Μεγαρικό Ψήφισμα θεωρείται ως μία από τις σπουδαιότερες αιτίες του πολέμου. Βλ. Αριστοφάνη *Αχαρνής*, 529-539: *έντεῦθεν ὄργῃ Περικλέης οὐλύμπιος/ ἤστραπτ' ἐβρόντα ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα,/ ἐτίθει νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμμένους,/ ὡς χρὴ Μεγαρέας μῆτε γῆ μῆτ' ἐν ἀγορᾷ/ μῆτ' ἐν θαλάττῃ μῆτ' ἐν οὐρανῷ μένειν./ ἐντεῦθεν οἱ Μεγαρῆς, ὅτε δὴ πείνων βάδην,/ Λακεδαιμονίων ἐδέοντο τὸ ψήφισμ' ὅπως/ μεταστραφεῖ τὸ διὰ τὰς λαικαστρίας/ κοῦκ ἠθέλομεν ἡμεῖς δεομένων πολλακίς./ κἀντεῦθεν ἤδη πάταγος ἦν τῶν ἀσπίδων.*

Πλάτ. *Νόμοι*, 871a: *νόμον ὑμνεῖν, ἀπειθοῦντι δὲ νόμος ὄδε εἰρήσθω τῇ γραφῇ· ὅς ἂν ἐκ προνοίας τε καὶ ἀδίκως ὄντιναοῦν τῶν ἐμφυλίων αὐτόχειρ κτείνῃ, πρῶτον μὲν τῶν νομίμων εἰργέσθω, μῆτε ἱερά μῆτε ἀγορὰν μῆτε λιμένας μῆτε ἄλλον κοινὸν σύλλογον μηδένα μαιίνων (...).* Ο Groix αναφέρει ότι οι οικονομικές συνέπειες του Ψηφίσματος ήταν ασήμαντες, δίνει έμφαση στη θρησκευτική πλευρά του ζητήματος και σημειώνει ότι δικαιολογημένα ο Θουκυδίδης απλώς το μνημονεύει. Βλ. G.E.M. Groix, ό.π., σελ. 355 κ.ε. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 297.

Αρχίδαμος ήταν αντίθετος. Με την ομιλία τους απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στους Σπαρτιάτες, οι οποίοι έχοντας γνώση ότι ο βασιλιάς της πόλης, που ήταν και στρατιωτικός ηγέτης, αποδοκίμαζε τον πόλεμο, δεν θα ψήφισαν την κήρυξη του. Η είσοδος της Σπάρτης στον πόλεμο ως αποτέλεσμα των πιέσεων που άσκησε η Κόρινθος και οι άλλοι σύμμαχοί της επιβεβαιώνεται και από τον τρόπο με τον οποίο ο Θουκυδίδης παρουσιάζει όσα ειπώθηκαν στην κρίσιμη Εκκλησία.¹⁸³

Δεν υπάρχει, βέβαια, αμφιβολία ότι η Σπάρτη δέχθηκε πιέσεις και εκβιασμούς, προκειμένου να ψηφίσει τον πόλεμο. Όμως, οι πιέσεις αυτές δεν ήταν εκείνες που τελικά έπεισαν τους Σπαρτιάτες να αποφασίσουν τη σύγκρουσή τους με την Αθήνα. Μπορεί οι Σπαρτιάτες να μην έπαιρναν γρήγορα την απόφαση για να πολεμήσουν, αλλά δεν πρέπει να υποτιμήσουμε την εξαίρεση που αναφέρει ο Θουκυδίδης, στο Α, 118, 2, «*ἦν μὴ ἀναγκάζωνται*», εκτός δηλαδή αν αναγκάζονταν. Την επικείμενη σύγκρουσή τους με την Αθήνα δεν την αντιμετώπισαν με πολλή περίσκεψη, γιατί, σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους, η Αθήνα δεν θα άντεχε πάνω από τρία χρόνια, αν ερημωνόταν η ύπαιθρός της.¹⁸⁴

Πάντως, οι Κορίνθιοι, προκειμένου να πείσουν τους Σπαρτιάτες, έκαναν επίκληση στην επιφυλακτικότητα και την απροθυμία τους για πόλεμο, σε αντίθεση με τον δυναμισμό που επιδείκνυε η Αθήνα. Η εμμονή στη στάση αυτή, ισχυρίστηκαν, θα οδηγούσε σε αρνητικές εξελίξεις που θα επηρέαζαν όλους τους συμμάχους της Σπάρτης.¹⁸⁵ Τους επέρριψαν ευθύνες, γιατί τους επέτρεψαν να οχυρώσουν την πόλη τους, μετά τους Περσικούς πολέμους, με τα Μακρά Τείχη και γιατί επιδεικνύουν αδιαφορία έναντι των πόλεων που στερούνται την ελευθερία τους.¹⁸⁶ Σκιαγράφησαν τα εθνικά χαρακτηριστικά των Αθηναίων σε

¹⁸³ G.E.M. Groix, *ό.π.*, σσ. 324-326.

¹⁸⁴ Θουκυδίδου, 7.28.3. Μιλώντας για τις επιχειρήσεις στις Συρακούσες, κατά το 18^ο έτος του πολέμου, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι «*διέψευδαν τις ἐκτιμήσεις των Ελλήνων για τη δύναμη και την τόλμη τους, όταν στις αρχές του πολέμου λογάριαζαν πως, εάν έκαναν οι Πελοποννήσιοι εισβολή στην Αττική, οι Αθηναίοι θα άντεχαν γι' άλλους ένα, γι' άλλους δύο, γι' άλλους τρία χρόνια, περισσότερο δεν φανταζόταν κανέναν*»

¹⁸⁵ Donald Kagan, *Θουκυδίδης, ο αναμορφωτής της Ιστορίας*, μτφρ. Ελισάβετ Παπαϊάννου, Ωκεανίδα, Αθήνα 2011, σελ. 110. **(Στο εξής: Donald Kagan, Θουκυδίδης)**. Οι Κορίνθιοι συγκρίνοντας τους Αθηναίους με τους Σπαρτιάτες θα επισημάνουν για τους πρώτους ότι μοχθούν αδιάκοπα και ριψοκινδυνεύουν «*απολαμβάνοντας ελάχιστα τα αγαθά που έχουν, αφού διαρκώς αποκτούν καινούργια, κι ούτε θεωρούν γιορτή άλλο τίποτε από το να κάνουν ό,τι πρέπει, ενώ την ξεγνοιασιά της απραξίας την θεωρούν συμφορά όχι μικρότερη από μια επίπονη δραστηριότητα. Έτσι, εάν με δυο λόγια τους χαρακτήριζε κανείς ανθρώπους από τη φύση τους καμωμένους να μην έχουν ούτε οι ίδιοι ησυχία ούτε τους άλλους να τους αφήνουν να βρουν, θα είχε δίκαιο*». Θουκυδίδης, 1.70.8-9. Jacqueline De Romilly, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στον Θουκυδίδη*, μτφρ. Σταύρου Βλοντάκη, Παπαδήμας, Αθήνα 1994, σσ. 65.

¹⁸⁶ Οι κατηγορίες των Κορινθίων δεν ευσταθούν, γιατί η Σπάρτη δεν μπορούσε να εμποδίσει την Αθήνα να προχωρήσει στις ενέργειες αυτές, αφού η τελευταία διέθετε ήδη μεγάλη δύναμη. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 299. John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 127. Claude Mossé, *Αθήνα*, *ό.π.*, σελ. 76.

αντιπαραβολή με εκείνα των Σπαρτιατών, πράγμα που αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αφού το εγκώμιο της Αθήνας γίνεται από έναν εχθρό της και επομένως είναι πιο αποτελεσματικό. Χαρακτήρισαν τους Αθηναίους *νεωτεροποιούς, παρά δύναμιν τολμητάς, ευέλπιδας, μελλητάς και ἀποδημητάς πρὸς ἐνδημοτάτους*.¹⁸⁷

Βεβαίως, οι ιδιότητες που απέδωσαν οι Κορίνθιοι στους Αθηναίους δεν έκαναν καθόλου καλή εντύπωση στους Σπαρτιάτες. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει, άλλωστε, ότι αυτές οι ιδιότητες και κυρίως το τολμηρό πνεύμα και η *νεωτεροποιία* φόβισαν τους Σπαρτιάτες και τους ώθησε να αποπέμψουν τους Αθηναίους από την Ιθώμη κατά τον Μεσσηνιακό πόλεμο. Μίλησαν, επίσης, οι Κορίνθιοι για τις εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις που έχουν γίνει στο κράτος των Αθηναίων σε αντίθεση με τη στασιμότητα που επικρατεί στο κράτος της Σπάρτης. Με την αναφορά τους αυτή στις μεταρρυθμίσεις υπονοούνται μάλλον οι αλλαγές που εισήχθησαν στην Αθήνα όχι μόνο από τον Εφιάλτη, αλλά και από τον Κλεισθένη και τον Σόλωνα.¹⁸⁸ Τελείωσαν δε την ομιλία τους με την επισήμανση της υποχρέωσης της Σπάρτης να βοηθήσει την Ποτίδαια, όπως της είχε υποσχεθεί,¹⁸⁹ και να αναλάβει πολεμική δράση εναντίον των Αθηνών, γιατί διαφορετικά οι ίδιοι θα αναγκάζονταν να αναζητήσουν άλλους συμμάχους. Η απειλή των Κορινθίων, βεβαίως, δεν μπορούσε να υλοποιηθεί, γιατί δεν υπήρχε άλλη συμμαχία, όπου θα μπορούσαν να προσχωρήσουν. Ωστόσο, όμως, η διατύπωση της απειλής σίγουρα θα ανησύχησε τη Σπάρτη, αφού η ασφάλειά της στηριζόταν κυρίως στη συμμαχία της.¹⁹⁰

Ο Finley σχολιάζοντας τη δημηγορία των Κορινθίων τη χαρακτηρίζει υπερβολική. Υποστηρίζει ότι η Σπάρτη δεν ήταν τόσο ανήμπορη να αναλάβει πρωτοβουλίες και δράση. Όσα ειπώθηκαν από τους Κορινθίους δίνουν τη δυνατότητα στον Θουκυδίδη να αποδείξει δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι η Σπάρτη θα προχωρούσε σε ενέργειες, αν θίγονταν σε σημαντικό βαθμό τα συμφέροντά της. Το δεύτερο είναι ότι με τον τρόπο αυτό προβάλλεται η Αθήνα ως μια πολύ προοδευτική δύναμη. Με το δημοκρατικό της πολίτευμα και με τη θαλασσοκρατορική της πολιτική άνοιγε το δρόμο για την ενότητα της Ελλάδας, όπως είχαν κάνει στο παρελθόν ο Μίνως και ο Αγαμέμνων. Οι πολίτες της ήταν πρόθυμοι για την πραγματοποίηση των αλλαγών αυτών και οι άλλες πόλεις όφειλαν να την ανταγωνιστούν. Ενώπιον της πραγματικότητας αυτής οι Σπαρτιάτες δεν μπορούσαν να παραμένουν προσκολλημένοι στο ένδοξο παρελθόν, όπως τους θέλει η συγκεκριμένη δημηγορία. Παρατηρεί, επίσης, ο Finley, ότι η δημηγορία ούτε λίγο ούτε πολύ παρουσιάζει ως υποκινητές του πολέμου τους Κορινθίους και όχι τους Σπαρτιάτες. Μια τέτοια, όμως, ερμηνεία

¹⁸⁷ Θουκυδίδου, 1.70.1-3. Cynthia Farrar, *ό.π.*, σσ. 279-280. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', *ό.π.*, σελ. 140. Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης, *Παθολογία πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, *ό.π.*, σελ. 36.

¹⁸⁸ Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 301-302.

¹⁸⁹ Θουκυδίδου, 1.58.1. Η Σπάρτη είχε υποσχεθεί στους πρέσβεις που είχαν στείλει οι Ποτειδαιάτες ότι, *ἦν ἐπὶ Ποτειδαιαν ἴωσιν Ἀθηναῖοι, ἐς τὴν Ἀττικὴν ἐσβαλεῖν*.

¹⁹⁰ Donald Kagan, *Θουκυδίδης*, *ό.π.*, σελ. 111. John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 129. G.E.M. Groix, *ό.π.*, σσ. 324-325.

δεν είναι σωστή, γιατί ο Θουκυδίδης δείχνει απλά ότι μια ισχυρή και εδραιωμένη δύναμη δίνει συχνά την εντύπωση μιας παθητικής στάσης. Σε κάθε, όμως, περίπτωση, η ανατροπή της ισορροπίας που επήλθε με την αύξηση της δύναμης των Αθηνών έγινε αφορμή να ξεσηκωθεί η Σπάρτη και να μπει στον αγώνα.¹⁹¹

Μετά τη δημηγορία των Κορινθίων, ακολούθησε η δημηγορία των Αθηναίων, για την οποία έχουν διατυπωθεί απόψεις που τη θέλουν να είναι επινόηση του Θουκυδίδα. Το γεγονός όμως ότι οι Αθηναίοι πρέσβεις «*τὴν σφετέραν πόλιν ἐβούλοντο σημῆναι ὅση εἴη δύναμιν...νομίζοντες μᾶλλον ἢ αὐτοὺς ἐκ τῶν λόγων πρὸς τὸ ἡσυχάζειν τραπέσθαι ἢ πρὸς τὸ πολεμεῖν*»¹⁹² βρίσκεται σε αντιστοιχία προς την πολιτική γραμμή του Περικλή για ειρηνική επίλυση των διαφορών και για αποφυγή της ἐνοπλης ρήξης. Πάντως, το περιεχόμενο της δημηγορίας είναι σε αρκετά σημεία πολύ προκλητικό και προβάλλει σκληρές απόψεις για τον ιμπεριαλισμό και τη φιλοσοφία του.

Ο ιστορικός πριν αναφερθεί στην ομιλία του μέλους της αθηναϊκής πρεσβείας, μας πληροφορεί ότι αυτή «*ἔτυχε...ἐν τῇ Λακεδαίμονι περὶ ἄλλων παρούσα*».¹⁹³ Το ερώτημα που δημιουργεί η αοριστία της συγκεκριμένης αναφοράς του Θουκυδίδα είναι γιατί ο ιστορικός δεν αναφέρει ποιοι ἦταν οι «*ἄλλοι λόγοι*».¹⁹⁴ Ὅπως επισημαίνει ο D. Kagan, μεταξύ των δύο πόλεων ούτε εμπορικά συμφέροντα υπήρχαν, ούτε κοινές πολιτιστικές δραστηριότητες αναλάμβαναν, ούτε ἄλλα ζητήματα είχαν προς διευθέτηση. Αντίθετα, ο ἴδιος ο Αθηναῖος ομιλητής αναφέρει ότι *ἡ μὲν πρέσβευσις ἡμῶν οὐκ ἐς ἀντιλογίας τοῖς ὑμετέτροις ξυμμάχοις ἐγένετο, ἀλλὰ περὶ ᾧ ἡ πόλις ἐπεμψεν* (1.73.1).

Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι η κίνηση εντασσόταν στον πολιτικό σχεδιασμό του Περικλή. Από τη μια ἠθέλε να πληροφορηθεί για την κατάσταση που επικρατούσε στη Σπάρτη και από την ἄλλη να κάνει γνωστή στη σπαρτιατική συνέλευση τη θέση της Αθήνας.¹⁹⁵ Δεν ἠθέλε, όμως, να δώσει στην πρεσβεία το χαρακτήρα επίσημης αποστολής, πράγμα το οποίο θα ἔδινε την ευκαιρία στους Σπαρτιάτες να ασκήσουν κριτική στην πολιτική του και να μην υποβάλουν τις διαφορές τους σε διαιτησία. Αυτό καταδεικνύεται και από ὅσα ανέφερε ο εκπρόσωπος της αθηναϊκής πρεσβείας στην προσπάθειά του να καταστήσει σαφές ότι η πόλη του δεν επιθυμούσε πόλεμο, ἀλλὰ εργαζόταν προς την κατεύθυνση διατήρησης της ειρήνης και καταφυγής στην εναλλακτική λύση της διαιτησίας.

Εάν ο Περικλής ἔδινε στην πρεσβεία αυτή επίσημο χαρακτήρα, ο παρεμβατικός της λόγος στη συνέλευση της Σπάρτης ἔπρεπε να ἔχει την ἔγκριση

¹⁹¹ John H. Finley, *ό.π.*, σσ. 129-130.

¹⁹² Θουκυδίδου, 1.72.1. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 305. Claude Mossé, *Αθήνα*, *ό.π.*, σελ. 76-77.

¹⁹³ Θουκυδίδου, 1.72.1.

¹⁹⁴ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', *ό.π.*, σελ. 140

¹⁹⁵ Θουκυδίδου, 1.73.1. Υποστηρίζεται ότι η συγκεκριμένη δημηγορία είναι πολύ προκλητική. Δεν είναι αληθινή, ἀλλὰ επινοήθηκε από τον Θουκυδίδα. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σσ. 305.

της Εκκλησίας του δήμου. Διορατικός όμως, όπως ήταν, δεν έφερε το θέμα στην Εκκλησία του δήμου, γιατί ήθελε να αποφύγει τις επικρίσεις των πολιτικών του αντιπάλων στην περίπτωση που η Σπάρτη αποφάσιζε τον πόλεμο. Είναι βέβαιο όμως ότι η αντιπροσωπία που εστάλη στη Σπάρτη επιφορτίσθηκε με το έργο να κάνει γνωστές τις προθέσεις της Αθήνας, όπως αυτές υπαγορεύονταν από την πολιτική του Περικλή.

Η δημηγορία αρχίζει με μια αναδρομή στην προσφορά των Αθηνών στην απόκρουση του περσικού κινδύνου. Σκοπός της αναφοράς αυτής είναι να δικαιολογήσει τη ηγεμονική θέση της στον ελληνικό κόσμο. Ο ομιλητής χρησιμοποιεί σε πολλά σημεία υπερβολικό τόνο και παραβλέποντας τον ρόλο των Πλαταιέων στη νικηφόρα μάχη του Μαραθώνα θα ισχυριστεί ότι «*Μαραθῶνί τε μόνον προκινδυνεύσαι τῷ βαρβάρῳ*»¹⁹⁶. Εκθειάζει τρία χρησιμότερα στοιχεία με τα οποία η πόλη του συντέλεσε στη νίκη, έδωσε, δηλαδή, τα περισσότερα πλοία, τον ικανότερο ναύαρχο και τα περισσότερα πλοία, αφού από το σύνολο των τετρακοσίων τα τριακόσια ήταν αθηναϊκά.

Και στο σημείο αυτό η αναφορά στον αριθμό των πλοίων γίνεται καθ' υπερβολή, αφού οι διασταυρώσεις των στοιχείων οδηγούν στην παραδοχή ότι τα αθηναϊκά πλοία αποτελούσαν το ήμισυ και όχι τα δύο τρίτα του στόλου. Δικαιολογεί την ηγεμονική θέση των Αθηναίων επισημαίνοντας ότι δεν την απέκτησαν με τη βία, αλλά επειδή τους το ζήτησαν οι σύμμαχοι και επειδή οι Σπαρτιάτες δεν έμειναν πιστοί στη συνέχιση του αγώνα εναντίον των βαρβάρων. *Ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ ἔργου κατηναγκάσθημεν τὸ πρῶτον προαγαγεῖν αὐτὴν ἕς τότε, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αθηναῖος πρέσβης, και προσθέτει ότι τα κίνητρα της πόλης του ήταν ο φόβος, η τιμή και το συμφέρον (μάλιστα μὲν ὑπὸ δέουσι, ἔπειτα καὶ τιμῆς, ὕστερον καὶ ὠφελίας).*¹⁹⁷

Με τον τρόπο αυτό οι Αθηναῖοι εξηγούν πώς απέκτησαν την ηγεμονία τους. Το ρήμα *κατηναγκάσθημεν* αλλά και τα υπόλοιπα ρήματα που χρησιμοποιούν στον παρακείμενο, δηλώνουν ότι προηγήθηκαν πράγματα που δεν επιτρέπουν πλέον καμιά επιστροφή στο παρελθόν. Πρόκειται για το γνωστό μοτίβο με το οποίο ο Θουκυδίδης προβάλλει την ιδέα ότι μερικές καταστάσεις επιφέρουν αναπόφευκτα αποτελέσματα (έννοια της αναγκαιότητας).¹⁹⁸

Ο φόβος των Αθηναίων δικαιολογείται αμέσως, στη συνέχεια, από τον ομιλητή: «*Αργότερα, καθώς ήμασταν πια εκτεθειμένοι στο μίσος των περισσότερων συμμάχων και ορισμένοι από αυτούς είχαν ήδη αποστατήσει κι εμείς τους υποτάξαμε, ενώ παράλληλα εσείς δεν ήσασταν πια φίλοι μας, όπως πρωτύτερα, αλλά γεμάτοι υποψίες και εχθρικοί απέναντί μας, νομίζαμε ότι δεν ήμασταν πια ασφαλείς κι ότι αν χαλαρώναμε την αυστηρότητά μας θα*

¹⁹⁶ Θουκυδίδου, 1.73.4. Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 335. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 306.

¹⁹⁷ Θουκυδίδου, 1.75.3. Σχετικά με το πρώτο κίνητρο, τον φόβο, βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 309.

¹⁹⁸ Jacqueline De Romilly, *Συναντήσεις*, ό.π., σελ. 176-177.

κινδυνεύαμε». ¹⁹⁹ Στα κεφ. 95 και 96, ο Θουκυδίδης αναφέρεται στις εκκλήσεις των συμμάχων προς την Αθήνα, στις οποίες η ανταπόκριση της Αθήνας θα ήταν ζήτημα τιμής και συμφέροντος, όχι φόβου. Οι εκκλήσεις είχαν ως βάση το γεγονός ότι οι Λακεδαιμόνιοι ήθελαν να απεμπλακούν από τον πόλεμο εναντίον των Μήδων και «*τούς Ἀθηναίους νομίζοντες ἴκανοὺς ἐξηγεῖσθαι καὶ σφίσιν ἐν τῷ τότε παρόντι ἐπιτηδείους*». ²⁰⁰ Στην πραγματικότητα, όμως, υπήρχε ο φόβος των Λακεδαιμονίων μήπως, αν έστελναν άλλους στρατηγούς στο Βυζάντιο, όπου είχε εκστρατεύσει επικεφαλής των ελληνικών δυνάμεων ο Πausanias, εκδήλωναν την ίδια με εκείνον επονεϊδίστη συμπεριφορά. ²⁰¹

Ο Αθηναίος πρέσβης θα υπενθυμίσει ότι οι συμπολίτες του δεν κάνουν κάτι παράδοξο και ξένο προς την ανθρώπινη φύση, επειδή δέχθηκαν την ηγεμονία που τους προσφέρθηκε και υπέκυψαν στην τιμή, τον φόβο και το συμφέρον. ²⁰² Δεν είναι άλλωστε οι πρώτοι που ακολούθησαν τη γραμμή αυτή αφού ανέκαθεν ισχύει ο νόμος, σύμφωνα με τον οποίο «*τὸν ἥσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι*». ²⁰³ Η φράση οδηγεί στην παραδοχή ότι ο Θουκυδίδης αναγνωρίζει ότι η δύναμη είναι καθοριστική και συχνά παρακάμπτει το δίκαιο. Οι ιστορικές του ερμηνείες βασίζονται στο συμφέρον, στον φόβο και στην επιθυμία για ασφάλεια και δύναμη. ²⁰⁴

¹⁹⁹ Θουκυδίδου, 1.75.4.

²⁰⁰ Θουκυδίδου, 1.95.7. John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 131.

²⁰¹ Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 309.

²⁰² Εκτός από τον φόβο και την ανασφάλεια, ένας άλλος παράγοντας που διέπει τη συμπεριφορά των κρατών είναι το συμφέρον. Μελετώντας την Ιστορία του Θουκυδίδα μας δίνεται η ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τους τρόπους τους οποίους μετέρχονται οι ηγέτες των πόλεων, προκειμένου να το προωθήσουν στον μέγιστο βαθμό. Τα λόγια του πρέσβη των Αθηναίων Ευφήμου, στην Καμάρινα, είναι πολύ χαρακτηριστικά: *ἀνδρὶ δὲ τυράννῳ ἢ πόλει ἀρχὴν ἐχούσῃ οὐδὲν ἄλογον ὄτι ξυμφέρον οὐδ' οἰκείον ὄτι μὴ πιστὸν πρὸς ἕκαστα δὲ δεῖ ἢ ἐχθρὸν ἢ φίλον μετὰ καιροῦ γίγνεσθαι. (Για ἕναν τύραννο ὅμως ἢ για μια πόλη που ασκεί ηγεμονία τίποτα δεν είναι παράλογο εφόσον συμφέρει, οὔτε συγγενικό εφόσον δεν εμπνέει εμπιστοσύνη· καθένας πρέπει να χαρακτηρίζεται φίλος ἢ ἐχθρὸς ἀνάλογα με τις περιστάσεις. 6.85.1)*. Ο Διόδοτος στη δημηγορία του αγνοεί τελείως τη δικαιοσύνη και αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του στη σκοπιμότητα και στο ιδιοτελές αθηναϊκό συμφέρον (3.42-48). Perez Zagorin, *ό.π.*, σελ. 155. Jacqueline de Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, *ό.π.*, σελ. 221. G.E.M. de Ste Croix, *ό.π.*, σσ. 41-42. Μανώλης Μ. Στεργιούλης, *Θουκυδίδης και πολιτική*, *ό.π.*, σελ. 78.

²⁰³ Θουκυδίδου, 1.76.2. Στον τρίτο του λόγο (1.76.2) ο Περικλής περιγράφει την ηγεμονία ως τυραννία και τη δικαιολογεί με την αιώνια ανάγκη να εξουσιάζεις ἢ να εξουσιάζεσαι. Το ίδιο θέμα συναντούμε και στη λογομαχία μεταξύ Κλέωνα και Διοδότου για την τιμωρία που πρέπει να επιβληθεί στους Μυτιληναίους που είχαν επαναστατήσει (3.37-49). John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 67. Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Η Jacqueline de Romilly και ο Θουκυδίδης*, περ. Πλάτων, Τόμ. 58, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 26.

²⁰⁴ Τα συμφέροντα κάθε κράτους διασφαλίζονται, αν διαθέτει δύναμη. Αν η δύναμή του εξασθενεί, ενώ η δύναμη των αντιπάλων ενισχύεται, είναι πολύ πιθανό να τεθεί σε κίνδυνο η ασφάλειά του. Από τη διαπίστωση αυτή προκύπτει ότι τα κράτη όχι μόνο δεν επιθυμούν να αυξήσουν τη δύναμη οι αντίπαλοί τους, αλλά το συμφέρον τα ωθεί συχνά σε λήψη μέτρων, που αποβλέπουν στο να αποτρέψουν την αύξηση της δύναμης των αντιπάλων. Αυτός ακριβώς ήταν και ο λόγος που, κατά τον Θουκυδίδα, προκάλεσε τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η Σπάρτη, επειδή δεν μπορούσε να αυξήσει τη δύναμή της, ως μόνη επιλογή είχε να αναλάβει δράση, που

Στο Α' Βιβλίο αποκαλύπτει με ειλικρίνεια πώς αποκτήθηκε το αθηναϊκό κράτος. Η διαπίστωση ότι το κράτος αυτό διέπεται από δεσποτισμό που δεν στηρίζεται στο δίκαιο, αλλά στη δύναμη, επισημαίνεται από αντιπάλους των Αθηνών και από Αθηναίους ομιλητές. Την παραδέχεται και ο Αθηναίος διπλωμάτης στη συνέλευση των Σπαρτιατών. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου παράδοξο που δεν προσπαθεί να πείσει ότι οι προθέσεις της πόλης του είναι αγνές. Δεν προβάλλει δικαιολογίες, αλλά αναφέρεται στη σχέση που συνδέει τη δικαιοσύνη και τη δύναμη. Αποφαίνεται ότι ο πιο αδύνατος εξουσιάζεται από τον ισχυρότερο και ομολογεί ότι κανένας μέχρι σήμερα δεν προέταξε τις αρχές της δικαιοσύνης, όταν του δόθηκε η ευκαιρία να αποκτήσει κάτι διαμέσου της ισχύος (οὐδείς πω παρατυχόν ισχύι τι κτήσασθαι προθείς τοῦ μὴ πλέον ἔχειν ἀπετράπετο).²⁰⁵ Παραδέχεται, επίσης, ότι «εἶναι ἄξιοι ἐπαίνου ὅσοι, ἔχοντας κατορθώσει σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση νὰ κυριαρχοῦν πάνω στοὺς ἄλλους, συμπεριφέρονται λιγότερο ἄδικο ἀπ' ὅσο τοὺς ἐπιτρέπει ἡ δύναμή τους».²⁰⁶

Πολλοί μελετητές βλέπουν τις ιδέες αυτές ως ταυτόσημες με εκείνες των σοφιστών. Τις παραλληλίζουν μάλιστα με εκείνες του Θρασύμαχου, σύμφωνα με τις οποίες οι άνθρωποι δεν ασκούν τη δικαιοσύνη. Όπως, όμως, παρατηρεί η Romilli, «τα λόγια των πρεσβευτών δε φτάνουν στο ύψος των ερωτημάτων που έθετε ο Θρασύμαχος. Τον απασχολούσε το δίκαιο στις πολιτείες· έψαχνε την αρχή του, και την έβρισκε στους κανόνες που καθιέρωνς κάθε φορά η κυβέρνηση, όταν ήταν στην εξουσία-δηλαδή οι ισχυροί. Οι Αθηναίοι του Θουκυδίδη περιορίζονται στα

θα μείωνε τη δύναμη της Αθήνας. Ο έφορος της Σπάρτης Σθενελαΐδας παρότρυνε τους συμπατριώτες του: ψηφίζεσθαι οὖν, ὦ Λακεδαιμόνιοι, ἀξίως τῆς Σπάρτης τὸν πόλεμον καὶ μὴτε τοὺς Ἀθηναίους ἐάτε μείζους γίγνεσθαι. Θουκυδίδου, 1.86.5. Ο Σθενελαΐδας, δηλαδή, επαναλαμβάνει τη διαπίστωση του Θουκυδίδη στο 1.23.6: τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν· αἱ δ' ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἰδ' ἦσαν ἑκατέρων...Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὁ.π., σελ. 321. Σε όλες του τις δημηγορίες ο Θουκυδίδης αναφέρεται στη φύση της δύναμης. Η Romilly επισημαίνει ότι: «Η δύναμη δεν είναι ευπρόδεκτη για εκείνους που δεν την έχουν και ένα κράτος που διοικεί γίνεται αντικείμενο φόβου και εχθρότητας, ακόμη και μίσους. Αυτό επαναλαμβάνεται με έμφαση σε όλες τις δημηγορίες του Θουκυδίδη. Οι εχθροί της Αθήνας, φυσικά, αναφέρουν το γεγονός ως αιτία για πόλεμο και ελπίδα για νίκη. Εκείνο όμως που αξίζει πιο πολύ να σημειώσουμε είναι πως οι Αθηναίοι ομιλητές επιμένουν και αυτοί στην ιδέα που χρησιμεύει ως εξήγηση για την πολιτική τους. Οι Αθηναίοι, στο πρώτο βιβλίο, λένε ότι οι άλλοι τους μισούν (I, 76,1: εἰ...ἀπήχθεσθε ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ ὥσπερ ἡμεῖς· I, 77: ἡ δὲ ἡμετέρα ἀρχὴ χαλεπὴ δοκεῖ εἶναι εἰκότως [αν εἶχατε παραμείνει ηγεμόνες...ὅπως εμεῖς· αν ποτέ νομίσουν ότι κάποια ενέργεια στην άσκηση της ηγεμονίας μας τους ζημιώνει]). Βλ. Jacqueline de Romilly, *Ανοδος και πτώση των κρατών*, ὁ.π., σελ. 72. Jacqueline de Romilly, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη*, ὁ.π., σελ. 80. Μανώλης Μ. Στεργιούλης, *Θουκυδίδης και πολιτική*, ὁ.π., σελ. 78.

²⁰⁵ Θουκυδίδου, 1.76.2. Σαφής διατύπωση της θεωρίας ότι η ισχύς αποκλείει το δίκαιο. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὁ.π., σελ. 310. Jacqueline De Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σσ. 226-228. (Στο εξής: **Jacqueline De Romilly, Οι μεγάλοι σοφιστές**).

²⁰⁶ Θουκυδίδου, 1.76.3. John B. Bury, *Οι Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί*, μτφρ. Φ.Κ. Βώρου, Παπαδήμας, Αθήνα 2010⁵, σελ. 116.

γεγονότα· τους ενδιαφέρει να διαπιστώσουν σε ποιες συγκεκριμένες περιπτώσεις οι άνθρωποι παίρνουν υπόψη τους τη δικαιοσύνη, και παρατηρούν απλά και μόνο ότι αυτές οι περιπτώσεις είναι αρκετά σπάνιες».²⁰⁷

Τέλος, ο εκπρόσωπος της αθηναϊκής πρεσβείας συμβούλευσε τους Σπαρτιάτες να μην σπεύσουν να λάβουν αποφάσεις. Βουλεύεσθαι οὖν βραδέως ὡς οὐ περι βραχέων, καὶ μὴ ἀλλοτρίαις γνώμαις καὶ ἐγκλήμασι πεισθέντες οἰκεῖον πόνον πρόσθησθε, ανέφερε χαρακτηριστικά, υπαινισσόμενος ασφαλώς την περιφνημη σπαρτιατική βραδύτητα, για την οποία μίλησαν και οι Κορίνθιοι στο 1. 71.4 (βραδυτήτα), αλλά και ο Αρχίδαμος στο 1.84.1 (καὶ τὸ βραδὺν καὶ μέλλον, ὃ μέμφονται ἡμῶν, μὴ αἰσχύνεσθαι). Προέτρεψε «τὰ δὲ διάφορα δίκη λύεσθαι κατὰ τὴν ξυνήκην», στοιχείο που πείθει ότι στην Τριακονταετή Ειρήνη του 446 π.Χ. υπήρχε κάποιο άρθρο περί διαιτησίας. Η ομιλία έκλεισε με επίκληση των θεών ως μαρτύρων, επίκληση την οποία έκαναν και οι Κορίνθιοι, αν και οι όρκοι ήταν διαφορετικοί.²⁰⁸

Η αποτυχία των Αθηναίων πρέσβων να πείσουν τους Σπαρτιάτες οδήγησε πολλούς μελετητές να θεωρήσουν ότι ο λόγος τους υπήρξε προκλητικός και ουσιαστικά εξώθησε τη Σπάρτη στον πόλεμο. Για μια τέτοια ερμηνεία, όμως, δεν αφήνει κανένα περιθώριο ο ίδιος ο Θουκυδίδης, προβάλλοντας αδιάσειστα επιχειρήματα, τα οποία αποδεικνύουν ότι οι διαπραγματεύσεις της ανεπίσημης αποστολής δεν είχαν καμιά ελπίδα επιτυχούς έκβασης, αφού συνέτρεχαν αιτίες που καθιστούσαν τον πόλεμο αναπότρεπτο.²⁰⁹ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο ιστορικός δεν μας δίνει περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αθηναϊκή πρεσβεία.

Στη συνέχεια, μίλησε ο Αρχίδαμος, ο οποίος σε εκείνη τη χρονική φάση, ήταν αντίθετος με την ανάληψη πολεμικής δράσης. Η δημηγορία του Αρχίδαμου,²¹⁰ κατά κοινή ομολογία, είναι από τις σημαντικότερες που μας παρέδωσε ο Θουκυδίδης, γιατί αναφέρεται σε δύο στοιχεία που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το πρώτο είναι η παραδοχή του βασιλιά της Σπάρτης ότι η πόλη του δεν μπορούσε να νικήσει, γιατί η Αθήνα διαθέτει πλούτο, έκταση και έχει αναπτυγμένη ναυτική και εμπορική οικονομία. Η εισβολή με χερσαίες δυνάμεις στο εχθρικό έδαφος δεν θα έφερνε αποτελέσματα, γιατί η Αθήνα θα έμενε ασφαλής στα τείχη της και ο πόλεμος θα διαρκούσε επί μακρόν. Συμβουλεύει, λοιπόν, τους Σπαρτιάτες να μην αναλάβουν πολεμική δράση, αλλά να

²⁰⁷ Jacqueline De Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ. 228. Τη θέση ότι οι περί ισχύος απόψεις που διατυπώνουν οι Αθηναίοι πρέσβεις στη συνέλευση της Σπάρτης εκφράζει και ο Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 310. Θουκυδίδου, 5.89.1: ἐπισταμένους πρὸς εἰδότας ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπιῷ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσοσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσιν.

²⁰⁸ Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 314.

²⁰⁹ Πολύ ενδιαφέρουσα για το συγκεκριμένο θέμα είναι η ανάλυση του Donald Kagan, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 111 κ.ε.

²¹⁰ Θουκυδίδου, 1.80-85.

περιμένουν μέχρις ότου ανασυγκροτηθεί η οικονομία τους.²¹¹ Αντικρούει τις κατηγορίες, που προηγουμένως διατυπώθηκαν από τους Κορινθίους, δικαιολογώντας τον σπαρτιατικό τρόπο ζωής.

Η επιχειρηματολογία του, όμως, βρίσκεται σε αντίθεση με τον φιλελευθερισμό που προβάλλει ο Περικλής. Για τον Αρχίδαμο, άριστος είναι εκείνος που έχει ανατραφεί σε ένα αυστηρό περιβάλλον. Αλλά εύκολα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο πολίτης αυτός διαθέτει μόνο ηθικές αρετές. Ο Σωκράτης, όμως, δίδασκε ότι η γνώση αποτελεί πηγή αρετής και ο Περικλής στον Επιτάφιο υποστηρίζει ότι η σκέψη δεν στέκεται εμπόδιο στη σωστή δράση. Ο Αρχίδαμος έκλεισε την ομιλία του προτείνοντας στους Σπαρτιάτες να μην πάρουν βιαστικές αποφάσεις, αλλά να σκεφθούν με νηφαλιότητα και ψυχραιμία. Συμβουλεύει να στείλουν πρέσβεις στους Αθηναίους για το θέμα της Ποτειδαίας και τάσσεται υπέρ της παραπομπής των διαφορών τους με την Αθήνα σε διαιτησία, πράγμα το οποίο, όπως τονίζει, δέχονται και οι ίδιοι.²¹²

Στους πειστικούς λόγους του Αρχίδαμου, για να μην αρχίσει τον πόλεμο η Σπάρτη, ο Θουκυδίδης θα παρουσιάσει ως απάντηση την ανορθολογιστική δικαιολόγηση του πολέμου και συνάμα την ανοιχτή πρόσκληση του εφόρου Σθενελαΐδα για δράση. Με τον τρόπο αυτό, ο ιστορικός αφήνει στον αναγνώστη να κατανοήσει την πραγματική αιτία του πολέμου, δηλαδή τον φόβο της Σπάρτης, για τον οποίο μίλησε στο Α, 23,6 επισημαίνοντας: «*Η πραγματικότερη λοιπόν αιτία, αλλά και η πιο ανομολόγητη, είναι κατά τη γνώμη μου το ότι οι Αθηναίοι, καθώς και η δύναμή τους είχε αυξηθεί και ενέπνεεαν φόβο στους Λακεδαιμονίους, έφεραν τους τελευταίους στην ανάγκη να πάρουν τα όπλα*». Ο Θουκυδίδης, δηλαδή, αρνείται να καταλογίσει κάποια ευθύνη στον Περικλή, όπως έκαναν οι πολιτικοί του αντίπαλοι, ανατρέχει στο παρελθόν και βρίσκει τη βαθύτερη αιτία του πολέμου που τον έκανε αναγκαστικό.²¹³

Ο Σθενελαΐδας, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, αρχίζει την ομιλία του με μία περιφρονητική και επιθετική απάντηση προς τους Αθηναίους. Αποκρούει όσα ειπώθηκαν περί οικονομικής δυσπραγίας της Σπάρτης λέγοντας ότι η Σπάρτη έχει συμμάχους που δεν θα την προδώσουν. Στο τέλος, ζήτησε να γίνει ψηφοφορία, η οποία έγινε σε ιδιαίτερα φορτισμένη ατμόσφαιρα, και με μεγάλη πλειοψηφία αποφασίστηκε ο πόλεμος.²¹⁴

Κατά τον Θουκυδίδη, λοιπόν, οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν τον πόλεμο «όχι

²¹¹ Ο Αρχίδαμος μπορεί να παραλληλιστεί με παλαιότερες λογοτεχνικές μορφές, οι οποίες απαντούν στον Όμηρο και στον Ηρόδοτο και προειδοποιούν για την ανάγκη στάθμισης παραγόντων πριν από τη λήψη αποφάσεων. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 315.

²¹² Σχετικά σχόλια βλ. John H. Finley, ό.π., σελ. 136-140. Αντιλαμβανόμαστε ότι με τη δημηγορία του Αρχίδαμου ο Θουκυδίδης βρίσκει την ευκαιρία, για να μας παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά της διαφορετικής πολιτικής που ακολουθούν οι δύο πόλεις. Από τη μία πλευρά ο φιλελευθερισμός της Αθήνας με τα θετικά αποτελέσματα σε όλους τους τομείς και από την άλλη η αυταρχικότητα, ο αυστηρός έλεγχος της Σπάρτης που λειτουργεί ανασταλτικά για τη σκέψη. Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 277.

²¹³ Jacqueline De Romilly, *Συναντήσεις*, ό.π., σελ. 177. Monique Trédé, ό.π., σελ. 249.

²¹⁴ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 141.

τόσο επειδή τους έπεισαν τα λόγια των συμμάχων τους, όσο επειδή φοβούνταν μήπως οι Αθηναίοι γίνουν ακόμη ισχυρότεροι, αφού έβλεπαν τις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας να έχουν πέσει ήδη στα χέρια της».²¹⁵ Επαναλαμβάνει, δηλαδή, με άλλα λόγια την άποψη που και προηγούμενα είχε διατυπώσει περί της πραγματικής αιτίας του πολέμου.²¹⁶

Ο Horn Honblower στην ανάλυσή του για τις τέσσερις δημηγορίες ασχολείται με τη γνησιότητά τους ή μη και μεταξύ άλλων σημειώνει ότι στην πρώτη δημηγορία (των Κορινθίων) απαντά η τρίτη (του Αρχίδαμου), ενώ στη δεύτερη (των Αθηναίων) απαντά η τέταρτη (του Σθενελαΐδα). Το γεγονός δε ότι καθεμία από τις δημηγορίες αγνοεί την προηγούμενη οδηγεί στην παραδοχή ότι δεν υπάρχει συνοχή μεταξύ τους και, επομένως, απουσιάζει ο ρεαλιστικός διάλογος. Όμως, δεν είμαστε καθόλου σίγουροι ότι από τις συγκεκριμένες δημηγορίες καθεμία αγνοεί την προηγούμενή της. Γιατί οι Αθηναίοι (δεύτερη δημηγορία) αναφέρονται στη βραδύτητα των Σπαρτιατών στη λήψη αποφάσεων, πράγμα που το σχολιάζουν οι Κορίνθιοι (πρώτη δημηγορία). Επίσης, η αναφορά του Σθενελαΐδα στο «νῆες καὶ ἵπποι» (τέταρτη δημηγορία) γίνεται και από τον Αρχίδαμο στην τρίτη δημηγορία. Η άποψη πάλι που αποδίδει τα ειπωθέντα από τους Αθηναίους και τον Σθενελαΐδα στον Θουκυδίδη, δεν μπορεί να υιοθετηθεί αβασάνιστα, γιατί στη δημηγορία των Κερκυραίων, σε προηγούμενο σημείο του Βιβλίου, γίνεται αναφορά στον φόβο των Σπαρτιατών για την Αθήνα και στην πιθανότητα πρόκλησης πολέμου.

Επομένως, καταλήγει ο Horn Honblower, «κανένα από τα επιχειρήματα υπέρ της πλαστότητας δεν είναι τόσο ισχυρό, ώστε να αναγκαστούμε να

²¹⁵ Θουκυδίδου, 1.88. Εύστοχη επί του θέματος η παρατήρηση του Ανδρέα Μαρκαντωνάτου στο Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 16: «Αξιοσημείωτο είναι ότι όσο απλουστεντική και αν φαίνεται η εξήγηση που δίνει ο Θουκυδίδης για μια τόσο περίπλοκη, μακροχρόνια και γεωγραφικά εκτεταμένη διαμάχη, η σύγχρονη έρευνα τείνει να αποδεχθεί, ή σε τυχόν αντίθετη περίπτωση λαμβάνει σοβαρά υπόψη της, την κρίση του αυτή. Αποτελεί τυπικό δείγμα του αυστηρού ορθολογισμού και της απaráμιλλης αναλυτικής ικανότητας του Θουκυδίδη ότι τόσο η θεωρία του G. E. M. de Croix, σύμφωνα με την οποία η αιτία του πολέμου πρέπει να αναζητηθεί στην αμετάκλητη απόφαση της Σπάρτης να εκμηδενίσει την αθηναϊκή ηγεμονία, όσο και η άποψη του E. Badian ότι η Αθήνα υπό την επίνευση του Περικλή προκάλεσε την τελική σύγκρουση δεν υιοθετήθηκαν ομόθυμα από τους παλαιότερους και τους νεότερους μελετητές».

²¹⁶ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 141.

Από τη δημόσια συζήτηση που γίνεται στη Σπάρτη, ο Θουκυδίδης μας παραδίδει τέσσερις δημηγορίες, αντί για τον συνηθισμένο αριθμό της μίας ή των δύο δημηγοριών. Οι δημηγορίες αυτές είναι : η κορινθιακή, η αθηναϊκή, του Αρχίδαμου και του Σθενελαΐδα. Η μελέτη τους μας οδηγεί στις διαπιστώσεις ότι η αθηναϊκή και εκείνη του Σθενελαΐδα αναφέρονται αμεσότερα στις αιτίες του πολέμου, στον αθηναϊκό, δηλαδή, ιμπεριαλισμό και στην επιθυμία της Σπάρτης να τον ανακόψει. Μεταξύ της κορινθιακής και του Αρχίδαμου και μεταξύ της αθηναϊκής και του Σθενελαΐδα υπάρχουν λεκτικές και εννοιολογικές αντιστοιχίες. Όμως, οι διαπιστώσεις αυτές δεν αποτελούν στοιχείο, για να υποστηρίξουμε ότι οι δημηγορίες των Αθηναίων και των Σθενελαΐδα αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη και υποδηλώνουν αναθεώρηση των απόψεων για τα αίτια του πολέμου. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 292. Σοφία Αλ. Σταμούλη, *Φιλοσοφική ανάλυση των δημηγοριών του Θουκυδίδη*, Γρηγόρη, Αθήνα 2004, σελ. 150.

υιοθετήσουμε την οπτική γωνία του «τι άρμοζε» αντί του «τι ειπώθηκε πραγματικά».²¹⁷

γ. Τα τελεσίγραφα της Σπάρτης και η αντίδραση της Αθήνας.

Ωστόσο, η έναρξη του πολέμου καθυστέρησε, προφανώς, γιατί οι προβληματισμοί του Αρχίδαμου επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό και ίσως δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι οι πρώτες κινήσεις της Σπάρτης με την αποστολή πρεσβείας στην Αθήνα, το 432 π.Χ., υποδηλώνουν κάποια διστακτικότητα να αρχίσουν τις πολεμικές επιχειρήσεις. Το αίτημα που υπέβαλαν οι πρέσβεις στους Αθηναίους ήταν να εξαγνισθεί το άγος της θεάς Αθηνάς, το οποίο συνδεόταν με τον Περικλή, αφού ήταν απόγονος των Αλκμεωνιδών. Ο ιστορικός αναφέρεται στην προέλευση του άγους και δίνει εξηγήσεις για τους στόχους που επιδίωκαν οι Σπαρτιάτες με την απαίτησή τους. Ο στόχος τους δεν ήταν η προστασία της λατρείας των θεών, αλλά η εξορία του Περικλή. Βέβαια, δεν είχαν πολλές ελπίδες ότι θα πετύχαιναν την εξορία του Περικλή. Πίστευαν όμως ότι, σε κάθε περίπτωση, θα τον εξέθεταν στα μάτια των συμπολιτών του, οι οποίοι θα του καταλόγιζαν ευθύνες για την έναρξη του πολέμου, αφού θα την απέδιδαν στη συγγενική του σχέση με τους Αλκμεωνίδες. Για τους λόγους αυτούς, λοιπόν, οι Πελοποννήσιοι στρέφονταν εναντίον του Περικλή, αλλά και επειδή ήταν «δυνατώτατος τῶν καθ' ἑαυτὸν καὶ ἄγων τὴν πολιτείαν ἡγαντιοῦτο πάντα τοῖς Λακεδαιμονίοις, καὶ οὐκ εἶα ὑπέικειν, ἀλλ' ἐς τὸν πόλεμον ὥρμα τοὺς Ἀθηναίους».²¹⁸ Είναι η πρώτη φορά που ο ιστορικός παρουσιάζει ως την ισχυρότερη προσωπικότητα των Αθηνών τον Περικλή, που ήταν αντίθετος με τους Λακεδαιμονίους σε όλα και δεν άφηνε τους Αθηναίους να υποχωρήσουν, αλλά τους εξωθούσε στον πόλεμο.

Η απάντηση των Αθηνών ήταν αναμενόμενη. Ζήτησαν από τους Σπαρτιάτες να εξαγνίσουν το άγος του Ταινάρου²¹⁹ και το άγος της Χαλκιοίκου Αθηνάς.²²⁰ Για να εξηγήσει τις κατηγορίες που οι Αθηναίοι απέδιδαν στους

²¹⁷ Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σσ. 110-111 και 117.

²¹⁸ Θουκυδίδου, 1.127.3. Στο συγκεκριμένο χωρίο όλα τα ρήματα βρίσκονται σε παρατατικό. Είναι εσφαλμένη η άποψη που θέλει τον Περικλή να παρακινεί τους Αθηναίους σε πόλεμο, αφού αυτός δεν είχε αποφασιστεί ακόμη από τη σπαρτιατική συνέλευση. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 421-422.

²¹⁹ Θουκυδίδου 1.128.1-2. Μερικοί εἰλωτες κάποτε είχαν καταφύγει ως κέτες στο ιερό του Απόλλωνα και οι Λακεδαιμόνιοι τους σκότωσαν. Στο γεγονός αυτό οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες αποδίδουν τον μεγάλο σεισμό.

²²⁰ Θουκυδίδου, 1.128-135. Σχετίζεται με την καταφυγή του Πausanία στον ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, για να αποφύγει τη σύλλησή του από τους εφόρους. Οι τελευταίοι αφαίρεσαν τη στέγη, έκτισαν τις πόρτες και έβαλαν φρουρά, για να εμποδίσει την έξοδό του και να πεθάνει από πείνα. Όταν επρόκειτο να πεθάνει, τον έβγαλαν από το ιερό, αλλά αμέσως πέθανε. Αποφάσισαν να τον ρίξουν στον Καιάδα, όπου ρίχνουν τους κακούργους, αλλά τελικά τον έθαψαν εκεί κοντά. Ο Απόλλων, όμως, με χρησμό ειδοποίησε τους Λακεδαιμόνιους να μεταφέρουν τον τάφο του εκεί που πέθανε και να αποδώσουν στη Χαλκιοίκου δύο σώματα. Οι Λακεδαιμόνιοι κατασκεύασαν δύο χάλκινους ανδριάντες και τους αφιέρωσαν στον ναό.

Σπαρτιάτες, ο Θουκυδίδης με παρεκβάσεις παρουσιάζει στοιχεία που σχετίζονται με τη ζωή του Πausanία και τα αντιπαραβάλλει με στοιχεία της ζωής του Θεμιστοκλή. Οι παρεκβάσεις μάς βοηθούν να κατανοήσουμε πληρέστερα όσα είχε αναπτύξει στην αρχή της Πεντηκονταετίας. Με τη σύγκριση των δύο ανδρών προσπαθεί να δικαιολογήσει την αντιπάθεια των Ελλήνων για τη Σπάρτη και τον θαυμασμό τους για την Αθήνα.²²¹

Οι Σπαρτιάτες, μετά την υποβολή του πρώτου τους αιτήματος, προχώρησαν στην υποβολή δύο ακόμη αιτημάτων. Με το πρώτο καλούσαν τους Αθηναίους να αφήσουν ελεύθερες την Ποτιδαία και την Αίγινα. Με το δεύτερο τους καλούσαν να ακυρώσουν το Μεγαρικό ψήφισμα,²²² με το οποίο οι Μεγαρείς αποκλείονταν από τα λιμάνια της αθηναϊκής συμπολιτείας και από τις αγορές της Αττικής, και να αφήσουν ελεύθερες όλες τις πόλεις της Συμμαχίας της Δήλου. Το ότι πάντως οι Σπαρτιάτες, μετά την απόρριψη του πρώτου αιτήματός τους, συνέχισαν να υποβάλουν νέα αιτήματα στην Αθήνα δείχνει ότι η απόφασή τους για κήρυξη του πολέμου είχε ληφθεί «έν θερμῶ», αλλά κατόπιν η στάση τους άλλαξε και έγιναν συμβιβαστικοί.

Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, από τη χαλαρότητα που επέδειξαν κατά την πρώτη τους εισβολή στην Αττική υπό την ηγεσία του Αρχίδαμου. Στα αλεπάλληλα πάντως αιτήματα των Σπαρτιατών ο Περικλής παρέμεινε αμετακίνητος στην αρχική του θέση για παραπομπή των διαφορών σε διαιτησία, κατά τα προβλεπόμενα από τη συνθήκη. Ήξερε ότι τυχόν υποχώρηση θα έθετε εν αμφιβόλω την ηγεμονία των Αθηναίων στο Αιγαίο αλλά και ο έλεγχος των συμμάχων τους θα εξαρτιόταν από την ανοχή των Σπαρτιατών. Εκτός τούτου οι Αθηναίοι θα έπρεπε να εγκαταλείψουν τις αξιώσεις τους για ισότιμη σχέση και στο μέλλον θα ήταν αναγκασμένοι να δεχθούν ακόμη μεγαλύτερους εκβιασμούς. Δεν υποχώρησαν, λοιπόν, αλλά κατηγορήσαν τους Μεγαρείς ότι καλλιεργούσαν μεθοριακές εκτάσεις και ότι έδιναν άσυλο στους δούλους που δραπέτευαν.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν ήταν δικαιολογημένη μια τόσο ανυποχώρητη στάση που υπέδειξε ο Περικλής στους Αθηναίους, πολλοί από τους οποίους δεν αντιλαμβάνονταν γιατί έπρεπε να πολεμήσουν για ένα ψήφισμα. Πράγματι, η απαίτηση της Σπάρτης για άρση του Μεγαρικού ψηφίσματος δεν θα προκαλούσε συνέπειες για την Αθήνα. Το πιθανότερο είναι να είχε αποφευχθεί η ένοπλη ρήξη ανάμεσα στις δύο πόλεις, αν το ψήφισμα είχε ανακληθεί, αφού οι ειρηνευτικές προσπάθειες θα είχαν συνεχισθεί. Θα διαταράσσονταν ασφαλώς οι

²²¹ John H. Finley, *ό.π.*, σσ. 144-145. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σσ. 411-412.

²²² Η εξέταση των σχέσεων των ψηφισμάτων/συνθηκών που σώθηκαν ενσωματωμένες στο έργο του Θουκυδίδη προς το κείμενο της δικής του εξιστόρησης παρουσιάζει πολύ ενδιαφέρον και προκαλεί αρκετές διχογνωμίες. Δεδομένου μάλιστα ότι στο 1.22, όπου ο Θουκυδίδης αναφέρεται στις πηγές που χρησιμοποίησε για τη μέθοδο της εργασίας του, δεν μνημονεύει τίποτε για την αξιοποίηση εγγράφων, το θέμα παραμένει ανοικτό. Βλ. σχετικά, Carl Meyer, *Οι συνθήκες και τα ψηφίσματα στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη*, επιμ., μτφρ., σχόλια, συμπληρώματα Αναστάσιος Λώλος, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 11 και 22. John R. Hale, *ό.π.*, σελ. 221.

σχέσεις Σπάρτης και Κορίνθου που με τόση επιμονή ήθελε τον πόλεμο εναντίον της Αθήνας, αλλά, ωστόσο, τα πράγματα δεν θα εξωθούνταν στα άκρα.²²³

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν μερικά στοιχεία σχετικά με το Μεγαρικό ψήφισμα, δεδομένου ότι αυτό θεωρήθηκε ήδη από την αρχαιότητα ως μία από τις αφορμές του Πελοποννησιακού πολέμου.

Οι αντιαθηναϊκές διαθέσεις των Μεγαρέων εδράζονταν στο γεγονός ότι το εμπόριό τους, που κυριαρχούσε στο Αιγαίο και στην Προποντίδα, δέχθηκε μεγάλο πλήγμα κατά τη δεκαετία 440-430 π.Χ. εξαιτίας της μεγάλης ανάπτυξης του Πειραιά. Αρκεί να θυμηθούμε ότι ο Περικλής, με το ταξίδι του στην Προποντίδα και τον Πόντο, μετά την καταστολή της αποστασίας του Βυζαντίου, παλαιάς αποικίας των Μεγάρων, ενίσχυσε την επιρροή των Αθηνών στην περιοχή. Οι σχέσεις λοιπόν των δύο πόλεων δεν ήταν καθόλου καλές, λόγω του μεταξύ τους ανταγωνισμού, και επιδεινώθηκαν ακόμη περισσότερο όταν οι Μεγαρείς προσέφεραν βοήθεια στους Κορινθίους, προκειμένου οι τελευταίοι να πλήξουν την Κέρκυρα. Η επιδείνωση αυτή προσέλαβε μεγάλες διαστάσεις, όταν η Εκκλησία του δήμου έκανε δεκτή την πρόταση του Περικλή για απαγόρευση της χρησιμοποίησης από τους Μεγαρείς των λιμανιών και των αγορών της Αθηναϊκής συμμαχίας. Η απαγόρευση όμως αυτή, στην ουσία, καταδίκαζε σε αφανισμό το μεγαρικό εμπόριο, αφού βασιζόταν στις συναλλαγές με τις πόλεις της Αθηναϊκής συμμαχίας.

Οι λόγοι για τους οποίους ο Περικλής προχώρησε στο Μεγαρικό ψήφισμα προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί πολλές ερμηνείες. Να υποθέσουμε ότι πίστευε πως θα εξανάγκαζε τα Μέγαρα να συμμαχήσουν με την Αθήνα, οπότε η τελευταία, μέσω των δύο λιμανιών τους, θα αποκτούσε τον έλεγχο στον Κορινθιακό και θα εμπόδιζε κάθε εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική; Ή μήπως ο Περικλής διείδε τον πόλεμο που επρόκειτο να αρχίσει σε λίγο;²²⁴ Είναι βέβαιο πάντως πως πρόκειται για τη περίπτωση επιβολής- μοναδικής στην Αρχαιότητα- του μέτρου του οικονομικού αποκλεισμού. Συνιστά δε στοιχείο της διπλωματικής πολιτικής του Αθηναίου ηγέτη που απέβλεπε αφενός στην αποτροπή παροχής βοήθειας στους Κορινθίους από τους Μεγαρείς και αφετέρου στην άσκηση πίεσης, για να αποτραπεί η επέκταση του πολέμου στους συμμάχους της Κορίνθου. Όμως, πρέπει να ληφθεί υπόψη μία ακόμη σημαντική

²²³ Donald Kagan, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 122. Ο Αριστοφάνης στους *Άχαρνεῖς* (στ. 530-538) αποδίδει με μοναδικό τρόπο τον αντίκτυπο του ψήφισματος στους Αθηναίους: *έντεϋθεν ὄργῃ Περικλέης οὐλύμπιος/ ἤστραπτ' ἐβρόντα ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα,/ ἐτίθει νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμμένους,/ ὡς χρῆ Μεγαρέας μῆτε γῆ μῆτ' ἐν ἀγορᾷ/ μῆτ' ἐν θαλάττῃ μῆτ' ἐν οὐρανῷ μένειν./ έντεϋθεν οἱ Μεγαρῆς, ὅτε δὴ πείνων βάδην,/ Λακεδαιμονίων ἐδέοντο τὸ ψήφισμ' ὅπως/ μεταστραφείη τὸ διὰ τὰς λαικαστρίας/ κοῦκ ἠθέλομεν ἡμεῖς δεομένων πολλακίς.*

²²⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ1, ό.π., σελ. 135. Ο Kagan σημειώνει ότι το Μεγαρικό ψήφισμα ενείχε και κινδύνους. Οι Μεγαρείς θα κατέφευγαν σίγουρα για βοήθεια στους Σπαρτιάτες. Βεβαίως, ο Περικλής γνώριζε ότι ο βασιλιάς Αρχίδαμος, που ήταν προσωπικός του φίλος, είχε φιλειρηνικές προθέσεις και θα προσπαθούσε να πείσει τους συμπολίτες του. Όμως, στη Σπάρτη, μετά τη συμμαχία με την Κέρκυρα, είχαν αρχίσει να επικρατούν φιλοπόλεμες απόψεις. Βλ. Donald Kagan, *Θουκυδίδης*, ό.π., σσ. 108-109.

παράμετρος του οικονομικού αποκλεισμού. Δεν απέβλεπε, δηλαδή, στην υποταγή των Μεγάρων, αλλά στην πρόκληση αντιδράσεων των κατοίκων που καταγίνονταν με εμπορικές δραστηριότητες και που θα υφίσταντο αμεσότερα τις οικονομικές συνέπειες.

Σε κάθε περίπτωση, οι Αθηναίοι υποδείκνυαν στα Μέγαρα ότι θα έπρεπε να μείνουν μακριά από οποιαδήποτε ενέργεια που είχε ως στόχο να βλάψει την πόλη τους, ενώ παράλληλα προειδοποιούσαν τις άλλες πόλεις ότι η όποια αποσχιστική τους δράση δεν θα έμενε χωρίς τιμωρία. Οι ερμηνείες που αντιμετωπίζουν το ψήφισμα ως στοιχείο της ιμπεριαλιστικής πολιτικής της Αθήνας, ως ενέργεια που στρεφόταν κατά της Πελοποννησιακής συμμαχίας, ως προσπάθεια εξώθησης των Σπαρτιατών στην παραβίαση της συνθήκης ή και ως πράξη με την οποία γινόταν η κήρυξη του πολέμου μένουν μάλλον στη επιφάνεια και δεν αντιμετωπίζουν σε βάθος τα πράγματα.²²⁵

δ. Η πρώτη δημηγορία του Περικλή

Πριν δώσουν την οριστική τους απάντηση στις απαιτήσεις των Σπαρτιατών οι Αθηναίοι συγκάλεσαν την Εκκλησία του δήμου, όπου ακούστηκαν όλες οι απόψεις. Στο τέλος, πήρε τον λόγο ο Περικλής και εξέθεσε τις απόψεις του, οι οποίες αποτελούν την πρώτη δημηγορία που του αποδίδει ο Θουκυδίδης. Η δημηγορία αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί μας δίνει την πρώτη εντύπωση που είχε για τον Περικλή ο ιστορικός. Βεβαίως, αποτελεί ερώτημα ποια από όσα αναφέρονται στη δημηγορία αποτελούν θέσεις του ιστορικού και ποια λόγια που πράγματι ειπώθηκαν από τον Περικλή.

Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι και ο λόγος αυτός του Περικλή, όπως και ο Επιτάφιος, είναι μεταγενέστερο δημιούργημα του Θουκυδίδη (R. Zahn). Πιστεύουν, δηλαδή, ότι ο Θουκυδίδης έγραψε τον λόγο με βάση τα πραγματικά περιστατικά, αφού αυτά είχαν ήδη συμβεί. Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται αποτελεί μια τυπική περίπτωση *vaticinium ex eventu* και, επομένως, δεν πρόκειται περί αυθεντικού περικλειϊκού υλικού.²²⁶

Διαβάζοντάς την πάντως μπορούμε να υποθέσουμε ότι το περιεχόμενό της βρίσκεται πολύ κοντά στη σκέψη του Περικλή, γιατί είναι γνωστό ότι από πολύ καιρό πριν είχε πεισθεί για την αναγκαιότητα του πολέμου. Ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι ο τρόπος με τον οποίο ο μεγάλος πολιτικός αρχίζει την ομιλία του. «*Η γνώμη μου, Αθηναίοι, είναι αυτή που είχα πάντα, ότι δεν πρέπει να υποχωρήσουμε στους Λακεδαιμονίους, αν και γνωρίζω ότι οι άνθρωποι δεν πολεμούν με την ίδια πρόθυμη διάθεση με την οποία πείθονται να αναλάβουν έναν πόλεμο αλλά αλλάζουν γνώμη ανάλογα με τις περιστάσεις*».²²⁷ Απέκρουσε την

²²⁵ Donald Kagan, *Θουκυδίδης*, ό.π., σσ. 106-108.

²²⁶ Β. Κωνσταντινόπουλου, *Ο Επιτάφιος του Περικλή*, ό.π., σελ. 50.

²²⁷ Θουκυδίδου, 1.140.1. Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 158. Την άποψη του Περικλή περί της εγγύτητας του πολέμου αναφέρει και ο Πλούταρχος:

απαίτηση των Σπαρτιατών για άρση του Μεγαρικού ψηφίσματος επισημαίνοντας: «Κι ας μη νομίσει κανένας σας ότι θα πολεμήσουμε για κάτι ασήμαντο, εάν δεν ανακαλέσουμε το ψήφισμα για τους Μεγαρείς, στο οποίο κυρίως επιμένουν οι Λακεδαιμόνιοι ισχυριζόμενοι πως εάν ανακληθεί δεν θα γίνει ο πόλεμος, ούτε να έχετε τύψεις ότι αρχίσατε τον πόλεμο για το τίποτα. Γιατί αυτό το τίποτα είναι ο γνώμονας με τον οποίο δοκιμάζεται και επιβεβαιώνεται η αποφασιστικότητά σας. Εάν υποχωρήσετε, θα βρεθείτε αμέσως μπροστά σε κάποια άλλη, μεγαλύτερη απαίτησή τους, διότι θα νομίσουν ότι από φόβο υποκύψατε· ενώ αν απορρίψετε αποφασιστικά τις αξιώσεις τους, θα τους δώσετε να καταλάβουν ότι μάλλον οφείλουν να σας συμπεριφέρονται ως ίσοι προς ίσους».²²⁸

Η άποψη του δεν υπαγορεύθηκε από τις περιστάσεις, αλλά είχε διαμορφωθεί κατά το παρελθόν, αφού, όπως θα προσθέσει, «Λακεδαιμόνιοι δὲ πρότερόν τε δῆλοι ἦσαν ἐπιβουλεύοντες ἡμῖν καὶ νῦν οὐχ' ἦκιστα».²²⁹ Με την αναφορά του αυτή ο Περικλής θέλει να υπενθυμίσει στους συμπολίτες του ότι η Σπάρτη εκδήλωσε έχθρα εναντίον τους μετά τη λήξη των περσικών πολέμων, αφού αντιτάχθηκε στην ανοικοδόμηση των τειχών, αμφισβήτησε την ηγεμονία της Αθήνας στη Δηλιακή Συμμαχία, προσέβαλε τον αθηναϊκό στρατό αποπέμποντάς τον, το 464 π.Χ., από την Πελοπόννησο και τήρησε φιλοπόλεμη στάση κατά τη διάρκεια της εξέγερσης των Σαμίων, το 440 π.Χ.

Παρακολουθώντας τον λόγο του διαπιστώνουμε ότι ο Περικλής μιλά ως ο ηγέτης μιας πόλης για τα επιτεύγματα και το εν γένει μεγαλείο της οποίας είναι υπερήφανος.²³⁰ Βασικός σκοπός του ήταν να πείσει τους Αθηναίους ότι πρέπει να κρατήσουν σταθερή στάση απέναντι στις απαιτήσεις των Σπαρτιατών. Εκμεταλλεύεται, όμως, την ευκαιρία και παρουσιάζει μία ανάλυση του επικείμενου πολέμου και των άνισων δυνατοτήτων των δύο αντιπάλων. Ξεκινά με την επισήμανση ότι τα γεγονότα είναι απρόβλεπτα, και μπορούν να ακολουθήσουν μερικές φορές τη δική τους πορεία.²³¹ Οι ανθρώπινοι υπολογισμοί συχνά διαψεύδονται διότι η παρέμβαση της τύχης μπορεί να τους εκτρέψει προς αντίθετες κατευθύνσεις.

Αντιτίθεται σε οποιαδήποτε παραχώρηση προς τους Σπαρτιάτες, αφού οι διαθέσεις τους προς την Αθήνα είναι εχθρικές, αν και είχε συμφωνηθεί «δικας μὲν τῶν διαφορῶν ἀλλήλοις διδόναι καὶ δέχεσθαι, ἔχειν δὲ ἑκατέρους ἃ ἔχομεν,

ἔγγραφον μὲν οὖν οὐδὲν ἀπολέλοιπε πλὴν τῶν ψηφισμάτων· ἀπομνημονεύεται δ' ὀλίγα παντάπασιν· οἷον τὸ τὴν Αἴγιναν ὡς λήμην τοῦ Πειραιῶς ἀφελεῖν κελεῦσαι, καὶ τὸ τὸν πόλεμον ἤδη φάναι καθορᾶν ἀπὸ Πελοποννήσου προσφερόμενον. Βλ. Πλουτάρχου Περικλῆς, 8.5.

²²⁸ Θουκυδίδου, 1.140.4-5. Claude Mossé, Αθήνα, ό.π., σελ. 78.

²²⁹ Θουκυδίδου, 1.140.2. Claude Mossé, Περικλῆς, ό.π., σελ. 10.

²³⁰ Perez Zagorin, ό.π., σελ. 122. Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 246 κ.ε.

²³¹ ἐνδέχεται γὰρ τὰς ξυμφορὰς τῶν πραγμάτων οὐχ ἦσσαν ἀμαθῶς χωρῆσαι. (1.140.1). Το επίρρημα ἀμαθῶς, με ενεργητική σημασία (= δεν μπορείς να διδάξεις τα γεγονότα). Βλ. Simon Hornblower, Υπόμνημα, ό.π., σελ. 441.

οὔτε αὐτοὶ δίκας πῶ ἤτησαν οὔτε ἡμῶν διδόντων δέχονται». ²³² Αποδυναμώνει το επιχείρημα των Πελοποννησίων, σύμφωνα με το οποίο, αν η Αθήνα ανακαλέσει το Μεγαρικό ψήφισμα, θα αποφευχθεί ο πόλεμος και θα επικρατήσει ειρήνη, υπογραμμίζοντας ότι το ζήτημα που προκύπτει είναι αν η πόλη θα συνυπάρξει επί ίσοις όροις με τη Σπάρτη ή αν θα κρατά τις κτήσεις της με φόβο και με την έγκριση της Σπάρτης. Αιτιολογεί την άποψή του προσθέτοντας πως «μία απαίτηση, από τη μεγαλύτερη ως την πιο μικρή, όταν επιβάλλεται στους άλλους από όμοιους τους ως διαταγή, χωρίς προηγούμενη προσφυγή σε ένδικα μέσα, ισοδυναμεί με υποδούλωση». ²³³

Ο Θουκυδίδης φαίνεται να έχει την ίδια γνώμη, θεωρεί, δηλαδή, ότι υπεύθυνη για την πρόκληση του πολέμου είναι η Σπάρτη και ότι αυτή τον αποφάσισε. Γνωρίζουμε ήδη από το Βιβλίο Α' ότι η Αθήνα μίλησε για δικαστική διευθέτηση, αλλά η συνέλευση των Πελοποννησίων ψήφισε υπέρ του πολέμου και ότι οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούσαν τις διαπραγματεύσεις και επικαλούνταν συνεχώς προφάσεις, για να κερδίσουν χρόνο. ²³⁴

Με άλλα λόγια, ο Θουκυδίδης, με τις προκαταρκτικές του αυτές διευκρινήσεις, δεν μας αφήνει κανένα περιθώριο να αμφισβητήσουμε τις θέσεις που θα διατυπώσει ο Περικλής με την ομιλία του. Μας παρουσιάζει, δηλαδή, τα πράγματα κατά τρόπο που καθιστά σαφές ότι οι Σπαρτιάτες, απορρίπτοντας κάθε πρόταση για ειρηνική επίλυση των διαφορών τους με την Αθήνα, έχουν αποφασίσει να πολεμήσουν. Επομένως, οι επιλογές του Περικλή ήταν πόλεμος ή υποταγή.

Η δεύτερη επιλογή απορρίπτεται από τον Περικλή με την επίκληση μιας κοινότοπης επιχειρηματολογίας. «Αποφασίστε λοιπόν εδώ και τώρα ή να

²³² Θουκυδίδου, 1.140.2. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 441. Στη σημείωση 2, γίνεται αναφορά για τον όρο της διαιτησίας στην Τριακονταετή Ειρήνη και στη διαφορετική προσέγγιση που κάνουν στο θέμα ο de Ste Croix, ο Lewis και ο Warner.

²³³ Θουκυδίδου, 1.141.1.

²³⁴ Οι Αθηναίοι πρόσβεις που έτυχε να βρίσκονται στη Σπάρτη για άλλο λόγο, μετά τις κατηγορίες που διατύπωσαν εναντίον της Αθήνας οι διάφορες πόλεις στη συνέλευση των Πελοποννησίων, έκριναν σκόπιμο, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης, να υποδείξουν στους Σπαρτιάτες ότι δεν θα έπρεπε να προχωρήσουν στη λήψη αποφάσεων, πριν σκεφθούν με ψυχραιμία. Μεταξύ άλλων τους πρότειναν να μην διαλύσουν τις σπονδές και να μην παραβούν τους όρκους, αλλά να διευθετήσουν τις διαφορές τους με τους Αθηναίους προσφεύγοντας σε διαιτησία (Θουκυδίδου, 1.78.4). Κατέληξαν δε με την προτροπή να στείλουν οι Σπαρτιάτες πρόσβεις στην Αθήνα, για να συζητήσουν τα σχετικά με την Ποτειδαία, αλλά και για όσα καταλογίζουν στην Αθήνα οι σύμμαχοί της. Από τη στιγμή μάλιστα που η Αθήνα δέχεται διαιτησία, δεν είναι σωστό να ετοιμάζεται πόλεμος εναντίον της (Θουκυδίδου, 1.85.2). Ο Σθενελαΐδας, όμως, εξέφρασε τις αντιρρήσεις του και υπογράμμισε: «...εμείς όμως έχουμε συμμάχους καλούς, που δεν πρέπει να τους αφήσουμε στο έλεος των Αθηναίων, ούτε να λύσουμε τις διαφορές μας με δίκες και λόγια, αφού κι οι ίδιοι δεν ζημιωνόμαστε μόνο στα λόγια, αλλά να τους βοηθήσουμε αμέσως και με όλη μας τη δύναμη...Αποφασίστε λοιπόν τον πόλεμο». (Θουκυδίδου, 1.88). Τελικά, η συνέλευση των Πελοποννησίων ψήφισε υπέρ του πολέμου (Θουκυδίδου, 1.125.1). Έστειλαν, όμως, πρεσβείες στην Αθήνα «έγκλήματα ποιούμενοι, όπως σφίσιν ότι μεγίστη πρόφασις εἴη τοῦ πολεμεῖν, ἢν μη τι ἐσακούωσιν». (Θουκυδίδου, 1.126.1).

ενδώσουμε προτού πάθουμε καμιά ζημιά ή, αν πρόκειται να πολεμήσουμε, όπως εγώ τουλάχιστον νομίζω πως είναι προτιμότερο, να μην υποχωρήσουμε για κανένα λόγο, αδιάφορα για μικρόν ή για μεγάλο, ούτε όσα έχουμε δικά μας να τα έχουμε με φόβο. Διότι μία απαίτηση, από τη μεγαλύτερη ως την πιο μικρή, όταν επιβάλλεται στους άλλους από όμοιούς τους ως διαταγή, χωρίς προηγούμενη προσφυγή σε ένδικα μέσα, ισοδυναμεί με υποδούλωση».²³⁵ Τόσο, λοιπόν, για τον ίδιο όσο και για τον Θουκυδίδη, η Αθήνα έπρεπε να ακολουθήσει στάση που θα έθετε τέρμα στις απαιτήσεις των Σπαρτιατών. Και οι δύο φαίνεται να είχαν διαφορετική αντίληψη από τους πολίτες που προτιμούσαν κάποια συμβιβαστική λύση. Έμειναν προσηλωμένοι στην ιδέα της αθηναϊκής κυριαρχίας, η διατήρηση της οποίας θα μπορούσε να δικαιολογήσει και την επιθετικότητα.

Για να ξαναγυρίσουμε στις παραμονές του Πολέμου, πρέπει να επισημανθεί ότι η Σπάρτη, από την εποχή της Τριακονταετούς Ειρήνης, που αναγνώρισε στην Αθήνα επιρροή ίση με τη δική της, είχε μεταμεληθεί για την ενέργειά της και περίμενε την κατάλληλη στιγμή, για να δείξει την αντίθεσή της. Η Σπάρτη λοιπόν θεωρεί ότι η στιγμή αυτή έφθασε και εγείρει τις γνωστές αξιώσεις από την Αθήνα. Όμως, τις αξιώσεις αυτές ο Περικλής τις χρησιμοποιεί ως τεκμήρια της επιθετικής πολιτικής των Λακεδαιμονίων και θα παρουσιάσει την Αθήνα να εμπλέκεται σε έναν πόλεμο όχι κατακτητικό αλλά αμυντικό, με σκοπό να διατηρήσει η πόλη του τις κτήσεις που κατείχε επί δεκαπέντε χρόνια.²³⁶

Την παραδοχή αυτή του Θουκυδίδη επισημαίνει και ο Finley υπογραμμίζοντας ότι το επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο ο πόλεμος επιβλήθηκε στην Αθήνα, είναι γνήσιο, γιατί εμφανίζεται και σε σύγχρονες πηγές, όπως στους *Ηρακλείδες* του Ευριπίδη.²³⁷

Για τον Περικλή δεν υπήρχε άλλη οδός από την αποδοχή του πολέμου. Εκτιμά ότι η πόλη του θα εξέλθει νικήτρια, γιατί διαθέτει δυνάμεις ανώτερες. Δεν διστάζει να κάνει επισκόπηση των πόρων κάθε πλευράς με τρόπο ρεαλιστικό, χωρίς καμιά διάθεση υπερεκτίμησης των πόρων της πόλης του και

²³⁵ Θουκυδίδου, 1.141.1.

²³⁶ John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 145. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σσ. 441-442.

²³⁷ John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 145. Η τραγωδία *Ηρακλείδες* του Ευριπίδη, που η διδασκαλία της τοποθετείται περίπου στο 427 π.Χ., έχει ως κεντρικό θέμα το εγκώμιο της Αθήνας. Ο βασιλιάς Δημοφών και οι γέροντες του Μαραθώνα που προθυμοποιούνται να βοηθήσουν τα κυνηγημένα παιδιά του Ηρακλή εκφράζουν την αθηναϊκή μεγαλοψυχία. Ο Ευριπίδης με την τραγωδία του προσπαθεί να αναπτρώσει το ηθικό των Αθηναίων, να τονώσει τον πατριωτισμό τους, να διατυπώσει τους προβληματισμούς του για τις συνέπειες του πολέμου και, κυρίως, να υπενθυμίσει την ηθική παρακμή στην οποία οδηγεί. Στους στ. 197-201 ο Ιόλαος, σύντροφος του Ηρακλή και προστάτης των παιδιών του, εξηγεί στον βασιλιά Δημοφώντα ότι τα παιδιά του Ηρακλή δεν πρέπει να διωχθούν από την πόλη: *Αν γίνει αυτό και τα δικά σου λόγια/ κρίνουν σωστά, δεν ξέρω αν θα' ναι ακόμη/ η Αθήνα τούτη λεύτερη. Όμως ξέρω/ και τη διάθεσή τους και το φυσικό τους-/ θα προτιμήσουν να πεθάνουν· οι γενναίοι/ βάρος για τη ζωή τους λογαριάζουν/ το ντρόπιασμα...* (μτφρ. Τάσου Ρούσσου, Κάκτος, Αθήνα 1992).

υποτίμησης των πόρων της Σπάρτης.²³⁸ Παραδέχεται την ανωτερότητα των Πελοποννησίων ως προς το ανθρωπινό δυναμικό,²³⁹ αλλά εκθέτει τους λόγους για τους οποίους η υπεροχή τους αυτή δεν είναι αρκετή για να τους εξασφαλίσει τη νίκη στον επικείμενο πόλεμο. «Δεν μπορούν να πολεμήσουν με έναν αντίπαλο διαφορετικά οργανωμένο, διότι αυτοί δεν έχουν μία κοινή βουλή ώστε να εκτελούν κάτι αμέσως και δυναμικά, επίσης διότι έχουν όλοι ίση ψήφο χωρίς να ανήκουν στην ίδια φυλή, κι έτσι καθένας ενεργεί κατά το συμφέρον του· υπό αυτές τις συνθήκες συνήθως δεν ολοκληρώνεται τίποτα. Διότι άλλοι θέλουν να εκδικηθούν όσο γίνεται περισσότερο κάποιον, κι άλλοι να έχουν οι ίδιοι όσο γίνεται μικρότερη ζημιά. Κι όταν επιτέλους συνέρχονται σε κοινό συμβούλιο, λίγο χρόνο αφιερώνουν στα κοινά, ενώ ως επί το πλείστον προωθούν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους και καθένας τους νομίζει ότι η δική του αμέλεια δεν θα προξενήσει βλάβη και πώς θα φροντίσει κάποιος άλλος αντί γι'αυτόν, κι έτσι, χωρίς να το καταλάβουν, καθώς όλοι τους κάνουν χωριστά ο καθένας την ίδια σκέψη, φθείρεται όλη η κοινή υπόθεσή τους».²⁴⁰

Ο Πελοποννησιακός στρατός αποτελείται από μικροκαλλιεργητές οι οποίοι είναι προσδεμένοι στη γη τους και δεν μπορούν να μείνουν για πολύ καιρό μακριά της. Οι πόλεις πάλι που συναποτελούν την Πελοποννησιακή Συμμαχία έχουν διαφορετικά συμφέροντα και είναι βέβαιο ότι θα την οδηγήσουν σε αναποτελεσματικότητα. Αλλά το μεγαλύτερο εμπόδιο που θα συναντήσουν οι Σπαρτιάτες είναι η έλλειψη χρημάτων. Η φτώχεια τους δεν τους επιτρέπει να επανδρώσουν ναυτικές δυνάμεις, που μόνο αυτές θα μπορούσαν να ανακόψουν τον ανεφοδιασμό των Αθηνών. Εξάλλου, δεν έχουν καμιά πείρα στα ναυτικά και ούτε πρόκειται να αποκτήσουν, αφού είναι άνθρωποι που καταγίνονται με τη γεωργία και όχι με θαλάσσιες δραστηριότητες.

Αντίθετα, συνεχίζει ο Περικλής, οι Αθηναίοι δεν έχουν καμία από τις αδυναμίες των Σπαρτιατών και τα πλεονεκτήματα που διαθέτουν είναι περισσότερα. Στην περίπτωση που τα εδάφη τους δεχθούν εισβολή πεζικού, το αθηναϊκό ναυτικό θα πλεύσει εναντίον της Πελοποννήσου, της οποίας αν καταστραφεί έστω και ένα μικρό μέρος, δεν θα είναι δυνατόν να αναπληρωθεί χωρίς πόλεμο.²⁴¹ Οι Αθηναίοι, όμως, ακόμη και αν καταστραφεί ολόκληρη η

²³⁸ Ο Περικλής στον λόγο του απαριθμεί τους πόρους της Αθήνας κατά τις παραμονές το πολέμου. Όμως, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια το σύνολο των συμμαχικών φόρων που είχε στη διάθεσή της η πόλη. Σε όσα αναφέρει ο Περικλής υπάρχουν μερικές παραλείψεις και κυρίως ο έργυρος από τα μεταλλεία του Λαυρίου και η οικονομική βοήθεια που αντιπροσώπευαν οι τριηραρχίες. Βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σσ. 82-83. Σοφία Αλ. Σταμούλη, ό.π., σελ. 204.

²³⁹ Θουκυδίδου, 1.141.6: *μάχη μὲν γὰρ μιᾶ πρὸς ἅπαντας Ἑλληνας δυνατοὶ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἀντισχέιν.*

²⁴⁰ Θουκυδίδου, 1.141.6-7. Jacqueline De Romilly, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στον Θουκυδίδη*, ό.π., σσ. 63-64.

²⁴¹ Θουκυδίδου, 1.143.4-5. *ἦν τε ἐπὶ τὴν χώραν ἡμῶν πεζῆ ἴωσιν, ἡμεῖς ἐπὶ τὴν ἐκείνων πλευσοῦμεθα, καὶ οὐκέτι ἐκ τοῦ ὁμοίου ἔσται Πελοποννήσου τε μέρος τι τμηθῆναι καὶ τὴν Ἀττικὴν ἄπασαν· οἱ μὲν γὰρ οὐχ ἔξουσιν ἄλλην ἀντιλαβεῖν ἀμαχεί, ἡμῖν δ' ἔστι γῆ πολλή καὶ ἐν νήσοις καὶ*

Αττική, έχουν πολλή γη και στα νησιά και στη στεριά. Ο Περικλής συγκρίνοντας τις εκατέρωθεν δυνάμεις θέλει να καταδείξει τη μεγάλη σημασία που έχει για την πόλη του η υπεροχή της στη θάλασσα και, επίσης, να υπεραμυνθεί της θαλασσοκρατορικής του πολιτικής, για την οποία δέχθηκε κριτική από τους πολιτικούς του αντιπάλους, τους ολιγαρχικούς. Αυτή όμως η πολιτική, που συμπυκνώνεται στη φράση «μέγα γάρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος»,²⁴² υπήρξε ο βασικός παράγοντας που ανήγαγε την Αθήνα σε ηγεμονική δύναμη στον ελληνικό χώρο και, βεβαίως, δικαίωσε τον εμπνευστή της.

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται ότι με την ομιλία του ο Περικλής υπέδειξε στους Αθηναίους πώς πρέπει να εκτιμήσουν την κατάσταση στην οποία βρίσκονται και ποιες επιλογές έχουν μπροστά τους. Τους βοήθησε να κατανοήσουν την αλληλεπίδραση «γνώμης-τύχης-οργής» και τους προετοίμασε για τον αυτοέλεγχό τους. Τους επισήμανε ότι η υπερνίκηση του πειρασμού της οργής και των αισθημάτων εκδίκησης αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για τη διατήρηση της ηγεμονικής θέσης της πόλης τους.²⁴³

Μια άλλη γενική κρίση που θα μπορούσαμε να κάνουμε για την ομιλία του Περικλή είναι ότι σε μερικά της σημεία είναι πολύ αισιόδοξη. Αναφέρουμε ενδεικτικά το σημείο στο οποίο ισχυρίζεται ότι «ούτε τα οχυρώματα που μπορεί να χτίσουν στο έδαφός μας ούτε τὸ ναυτικό τους αξίζει να μας φοβίσουν. Είναι δύσκολο ακόμη και σε καιρό ειρήνης να χτιστεί επιτείχιμα σε μία ισοδύναμη αντίπαλη πόλη και πολύ περισσότερο σε καιρό πολέμου, όταν μάλιστα έχουμε κι εμείς να τους αντιτάξουμε ανάλογο τείχιμα».²⁴⁴ Σε κανένα, όμως, σημείο της ομιλίας του Περικλή δεν περιέχεται αναφορά σε εύκολη ή γρήγορη νίκη. Αυτό στο οποίο έδινε έμφαση ο μεγάλος πολιτικός είναι οι προϋποθέσεις που είχαν οι Αθηναίοι να ελπίζουν σε νίκη. Αυτές τις προϋποθέσεις πρέπει να αναζητήσουμε στη φράση

κατ' ἤπειρον μέγα γάρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος. Σοφία Αλ. Σταμούλη, *ό.π.*, σσ. 212-213. John R. Hale, *ό.π.*, σελ. 222.

²⁴² Θουκυδίδου, 1.143.5. Η φράση αποτελεί το κυριότερο ίσως μήνυμα της Αρχαιολογίας. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 444. Η φράση και στο 1.81.2: *τοῖς δὲ ἄλλη γῆ ἐστὶ πολλή ἢς ἄρχουσι, καὶ ἐκ θαλάσσης ὧν δέονται ἐπάξονται*. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 315-316. Η επιχειρηματολογία του Περικλή, που αποδεικνύει τη διορατική σκέψη και τον πολιτικό του ορθολογισμό, έχει ως σκοπό να πείσει τους συμπολίτες του ότι η κυριαρχία στη θάλασσα θα εξασφαλίσει στην Αθήνα τη συνέχιση της ηγεμονίας της. Με την ομιλία του αυτή ο Περικλής προαναγγέλλει τη στρατηγική που θα ακολουθήσει η Αθήνα, αν αποτύχουν οι τελευταίες διαπραγματεύσεις. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 110. Jacqueline De Romilly, *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, μτφρ. Ανθή Ξενάκη, Ωκεανίδα, Αθήνα 2010, σελ. 38. Cynthia Farrar, *ό.π.*, σελ. 247. Σοφία Αλ. Σταμούλη, *ό.π.*, σελ. 228. Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Το ύφος των δημηγοριών στην ιστοριογραφία*, περ. Πλάτων, Τόμ. 58, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 113.

²⁴³ Cynthia Farrar, *ό.π.*, σελ. 248.

²⁴⁴ Θουκυδίδου, 1.142.2-4. Ο G.E.M. Groix υποστηρίζει ότι «η στρατηγική οικοδόμησης οχυρώσεων σε ακρωτήρια στις ακτές του εχθρού και η χρησιμοποίησή τους ως βάση για επιδρομές από τη θάλασσα και ακόμη (σε κατάλληλες περιπτώσεις) από την ξηρά δεν ήταν μέρος της στρατηγικής που είχε σχεδιάσει ο Περικλής και οι συνεργάτες του το 432 και ότι η αναφορά σε αυτή τη στρατηγική (επιτειχισμός, επιτειχισίς) την οποία βάζει ο Θουκυδίδης στο στόμα του Περικλή συνιστά πολύ πιθανόν αναχρονισμό». Βλ. σχετικά G.E.M. Groix, *ό.π.*, σελ. 329.

«πολλά δὲ καὶ ἄλλα ἔχω ἐς ἐλπίδα τοῦ περιέσεσθαι» (1.144. 1).²⁴⁵

Για την πρώτη δημηγορία του Περικλή έχει υποστηριχθεί η άποψη πως κάποια μέρη της είναι σαφώς «θουκυδίδεια». Μεταξύ όσων υποστηρίζονται στην αρχή και στο τέλος του λόγου υπάρχει μια αντιφατικότητα. Στην αρχή, γίνεται λόγος για την ανάγκη επίδειξης θάρρους και μη ακύρωσης του Μεγαρικού ψηφίσματος. Στο τέλος, ο Περικλής εξαίρει όσα πέτυχε η αθηναϊκή γενιά κατά τους Περσικούς Πολέμους με αποφασιστικότητα και τόλμη που συνοδεύονταν από δύναμη, δηλαδή από υλικούς πόρους. Στο κεντρικό, όμως, μέρος του λόγου η επιχειρηματολογία βασίζεται σε υπολογισμό αυτών ακριβώς των υλικών πόρων. Η αντινομία αυτή οδήγησε πολλούς μελετητές στην άποψη ότι το κεντρικό απόσπασμα στο οποίο σκιαγραφείται η στρατηγική του Περικλή ανήκει στον Θουκυδίδη και όχι στον Περικλή και γράφτηκε μεταγενέστερα.²⁴⁶

Ωστόσο, η προσέγγισή τους δεν είναι καθ' όλα πειστική. Ήταν φυσικό να υπάρχουν άνθρωποι που δεν ήταν ταγμένοι υπέρ της πολιτικής του πολέμου, αλλά και όχι αφύσικο για τον Περικλή να χρησιμοποιήσει την ευκαιρία και να δώσει απάντηση στους επικριτές της πολιτικής του.²⁴⁷

Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι και ο λόγος αυτός του Περικλή, όπως και ο Επιτάφιος, είναι μεταγενέστερο δημιούργημα του Θουκυδίδη (R. Zahn). Πιστεύουν, δηλαδή, ότι ο Θουκυδίδης έγραψε τον λόγο με βάση τα πραγματικά περιστατικά, αφού αυτά είχαν ήδη συμβεί. Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται αποτελεί μια τυπική περίπτωση *vaticinium ex eventu* και, επομένως δεν πρόκειται περί αυθεντικού περικλεϊκού υλικού.

ε. Σύγκριση των δημηγοριών Περικλή, Κορινθίων, Αρχίδαμου

Η προσεκτική μελέτη της πρώτης δημηγορίας του Περικλή επιβάλλει τη συνεξέτασή της με τον λόγο που εκφώνησε ο βασιλιάς Αρχίδαμος, στη σύσκεψη που έκαναν μόνοι τους οι Λακεδαιμόνιοι, αφού είχαν ακούσει τις κατηγορίες που οι σύμμαχοί τους διατύπωσαν εναντίον των Αθηναίων και όσα είπαν οι Αθηναίοι. Επιβάλλει, επίσης, τη συνεξέτασή της με όσα ισχυρίστηκαν οι Κορίνθιοι στη συνέλευση που συγκάλεσαν οι Λακεδαιμόνιοι, προκειμένου να ψηφίσουν οι σύμμαχοί τους αν πρέπει να γίνει πόλεμος.²⁴⁸

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Περικλής με τον λόγο του αποκρούει ένα προς ένα τα επιχειρήματα με τα οποία οι Κορίνθιοι προσπάθησαν να

²⁴⁵ Η φράση είναι αμφίσημη και εκφράζει τις σημασίες της νίκης και της επιβίωσης. Η επιβίωση ήταν αυτό που χρειαζόταν η Αθήνα, για να κερδίσει τον πόλεμο που η Σπάρτη διεξήγαγε, για να καταστρέψει την αθηναϊκή ηγεμονία. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 444-445. G.E.M. Groix, ό.π., σελ. 328.

²⁴⁶ Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σσ. 103-104.

²⁴⁷ Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 104.

²⁴⁸ Τη συνεξέταση αυτή κάνει η Romilly στο βιβλίο της *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 46 κ.ε.

απαντήσουν στις επιφυλάξεις του Αρχίδαμου για την ανάληψη εκ μέρους των συμπολιτών του μιας τόσο τολμηρής επιλογής και να κηρύξουν πόλεμο εναντίον των Αθηνών.

Ο Αρχίδαμος μίλησε για τις δυσκολίες ενώπιον των οποίων θα βρεθούν οι Σπαρτιάτες, αν προχωρήσουν σε σύγκρουση με την Αθήνα. Διατύπωσε μία σειρά ερωτημάτων. «Απέναντι σε ανθρώπους που ο τόπος τους είναι μακριά και που επιπλέον έχουν μεγάλη πείρα στη θάλασσα και που σε όλα τα άλλα είναι άριστα προετοιμασμένοι, διαθέτουν πλούτο ιδιωτικό όσο και δημόσιο, και πλοία και άλογα και πληθυσμό όσο καμία άλλη Ελληνική πόλη μόνη της, κι ακόμη πολλούς συμμάχους φόρου υποτελείς, απέναντι σ' αυτούς τους ανθρώπους πως μπορούμε να πάρουμε έτσι εύκολα τα όπλα εναντίον τους; Σε ποιον στηριζόμενοι να σπεύσουμε απροετοίμαστοι εναντίον τους; Στα πλοία μας άραγε; Μα είμαστε κατώτεροι· κι αν προσπαθήσουμε και ετοιμαστούμε κι εμείς σ' αυτό, θα χρειαστεί καιρός. Στα χρήματα μήπως; Αλλά σε τούτο υστερούμε ακόμη περισσότερο κι ούτε έχουμε χρήματα σε ένα κοινό δημόσιο ταμείο ούτε έχουμε διαθέσιμα δικά μας να συνεισφέρουμε».²⁴⁹

Οι Κορίνθιοι ισχυρίστηκαν ότι οι Πελοποννήσιοι θα νικήσουν, γιατί υπερέχουν καταφανώς και ως προς την αριθμητική και ως προς την πείρα. Όσο για το ναυτικό, στο οποίο υπερέχουν οι αντίπαλοι, είπαν ότι θα δημιουργήσουν στόλο με δικά τους χρήματα. Μπορούν, επίσης, να δανειστούν χρήματα και διαθέτοντάς τα θα αποσπάσουν τους ξένους που υπηρετούν στα αθηναϊκά πλοία. Ακόμη, μπορούν να προκαλέσουν αποστασίες πόλεων της αθηναϊκής συμμαχίας, πράγμα που θα στερούσε από τους αντιπάλους τη δυνατότητα είσπραξης συνεισφορών. Τέλος, μπορούν να κατασκευάσουν οχυρά στα εδάφη τους και να προχωρήσουν σε δραστηριότητες, που για την ώρα ήταν απρόβλεπτες, αλλά θα επινοούνταν στην πορεία.²⁵⁰

Ο Περικλής, όπως είδαμε, αναφέρθηκε στα ίδια θέματα. Μίλησε για τη μειονεκτική θέση των Πελοποννησίων που θα επιταθεί εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων. Αν μάλιστα ο πόλεμος θα είναι μακράς διάρκειας, θα βρεθούν σε δεινή θέση. Δεν θα μπορέσουν να κτίσουν οχυρά σε εχθρικό έδαφος, δεν θα καταφέρουν να αποκτήσουν στόλο και η καταφυγή σε δανεισμό δεν θα αποδειχθεί τελεσφόρο μέσο για την εξαγορά των ναυτών του αθηναϊκού στόλου, όπως θέλουν να πιστεύουν οι Κορίνθιοι.

Οι τρεις λόγοι, Αρχίδαμου-Κορινθίων-Περικλή, σύμφωνα με τους μελετητές, δεν πρέπει να θεωρηθούν ανεξάρτητοι. Μεταξύ του λόγου των Κορινθίων και του λόγου του Περικλή, όπως εύστοχα παρατηρεί η Romilly, υπάρχει μία εσωτερική δομή και «παρ' όλο που υποτίθεται ότι εκφωνούνται σε

²⁴⁹ Θουκυδίδου, 1.80.3-4. Στη δημηγορία του ο Αρχίδαμος παρουσιάζεται με τον ρόλο εκείνου που προειδοποιεί για τους κινδύνους οι οποίοι ελλοχεύουν, όταν πρόκειται να ληφθεί και να υλοποιηθεί κάποια απόφαση. Το μοτίβο είναι συνηθισμένο στον Όμηρο και στον Ηρόδοτο. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 315..

²⁵⁰ Θουκυδίδου, 1.121-122. Στη δημηγορία τους οι Κορίνθιοι εκφράζουν απόψεις και ιδέες που μάλλον εκείνη την εποχή ήταν επίκαιρες. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 404.

διαφορετικούς χώρους και χρόνους, ξετυλίγονται, εξαιτίας του Θουκυδίδη, σαν μια αληθινή αντιλογία».²⁵¹ Το περιεχόμενο των δύο λόγων έχει αρκετά κοινά σημεία που μας δίνουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουμε ότι η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο Περικλής ουσιαστικά αποτελεί αντίλογο στα όσα ειπώθηκαν από τους Κορινθίους.

Η άποψη αυτή γίνεται πολύ πειστική, αν παρακολουθήσουμε, για παράδειγμα, όσα ανέφεραν οι δύο πλευρές για το ναυτικό. Οι Κορινθίοι ισχυρίζονται ότι «...ναυτικόν τε, ᾧ ἰσχύουσιν, ἀπὸ τῆς ὑπαρχούσης τε ἐκάστοις οὐσίας ἐξαρτυσόμεθα καὶ ἀπὸ τῶν ἐν Δελφοῖς καὶ Ὀλυμπίᾳ χρημάτων· δάνεισμα γὰρ ποιησάμενοι ὑπολαβεῖν οἰοί τ' ἐσμὲν μισθῶ μείζονι τοὺς ξένους αὐτῶν ναυβάτας. ὠνητὴ γὰρ ἢ Ἀθηναίων δύναμις μᾶλλον ἢ οἰκεία».²⁵² Θα αντλήσουν, δηλαδή, πόρους από την ατομική περιουσία που διαθέτει καθένας και από χρήματα που υπάρχουν στους Δελφούς και στην Ολυμπία. Αφού δε συνάψουν δάνειο, θα πάρουν τους ναύτες των αθηναϊκών πλοίων προσφέροντάς τους μεγαλύτερο μισθό. Ο Περικλής επισημαίνει πως «εἴ τε καὶ κινήσαντες τῶν Ὀλυμπιάσιν ἢ Δελφοῖς χρημάτων μισθῶ μείζονι πειρῶντο ἡμῶν ὑπολαβεῖν τοὺς ξένους τῶν ναυτῶν, μὴ ὄντων μὲν ἡμῶν ἀντιπάλων ἐσβάντων αὐτῶν τε καὶ τῶν μετοίκων δεινὸν ἂν ἦν· καὶ ἐπὶ τῷ κινδύνῳ οὐδεὶς ἂν δέξαιτο τῶν ξένων τὴν τε αὐτοῦ φεύγειν καὶ μετὰ τῆς ἥσσανος ἅμα ἐλπίδος ὀλίγων ἡμερῶν ἔνεκα μεγάλου μισθοῦ δόσεως ἐκείνοις ξυναγωνίζεσθαι».²⁵³

Για τα ίδια θέματα μίλησε και ο Αρχίδαμος, κατά τρόπο μάλιστα που θα έλεγε κανείς ότι απορρίπτει εκ των προτέρων τα επιχειρήματα των Κορινθίων. Αρκεί να θυμηθούμε ότι απέκλεισε το ενδεχόμενο να αποσπάσουν οι Πελοποννήσιοι τους συμμάχους των Αθηναίων, γιατί δεν διαθέτουν στόλο και στόλο δεν θα αποκτήσουν, αφού δεν έχουν χρήματα και χρήματα δεν πρόκειται να εξασφαλιστούν από συνεισφορές.

Είναι φανερό ότι η επιχειρηματολογία του Περικλή αναπτύσσεται προς την κατεύθυνση που κινήθηκε η επιχειρηματολογία των Κορινθίων και αποτελεί, ουσιαστικά, προσπάθεια απόκρουσης της τελευταίας. Στον λόγο, επίσης, των Κορινθίων διαφαίνεται η προσπάθειά τους να αναιρέσουν τα επιχειρήματα με τα οποία ο Αρχίδαμος διατύπωσε την προβληματική του για τους κινδύνους που

²⁵¹ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 46.

²⁵² Θουκυδίδου, 1.121.3. Για τη χρήση των χρημάτων των ναών ο Simon Hornblower, (*Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 405-406) παραπέμπει στην άποψη του Parker σύμφωνα με την οποία «τα ιερά σκεύη ανήκουν στα ιερά και δεν προορίζονται για κοσμική χρήση». Υπήρχαν, όμως, περιπτώσεις που ο κανόνας αυτός παρακάμπτονταν, αλλά πάντοτε υπήρχαν όρια στην ανοχή της ελληνικής κοινής γνώμης. Η φράση *ὠνητὴ γὰρ ἢ Ἀθηναίων δύναμις μᾶλλον ἢ οἰκεία* θέτει το ερώτημα σε ποιον βαθμό ο αθηναϊκός στόλος ήταν μισθοφορικός με την έννοια ότι αποτελούνταν από ξένους που πολεμούσαν αντί αμοιβής. Όμως, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι και οι Αθηναίοι ναύτες πληρώνονταν. Η άποψη, επομένως, των Κορινθίων είναι ότι μάλλον ο στόλος ήταν επανδρωμένος σε μεγάλο ποσοστό από ξένους.

²⁵³ Θουκυδίδου, 1.143.1-2. Για τη συσχέτιση των δύο λόγων βλ. Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 47 κ.ε. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 444.

θα διέτρεχε η πόλη του, αν εμπλεκόταν σε ένα πόλεμο με τους Αθηναίους και πολύ περισσότερο, αν ο πόλεμος αυτός θα κρατούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τα κοινά στοιχεία των τριών λόγων συνδέθηκαν από πολλούς μελετητές με τον χρόνο γραφής τους από τον Θουκυδίδη. Εάν η κοινή θεματολογία τους και οι στενές τους σχέσεις, υπογραμμίζει η Romilly, «επιτρέπουν την υπόθεση ότι ο προορισμός τους ήταν να αποτελέσουν ένα συγκροτημένο όλον, άλλο τόσο δείχνουν ότι ο λόγος του Αρχίδαμου, όντας ο πιο απλός και ο περισσότερο γραμμικός, δεν είναι δυνατόν να συντάχθηκε ύστερα από τους άλλους: επισημαίνει τα προβλήματα που οι άλλοι δύο προσπαθούν να λύσουν, ορίζει τα δεδομένα που οι άλλοι δύο τα θεωρούν γνωστά, τέλος θέτει τις βάσεις για μία συζήτηση, η πολυπλοκότητα της οποίας βαίνει αυξανόμενη από τον έναν λόγο στον άλλον: μετά από αυτόν, τα θέματα διαιρούνται, οι λεπτομέρειες πολλαπλασιάζονται. Είναι, λοιπόν, φυσικό να σκεφθούμε ότι οι τρεις λόγοι γράφτηκαν την ίδια εποχή και ότι, εάν υπήρξε μία παλαιότερη γραφή, ο λόγος του Αρχίδαμου, στις γενικές γραμμές του, συμπεριλαμβανόταν σ' αυτήν, όπως επίσης και οι δυο τελευταίοι λόγοι του βιβλίου».²⁵⁴

Δεν θα απομακρυνθούμε από την πραγματικότητα, αν υποθέσουμε ότι η ανάλυση και των τριών δημηγοριών αποβλέπουν στο να καταδειχθεί το στρατηγικό σχέδιο του Περικλή, που επιβεβαιώνει τη θέση του ότι ο πόλεμος, στον οποίο πρόκειται να εμπλακεί η πόλη του, δεν είναι επιθετικός αλλά αμυντικός. Η παραίνεσή του «ἦν ἐθέλητε ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους ἀνθαιρέτους μὴ προτίθεσθαι»²⁵⁵ το δηλώνει με σαφήνεια.

στ. Η στρατηγική του Περικλή

Όταν ο Περικλής κατέστρωνε το στρατηγικό του σχέδιο εν όψει του Πελοποννησιακού πολέμου, το πρώτο στοιχείο που έλαβε υπόψη του ήταν το ότι στον ελληνικό χώρο τα δύο ισχυρότερα κράτη ήταν η Αθήνα και η Σπάρτη. Στους συσχετισμούς των δυνάμεών τους έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην πρώτη δημηγορία του (Α, 140-144). Αναφέρθηκε στις δυνάμεις των δύο αντιπάλων, προσπάθησε να δώσει θάρρος στους συμπολίτες του και τους εξήγησε ότι δεν πρέπει να αμφιβάλλουν για τη θετική έκβαση ενός πολέμου απέναντι στους Πελοποννησίους. Λίγο νωρίτερα, έμφαση στους συσχετισμούς δυνάμεων έδωσε και ο βασιλιάς της Σπάρτης Αρχίδαμος, στην προσπάθειά του να αποτρέψει τους Σπαρτιάτες να αποφασίσουν τον πόλεμο. Με την αναφορά του στα πλεονεκτήματα της Αθήνας κατέστησε εμφανές το στρατηγικό αδιέξοδο στο

²⁵⁴ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σσ. 51-52.

²⁵⁵ Θουκυδίδου, 1.144.1. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 445. Στο χωρίο συμπυκνώνεται μία από τις βασικές ιδέες της στρατηγικής του Περικλή. Για σχολιασμό της φράσης βλ. Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 165.

οποίο βρισκόταν η Σπάρτη.

Το δεύτερο στοιχείο που έλαβε υπόψη του ο Περικλής ήταν ότι για την Αθήνα η διατήρηση του status quo αποτελούσε σκοπό για την επιτυχία του οποίου έπρεπε προσαρμόσει αναλόγως την πολιτική της. Με την προορατικότητα που τον χαρακτήριζε εκτιμούσε ότι η διατήρηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων εξυπηρετούσε καλύτερα την εγκαθίδρυση της αθηναϊκής ηγεμονίας στις ελληνικές πόλεις.²⁵⁶

Αντίθετα, για τη Σπάρτη δεν ήταν καθόλου συμφέρον η διατήρηση του status quo. Γι αυτήν η παρεμπόδιση της ανάπτυξης της αθηναϊκής δύναμης ήταν μονόδρομος. Οι προθέσεις της είχαν αποκαλυφθεί με το τελεσίγραφο που με πρεσβεία της είχε απευθύνει στην Αθήνα και με το οποίο διαμήνυε ότι «οι Λακεδαιμόνιοι θέλουν την ειρήνη, και ειρήνη θα υπάρξει εάν αποδώσετε στους Έλληνες την αυτονομία τους -1.139.3».

Στη βάση αυτή ακριβώς οι δύο πόλεις διαμόρφωσαν τις στρατηγικές τους. Η Αθήνα, που ήθελε τη διατήρηση των πραγμάτων ως είχαν, έπρεπε να πείσει ότι ήταν ανίκητη. Έδωσε αμυντικό προσανατολισμό στην πολιτική της και χάραξε στρατηγική εξουθένωσης του αντιπάλου, χρησιμοποιώντας την οικονομική της δύναμη. Από την άλλη πλευρά η Σπάρτη που επιδίωκε την ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης στον ελληνικό χώρο χάραξε επιθετική στρατηγική, με σκοπό να παρασύρει την Αθήνα σε χερσαία μάχη, όπου οι ισχυρές πεζικές της δυνάμεις θα διαδραμάτιζαν ρόλο αποφασιστικό.²⁵⁷

Ο Περικλής είχε διαβλέψει ότι η έκβαση του πολέμου θα κρινόταν στη θάλασσα. Έστρεψε, λοιπόν, όλη την προσοχή του, προκειμένου να καταστήσει το ναυτικό ικανό, για να ελέγχει τους θαλάσσιους δρόμους που εξασφάλιζαν τον ανεφοδιασμό των Αθηνών σε τρόφιμα, αλλά και να κρατά γεμάτο το θησαυροφυλάκιο. Στο σκοπό αυτό απέβλεπε η απόφαση «να βάλουν στην άκρη χίλια τάλαντα από όσα φυλάγονταν στην Ακρόπολη και να μην τα ξοδεύουν, αλλά να αντιμετωπίζουν τις δαπάνες του πολέμου με τους υπόλοιπους πόρους».²⁵⁸

Είχε διαβλέψει, επίσης, ότι ο πόλεμος δεν θα διεξαγόταν στη στεριά και αποφάσισε να μείνουν αναπάντητες οι προκλήσεις των Πελοποννησίων. Αν οι Πελοποννήσιοι έκαναν εισβολή στην Αττική, οι Αθηναίοι δεν θα έσπευδαν να τους αποκρούσουν, αλλά θα συγκεντρώνονταν στα τείχη της πόλης. Δεν θα παρασύρονταν σε άνισες μάχες με τα πελοποννησιακά στρατεύματα, που ήταν πολύ ισχυρότερα, ούτε θα υπερασπιζόνταν τα κτήματα και τα σπίτια τους, αλλά, αν είχαν την τόλμη, θα τα λεηλατούσαν οι ίδιοι και σε κάθε περίπτωση θα τα άφηναν στην τύχη τους²⁵⁹. Θα αποδείκνυαν έτσι στους Πελοποννησίους ότι δεν

²⁵⁶ Αθανάσιος Πλατιάς, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 2007⁴, σσ. 94-95.

²⁵⁷ Αθανάσιος Πλατιάς, *ό.π.*, σσ. 95-96. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', *ό.π.*, σελ. 143.

²⁵⁸ Θουκυδίδου, 2.24.1. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 506. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', *ό.π.*, σελ. 136.

²⁵⁹ Η συμβουλή αυτή του Περικλή μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί ακραία και δεν προβλεπόταν να ακολουθηθεί κατά γράμμα. Βεβαίως, οι Αθηναίοι εγκατέλειψαν την Αττική στις σπαρτιατικές

ήταν διατεθειμένοι να υποκύψουν. Το μόνο μέλημα των Αθηναίων έπρεπε να είναι η διαφύλαξη της πόλης και η διατήρηση της ναυτικής ισχύος τους. Εκεί αποσκοπούσε η απόφαση «να επιλέγουν και να διατηρούν χωριστά εκατό τριήρεις, τις καλύτερες κάθε χρόνο, με τους τριηράρχους τους, χωρίς να επιτρέπεται η χρησιμοποίηση καμιάς από αυτές για οποιονδήποτε άλλο σκοπό παρά μόνο, μαζί με τα χρήματα, για την αντιμετώπιση του ίδιου κινδύνου, εάν χρειαστεί».²⁶⁰

Παράλληλα, όμως, το ναυτικό τους θα έπλεε προς την Πελοπόννησο και θα λεηλατούσε τα εδάφη της, πράγμα που θα ήταν οδυνηρό για τους αντιπάλους, αφού η καταστροφή ενός μόνο μέρους της Πελοποννήσου, δεν θα μπορούσε να αναπληρωθεί χωρίς πόλεμο, ενώ για τους Αθηναίους, ακόμη και αν καταστρέφονταν ολόκληρη η Αττική, υπήρχαν πολλά εδάφη και στα νησιά και στη στεριά.

Τα αντίποινα, βέβαια, που προέβλεπε το σχέδιο ήταν μικρής έκτασης στην αρχή του πολέμου και θα κλιμακώνονταν προοδευτικά.²⁶¹ Εδώ εντάσσεται κατά το δεύτερο έτος του πολέμου η μεταφορά τριακοσίων ιππέων με πλοία στην Πελοπόννησο, τους οποίους οι Σπαρτιάτες, μη διαθέτοντες ιππικό, δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν. Στα αντίποινα των Αθηναίων οφείλεται η αποστολή από τους Σπαρτιάτες, το 425 π.Χ., μικρής στρατιωτικής δύναμης στη Σφακτηρία, την οποία όμως αιχμαλώτισαν οι Αθηναίοι εκμεταλλευόμενοι το λάθος των Σπαρτιατών. Με την τακτική των αντιποίνων ο Περικλής ήθελε να δείξει στους αντιπάλους ότι οι ωφέλειες που θα αποκόμιζαν από τις επιθετικές τους ενέργειες εναντίον των Αθηνών, όσο περνούσε ο χρόνος θα μειώνονταν, ενώ αντίθετα οι ζημιές που θα υφίσταντο από τα αντίποινα θα αυξάνονταν.²⁶²

Είναι προφανές ότι ο Περικλής με τη στρατηγική που είχε χαράξει δεν απέβλεπε να νικήσει τους Σπαρτιάτες σε μάχη. Με την αμυντική στάση, που θα τηρούσε η Αθήνα, επεδίωκε να τους παρασύρει σε ένα είδος πολιορκητικού πολέμου στον οποίο δεν είχαν εμπειρία. Ήταν πεπεισμένος ότι με την τακτική αυτή θα τους εξαντλούσε περισσότερο ψυχικά παρά σωματικά ή υλικά, θα τους καθιστούσε ανίσχυρους, θα τους έπειθε ότι ήταν αδύνατο να νικήσουν την Αθήνα και θα τους εξανάγκαζε να εγκαταλείψουν τα σχέδιά τους για διεξαγωγή πολέμου.²⁶³

Η στρατηγική, λοιπόν, του Περικλή ήταν κατά κύριο λόγο αμυντική. Άλλωστε, δεν υπήρχαν βάσιμες ελπίδες ότι η Αθήνα θα μπορούσε να νικήσει. Οπωσδήποτε, όμως, θα έφερνε σε πολύ δύσκολη θέση τον αντίπαλο, αν

εισβολές, έστειλαν μάλιστα τα κοπάδια τους στην Εύβοια, αλλά προέβησαν σε παρενοχλήσεις των εισβολέων με επιθέσεις του ιππικού (2.22.3 και 2.31.2). Βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σελ. 273.

²⁶⁰ Θουκυδίδου, 2.24.2. Η απόφαση δεν τηρήθηκε. Μετά την καταστροφή στη Σικελία, κατασκευάστηκε ένας στόλος από το μηδέν. Οι τριηράρχοι ήταν εύποροι πολίτες που κάλυπταν τη δαπάνη για τον εξοπλισμό των τριήρων. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 506-507.

²⁶¹ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 143.

²⁶² Αθανάσιος Πλατιάς, ό.π., σσ. 108-109.

²⁶³ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 143.

προκαλούσε προβλήματα στην Πελοποννησιακή Συμμαχία τέτοιας έκτασης που θα επέφεραν τη διάλυσή της. Τέτοια προβλήματα θα προκαλούσε η δυνατότητα των Αθηναίων να τιμωρήσουν και να αποθαρρύνουν τους συμμάχους της Σπάρτης, οι οποίοι θα πλαισιώναν τα πελοποννησιακά στρατεύματα που θα εισέβαλαν στην Αττική. Η λεηλασία της γης τους με επιδρομές από τη θάλασσα και οι χερσαίες επιχειρήσεις στην περιοχή της Μεγαρίδος θα λειτουργούσαν αποτρεπτικά για τη διάθεση στρατιωτών στη Σπάρτη από τους συμμάχους της. Η Αθήνα είχε, επίσης, τη δυνατότητα να επιτεθεί με το ναυτικό της στις παραθαλάσσιες πόλεις της Λακωνικής και της Μεσσηνίας, αλλά δεν μπορούσε να επιτεθεί με χερσαίες δυνάμεις στα εδάφη της Σπάρτης και να νικήσει. Η υπεροχή της Σπάρτης στον χερσαίο πόλεμο ήταν δεδομένη και προεξοφλούσε την εξόντωση των αθηναϊκών στρατευμάτων. Αν η Αθήνα βρισκόταν στη δύσκολη θέση να συνάψει ειρήνη, η πρωτοβουλία των κινήσεων θα παρέμενε στη Σπάρτη, η οποία θα επαναλάμβανε τις εχθροπραξίες, όταν το έκρινε σκόπιμο.²⁶⁴

Η στρατηγική, όμως, του Περικλή δεν υιοθετήθηκε εύκολα από τους Αθηναίους. Προκάλεσε αρκετές ενστάσεις και δημιούργησε προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Παρά τον αντιδημοφιλή χαρακτήρα της ο μεγάλος πολιτικός επιστράτευσε όλη τη δύναμη της πειθούς του και κατάφερε να πείσει τους συμπολίτες του για την ορθότητα των επιλογών του.

Αλλά και στο εξωτερικό πεδίο τα πράγματα δεν ήταν καθόλου ευνοϊκά. Η αθηναϊκή συμμαχία που είχε συσταθεί, αρχικά, για να αντιμετωπίσει την περσική απειλή, προϊόντος του χρόνου μεταβλήθηκε σε αθηναϊκή αυτοκρατορία. Αν η συνοχή της συμμαχίας υπήρχε ακόμη, αυτό οφειλόταν κυρίως στη δύναμη καταναγκασμού του αθηναϊκού ναυτικού. Το είχαν παραδεχθεί οι Αθηναίοι πρόεδροι που μίλησαν στη συνέλευση της Σπάρτης, λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, τονίζοντας πως «αργότερα, καθώς ήμασταν πια εκτεθειμένοι στο μίσος των περισσοτέρων συμμάχων και ορισμένοι από αυτούς είχαν ήδη αποστατήσει κι εμείς τους υποτάξαμε, ενώ παράλληλα εσείς δεν ήσασταν πια φίλοι μας, όπως πρωτύτερα, αλλά γεμάτοι υποψίες και εχθρικοί απέναντί μας, νομίζαμε ότι δεν ήμασταν πια ασφαλείς κι ότι αν χαλαρώναμε την αυστηρότητά μας θα κινδυνεύαμε».²⁶⁵ Ο ίδιος ο Περικλής έφθασε στο σημείο να χαρακτηρίσει την αθηναϊκή ηγεμονία τυραννία, που τυχόν εγκατάλειψή της από τους Αθηναίους θα τους έθετε ενώπιον πολλών κινδύνων.²⁶⁶

Από την άλλη πλευρά οι Σπαρτιάτες παρουσίαζαν τους εαυτούς τους ως ελευθερωτές των Ελλήνων από την καταπίεση των Αθηναίων. Γι' αυτό, όπως επισημαίνει ο Θουκυδίδης, το μεγαλύτερο μέρος της κοινής γνώμης βλέπει με συμπάθεια τους Λακεδαιμονίους και κάθε πόλη ή ιδιώτης έδειχναν προθυμία να

²⁶⁴ G.E.M. Groix, ό.π., σσ. 327-328.

²⁶⁵ Θουκυδίδου, 1.75.4. Οι πρόεδροι αναφέρονται στα αρνητικά συναισθήματα που οι σύμμαχοι έτρεφαν προς την Αθήνα. Στο θέμα θα αναφερθεί και ο Περικλής στην τελευταία δημηγορία του (2.63.1), επισημαίνοντας στους Αθηναίους τον κίνδυνο τον οποίο γεννά το μίσος που προκαλεί η ηγεμονία τους. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 576

²⁶⁶ Θουκυδίδου, 2.63.3. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 145.

τους βοηθήσουν με λόγια ή έργα.²⁶⁷

Όλα αυτά τα έλαβε υπόψη του ο Περικλής, όταν κατέστρωνε το στρατηγικό του σχέδιο. Πολύ εύστοχα ο D. Kagan επισημαίνει ότι μέχρι τότε δεν είχε υπάρξει στην ελληνική ιστορία εφαρμογή στρατηγικής ανάλογης με εκείνη του Περικλή, γιατί καμιά πολιτεία δεν διέθετε τα μέσα για να την εφαρμόσει.²⁶⁸ Στην επισήμανση του D. Kagan πρέπει να προσθέσουμε ότι ακόμη και αν κάποια πολιτεία διέθετε τα μέσα, αυτά από μόνα τους δεν θα αρκούσαν, αν απουσίαζε ο ιθύνων πολιτικός νους, ο διορατικός και οξυδερκής καθοδηγητής. Αλλά μέχρι τότε δεν είχε αναδειχθεί κανένας πολιτικός νους και κανένας καθοδηγητής του διαμετρήματος του Περικλή.

Γιατί κανένας μέχρι τότε δεν είχε πετύχει εκείνο που πέτυχε ο Περικλής· να πείσει δηλαδή τον λαό να προχωρήσει στην επιλογή μιας «μετα-ηρωικής στρατηγικής» που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την ηρωική του παράδοση, που τον ήθελε να προμαχεί στον πόλεμο και να δίνει τη ζωή του, υπερασπιζόμενος την ελευθερία και την ακεραιότητα της πατρίδας. Δεν ήταν λοιπόν καθόλου εύκολο οι Σπαρτιάτες να βρίσκονται έξω από τα τείχη και να καταστρέφουν τη γη και να μην υπάρχει αντίδραση από τους κατόχους της. Μια τέτοια τακτική, οπωσδήποτε, άφηνε έκθετο τον εμπνευστή της στην κατηγορία της δειλίας, η οποία κατηγορία, κατά την αρχαιότητα, ήταν από τις σοβαρότερες που θα μπορούσε να προσαφθεί σε κάποιον.

Παρ' όλα αυτά, όμως, ο Περικλής επέμεινε στο σχέδιό του, γιατί πίστευε ότι ήταν το μόνο που θα μπορούσε να οδηγήσει στη νίκη.²⁶⁹ «Ήταν ο μόνος άνθρωπος που θα μπορούσε να συλλάβει ένα σχέδιο τόσο αντίθετο προς τα βαθύτερα αισθήματα και τις προκαταλήψεις του λαού του και σίγουρα ήταν ο μόνος που διέθετε το κύρος και την ικανότητα που απαιτούνταν για να το θέσει σε εφαρμογή... Το μεγαλείο του δεν έγκειται μόνο στη σύλληψη του σχεδίου και στην αποφασιστικότητα με την οποία το εκτέλεσε, αλλά, κυρίως, στο γεγονός ότι κατόρθωσε, με τη δύναμη της προσωπικότητάς του, να εξασφαλίσει την έγκριση του σχεδίου αυτού από ένα δημοκρατικό όργανο σαν την Εκκλησία του Δήμου και να φροντίσει για την εφαρμογή του».²⁷⁰ Και είναι πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η αυτοσυγκράτηση που επέδειξαν οι Αθηναίοι, η υπομονή και η ευθυγράμμισή τους, στην αρχική τουλάχιστον φάση του Πολέμου, με τη στρατηγική του Περικλή οφείλονται στην προσωπικότητά του και στα χαρίσματα που διέθετε ως παιδαγωγός.

²⁶⁷ Αθανάσιος Πλατιάς, *ό.π.*, σελ. 115.

²⁶⁸ Donald Kagan, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 430. John R. Hale, *ό.π.*, σελ. 223.

²⁶⁹ Αθανάσιος Πλατιάς, *ό.π.*, σελ. 107. John R. Hale, *ό.π.*, σελ. 223.

²⁷⁰ Donald Kagan, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ. 431.

ζ. Τα μέσα εφαρμογής της στρατηγικής του Περικλή

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι ο Περικλής έθεσε ως βάση της στρατηγικής του την ισοτιμία μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης. Είχε αντιληφθεί ότι η ισοτιμία αυτή θα εξασφαλιζόταν, αν η Αθήνα δεν προχωρούσε σε καμία απολύτως παραχώρηση. Γι' αυτό και απέρριψε χωρίς χρονοτριβή το μικρής σημασίας ζήτημα της ανάκλησης του Μεγαρικού ψηφίσματος που έθεσαν οι αντίπαλοι. Απέφυγε, δηλαδή, την πολιτική του κατευνασμού, γιατί γνώριζε ότι στην περίπτωση αυτή υπήρχε ο κίνδυνος να εκληφθεί ως αδυναμία από τους εχθρούς και να εγείρουν νέες απαιτήσεις. Άλλα βασικά στοιχεία του σχεδίου του ήταν η αποφυγή της περαιτέρω εξάπλωσης, και επομένως η αποφυγή επιβάρυνσης των οικονομικών της πόλης, η εκμετάλλευση των πλεονεκτημάτων της, η υπονόμηση της διεθνούς θέσης του αντιπάλου και η διαμόρφωση του εσωτερικού του περιβάλλοντος προς όφελος των Αθηνών.²⁷¹

Βεβαίως, ο Περικλής σχεδίασε τις κινήσεις του βασιζόμενος σε αντικειμενικά στοιχεία. Εκείνο που έλαβε υπόψη του ήταν η αριθμητική όσον αφορά τις αθηναϊκές και τις εχθρικές στρατιωτικές δυνάμεις. Οι Αθηναίοι στις αρχές του πολέμου μπορούσαν να παρατάξουν για μάχη 13.000 οπλίτες. Διέθεταν, επίσης, 16.000 άνδρες για τη φύλαξη των τειχών.²⁷² Αντίθετα, οι Πελοποννήσιοι, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, έκαναν την πρώτη τους εισβολή στην Αθήνα, το 431 π.Χ., με 60.000 άνδρες. Παρά την αμφισβήτηση του αριθμού αυτού, είναι αναντίρρητο ότι η δύναμή τους ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη εκείνης των Αθηναίων. Αρκεί να θυμηθούμε την άποψη του ίδιου του Περικλή, σύμφωνα με την οποία οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους θα μπορούσαν σε μία μάχη να αντιμετωπίσουν ενωμένους όλους τους υπόλοιπους Έλληνες. Όμως, το στρατηγικό σχέδιο του Περικλή στηριζόταν στις ναυτικές δυνάμεις που υπερερούσαν σημαντικά των σπαρτιατικών. Εκτός από τις δικές της τριακόσιες τριήρεις η Αθήνα μπορούσε να εξασφαλίσει από τους συμμαχικές της πόλεις, κυρίως από τη Λέσβο, τη Χίο και την Κέρκυρα, περισσότερα από εκατό πλοία, ενώ το σύνολο των πλοίων των Πελοποννησίων ήταν περίπου εκατό.

Εκτός τούτου ο Περικλής είχε στη διάθεσή του τα χρήματα που ήταν απαραίτητα για τη συντήρηση και αμοιβή των πληρωμάτων, ενώ οι Πελοποννήσιοι βρίσκονταν σε δυσχερή οικονομική θέση, στην οποία, όπως είδαμε, είχε αναφερθεί και ο βασιλιάς Αρχίδαμος στη συνέλευση των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους στη Σπάρτη.²⁷³ Στον υπολογισμό του οικονομικού κόστους ο Περικλής έλαβε υπόψη του την προμήθεια πλοίων, τη διάθεση έμπειρων ναυτικών για την επάνδρωσή τους και τη διάθεση, επίσης, πεζικού και χρημάτων που παρείχαν οι συμμαχικές πόλεις. Για όλα αυτά μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης στο 2.9 με έναν τρόπο που παραπέμπει στη ραψωδία Β

²⁷¹ Αθανάσιος Πλατιάς, *ό.π.*, σελ. 100.

²⁷² Σοφία Αλ. Σταμούλη, *ό.π.*, σελ. 205.

²⁷³ Για τους πόρους που είχαν στη διάθεσή τους για τη διεξαγωγή του πολέμου καθένας από τους αντιπάλους βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος, ό.π.*, σελ. 272 κ.ε..

της *Ιλιάδας* (*Κατάλογος Νεῶν*) και στην επιθεώρηση των δυνάμεων της περσικής αυτοκρατορίας πριν από τη Σαλαμίνα, όπως την παρουσιάζει ο Ηρόδοτος (7.61 κ.ε.).²⁷⁴

Εκτός από τους πόρους που πρόσφεραν οι συμμαχικές πόλεις, οι Αθηναίοι δημιούργησαν ένα οικονομικό απόθεμα και μια εφεδρική ναυτική δύναμη, που θα χρησιμοποιούνταν, αν έκτακτες ανάγκες το απαιτούσαν.²⁷⁵ Η μέριμνα αυτή για τη δημιουργία των εφεδρικών και ναυτικών αποθεμάτων μπορεί να αποδοθεί στη διορατικότητα του Περικλή και υποδηλώνει προφανώς ότι η Αθήνα προετοιμαζόταν για πόλεμο που θα διαρκούσε επί μακρόν. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην πλεονεκτική θέση που εξασφάλιζαν για την Αθήνα τα τείχη της, η ανοικοδόμηση των οποίων είχε αρχίσει μετά την αποχώρηση των Περσών. Η ανοικοδόμηση των τειχών, την οποία, όπως είδαμε στα προηγούμενα, είχε προσπαθήσει να παρεμποδίσει η Σπάρτη, επηρέασε σημαντικά τις σχέσεις των δύο πόλεων αλλά και τους όρους διεξαγωγής του πολέμου, αφού μετέτρεψε την Αθήνα σε νησί και στην ουσία ακύρωνε την υπεροχή που είχε η Σπάρτη στην ανάπτυξη πεζικών δυνάμεων.²⁷⁶

Αφού λοιπόν η οχύρωση της πόλης την καθιστούσε άτρωτη από ξηράς, παρά την υπεροχή του εχθρού, και παράλληλα το ναυτικό της θα διευκόλυνε τον ανεφοδιασμό της σε τρόφιμα, ο Περικλής με το σχέδιό του θέλησε να αποδυναμώσει τα κίνητρα που ώθησαν τη Σπάρτη να αναλάβει επιθετική δράση και να καταστήσει σαφή στον αντίπαλο την αποφασιστικότητα για συνέχιση του αγώνα, χωρίς να υπολογίζονται οι θυσίες.²⁷⁷

Η οικονομική αποδυνάμωση της Σπάρτης αποτελούσε έναν ακόμη στόχο του στρατηγικού σχεδίου του Περικλή, για την επιτυχία του οποίου, όπως ήταν φυσικό, χρησιμοποιήθηκε η μεγάλη υπεροχή των Αθηνών στη θάλασσα. Εκτός από τα πλήγματα που επέφερε το ναυτικό της στις παραθαλάσσιες πόλεις της Πελοποννήσου, δημιουργούσε προβλήματα στις εμπορικές τους δραστηριότητες. Η εκ των πραγμάτων, λοιπόν, στροφή τους στην αγροτική οικονομία δεν ήταν αρκετή, για να συναγωνιστούν την Αθήνα. Η τελευταία μάλιστα, εκμεταλλευόμενη την οικονομική της ευρωστία, θέλησε να αποδυναμώσει ακόμη περισσότερο τη Σπάρτη μέσω του εκφοβισμού των πραγματικών ή και των εν δυνάμει συμμάχων της. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται, δεκατρία χρόνια μετά τον

²⁷⁴ Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 466-467. Οι κατάλογοι αυτοί προσφέρουν μια ανάπαυλα και δείχνουν το μεγαλείο των αντιμαχόμενων δυνάμεων πριν από τη σύγκρουσή τους.

²⁷⁵ Θουκυδίδου, 2.24.1-2: *Επίσης αποφάσισαν να βάλουν στην άκρη χίλια τάλαντα από όσα φυλάγονταν στην Ακρόπολη και να μην τα ξοδεύουν, αλλά να αντιμετωπίζουν τις δαπάνες του πολέμου με τους υπόλοιπους πόρους...Μαζί με τα χρήματα αποφάσισαν να επιλέγουν και να διατηρούν χωριστά εκατό τριήρεις, τις καλύτερες κάθε χρόνο, με τους τριηράρχους τους, χωρίς να επιτρέπεται η χρησιμοποίηση καμιάς από αυτές για οποιονδήποτε άλλο σκοπό παρά μόνο, μαζί με τα χρήματα, για την αντιμετώπιση του ίδιου κινδύνου, εάν χρειαστεί.*

²⁷⁶ Αθανάσιος Πλατιάς, ό.π., σελ. 103. Την ιδέα για μετατροπή της Αθήνας σε νησί είχε αναφέρει ο Περικλής στον πρώτο του λόγο στην Εκκλησία του δήμου: *Εάν ήμασταν νησιώτες, ποιοί θα ήσαν πιο άτρωτοι από εμάς;* Βλ. Θουκυδίδου, 1.143.5.

²⁷⁷ Αθανάσιος Πλατιάς, ό.π., σελ. 107.

θάνατο του Περικλή, η εκστρατεία εναντίον της Μήλου.²⁷⁸ Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην ερώτηση των Μηλίων προς τους Αθηναίους «δεν θα δεχόσασταν, έτσι, να είμαστε ουδέτεροι, και φίλοι αντί για εχθροί σας, χωρίς να έχουμε συμμαχία με κανέναν από τους δύο;» οι Αθηναίοι απάντησαν «όχι, διότι η εχθρότητά σας δεν μας βλάπτει όσο η φιλία σας, η οποία στα μάτια των υπηκόων μας είναι ένδειξη αδυναμίας, ενώ το μίσος σας απόδειξη της δύναμής μας».²⁷⁹

Στα μέσα για την εφαρμογή της στρατηγικής του του Περικλή εντάσσεται και η προσπάθειά του να πείσει, όπως είδαμε και στα προηγούμενα, τη Σπάρτη ότι ο πόλεμος που αναλάμβανε εναντίον των Αθηνών δεν θα είχε κανένα αποτέλεσμα και θα απέβαινε μάταιος. Όσο και αν στην αρχή του πολέμου ήταν δύσκολο για τους Σπαρτιάτες να κατανοήσουν τη ματαιότητα του πολέμου, προϊόντος του χρόνου η διαπίστωση αυτή θα γινόταν όλο και περισσότερο απτή και θα δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για αλλαγή του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων και για την επικράτηση φιλειρηνικής ηγεσίας. Πράγματι, δέκα χρόνια μετά την έναρξη του πολέμου, ο βασιλιάς της Σπάρτης Πλειστοάναξ, που ήθελε να αποκτήσει δύναμη, ακολούθησε πολιτική ειρήνης.

η. Η στρατηγική του Περικλή κατά τους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς

Η πολιτική άποψη του Περικλή για την πλεονεκτική θέση στην οποία βρίσκονται οι κυρίαρχοι της θάλασσας έναντι εκείνων που είναι κυρίαρχοι στην ξηρά απαντάται και στην *Αθηναίων Πολιτεία* που αποδίδεται στον Ξενοφώντα και η συγγραφή της τοποθετείται στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου. Στο έργο παρατίθενται τα πλεονεκτήματα εκείνων που διαθέτουν ισχυρές ναυτικές δυνάμεις και εκείνων που υπερέχουν στην ξηρά: *τοῖς ἄρχουσι τῆς θαλάττης οἷόν τ' ἐστὶ ποιεῖν ἅπερ τοῖς τῆς γῆς ἐνίοτε, τέμνειν τὴν γῆν τῶν κρείττωνων. παραπλεῖν γὰρ ἔξεστιν ὅπου ἂν μηδεὶς ἢ πολέμιος ἢ ὅπου ἂν ὀλίγοι, ἐὰν δὲ προσίωσιν, ἀναβάντα ἀποπλεῖν: καὶ τοῦτο ποιῶν ἤττον ἀπορεῖ ἢ ὁ πεζῆ παραβοηθῶν. ἔπειτα δὲ τοῖς μὲν κατὰ θάλατταν ἄρχουσιν οἷόν τ' ἀποπλεῦσαι ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ὅπόσον βούλει πλοῦν, τοῖς δὲ κατὰ γῆν οὐχ οἷόν τε ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ἀπελθεῖν πολλῶν ἡμερῶν ὁδόν: βραδεῖαί τε γὰρ αἱ πορεῖαι καὶ σῖτον οὐχ οἷόν τε ἔχειν πολλοῦ χρόνου πεζῆ ἰόντα. καὶ τὸν μὲν πεζῆ ἰόντα δεῖ διὰ φιλίας ἰέναι ἢ νικᾶν μαχόμενον, τὸν δὲ πλέοντα, οὗ μὲν ἂν ἦ κρείττων, ἔξεστιν ἀποβῆναι, <οὗ δ' ἂν μὴ ἦ, μὴ ἀποβῆναι> ταύτη τῆς γῆς, ἀλλὰ παραπλεῦσαι, ἕως ἂν ἐπὶ φιλίαν χώραν ἀφίκηται ἢ ἐπὶ ἤττους αὐτοῦ.*²⁸⁰

Ανάμεσα στην πρώτη δημηγορία του Περικλή και στην *Αθηναίων Πολιτεία* υπάρχουν αρκετές ομοιότητες που αποδεικνύουν ότι ο Θουκυδίδης παρουσιάζει «τη θεωρία ακριβῶς έτσι όπως συνηθιζόταν να την εκθέτουν στην αρχή του

²⁷⁸ Αθανάσιος Πλατιάς, *ό.π.*, σελ. 110.

²⁷⁹ Θουκυδίδου, 5.94-95.

²⁸⁰ Ξενοφώντος, *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.4-5.

πολέμου, και όπως φυσικά την άκουγαν οι Αθηναίοι της εποχής». ²⁸¹ Όσα παραθέτει ως λεχθέντα από τον Περικλή μπορούν να εκληφθούν ως σύνοψη της σκέψης του ιστορικού σε ολόκληρο το Α' Βιβλίο. Ο Περικλής αναπτύσσει τα επιχειρήματά του με σκοπό να καταδείξει την ανάπτυξη της πόλης του σε βαθμό που την καθιστούσε απρόσβλητη από τους εχθρούς της. Το σχέδιο που προτείνει στους συμπολίτες του έχει ως βάση το εμπόριο και τον έλεγχο της θάλασσας, στοιχεία, δηλαδή, στα οποία είχε δώσει έμφαση και ο Θουκυδίδης στην Αρχαιολογία. Αλλά και η άποψη ότι ο πόλεμος επιβλήθηκε στην Αθήνα ταυτίζεται με την άποψη του Θουκυδίδα για τα αίτια που οδήγησαν τις δύο πόλεις στη σύγκρουση. ²⁸²

Η έκταση των κοινών θέσεων που προβάλλονται από τα δύο κείμενα γίνεται περισσότερο εμφανής, αν αντιπαραβάλλουμε συγκεκριμένα αποσπάσματά τους. Έτσι, ο Περικλής, αφού αναρωτηθεί «εἰ γὰρ ἤμεν νησιῶται, τίνες ἂν ἀληπτότεροι ἦσαν», θα επισημάνει στους συμπατριώτες του: «Πρέπει, ἔτσι, και τώρα να σκεφθούμε όσο γίνεται περισσότερο σαν νησιώτες και, εγκαταλείποντας την ύπαιθρο και τα σπίτια μας εκεί, να υπερασπιστούμε την κυριαρχία στη θάλασσα και την πόλη μας». ²⁸³

Η ίδια άποψη επανέρχεται στην ψευδοξενοφώντεια *Αθηναίων Πολιτεία*: ἐνός δὲ ἐνδεεῖς εἰσιν: εἰ γὰρ νῆσον οἰκοῦντες θαλασσοκράτορες ἦσαν Ἀθηναῖοι, ὑπῆρχεν ἂν αὐτοῖς ποιεῖν μὲν κακῶς, εἰ ἐβούλοντο, πάσχειν δὲ μηδέν, ἕως τῆς θαλάττης ἤρχον, μηδὲ τμηθῆναι τὴν ἑαυτῶν γῆν μηδὲ προσδέχεσθαι τοὺς πολεμίους: νῦν δὲ οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ πλούσιοι Ἀθηναίων ὑπέρχονται τοὺς πολεμίους μᾶλλον, ὁ δὲ δῆμος, ἄτε εὖ εἰδῶς ὅτι οὐδὲν τῶν σφῶν ἐμπρήσουσιν οὐδὲ τεμοῦσιν, ἀδεῶς ζῆ καὶ οὐχ ὑπερχόμενος αὐτούς. πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἑτέρου δέους ἀπηλλαγμένοι ἂν ἦσαν, εἰ νῆσον ᾤκουν, μηδέποτε προδοθῆναι τὴν πόλιν ὑπ' ὀλίγων μηδὲ πύλας ἀνοιχθῆναι μηδὲ πολεμίους ἐπεισεσεῖν: πῶς γὰρ νῆσον οἰκούντων ταῦτ' ἂν ἐγίγνετο; μηδ' αὐτὰ στασιάσαι τῶ δῆμῳ μηδέν, εἰ νῆσον ᾤκουν: νῦν μὲν γὰρ εἰ στασιάσαιεν, ἐλπίδα ἂν ἔχοντες ἐν τοῖς πολεμίοις στασιάσαιεν, ὡς κατὰ γῆν ἐπαξόμενοι: εἰ δὲ νῆσον ᾤκουν, καὶ ταῦτ' ἂν ἀδεῶς εἶχεν αὐτοῖς. ἐπειδὴ οὖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἔτυχον οἰκήσαντες νῆσον, νῦν τάδε ποιοῦσι: τὴν μὲν οὐσίαν ταῖς νήσοις παρατίθενται, πιστεύοντες τῇ ἀρχῇ τῇ κατὰ θάλατταν, τὴν δὲ Ἀττικὴν γῆν περιορῶσι τεμνομένην, γιγνώσκοντες ὅτι εἰ αὐτὴν ἐλεήσουσιν, ἑτέρων ἀγαθῶν μειζόνων στέρησονται. (2.14-16).

Αλλά και ο Πλούταρχος αποδίδει στον Περικλή την άποψη την οποία διατύπωσε στην προσπάθειά του να πείσει τους Αθηναίους ότι δεν έπρεπε να δώσουν μάχη στη στεριά, ακόμη και στην περίπτωση που οι Πελοποννήσιοι

²⁸¹ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 164.

²⁸² John H. Finley, ό.π., σσ. 147-148.

²⁸³ Θουκυδίδου, 1.143.5. Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί είναι σε ποιο βαθμό υλοποιήθηκε η εισήγηση του Περικλή για εκκένωση της Αττικής. Αν ληφθεί υπόψη το χωρίο, σύμφωνα με το οποίο οι Σπαρτιάτες, όταν με επικεφαλής τον Αρχίδαμο εισέβαλαν στην Αττική και προέβαιναν σε καταστροφές στην Ελευσίνα και το Θριάσιο πεδίο, έτρεψαν σε φυγή Αθηναίους ιππείς, κοντά στους Ρεΐτους (2.22.2), το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η στρατηγική του Περικλή δεν ήταν τελείως παθητική. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 501-502.

ληλατούσαν την γη της Αττικής, γιατί «δένδρα μὲν τμηθέντα καὶ κοπέντα φύεται ταχέως, ἀνδρῶν δὲ διαφθαρέντων αὐθις τυχεῖν οὐ ῥάδιόν ἐστι».²⁸⁴ Πρόκειται, δηλαδή, για την άποψη που αναφέρει και ο Θουκυδίδης στο 1.143.5: *τήν τε ὀλόφυρσιν μὴ οἰκιῶν καὶ γῆς ποιεῖσθαι, ἀλλὰ τῶν σωμάτων· οὐ γὰρ τάδε τοὺς ἀνδρας, ἀλλ' οἱ ἀνδρες ταῦτα κτῶνται.*

Οι παραπάνω παραλληλισμοί μεταξύ της πρώτης δημηγορίας του Περικλή, της ψευδοξενοφώντειας *Αθηναίων Πολιτείας* και του Περικλή του Πλουτάρχου αποδεικνύουν ότι έχουν πολλές ομοιότητες που είναι απίθανο να αποδοθούν σε απλή σύμπτωση. Εκείνο που προκύπτει ως συμπέρασμα, που αποδέχεται και η Romilli, είναι ότι ανάμεσα στον Θουκυδίδη και κάποια άλλη πηγή υπάρχει κάποια αλληλεπίδραση και ότι οι ομοιότητες των κειμένων αντανακλούν όσα πραγματικά υποστήριξε ο Περικλής.²⁸⁵

θ. Οι ανησυχίες του Περικλή επιβεβαιώνονται

Ο Περικλής είχε κλείσει την πρώτη δημηγορία του με την επισήμανση ότι είχε περισσότερο φόβο όχι τόσο για τα σχέδια των εχθρών όσο για τα λάθη που πιθανόν να διαπραξουν οι συμπολίτες του. Η χαρακτηριστική του φράση «περισσότερο φοβάμαι τα δικά μας λάθη παρά τα σχέδια των εχθρών μας»²⁸⁶ αποδείχθηκε προφητική, πριν παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα από την πρώτη εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική.

Η εισβολή αυτή υπό την ηγεσία του βασιλιά Αρχίδαμου, όπως σημειώθηκε και στα προηγούμενα, έγινε κατά τρόπο χαλαρό. Αντί να ακολουθήσει τη συντομότερη οδό, να περάσει, δηλαδή, τα Μέγαρα, να φθάσει στην Ελευσίνα και μέσω αυτής στην Αθήνα, στράφηκε στην Οινόη, στα σύνορα με τη Βοιωτία, χωρίς να συντρέχει κάποιος σοβαρός λόγος στρατιωτικού ενδιαφέροντος. Και επειδή οι Αθηναίοι δεν αντέδρασαν καθόλου, ο Αρχίδαμος εγκατέλειψε την πολιορκία της Οινόης και, αφού ήλθε στην Ελευσίνα, άρχισε να καταστρέφει τα χωράφια.²⁸⁷ Όμως, η παθητική στάση των Αθηναίων, η παραμονή τους εντός των τειχών, η αποφυγή να δώσουν μάχη κατά μέτωπο και η ευθυγράμμισή τους με τις συμβουλές του Περικλή, ανάγκασαν τους Σπαρτιάτες να κατευθυνθούν ανατολικά και, αφού έφθασαν στον δήμο Αχαρνών, άρχισαν τις λεηλασίες και τις καταστροφές.²⁸⁸

²⁸⁴ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 33.5.

²⁸⁵ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 165.

²⁸⁶ Θουκυδίδου, 1.144.1. Πβλ. την άποψη που διατυπώνουν οι Κορίνθιοι στη συνέλευση των Λακεδαιμονίων: *ἐπιστάμενοι καὶ τὸν βάρβαρον αὐτὸν περὶ αὐτῶ τὰ πλείω σφαλέντα* (1.69.5). Επίσης, την άποψη του Αρχίδαμου στην ίδια συνέλευση: *καὶ οὐκ ἐξ ἐκείνων ὡς ἀμαρτησομένων ἔχειν δεῖ τὰς ἐλπίδας, ἀλλ' ὡς ἡμῶν αὐτῶν ἀσφαλῶς προνοουμένων* (1.84.4). Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 301, 320 και 445.

²⁸⁷ Η Ελευσίνα κατείχε πολύ σημαντική στρατιωτική θέση σε περίπτωση επίθεσης, αλλά και για αμυντικούς σκοπούς, αφού μέσω αυτής μπορούσε να ασκηθεί έλεγχος της κύριας στρατιωτικής οδού προς και από την Πελοπόννησο (καθώς και μιας κύριας οδού προς και από τη Βοιωτία). Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 497.

²⁸⁸ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 33.4.

Η στρατηγική που πρότεινε ο Περικλής είχε αρχίσει να μπαίνει σε εφαρμογή, αν και η αξιολόγηση μερικών ειδικών ζητημάτων μπορεί να δημιουργήσει ενστάσεις ως προς το χαρακτηρισμό της ως παθητικής. Τέτοια ειδικά ζητήματα δημιουργούνται από άλλα σημεία της Ιστορίας του Θουκυδίδη, που μας πληροφορούν ότι ο Περικλής, με αιφνιδιαστικές επιδρομές του ιππικού, έκανε ό,τι μπορούσε για να περιορίσει τις καταστροφές που προκαλούσαν οι λεηλασίες των Πελοποννησιακών στρατευμάτων. Έτσι, στο 2.19.2 συναντούμε τον Αρχίδαμο να ρημάζει με τα στρατεύματά του την Ελευσίνα και το Θριάσιο, αλλά και να προβαίνει σε «τροπήν τινα τῶν Ἀθηναίων ἰππέων περὶ τοὺς Ρεΐτους». Στο 2.22.2 αναφέρεται ότι ο Περικλής έστελνε διαρκώς αποσπάσματα ιππικού, για να παρεμποδίσουν τις καταστροφές των κτημάτων από τους εχθρούς. Αναφέρεται μάλιστα και ένα επεισόδιο μιας ἴλης αθηναϊκού ιππικού και του ιππικού των Βοιωτῶν, στα Φρύγια, στο οποίο οι Αθηναῖοι ἰππεῖς αντιστάθηκαν και τράπηκαν σε φυγή, όταν οι Βοιωτοὶ ἔλαβαν ενισχύσεις. Επίσης, στο 3.1.3 συναντούμε εκ νέου τον Αρχίδαμο να κάνει νέα εισβολή στη Αττική, αλλά παράλληλα «καὶ προσβολαὶ, ὥσπερ εἰώθεσαν, ἐγίγνοντο τῶν Ἀθηναίων ἰππέων ὄπη παρείκοι, καὶ τὸν πλεῖστον ὄμιλον τῶν ψιλῶν εἶργον τὸ μὴ προεξιόντας τῶν ὄπλων τὰ ἐγγὺς τῆς πόλεως κακουργεῖν».

Οι επιδρομές του ιππικού, ὅμως, δεν φαίνεται να αποτελοῦν παρέκκλιση ἀπὸ τη στρατηγική του Περικλή και μπορούμε να υποθέσουμε ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος για τὸν ὁποῖο γίνονται. Ἄλλωστε, παραμένουν αναποτελεσματικές και, επομένως, δεν ξεχωρίζουν στην πολεμική αφήγηση.²⁸⁹ Οι σπαρτιατικές κινήσεις, λοιπόν, ἐντὸς της Αττικής δεν ανακόπτονται και ὅταν οι Αθηναῖοι πληροφορήθηκαν ὅτι οι Σπαρτιάτες κινούνται πρὸς τὴν Αθήνα, ἀρχισαν να εγκαταλείπουν τὴν ὑπαιθρο, ὅπως προέβλεπε τὸ σχέδιο του Περικλή. «Δυσφοροῦσαν ἔτσι πολὺ και τὸ ἔφεραν βαρέως που ἀφηναν τὰ σπίτια τους και τὰ ιερά, τὰ ὁποῖα ἦσαν δικά τους ἀνέκαθεν, πατροπαράδοτη κληρονομιά κατὰ τὸ παλαιὸ πολίτευμα, και που θα ἄλλαζαν τρόπο ζωῆς, και καθένας τους αἰσθανόταν πως πραγματικά ἀφηνε τὸν τόπο του».²⁹⁰ Συγκεντρώθηκαν, λοιπόν, στα τείχη τῆς πόλης, κατέλαβαν ἀκόμη και τὰ ιερά των θεῶν, τους πρόποδες τῆς Ακρόπολης και ὁ συνωστισμὸς τους διαμόρφωσε μια πολὺ δύσκολη κατάσταση.

Οι καταστροφές, ὅμως, των Πελοποννησίων στις Αχαρνές, συντέλεσαν στην ἀλλαγὴ του κλίματος στην Αθήνα. Οι γνώμες τους διχάσθηκαν και δεν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι που ἠθελαν να δώσουν μάχη. Γενικά, στην πόλη επικράτησε μεγάλη σύγχυση και ἡ οργή ἐναντίον του Περικλή ἔπαιρνε ὅλο και μεγαλύτερες διαστάσεις. Ἀν και ὁ Περικλής τους εἶχε προετοιμάσει για τις ἐξελίξεις, ἀν και εἶχαν ἀποδεχθεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ αποτελοῦσαν μέρος του στρατηγικοῦ σχεδίου του,

²⁸⁹ Στην κλασική ἐποχὴ, δεν γινόταν ευρύτερη χρῆση του ιππικού, γιατί οι ἰππεῖς θεωροῦνταν μερικές φορές ὑποπτοὶ για υποστήριξη πρὸς τους ὀλιγαρχικούς. Στον Ξενοφῶντα (Ἑλληνικά, 3.1.4) ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία ὅτι οι ἰππεῖς ἐκτέθηκαν λόγω του ρόλου τους κατὰ τὴν περίοδο των Τριάκοντα Τυράννων. Στη Σικελία, ὅμως, ἡ Αθήνα παρέταξε 650 ἰππεῖς. Βλ. σχετικά σχόλια, Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὁ.π., σελ. 444, 501-502, 629-630.

²⁹⁰ Θουκυδίδου, 2.16.2. Claude Mossé, *Αθήνα*, ὁ.π., σελ. 81.

μπροστά στις καταστροφές που έβλεπαν να προκαλούν οι Σπαρτιάτες άλλαξαν στάση και έδειχναν ότι είχαν ξεχάσει τα λόγια και τις συμβουλές του Περικλή.²⁹¹ Τον κατηγορούσαν «ὅτι στρατηγὸς ὧν οὐκ ἐπεξάγοι, αἰτίον τε σφίσιν ἐνόμιζον πάντων ὧν ἔπασχον».²⁹² Ενδεικτικά του κλίματος που είχε διαμορφωθεί εναντίον του Περικλή είναι όσα του καταλόγιζε ο κωμικός ποιητής Έρμιππος στην κωμωδία του *Μοῖραι*, που ανέβηκε μάλλον την άνοιξη του 430 π.Χ.: *Βασιλιά των σατύρων, γιατί τέλος πάντων δε θέλεις/ να κρατήσεις το δόρυ, μόνο βγάζεις λόγους/ τρομερούς για τον πόλεμο, ενώ στο βάθος/ έχεις την ψυχή του Τέλητα;/ Τώρα όμως που ακούς ν'ακονίζουν το μαχαίρι/ πάνω σε σκληρή πέτρα, τρέμουν τα δόντια σου,/ γιατί σε δάγκασε ο φλογερός ο Κλέων!*.²⁹³

Οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί για τον Περικλή έλαβαν μεγάλη έκταση ανάμεσα στους εχθρούς του. Ο πιο φανατικός, ήταν ο Κλέων, για τον οποίο ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι ασκούσε μεγάλη επιρροή στο δήμο και τον παρουσιάζει ως τον «βιαιότατο τῶν πολιτῶν - 3.36.6».²⁹⁴ Όμως, παρά τις επιθέσεις που δεχόταν, ο Περικλής παρέμεινε ο σημαντικότερος Αθηναίος της εποχής εκείνης και ο ικανότερος όλων στα έργα και στα λόγια.²⁹⁵ Είχε κατακτήσει τη θέση αυτή όχι μόνο με τη σοφία και τη ρητορική του δεινότητα, αλλά και με τον πατριωτισμό και την τιμιότητά του. Είχε επιλέξει με ιδιαίτερη προσοχή τους συνεργάτες του και περιοριζόταν από έναν κύκλο στρατιωτικών, πολιτικών και διοικητικών στελεχών που μοιράζονταν μαζί τους κοινές απόψεις. Η υποστήριξη που του παρείχαν οι άνθρωποι αυτοί τον βοήθησαν να αντισταθεί στην κριτική που δεχόταν και να συγκρατήσει πολλούς Αθηναίους.²⁹⁶

Αν και η οργή του λαού γινόταν όλο και μεγαλύτερη, ο Περικλής δεν

²⁹¹ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 33.5-7.

²⁹² Θουκυδίδου, 2.21.2-3. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 500. Η έκταση με την οποία αναλύονται οι αρνητικές συνέπειες από την οχύρωση όλου του πληθυσμού των Αθηνών πίσω από τα τείχη ερμηνεύθηκε και ως μη επιδοκιμασία της απόφασης του Περικλή από τον Θουκυδίδη. Η επιμονή του ιστορικού να δείξει τις συνέπειες που είχε ο συνωστισμός του πληθυσμού φανερώνει ότι θεωρούσε το μέτρο συζητήσιμο ως προς την ορθότητά του. Βλ. σχετικά John B. Bury, ό.π., σελ. 115. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σελ. 253.

²⁹³ Βλ. Πλουτάρχου *Περικλής*, 33.8. Στην Εκκλησία του δήμου, στην οποία ο Περικλής έκανε την πρώτη δημηγορία του, ίσως ένας από τους ανώνυμους ομιλητές που παραλείπονται να ήταν ο Κρέων. Από αυτό φαίνεται ότι η πολιτική σταδιοδρομία του Κλέωνα άρχισε νωρίτερα απ' ό,τι υπέθετε η έρευνα έως πρόσφατα, με βάση την καθυστερημένη εμφάνισή του στο έργο του Θουκυδίδη. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 500.

²⁹⁴ Ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* (28.3) αναφέρει χαρακτηριστικά: *ὃς δοκεῖ μάλιστα διαφθεῖραι τὸν δῆμον ταῖς ὀρμαῖς, καὶ πρῶτος ἐπὶ τοῦ βήματος ἀνέκραγε καὶ ἐλοιδορήσατο, καὶ περιζωσάμενος ἐδημηγόρησε, τῶν ἄλλων ἐν κόσμῳ λεγόντων.* Cristopher Carey, ό.π., σελ. 95.

²⁹⁵ Στο 1.139.4 ο Θουκυδίδης θα παρουσιάσει και πάλι τον Περικλή: «καὶ παρελθὼν Περικλῆς ὁ Ξανθίππου, ἀνὴρ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον πρῶτος Αθηναίων, λέγειν τε καὶ πράσσειν δυνατώτατος, παρῆνει τοιάδε». Για την περιγραφή ενός ηγέτη υπάρχουν προηγούμενα στον Όμηρο, όπως στην *Ιλιάδα*, I 443 (*μύθων τε ῥητῆρ' ἔμειναι πρηκτῆρα τε ἔργων / και ρήτορα λόγων και εκτελεστή πράξεων*). Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 439-440.

²⁹⁶ Donald Kagan, *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, μτφρ. Νικόλας Πηλαβάκης, Ωκεανίδα, Αθήνα 2004, σσ. 122-123.

συγκαλούσε την Εκκλησία του δήμου,²⁹⁷ γιατί φοβόταν ότι το πάθος θα υπερίσχυε της λογικής και θα λαμβάνονταν εσφαλμένες αποφάσεις. Δεν κάμφθηκε ούτε από τις πιέσεις που δέχθηκε ακόμη και από πολλούς φίλους του που του πρότειναν να πολεμήσει. Παρέμεινε σταθερός στην πολιτική που είχε χαράξει και κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να εμποδίσει τους συμπολίτες του και να τους πείσει ότι δεν έπρεπε να εγκαταλείψουν τη στρατηγική του. Είναι πολύ χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο Πλούταρχος για τον τρόπο με τον οποίο ο Περικλής αντιμετώπιζε την κατάσταση: «...δεν καλούσε το λαό στις συνελεύσεις, γιατί φοβόταν πως οι δημαγωγοί θα τον εξανάγκαζαν να αποφασίσει ό,τι δεν ήθελε· ήταν ο Περικλής τότε σαν τον καπετάνιο πλοίου, που, όταν πέφτει αέρας αντίθετος στο πέλαγος, τα ταχτοποιεί όλα και τα συντονίζει σύμφωνα με τη ναυτική του γνώση, αγνοώντας τα κλάματα και τα παρακάλια των επιβατών, που είναι βουτηγμένοι στον ίλιγγο και το φόβο· έτσι κι εκείνος αρμάτωσε την πόλη από όλες τις μεριές και ασφάλισε όλα τα φυλάκια, δουλεύοντας μόνο με βάση τις δικές του αποφάσεις, δίνοντας λίγη προσοχή σε κείνους που γόγγιζαν κι αγαναχτούσαν. Κι ως ήταν η αντίδραση μεγάλη: πολλοί φίλοι έρχονταν και τον έβρισκαν και τον παρακαλούσαν, πολλοί εχθροί τον απειλούσαν και του εκτόξευαν κατηγορίες, και σε παρέες οι πολίτες τραγουδούσαν, για να τον μειώσουν, χλευαστικά τραγούδια, όπου σάρκαζαν τη στρατηγία του, πως ήταν άνανδρος και πρόδινε τη δημόσια ασφάλεια στους εχθρούς».²⁹⁸

Εκείνο που βοήθησε σημαντικά τον Περικλή στη δύσκολη αυτή φάση, για να αντιμετωπίσει τη δομική κριτική του σχεδίου του και να ελέγξει την οργή των συμπολιτών του, ήταν ο χαρακτήρας του στρατηγικού αξιώματος, η συγκέντρωση, δηλαδή, στο ίδιο πρόσωπο της πολιτικής και της στρατιωτικής εξουσίας.²⁹⁹ Οπλισμένος με τις δύο εξουσίες ο Περικλής ανέστειλε τις πολιτικές συζητήσεις. Ο λαός ήταν επιφορτισμένος με τη φρούρηση των τειχών. Η συμμετοχή του στην Εκκλησία του δήμου θα εξέθετε την πόλη σε κινδύνους, αφού θα έμενε ανυπεράσπιστα. Η απουσία του πάλι σε περίπτωση σύγκλησης της Εκκλησίας θα αφαιρούσε από την τελευταία τον αντιπροσωπευτικό της χαρακτήρα. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, η Εκκλησία δεν μπορούσε να λειτουργήσει και κανένας άρχοντας δεν ήταν διατεθειμένος να λειτουργήσει κατά παρέκκλιση των υποδείξεων του Περικλή. Εξάλλου, οι υπόλοιποι στρατηγοί ήταν συνεργάτες του και πρέπει να θεωρηθεί σίγουρο ότι είχαν ταχθεί με τις

²⁹⁷ Η στάση αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως επίδειξη ισχύος. Ο Θουκυδίδης, όμως, στο 4. 118.14, αναφέρει ότι οι στρατηγοί είχαν τη δυνατότητα να συγκαλούν και ίσως να αποτρέπουν τη σύγκληση της Εκκλησίας του δήμου (ἐκκλησίαν δὲ ποιήσαντας τοὺς στρατηγούς καὶ τοὺς πρυτάνεις πρῶτον περὶ τῆς εἰρήνης βουλευσασθαι Ἀθηναίους καθ' ὅτι ἂν ἐσίη ἡ πρεσβεία περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ πολέμου. Σπείσασθαι δὲ αὐτίκα μάλα τὰς πρεσβείας ἐν τῷ δήμῳ τὰς παρούσας ἢ μὴν ἐμμενεῖν ἐν ταῖς σπονδαῖς τὸν ἐνιαυτόν). Ίσως αυτό να ίσχυε μόνο στις έκτακτες συνθήκες του Πελοποννησιακού πολέμου. Βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σελ. 254. Πλουτάρχου, *Περικλής*, 33.6.

²⁹⁸ Πλουτάρχου *Περικλής*, 33.6-8.

²⁹⁹ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 439.

δικές του απόψεις.

Με την αποφυγή της σύγκρουσης στη στεριά ο Περικλής πίστευε ότι η Σπάρτη θα άλλαζε τακτική και ότι σύντομα θα επικρατούσαν φιλειρηνικές απόψεις. Οι υπολογισμοί του δεν ήταν καθόλου ανεδαφικοί, αν μάλιστα θυμηθούμε ότι και ο Αρχίδαμος είχε προσπαθήσει να πείσει τους Σπαρτιάτες ότι η απόφασή τους για κήρυξη πολέμου δεν ήταν σωστή. Αν στην αποφυγή από τους Αθηναίους να συγκρουστούν στη στεριά προσθέσουμε το γεγονός ότι και οι κινήσεις του ναυτικού τους ήταν ασήμαντες και χωρίς ουσιαστικές συνέπειες για τον εχθρό, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα το σχέδιο του Περικλή. Μπορούμε να κατανοήσουμε, δηλαδή, πως ο απώτερος στόχος του ήταν να αποδείξει στους Σπαρτιάτες ότι οι εκτιμήσεις του βασιλιά τους ήταν ορθές.

Όμως, οι προβλέψεις του Περικλή για αλλαγή τακτικής των Σπαρτιατών στο θέμα του πολέμου δεν επιβεβαιώθηκαν και για τον λόγο αυτό άρχισαν τα προβλήματα. Οι Αθηναίοι έβλεπαν με απογοήτευση και συνάμα αγανάκτηση να καταστρέφεται η γη τους, να γκρεμίζονται τα σπίτια τους και να χάνουν τα προϊόντα τους. Όλα αυτά είχαν μεγάλο οικονομικό κόστος, αφού ήταν αναγκασμένοι να εισάγουν τρόφιμα. Και ενώ η Αθήνα βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση και υφίστατο τις αρνητικές συνέπειες του πολέμου, η Σπάρτη παρέμεινε αλώβητη. Οι επιθέσεις των Αθηναίων στην Πελοπόννησο δεν προκαλούσαν μεγάλες φθορές. Η μόνη από τις συμμαχικές πόλεις της Σπάρτης που είχε υποστεί μεγάλα πλήγματα ήταν τα Μέγαρα, χωρίς όμως να δείχνουν σημεία κάμψης και να επιζητούν ειρήνη.

Η κατάσταση για την Αθήνα εξελισσόταν πολύ αρνητικά. Οι μέχρι τότε νίκες της ήταν χωρίς μεγάλη σημασία, τα χρήματα που ξοδεύτηκαν πολλά και ο χρόνος που διατέθηκε μεγάλος. Από την άλλη πλευρά οι Πελοποννήσιοι επέμειναν στη συνέχιση του πολέμου και την επόμενη άνοιξη εισέβαλαν εκ νέου στην Αττική και προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές. Υπό τις συνθήκες αυτές και ενώ το πρώτο έτος του πολέμου εξέπνεε, η κριτική κατά της στρατηγικής του Περικλή συνεχιζόταν και έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις.

Ενώπιον του δυσμενούς κλίματος που είχε διαμορφωθεί αποφάσισε να δράσει. *«Θέλοντας να βρει κάποια διέξοδο και μαζί να προκαλέσει και κάποια ενόχληση στους εχθρούς, ετοίμασε εκατόν πενήντα πλοία με πολλούς και ικανούς οπλίτες και ιππείς και σκόπευε να αφήσει το στόλο να κινήσει, ενώ στο λαό είχαν αναπτρωθεί οι ελπίδες κι οι εχθροί έβλεπαν με όχι λίγο φόβο μια τέτοια ετοιμασία».*³⁰⁰ Όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, οι Αθηναίοι έφθασαν στην Επίδαυρο και κατέστρεψαν το μεγαλύτερο μέρος του εδάφους της. Αν και προσπάθησαν να κυριεύσουν την πόλη, δεν τα κατάφεραν και αναχώρησαν με σκοπό να προκαλέσουν καταστροφές στην Τροιζηνία, τους Αλιείς και την Ερμιονίδα. Κατόπιν κατευθύνθηκαν στις Πρασιές, πόλη της Λακωνικής, την οποία κατέστρεψαν και λεηλάτησαν.³⁰¹

³⁰⁰ Πλουτάρχου *Περικλής*, 35.1.

³⁰¹ Θουκυδίδου, 2.56.4-6. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 163.

Η εκστρατεία του Περικλή στην Επίδαυρο και τις παραθαλάσσιες πόλεις της Πελοποννήσου δεν αποτελεί αλλαγή της στρατηγικής του. Αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων να την επιχειρήσει αφενός για να καταφέρει ένα ισχυρό κτύπημα στους Πελοποννησίους και αφετέρου να αμβλύνει το αρνητικό κλίμα που επικρατούσε στην Αθήνα. Ενώ όμως ο Περικλής ετοίμαζε την εκστρατεία στην Πελοπόννησο, ο Αρχίδαμος με τον στρατό του εισέβαλε στην Αττική και συνέχισε τις λεηλασίες κατά τρόπο πολύ σφοδρότερο απ' ό,τι κατά τις προηγούμενες εισβολές. Οι ελπίδες για αποφυγή του πολέμου και ειρηνική διευθέτηση των διαφορών είχαν διαψευστεί και για τις δύο πλευρές και γι' αυτό τώρα οι επιχειρήσεις τους πήραν αγριότερη μορφή.

Στο μεταξύ, στην Αθήνα ξέσπασε ο φοβερός λοιμός³⁰² που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο του ενός τρίτου του πληθυσμού. Η θέση του Περικλή έγινε ακόμη δυσχερέστερη, αφού τώρα, εκτός των ευθυνών που του απέδιδαν για τη συνέχιση του πολέμου, τον θεωρούσαν υπεύθυνο και για τον λοιμό που έπληξε την πόλη. Δεν έλειψαν στη φάση αυτή συζητήσεις που απέδιδαν τον λοιμό σε περιφρόνηση παλαιών χρησμών και θεϊκών μηνυμάτων και δεν ήταν λίγοι εκείνοι που θυμήθηκαν ότι οι Σπαρτιάτες είχαν ζητήσει να εξαγνιστούν από το Κυλώνειο άγος και θεωρούσαν υπαίτιο της δυστυχίας τους το γένος των Αλκμεωνιδών από το οποίο καταγόταν και ο Περικλής. Άλλοι πάλι υποστήριζαν ότι ο λοιμός οφειλόταν στις δύσκολες και ασφυκτικές συνθήκες διαβίωσης που είχαν δημιουργηθεί εξαιτίας του συνωστισμού των Αθηναίων στα τείχη, τις οποίες επέτεινε η αποπνικτική ζέση του καλοκαιριού.³⁰³

ι. Ο τελευταίος λόγος του Περικλή

Όσα ειπώθηκαν από τον Περικλή στον πρώτο λόγο, ακόμη και αν δεχθούμε ότι ένα μέρος τους αποτελεί επινόηση του ιστορικού, απηχούν επιχειρήματα του Περικλή. Επομένως, όποιες επιφυλάξεις και αν διατυπωθούν σχετικά με το περιεχόμενό του, εκείνο που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι, σε γενικές γραμμές, αυτό δεν απομακρύνεται από τη γραμμή που είχε χαράξει ο μεγάλος πολιτικός. Άλλωστε, ο Θουκυδίδης εγκρίνει το στρατηγικό

³⁰² Πλουτάρχου, *Περικλής*, 34.5.

³⁰³ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 34.5. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 165. Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σελ. 83. Η περιγραφή του λοιμού από τον Θουκυδίδη είναι επιστημονική και έχει ως βάση την παρατήρηση ασθενών και την εμπειρία του ίδιου του Θουκυδίδη, ο οποίος προσβλήθηκε από τον λοιμό. Από την περιγραφή προκύπτει η εξοικείωση του Θουκυδίδη με ιατρικούς όρους. Υπενθυμίζεται ότι στην εποχή του οι σοφιστές γράφουν πραγματείες με καθορισμένο θέμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ορισμένα γεγονότα, που αποδεικνύουν την υποχώρηση των νομίμων σε καιρό ειρήνης, ο Θουκυδίδης τα περιγράφει διεξοδικά, ενώ άλλα γεγονότα, ίσης σημασίας για τον πόλεμο, τα παρουσιάζει συνοπτικά. Η δυσαναλογία αυτή στην περιγραφή των γεγονότων πηγάζει ίσως από την αντίληψη του Θουκυδίδη ότι ο πόλεμος είναι μια παθολογική κατάσταση της κοινωνίας και η περιγραφή της οδηγεί στη διάγνωση των συνεπειών του πολέμου. Βλ. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 65. Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 156. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 555. Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σελ. 82.

σχέδιο και τις απόψεις του Περικλή. Το δηλώνει απερίφραστα στο 2.65.7 επισημαίνοντας ότι οι υπολογισμοί του Περικλή ήταν σωστοί, οι προβλέψεις του επιτυχείς, η εκτίμησή του για τη δύναμη της πόλης ακριβής και η τακτική του ορθή. Ενώ όμως *ὁ μὲν γὰρ ἡσυχάζοντάς τε καὶ τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας καὶ ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μὴδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας ἔφη περιέσεσθαι*, εκείνοι ἐπράξαν τα εντελῶς αντίθετα.

Με βάση τη συλλογιστική και τις αντιστοιχίες κοινών εκφραστικών στοιχείων μεταξύ των αναλύσεων του Θουκυδίδη και των λόγων του Περικλή υποστηρίζεται ότι η δεύτερη δημηγορία επαναλαμβάνει λεπτομερέστερα τις ίδιες περίπου ιδέες που ανέφερε και στον πρώτο λόγο του. Περιέχει τις ίδιες σκέψεις, αλλά με διεισδυτικότερη ανάλυση. Στον πρώτο λόγο ο Περικλής συμβουλεύει τους Αθηναίους να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο της Αττικής, υπενθυμίζει τη δύναμή τους, παρουσιάζει τη θεωρία του στρατηγικού του σχεδίου. Στον δεύτερο εξηγεί γιατί τα σπίτια και τα χωράφια δεν έχουν σημασία,³⁰⁴ που οφείλει τη δύναμή της η Αθήνα και αναλύει τους παράγοντες στους οποίους εδράζεται η θεωρία του στρατηγικού του σχεδίου.³⁰⁵

Γι' αυτό ο δεύτερος λόγος πρέπει να συνδυαστεί με τον πρώτο, αφού ο Επιτάφιος είναι περισσότερο ανεξάρτητος. Όπως παρατηρεί η Romilly, *«αν και η κατάσταση της δημόσιας απελπισίας επέτρεπε, και ίσως να απαιτούσε να δικαιολογήσει ο Περικλής την πολιτική του, και να επαναληφθούν τα ίδια θέματα, ο Θουκυδίδης, αντίθετα, δεν ήταν καθόλου υποχρεωμένος να αναπαραγάγει έναν λόγο, του οποίου η πρακτική σημασία δεν αρκούσε για να δικαιολογήσει την παρουσία του. Εντούτοις στο πλαίσιο μιας συζήτησης, αμέσως πριν από το εγκώμιο του Β, 65, σχεδόν σαν την πολιτική διαθήκη του Περικλή, δίνει την εντύπωση ότι θέλησε ειδικά να ελκύσει την προσοχή των αναγνωστών του σε ορισμένα σημεία της σκέψης του πολιτικού, που τα εξετάζει αυτά καθ'αυτά»*.³⁰⁶

Στην πρώτη από τις δύο ενότητες³⁰⁷ στις οποίες χωρίζεται ο δεύτερος λόγος, ο Περικλής δικαιολογεί τις επιλογές του. Απαριθμεί τις αρετές του ως ηγέτη και δηλώνει ότι είναι ικανός να αντιλαμβάνεται *«τὰ δέοντα»*³⁰⁸ και

³⁰⁴ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 34.5.

³⁰⁵ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 173.

³⁰⁶ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 168.

³⁰⁷ Θουκυδίδου, 2.60-61.

³⁰⁸ Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 186. Τα σημεία στα οποία ο Θουκυδίδης αναφέρεται στα *«δέοντα»* απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή στην προσπάθεια προσδιορισμού της σημασίας της φράσης. Έτσι, στο 1.70.8 οι Κορίνθιοι λένε για τους Αθηναίους: *«καὶ μήτε ἐορτὴν ἄλλο τι ἡγεῖσθαι ἢ τὸ τὰ δέοντα πράξαι»*, οι Αθηναίοι, δηλαδή, είναι δραστήριοι πολίτες και γιορτή γι'αυτούς είναι να πράττουν ό,τι χρειάζεται η πατρίδα τους. Ο Θεμιστοκλής στο 2.60.3, *«κράτιστος δὴ οὗτος αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα ἐγένετο»* παρουσιάζεται ως πολύ ικανός να βρίσκει τις πολιτικές λύσεις που απαιτούσαν οι περιστάσεις. Ο Περικλής στο 2.43.1 συμβουλεύει τους πολίτες να έχουν στο νου τους *«ὅτι τολμῶντες καὶ γινώσκοντες τὰ δέοντα...ἄνδρες αὐτὰ ἐκτήσαντο»*, ότι, δηλαδή, ἄνδρες που ήταν τολμηροί και γνώριζαν τις ανάγκες της πατρίδας, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την απόκτηση της μεγάλης δύναμης των Αθηνών. Στο 2.60.5 ο Περικλής αυτοεπαινούμενος υπενθυμίζει στους Αθηναίους ότι *«καίτοι ἐμοὶ τοιούτῳ ἀνδρὶ ὀργίζεσθε ὅς*

επιπλέον αγαπά την πατρίδα του και είναι υπεράνω χρημάτων (φιλόπολις τε και χρημάτων κρείσσων)³⁰⁹ Δηλώνει, επίσης, ότι οι εκφραστικές ικανότητες και η πειθώ (γνώμη) για την πολιτική της «πόλεως» πρέπει να συνδέονται στενά με την αφιλοκέρδεια. Πολιτική δεν σημαίνει επιδίωξη ατομικών συμφερόντων, γιατί αυτά εκτρέπουν τον ηγέτη από τον σωστό τρόπο επιτέλεσης των καθηκόντων του και τον απομακρύνουν από τον σταθερό στόχο που δεν άλλος παρά μόνο η συλλογική ευημερία. Στη δεύτερη³¹⁰ προσπαθεί με τα στοιχεία που παραθέτει να τονώσει το ηθικό των συμπολιτών του. Και οι δύο ενότητες περιέχουν τη θεματική του πρώτου λόγου, δηλαδή τις απόψεις ότι ο πόλεμος είναι αναγκαίος και ότι οι Αθηναίοι θα ενθαρρύνονταν μόνο με την ιδέα της νίκης.³¹¹

Ας δούμε όμως το περιεχόμενο του λόγου από την αρχή. Κάτω από το δυσμενές κλίμα, που είχε διαμορφωθεί εναντίον του, ο Περικλής δεν μπόρεσε να αποτρέψει τη συνεδρίαση της Εκκλησίας του δήμου. Παρεκκλίνοντας από την πολιτική του, η Εκκλησία αποφάσισε να στείλει πρεσβεία στη Σπάρτη, για να ζητήσει ειρήνη. Το ηθικό των Αθηναίων είχε κλονιστεί σε τέτοιο βαθμό, που ακόμη και η φιλοπόλεμη παράταξη που ήλθε στην εξουσία επεδίωκε τη λήξη των εχθροπραξιών. Η απόφαση της Εκκλησίας να ενεργήσει με τρόπο που δεν ήταν σύμφωνος με την πολιτική του Περικλή αποτελεί ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο που αποδεικνύει ότι μπορεί να ασκηθεί κριτική στην άποψη του Θουκυδίδη ότι η Αθήνα ήταν κατ' όνομα δημοκρατία, ενώ στην πραγματικότητα κυβερνούσε ο πρώτος πολίτης της.³¹²

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις διαπραγματεύσεις που οπωσδήποτε βάρυναν στις μετέπειτα εξελίξεις. Οι όροι της Αθήνας και η απάντηση της Σπάρτης δεν αποκαλύπτονται από τις αρχαίες πηγές. Όμως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι όροι που έθεσε η Σπάρτη ήταν σκληροί. Το πιθανότερο είναι ότι επέμειναν στις αρχικές τους αξιώσεις, να αποσυρθεί δηλαδή η Αθήνα από την Ποτίδαια, να αφήσει αυτόνομη την Αίγινα και να καταργήσει το Μεγαρικό ψήφισμα. Πιθανόν, επίσης, να προσέθεσαν και τον τελευταίο όρο της τελευταίας

οὐδενὸς ἦσων οἶμαι εἶναι γυνῶναι τε τὰ δέοντα καὶ ἐρμηνεύσαι ταῦτα». Η φράση «οὐδενὸς ἦσων» είναι σχεδόν ισοδύναμη με τον χαρακτηρισμό «κράτιστος» που ο Θουκυδίδης αποδίδει στον Θεμιστοκλή και δηλώνει ικανότητα για την επιλογή των κατάλληλων πολιτικών κινήσεων σε κάθε στιγμή και ικανότητα για πειστική εξήγηση των θέσεών του. Επομένως, στα παραπάνω αποσπάσματα «τὰ δέοντα» είναι τα αναγκαία που σε δεδομένη στιγμή πρέπει να πράξει είτε ο πολίτης για την πατρίδα, είτε ο πολιτικός για την πολιτεία. Βλ. σχετικά, Ευάγγελος Μ. Σούλης, *ό.π.* σελ. 103.

³⁰⁹ Θουκυδίδου, 2.60.5. Το επίθετο *φιλόπολις* ανάλογο με τη ιδέα του «εραστή της πόλης». Για το δεύτερο μέρος της φράσης το γεγονός ότι ένας Αθηναίος πολιτικός αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει ότι δεν έχει χρηματισθεί, δεν θα προκαλούσε έκπληξη στους αναγνώστες του Αριστοφάνη ή της αθηναϊκής τραγωδίας: Ο Κρέων στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή κατηγορεί για δωροδοκία πρώτα τον φρουρό και έπειτα τον Τειρεσία. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα, ό.π.*, σελ. 572. Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης, *Παθολογία πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα, ό.π.*, σελ. 170.

³¹⁰ Θουκυδίδου, 2.62-63.

³¹¹ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, ό.π.*, σελ. 169. Cynthia Farrar, *ό.π.*, σελ. 253. Simon Hornblower, *Υπόμνημα, ό.π.*, σσ. 571-572.

³¹² Donald Kagan, *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, ό.π.*, σελ. 137.

τους πρεσβείας. Να αποκατασταθεί, δηλαδή, η αυτονομία των Ελλήνων και να εγκαταλείψει την ηγεμονική πολιτική της. Πάντως, οι όροι των Σπαρτιατών δεν έγιναν δεκτοί, απορρίφθηκαν από την αθηναϊκή Εκκλησία και αποφασίστηκε η συνέχιση του πολέμου.

Η εξέλιξη αυτή κατέδειξε ότι οι θέσεις της φιλειρηνικής παράταξης της Αθήνας ήταν εσφαλμένες, ενώ, αντίθετα, η πολιτική του Περικλή ήταν σωστή και ρεαλιστική. Ωστόσο, δεν είχαν εκλείψει παντελώς οι φωνές οπαδών της φιλειρηνικής παράταξης που ήθελαν επανάληψη των προσπαθειών για διαπραγμάτευση με τη Σπάρτη. Χωρίς να κρύβουν τη δυσαρέσκειά τους, συνέχιζαν τις προσωπικές επιθέσεις εναντίον του Περικλή (*καὶ τὸν μὲν Περικλέα ἐν ὀργῇ εἶχον*).³¹³ Με αφορμή τις επιθέσεις αυτές ο Περικλής αποφάσισε να συγκαλέσει την Εκκλησία³¹⁴ και να υπερασπιστεί τον εαυτό του και την πολιτική του. Ανέβηκε, λοιπόν, στο βήμα και έκανε την τελευταία του αγόρευση που μας διέσωσε ο Θουκυδίδης.

Στην αγόρευσή του δεν επανέρχεται στις αιτίες του πολέμου. Δεν προσπαθεί να κατευνάσει την οργή των συμπολιτών του, επιμένει στις απόψεις του³¹⁵ και μάλιστα δεν διστάζει να τους επικρίνει, επειδή αγανακτούν εναντίον του και δεν είναι υπομονετικοί απέναντι στις δυσκολίες στις οποίες έχουν περιέλθει. Αναφέρεται στις κατηγορίες που του αποδίδουν και τους υπενθυμίζει ότι, όταν ψήφιζαν υπέρ του πολέμου, του αναγνώριζαν ότι διαθέτει τις αρετές που πρέπει να χαρακτηρίζουν κάθε πολιτικό. Τίποτε δεν έχει αλλάξει, επισημαίνει, παρά μόνο οι ίδιοι, επειδή είχαν αδύναμο χαρακτήρα. Αντιδιαστέλλει την ευημερία της πόλης με την ατομική ευημερία, για να τους πείσει ότι πρέπει να συνεχίσουν τον πόλεμο και να ανανεώσουν την εμπιστοσύνη τους προς τον ίδιο. Επαναλαμβάνει ότι ο αγώνας πρέπει να συνεχισθεί, για να σωθεί η πόλη. «*Αφού λοιπόν μια πολιτεία είναι σε θέση να βαστάζει τις ατομικές συμφορές, ενώ καθένας πολίτης χωριστά αδυνατεί να*

³¹³ Θουκυδίδου, 2.59.2. Ο Simon Hornblower (*Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 568) επισημαίνει ότι στο σημείο αυτό ο αφηγητής επιδοκιμάζει το σχόλιο της ψευδοξενοφώντειας *Αθηναίων Πολιτείας* ότι οι Αθηναίοι συνήθιζαν να οικειοποιούνται τις επιτυχίες, αλλά κατηγορούσαν τους ηγέτες τους για τις αποτυχίες. Στην ψευδοξενοφώντεια *Αθηναίων Πολιτεία* (2.17) αναφέρεται: *καὶ ἂν μὲν τι κακὸν ἀναβαίη ἀπὸ ὧν ὁ δῆμος ἐβούλευσεν, αἰτιᾶται ὁ δῆμος ὡς ὀλίγοι ἄνθρωποι αὐτῶ ἀντιπράττοντες διέφθειραν, ἐὰν δέ τι ἀγαθὸν σφίσιν αὐτοῖς τὴν αἰτίαν ἀνατιθέασι*.

³¹⁴ Στο 2.59.3 ο Θουκυδίδης, αναφερόμενος στη δεύτερη εισβολή των Πελοποννησίων στην Αθήνα και στις αντιδράσεις των Αθηναίων εναντίον του Περικλή, γράφει ότι ο Περικλής «*ὄρων αὐτοὺς πρὸς τὰ παρόντα χαλεπαίνοντας καὶ πάντα ποιοῦντας ἄπερ αὐτὸς ἤλιπε, ξύλλογον ποιήσας...*» Αμέσως, στη συνέχεια, παρουσιάζει τον Περικλή να απευθύνεται από το βήμα στους Αθηναίους και να τους επισημαίνει ότι περίμενε τις εκδηλώσεις της οργής τους «*καὶ ἐκκλησίαν τούτου ἔνεκα ξυνήγαγον*». Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι χρησιμοποιούνται οι όροι *ξύλλογος* και *ἐκκλησία*. Υποστηρίζεται ότι οι δύο όροι έχουν διαφορετική σημασία και ότι *ξύλλογος* σημαίνει στρατιωτική συγκέντρωση. Υποστηρίζεται, όμως, και η άποψη ότι ο Θουκυδίδης δεν είναι ακριβολόγος, όταν πρόκειται για θεσμικούς τεχνικούς όρους και ότι η λέξη *ξύλλογος* χρησιμοποιείται για λόγους ποικιλίας. Βλ. σχετικά Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 568.

³¹⁵ Θουκυδίδου, 2.61.2. Τους διαβεβαιώνει πως είναι ο ίδιος άνθρωπος και δεν έχει αλλάξει απόψεις (*καὶ ἐγὼ μὲν ὁ αὐτὸς εἰμι καὶ οὐκ ἐξίσταμαι*).

φορτωθεί τις δικές της, πώς μπορεί να μην έχουν όλοι χρέος να την υπερασπίζονται και να μην κάνουν ό,τι κάνετε εσείς τώρα; Σαστισμένοι από τη δυστυχία στα σπίτια σας παρατάτε την υπόθεση της κοινής σωτηρίας και καταφέρεστε εναντίον μου που σας συμβούλεψα να πολεμήσετε και εναντίον του ίδιου σας του εαυτού που το συναποφασίσατε»³¹⁶.

Τα επιχειρήματα αυτά έχουν ως στόχο να πεισθούν οι Αθηναίοι ότι η «πόλις» απαιτεί από τους πολίτες της να εκπληρώσουν το χρέος απέναντί της. Να προτάξουν το δημόσιο συμφέρον, γιατί ταυτόχρονη επιδίωξη ατομικού και συλλογικού συμφέροντος υπό τις παρούσες περιστάσεις δεν ταιριάζει. Οποιαδήποτε επίδειξη ανοχής στο ατομικό συμφέρον αντιστρατεύεται την ευημερία της «πόλεως». Ο πολίτης δεν πρέπει να θεωρήσει ότι η ευτυχία του είναι ανεξάρτητη από εκείνη του συνόλου. Είναι ανάγκη να παραμερίσει τη λύπη για τα δικά του πράγματα και να αφοσιωθεί στην κοινή σωτηρία. Πρώτη προτεραιότητα είναι η τύχη της «πόλεως», αφού εγγυάται και την επιβίωση του ατόμου και τη διάσωση του συνόλου. Η συνειδητοποίηση αυτής της πραγματικότητας θα κάνει την πόλη ισχυρή, μεγάλη, επιβλητική και αξίζει να υποφέρει κάποιος για χάρη της.³¹⁷

Δέχεται ότι ο φοβερός λοιμός έκαμψε το ηθικό τους, αλλά δεν πρέπει να ξεχνούν ότι αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα μιας ένδοξης πόλης και δεν πρέπει οι όποιες δυσκολίες να τους οδηγήσουν σε επιλογές και συμπεριφορές που θα θέσουν σε κίνδυνο το μεγάλο όνομά της, «ἀπαλήσαντες δὲ τὰ ἴδια τοῦ κοινοῦ τῆς σωτηρίας ἀντιλαμβάνεσθαι».³¹⁸ Αναφέρεται εκ νέου στην κυριαρχία στη θάλασσα ως στοιχείου της αθηναϊκής ἀρχῆς. «Εσείς, λοιπόν, νομίζετε ότι η κυριαρχία σας απλώνεται μόνο μέχρι τους συμμάχους, εγώ όμως θέλω να σας δείξω ότι, από τα δύο στοιχεία που προσφέρονται για χρήση στον άνθρωπο, την ξηρά και τη θάλασσα, στο ένα έχετε απόλυτη κυριαρχία τόσο στην έκταση που ορίζετε σήμερα όσο και σε εκείνη που θα θελήσετε επιπλέον».³¹⁹

Σχολιάζοντας αυτό το σημείο της ομιλίας του Περικλή η Romilly επισημαίνει πως θα ήταν λάθος να το ερμηνεύσουμε ως προσπάθεια να ωθήσει τους Αθηναίους σε νέες κατακτήσεις. «Μιλάει μόνο για τη θάλασσα: πρόκειται για ανθρώπους που ταξιδεύουν (62.2: πλέοντας ὑμᾶς), και πρόκειται για τα ύδατα και όχι για εξουσίαση νησιών, ακτών ή λιμανιών. Αυτά μπορεί να χρειάζονται, αλλά έρχονται σε δεύτερη μοίρα και δεν μπαίνουν σ'αυτή τη συζήτηση. Η σκέψη

³¹⁶ Θουκυδίδου, 2.60.4. Ο ιστορικός εδώ προβάλλει την άποψη ότι το συμφέρον του ατόμου υποχωρεί ενώπιον του συμφέροντος της πόλης. Βάζει, επίσης, στο στόμα του Περικλή μια πολύ συνηθισμένη κατηγορία, ότι δηλαδή η αθηναϊκή συνέλευση προτιμούσε να κατηγορεί οποιονδήποτε εκτός από τα μέλη της. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 571.

³¹⁷ Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 251. Perez Zagorin, ό.π., σελ. 136. Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 187. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 570. Ιωάννου Μελά, *Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήναι 1972², σελ. 22.

³¹⁸ Θουκυδίδου, 2.61.4.

³¹⁹ Θουκυδίδου, 2.62.2. Η αντίθεση στεριά-θάλασσα στο συγκεκριμένο χωρίο παρουσιάζεται με τόση επιβλητικότητα, ανάλογη της οποίας δεν συναντούμε σε κανένα άλλο σημείο του θουκυδίδειου έργου. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 574.

παραμένει δηλαδή προσηλωμένη, όπως και στον πρώτο λόγο, στην αρχή της διαίρεσης της επιρροής, που θεσπίστηκε το 446 και σύμφωνα με την οποία η Αθήνα παραιτούνταν από σφετερισμούς εδαφών. Δείχνει μόνο ότι στη σκέψη του Περικλή δεν εμφανιζόταν μια τέτοια αρχή, αν θέλουμε να είμαστε σαφείς, με τη μορφή ενός περιορισμού: το σύστημα της θαλασσοκρατορίας, όπως εκείνος το αντιλαμβανόταν και όπως τελικά το διατυπώνει εδώ, έχει, μέσα στην ίδια του τη φύση, ένα στοιχείο αναγκαστικά απόλυτο, που του δίνει την αυτάρκειά του». ³²⁰

Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι ο Περικλής επανέρχεται στην ανάλυση της θαλασσοκρατορικής του πολιτικής στην οποία η Αθήνα οφείλει τη δύναμή της. ³²¹ Η συνειδητοποίηση, όμως, της δύναμής της από τους πολίτες υπαγορεύει την επίδειξη μιας άλλης συμπεριφοράς. Δεν είναι δυνατόν, λοιπόν, συνεχίζει, να δυσανασχετείτε για την απώλεια σπιτιών και χωραφιών. ³²² Αν διατηρήσουμε την ελευθερία μας, θα τα ξαναπάρουμε, ενώ αν υποταχθούμε, θα χάσουμε και εκείνα που είχαν αποκτηθεί στο παρελθόν. Συγκρινόμενα με την κυριαρχία που ασκούμε σε ένα τόσο ευρύ θαλάσσιο χώρο, η γη και τα σπίτια που χάθηκαν δεν είναι παρά «κηπίον και έγκαλλώπισμα πλούτου». ³²³

Από το σημείο αυτό της ομιλίας εξάγεται το συμπέρασμα ότι, ενώ στο παρελθόν ο Περικλής είχε προτρέψει τους Αθηναίους να μην επιχειρήσουν εξάπλωση της ηγεμονίας τους, τώρα φαίνεται να ενθαρρύνει επεκτατικές βλέψεις. Η παρότρυνση αυτή γίνεται ασφαλώς κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Οι επιθέσεις που δεχόταν προέρχονταν από όσους συντάσσονταν με τον Κλέωνα και ζητούσαν επιθετικότερη πολιτική, ενώ τώρα ήταν πολλοί εκείνοι που δεν ήθελαν καθόλου να πολεμήσουν. Όλοι αυτοί επιστράτευαν εναντίον του Περικλή ηθικά επιχειρήματα εναντίον της ηγεμονίας και του πολέμου. Χωρίς να τα απορρίπτει ο Περικλής τα χρησιμοποίησε εναντίον τους, για να υπερασπιστεί την πολιτική του. ³²⁴

Κάνει λοιπόν έκκληση προς τους Αθηναίους τονίζοντας «μη χείρους κατ' άμφοτερα φανῆναι...ιέναι δὲ τοῖς ἐχθροῖς ὁμόσε μὴ φρονήματι μόνον, ἀλλὰ καὶ καταφρονήματι», γιατί η έπαρση μπορεί να συνοδεύει και τις πράξεις ενός δειλού που «ἀπὸ ἀμαθίας» πέτυχε κάτι, ενώ καταφρόνηση έχει μόνο όποιος πιστεύει

³²⁰ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 173. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 574.

³²¹ Από τα δύο στοιχεία που μπορεί να εκμεταλλευτεί ο άνθρωπος, τη στεριά και τη θάλασσα, επισημαίνει ο Περικλής, υπάρχει ένα του οποίου είστε απόλυτοι κυρίαρχοι. Δηλαδή, η θάλασσα. Για την αντίθεση στεριάς-θάλασσας βλ. 1.2.2. Στο συγκεκριμένο χωρίο δεν αποκλείεται ο έλεγχος της στεριάς από την Αθήνα, το οποίο βέβαια έλεγχο είχε χάσει το 446 π.Χ. Σοφία Σταμούλη, ό.π., σσ. 134-135.

³²² Θουκυδίδου, 2.62.3. *Οὐ δ'είκός χαλεπῶς φέρειν αὐτῶν μάλλον ἢ οὐ κηπίον καὶ έγκαλλώπισμα πλούτου*. Πρόκειται για τη μοναδική αναφορά του Θουκυδίδα σε κήπους και είναι υποτιμητική. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 575.

³²³ Θουκυδίδου, 2.62.3. Η μόνη αναφορά του Θουκυδίδα σε κήπους και είναι υποτιμητική. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 575.

³²⁴ Donald Kagan, *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, ό.π., σσ. 139-140.

στην ανωτερότητά του έναντι των αντιπάλων.³²⁵ Απευθύνεται σε όσους είχαν αρχίσει διαπραγματεύσεις με τη Σπάρτη και ήταν έτοιμοι να αρνηθούν την αυτοκρατορική θέση των Αθηνών και επισημαίνει πως δεν είναι δυνατόν «να παραιτηθείτε, ακόμη κι αν σε τούτη την κρίση κάποιος, από φόβο και διστακτικότητα, το προτείνει αυτό παρουσιάζοντάς το δήθεν ως πράξη φιλόανθρωπης γενναιοφροσύνης· γιατί πια είναι σαν την τυραννίδα, θεωρείται άδικο μεν να την αναλάβει κανείς, επικίνδυνο όμως να την αφήσει. Διότι πολύ γρήγορα τέτοιοι άνθρωποι θα κατέστρεφαν την πόλη εάν έπειθαν και άλλους ή εάν έφτιαχναν κάπου αλλού ένα δικό τους ανεξάρτητο κράτος· γιατί η ειρηνόφιλη αποχή από την πράξη παύει να υφίσταται αν δεν στηρίζεται η πόλη σε ανθρώπους ικανούς να δράσουν ούτε συμφέρει σε μια πολιτεία που ασκεί ηγεμονία αλλά σε υποτελή, που θέλει να είναι υπόδουλη χωρίς κινδύνους»³²⁶

Οι συμβουλές του θα κορυφωθούν με το δίδαγμα που αναφέρεται στις υποχρεώσεις που δημιουργεί η αυτοκρατορία. Οι πολίτες, δηλαδή, οφείλουν να στηρίζουν την εξέχουσα θέση της πόλης, να μην αποφεύγουν τα βάρη της και ούτε να νομίζουν ότι «περι ένός μόνου, δουλείας ἀντ' ἐλευθερίας, ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀρχῆς στερήσεως καὶ κινδύνου ὧν ἐν τῇ ἀρχῇ ἀπήχθεσθε»³²⁷ Ο λόγος θα κλείσει με αναφορά στο μεγαλείο της πόλης και στο χρέος των κατοίκων της να το διατηρήσουν και να μην λυγίσουν από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Αντίθετα, πρέπει να έχουν υπόψη τους ότι τελικά επικρατούν εκείνοι που καταβάλλονται ελάχιστα από τις συμφορές και αντέχουν στη δράση.

Το καινούργιο που προστίθεται, δηλαδή, με την αγόρευση αυτή είναι οι αναφορές του ρήτορα στην ηγεμονία. Στον πρώτο λόγο το θέμα ήταν η κυριαρχία στη θάλασσα. Η αρχή υπήρχε μόνο στη φράση *ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθε*, ενώ στο δεύτερο λόγο χρησιμοποιούνται ευρέως οι λέξεις *ἀρχή* και *ἄρχειν*. Έτσι, λοιπόν, έχουμε: *μεγέθους πέρι ἐς τὴν ἀρχὴν*,³²⁸ *οἴεσθε μὲν γὰρ τῶν ζυμμάχων μόνων ἄρχειν*,³²⁹ *τῶ τιμωμένῳ ἀπὸ τοῦ ἄρχειν*,³³⁰ *ἀλλὰ καὶ ἀρχῆς καὶ στερήσεως καὶ κινδύνου ὧν ἐν τῇ ἀρχῇ ἀπήχθεσθε*,³³¹ *οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ζυμφέρει*,³³² *Ἑλλήνων*

³²⁵ Θουκυδίδου, 2.62.3-4. Για τα επιτεύγματα των προγόνων και των πατέρων μίλησε στο 2.36.1-2. Η χρήση των λέξεων *φρόνημα* και *καταφρόνημα*, αποτελεί προφανώς επίδραση από τον Πρόδοκο τον Κεῖο, που ήταν ξακουστός για τους ακριβείς ορισμούς και για τις προσπάθειες να διακρίνει όρους που συνδέονται στενά. Βλ. Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 183.

³²⁶ Θουκυδίδου, 2.63.2-3. Βλ. Claude Mossé, *Περικλής*, ό.π., σελ. 97: «Η δικαιολόγηση του ιμπεριαλισμού, σαν μιας τυραννίας, που ο Θουκυδίδης αποδίδει στον Περικλή, σημαίνει πως οι Αθηναίοι δεν εμποδίζονταν από θεωρήσεις «συναισθηματικές», που θα τους είχαν οδηγήσει να ξεχωρίζουν ανάμεσα σε συμμαχικές πόλεις αυτές που είχαν καθεστώτα δημοκρατικά, και αυτές, που κυβερνούσαν από ολιγαρχίες περισσότερο ή λιγότερο στενές».

³²⁷ Θουκυδίδου, 2.63.1. Αναφέρεται στον κίνδυνο τον οποίο προκαλεί το μίσος προς την ηγεμονία της Αθήνας.

³²⁸ Θουκυδίδου, 2.62.1.

³²⁹ Θουκυδίδου, 2.62.2.

³³⁰ Θουκυδίδου, 2.63.1.

³³¹ Θουκυδίδου, 2.63.1. Η αντιδημοτικότητα της αθηναϊκής ηγεμονίας μνημονεύεται και από τους Αθηναίους πρέσβεις στη συνέλευση των Σπαρτιατών (1.75.4). Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 577.

τε ὅτι Ἕλληνες πλείστων δὴ ἤρξαμεν,³³³ ὅσοι ἕτεροι ἐτέρων ἠξίωσαν ἄρχειν.³³⁴

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ συχνότητα τῆς αναφορᾶς στὴν ἀρχὴν ἔχει ὡς στόχο νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν πλεονεκτικὴ θέση τὴν ὁποία αὐτὴ τοὺς εξασφαλίζει. Ἡ με κάθε τρόπο ἐπιδίωξη τῆς νικηφόρας ἐκβάσεως τοῦ πολέμου, στὸν ὁποῖο ἔχει ἐμπλακεῖ ἡ πόλη, δὲν θὰ ἀποτρέψει μόνον τὴν πτώση τῆς ἀρχῆς. Θὰ ἀποτρέψει καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ θὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ τὴν πτώση.³³⁵

Ἀσφαλῶς, ὁ Περικλῆς ὑπονοεῖ ὅτι ἡ Ἀθῆνα ἔχει καὶ υπηκόους ποὺ δὲν τρέφουν τὰ καλύτερα αἰσθήματα ἀπέναντί τῆς. Εἶναι υποχρεωμένη, λοιπόν, νὰ ἀγωνιστεῖ, προκειμένου νὰ διατηρήσει τὴ θέση τῆς καὶ νὰ μὴν υποκύψει, ὅποιες πιέσεις καὶ ἀν δέχεται. Εἶναι υποχρεωμένη, ἐπίσης, νὰ ἀγωνιστεῖ ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ διατηρήσει τὴ θαλασσοκρατορία τῆς ἀλλὰ τὴν αυτοκρατορία τῆς. Ὁ ἀγῶνας δὲν διεξάγεται μόνον γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἰσχύος στὴ θάλασσα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἐλέγχου στους λαοὺς καὶ στὶς πόλεις, στους υπηκόους τῆς. Ὁ Περικλῆς ἀναφερόμενος στὶς σχέσεις τῆς Ἀθῆνας με τὶς συμμαχικὲς τῆς πόλεις, μίλησε γιὰ τυραννία (ὡς τυραννίδα γὰρ ἔχετε αὐτήν),³³⁶ μίλησε γιὰ μίση (ἀπήχθεσθε),³³⁷ υπενθύμισε στους συμπολίτες τοῦ ὅτι μισοῦνται καὶ δὲν τοὺς υποφέρουν (μισεῖσθαι καὶ λυπηροὺς εἶναι). Ἀλλὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει δικαιολογία, ἀφοῦ τὰ δοκίμασαν ὅλοι «ὅσοι φιλοδόξησαν νὰ κυριαρχήσουν ἐπάνω σε ἄλλους».³³⁸

Στὰ λόγια αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ μεγάλη ἀλήθεια ποὺ συναντοῦμε σε ὅλες τὶς δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη. Σύμφωνα με αὐτή, ἡ δύναμη δὲν εἶναι καθόλου ευπρόδεκτη ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν τὴν ἔχουν, ἐνῶ τὰ κράτη ποὺ διοικοῦν γίνονται ἀντικείμενο φόβου, μίσους καὶ ἐχθρότητας. Ὁ Περικλῆς τὴν ἐπαναλαμβάνει ἐδῶ με σαφέστερο τρόπο. Τὴν ἔχουν διατυπώσει, ὁμῶς, προηγουμένως οἱ Ἀθηναῖοι πρέσβεις, ὅταν ἔλεγαν πῶς ἀν ἔμειναν οἱ Σπαρτιάτες ἠγεμόνες τῶν Ἑλλήνων ὡς τὸ τέλος, δὲν θὰ ἦταν λιγότερο μισητοὶ στους συμμάχους τοὺς ἀπ' ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι (εἰ... ἀπήχθεσθε ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ, ὥσπερ ἡμεῖς)³³⁹ καὶ πῶς οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων υπέφεραν ἀπὸ τοὺς Πέρσες φοβερότερα, ἀλλὰ ἡ ἡγεμονία τῶν

³³² Θουκυδίδου, 2.64.3.

³³³ Θουκυδίδου, 2.64.3. Παρατηροῦμε ὅτι σε ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα ὁ Περικλῆς ἀναφέρεται στὸν υλικὸ πλοῦτο καὶ τὴν ευημερία τῶν Ἀθηνῶν καὶ προβάλλει τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὡς παράγοντες γιὰ τοὺς ὁποίους πόλη θὰ μείνει γιὰ πάντα στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Δὲν κάνει, ὁμῶς, καμία ἀναφορά στὸν πολιτιστικὸ πλοῦτο καὶ στὴν πνευματικὴ τῆς ἐν γένει ἀνάπτυξη. Μια πειστικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀποψη εἶναι ὅτι ὁ Θουκυδίδης θὰ παρουσιάσει τὸν Περικλῆ νὰ μιλά γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ στὸν *Επιτάφιο*. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὁ.π., σελ. 579.

³³⁴ Θουκυδίδου, 2.64.5.

³³⁵ Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Ἡ Jacqueline de Romilly καὶ ὁ Θουκυδίδης*, ὁ.π., σελ. 25.

³³⁶ Θουκυδίδου, 2.63.2. Τὴν ἀποψη θὰ θυμίσει ὁ Κλέων στὸ 3.37.2: οὐ σκοποῦντες ὅτι τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχὴν καὶ πρὸς ἐπιβουλεύοντας αὐτοὺς καὶ ἄκοντας ἀρχομένους. Ὁ Κλέων δηλώνει πῶς ἡ ἡγεμονία εἶναι τυραννίδα. Ὁ Περικλῆς ὅτι ἀπλῶς μοιάζει με τυραννίδα. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὁ.π., σσ. 576-577.

³³⁷ Θουκυδίδου, 2.63.1.

³³⁸ Θουκυδίδου, 2.64.5.

³³⁹ Θουκυδίδου, 1.76.1.

Αθηνών τους φαίνεται αφόρητη (ή δὲ ἡμετέρα ἀρχὴ χαλεπὴ δοκεῖ εἶναι).³⁴⁰

Ἡ αντίληψη για τη δύναμη και για τους κινδύνους φαίνεται να αποτελεί μέρος της θεωρίας του Θουκυδίδη για την άνοδο και πτώση των Αθηνών. Ἡ επιθυμία της Αθήνας για απόκτηση μεγαλύτερης δύναμης, για τους συμμάχους της γίνεται αφορμὴ φόβου, καχυποψίας, μίσους και συνωμοσιών. Ἀυτὰ ὅμως με τη σειρά τους πιέζουν την Αθήνα να γίνει ισχυρότερη και να κάνει επίδειξη της δυνάμεις της. Ὄταν μάλιστα εκδηλώνεται ἢ υποψιάζεται ὅτι θα εκδηλωθεῖ κάποια κίνηση εναντίον της γίνεται επιθετική. Ἡ συνεχής, λοιπόν, προσπάθεια για απόκτηση δύναμης αυξάνει τον αριθμὸ των πιθανών και πραγματικῶν εχθρῶν της.³⁴¹

Ὅσα αναφέρει ο Περικλῆς για την ἀνάγκη διατήρησης της ἀρχῆς, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ρεαλισμὸ, ο οποίος αμβλύνεται με το περιεχόμενον του ἐπιλόγου. Ἐδῶ οἱ στόχοι εἶναι δύο. Ἀπὸ τη μια ἡ δικαίωση και, ἐπομένως, ἡ ἀποκατάσταση του Περικλή και ἀπὸ την ἄλλη ἡ σηματοδότηση της τακτικῆς και των κινήσεων που πρέπει να ακολουθηθοῦν. Δεν ἀπαντᾷ εὐθέως σε ὅσους θέλουν συμβιβαστικὴ λύση με τη Σπάρτη οὔτε ἀπαριθμεί τους κινδύνους που συνεπάγεται ἡ λύση αὐτή, ἀλλὰ προβάλλει τα ἀποτελέσματα στα οποία θα οδηγήσει ἡ πολιτικὴ που ο ἴδιος ἔχει χαράξει. Ἐξυμνεῖ την Αθήνα λέγοντας ὅτι εἶναι ἡ πόλις που ἔχει το πιο μεγάλο ὄνομα σε ὅλους τους ἀνθρώπους (ὄνομα μέγιστον αὐτὴν ἔχουσα ἐν ἅπασιν ἀνθρώποις),³⁴² διότι ἔχει προβεί σε πολλές θυσίες και ἔχει τόση δύναμη που, ἀκόμη και αν υποστεί κάποια κάμψη, ἐς αἶδιον τοῖς ἐπιγιγνομένοις...μνήμη καταλείψεται.³⁴³ Ὁ ρήτορας ἐπαναφέρει και στον ἐπίλογο την εχθρικὴ στάση και τα ἀρνητικὰ συναισθήματα που πολλές πόλεις τρέφουν εναντίον της Αθήνας. Ὑποδηλώνονται σαφῶς με λέξεις και φράσεις ὅπως μισεῖσθαι, λυπηρὸς εἶναι, ἐπίφθονον, μῖσος.³⁴⁴ Στις λέξεις ὅμως αὐτὲς ἀντιπαραθέτει ἄλλες, ὅπως μεγίστοις, λαμπρότης, δόξα,³⁴⁵ για να τις συνδέσει με την αἰώνια διάρκεια, σε ἀντίθεση με τις πρώτες που συνδέονται με το εφήμερο

³⁴⁰ Θουκυδίδου, 1.77.5. Jacqueline De Romilly, *Ἄνοδος και πτώση των κρατῶν κατὰ τους Ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφείς*, ὁ.π., σελ. 72. Jacqueline De Romilly, *Το ἀνθρώπινο μεγαλεῖο στον αἰῶνα του Περικλή*, ὁ.π., σελ. 35. Ὁ St. Croix παρουσιάζει μια τελείως διαφορετικὴ εἰκόνα της ἐξουσίας που ἀσκούσε ἡ Αθήνα στα μέλη της Συμμαχίας. Ἡ ἐξουσία της των Αθηνῶν, υποστηρίζει, δεν ἦταν ἀντιδημοτικὴ, ἀλλὰ ἀντίθετα πολύτιμο στοιχείο για τα δημοκρατικὰ κόμματα των υπηκόων πολιτειῶν, ἐγγύηση της σταθερότητας του δημοκρατικῶν καθεστώτος. Ἐχθρότητα εναντίον των Αθηνῶν ἐκδήλωναν οἱ ολιγαρχικοί, ἀλλὰ αὐτὸ ἀπὸ μόνου του δεν σημαίνει ὅτι ἡ εχθρότητα ἦταν γενικὴ. Για την ἀποψη αὐτή και τον ἀντίλογο της J. De Romilly βλ. σχετικὰ Ἀγγελοῦ Σ. Βλάχου, *Μεροληψίες του Θουκυδίδου*, Ἐστία, Αθήνα 1974, σελ. 37.

³⁴¹ Jacqueline De Romilly, *Ἄνοδος και πτώση των κρατῶν*, ὁ.π., σσ. 73-74.

³⁴² Θουκυδίδου, 2.64.3.

³⁴³ Θουκυδίδου, 2.64.3.

³⁴⁴ Θουκυδίδου, 2.64.5.

³⁴⁵ Θουκυδίδου, 2.64.5. Ἡ ἀναφορὰ του Θουκυδίδου στην τωρινὴ λαμπρότητα πρέπει να ἐκληφθεῖ ὡς προσπάθεια ἀντίστασης στο ἐνδεχόμενον λήθης. Βεβαίως, εἶναι ἐμφανῆς και μια ἀλαζονικὴ διάθεση. Simon Hornblower, *Ὑπόμνημα*, ὁ.π., σελ. 579.

παρόν.³⁴⁶

Η ομιλία αυτή του μεγάλου πολιτικού έχει στενή σχέση με τις αντιλήψεις του Θουκυδίδη για τη ρητορική. Όσα αναφέρει ο ιστορικός για τους λόγους στο 1.22, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με όσα εκφράζει ο Περικλής στο 2.64.1, όταν επικρίνει τον δήμο που τώρα απογοητευμένος οργίζεται εναντίον του, αν και είχε ψηφίσει τον πόλεμο. Ο Περικλής αναπτύσσει την άποψη αυτή τρεις φορές. Πρώτη φορά, στην αρχή της ομιλίας του, όταν παρατηρεί πως «περίμενα τις εκδηλώσεις της οργής σας εναντίον μου»³⁴⁷ Δεύτερη φορά, όταν προσπαθεί να υποβαθμίσει την οργή των συμπολιτών του και υπαινίσσεται ότι ο δήμος είναι οργισμένος και με τον εαυτό του. (Σαστισμένοι από τη δυστυχία στα σπίτια σας παρατάτε την υπόθεση της κοινής σωτηρίας και καταφέρεστε εναντίον μου που σας συμβούλεψα να πολεμήσετε και εναντίον του ίδιου σας του εαυτού που το συναποφασίσετε - 2.60.4). Τρίτη φορά, όταν τους υπενθυμίζει την ευθύνη που αναλάμβαναν ψηφίζοντας τον πόλεμο. Αφού τότε έδωσαν θετική ψήφο, δεν θα πρέπει τώρα να τον κατηγορούν ότι διέπραξε έγκλημα. (Εφόσον, λοιπόν, πεισθήκατε να αναλάβετε τον πόλεμο πιστεύοντας ότι έστω και σε ένα μέτριο βαθμό τις έχω αυτές τις προϋποθέσεις, περισσότερο από άλλους, δεν είναι λογικό να κατηγορούμαι τώρα ότι σας αδικώ).³⁴⁸

Είναι προφανής ο ρεαλισμός τον οποίο ο Θουκυδίδης αποδίδει στον Περικλή, όταν βάζει στο στόμα του την ομιλία αυτή. Ο ιστορικός δεν αποσιωπά την οργή των Αθηναίων εναντίον του Περικλή. Παρουσιάζει τον μεγάλο πολιτικό να παραδέχεται ότι μέρος του δήμου τον μισεί, γιατί τον θεωρεί υπεύθυνο για τις συμφορές που ενέσκηψαν στην πόλη και αποδίδουν τον λοιμό στην εγκατάλειψη της υπαίθρου και στη συσσώρευση του πληθυσμού εντός των τειχών. (Και ξέρω ότι εξαιτίας της επιδημίας το μίσος εναντίον μου έγινε ακόμη μεγαλύτερο).³⁴⁹

Μεταξύ της παραδοχής αυτής περί μίσους που έτρεφε μέρος του δήμου εναντίον του Περικλή και του μίσους που έτρεφαν πολλοί από τους συμμάχους για την Αθήνα υπάρχει κάποια ομοιότητα. Αλλά ο Περικλής, σε μια αποστροφή του λόγου του, θα πει στους συμπολίτες του: *Οτι αυτή τη στιγμή μας μισούν και τους είμαστε δυσάρεστοι είναι κάτι που το δοκίμασαν όλοι όσοι φιλοδόξησαν να κυριαρχήσουν επάνω στους άλλους. Στη συνέχεια, όμως, θα συμπληρώσει πως το μίσος δεν διαρκεί πολύ, ενώ το λαμπρό παρόν και η κατοπινή δόξα μένουν στη μνήμη για πάντα*³⁵⁰

Η διαπίστωση αυτή του Περικλή περί μίσους προσλαμβάνει ιδιαίτερη λειτουργία, αν σκεφθούμε την ανησυχία που διακατείχε τους Αθηναίους εξαιτίας

³⁴⁶ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σελ. 180. Jacqueline De Romilly, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη*, ό.π., σελ. 77. Perez Zagorin, ό.π., σελ. 137. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 579.

³⁴⁷ Θουκυδίδου, 2.60.1.

³⁴⁸ Emily Greenwood, *Ο Θουκυδίδης και η διαμόρφωση της ιστορίας*, μτφρ. Παναγώτης Χιωτέλλης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σελ. 125.

³⁴⁹ Θουκυδίδου, 2.64.1.

³⁵⁰ Θουκυδίδου, 2.64.5.

του πολέμου που είχαν ανοίξει με τους Πελοποννησίους και, παράλληλα, εξαιτίας της διατήρησης της ηγεμονίας, παρά τις αντιδράσεις και τις απειλές των συμμάχων για αποστασία. Προσλαμβάνει, επίσης, ιδιαίτερη λειτουργία, αν συνδυαστεί με την κρίση του Θουκυδίδη, σύμφωνα με την οποία το πολίτευμα *ἐγγίγνετό τε λόγω μὲν δημοκρατία, ἔργω δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή*.³⁵¹ Η ἀρχή μπορεί να σημαίνει πολιτικό αξίωμα, εξουσία και ηγεμονία, οπότε η ἀρχή του Περικλή στην Αθήνα συσχετίζεται με την ἀρχή, την ηγεμονική δηλαδή θέση της Αθήνας επί των συμμάχων της.³⁵²

Άλλο στοιχείο της τρίτης δημηγορίας στο οποίο πολλοί μελετητές έχουν επικεντρώσει τα σχόλιά τους είναι η μεταφορική χρήση της ιατρικής ορολογίας από τον Περικλή.³⁵³ Στο 2.61. 2, αναφέρει: «εσείς όμως αλλάξατε, επειδή ἔτυχε να πεισθείτε όταν ακόμα ἦσασταν σώοι και αβλαβείς, και να μετανοιώνετε τώρα που υποφέρετε, και με το πεσμένο ηθικό σας η συμβουλή μου δεν σας φαίνεται σωστή. Κι αυτό γιατί οι δυσάρεστες συνέπειες της πολιτικής μου είναι ήδη στον καθένα αισθητές, απεναντίας η ωφέλεια δεν είναι ακόμα εμφανής». Χρησιμοποιεί τη φράση *τὸν ἑμὸν λόγον ἐν τῷ ὑμετέρῳ ἀσθενεῖ τῆς γνώμης μὴ ὀρθὸν φαίνεσθαι*, υπαινισσόμενος ότι η συμβουλή του είναι ορθή, αλλά τη θεωρούν εσφαλμένη, επειδή η κρίση τους είναι ασθενής και μεταβολῆς μεγάλης, και ταύτης ἐξ ὀλίγου, ἐμπεσούσης ταπεινῆ ὑμῶν ἢ διάνοια ἐγκαρτερεῖν ἃ ἔγνωτε.³⁵⁴

Ακολουθῶς, θα τους παροτρύνει ἀπαλγῆσαντες δὲ τὰ ἴδια τοῦ κοινοῦ τῆς σωτηρίας ἀντιλαμβάνεσθαι, να παραμερίσουν τον πόνο από τη δύσκολη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται καθένας, και να αφοσιωθούν στην κοινή υπόθεση, τη σωτηρία δηλαδή της πατρίδας. Η λέξη *μεταβολή*, χρησιμοποιείται και από τον Θουκυδίδη (2.48.3), όταν περιγράφει τον λοιμό και αναφέρεται στις επιδράσεις του στην υγεία των Αθηναίων (και τὰς αἰτίας ἄστινας νομίζει τοσαύτης μεταβολῆς ἱκανὰς εἶναι δύναμιν ἐς τὸ μεταστῆσαι σχεῖν), αλλά και όταν αναφέρεται στις αλλαγές της κοινωνικής και υλικῆς τύχης (*ῥᾶον γὰρ ἐτόλμα τις ἅ πρότερον ἀπεκρῦπτετο μὴ καθ' ἡδονὴν ποιεῖν, ἀγχίστροφον τὴν μεταβολὴν*

³⁵¹ Θουκυδίδου, 2.65.9-10. Ο Simon Hornblower, (Υπόμνημα, ὁ.π., σελ. 587) σημειώνει ότι η πατρότητα της ιδέας δεν ανήκει στον Θουκυδίδη· οι μελετητές επεσήμαναν την ομοιότητα με μια πρόταση στον «διάλογο για τα πολιτεύματα» του Ηρόδοτου 3.82.4 και αναρωτήθηκαν αν ο Ηρόδοτος είχε κατά νουν τον Περικλή.

³⁵² Emily Greenwood, ὁ.π., σσ. 129-130.

³⁵³ Emily Greenwood, ὁ.π., σσ. 130-131. Το 1929, ο Cohrance υποστήριξε πως ο Θουκυδίδης διαμόρφωσε τις απόψεις του για τη μέθοδο της ιστορίας κάτω από την επίδραση της Σχολῆς του Ιπποκράτη. Ἔτσι, για να δηλώσει τη βαθύτερη αιτία του πολέμου, χρησιμοποιεί τη λέξη «πρόφασις» (1.23.6), με την οποία οι γιατροί του 5^{ου} αι. π.Χ. δήλωναν την αιτία μιας ασθένειας. Πίστευε, επίσης, ο Θουκυδίδης πως, ὅπως η ιατρική μελετά μια ασθένεια, για να την αναγνωρίσει, όταν εμφανιστεί εκ νέου, ἔτσι και η ιστορία μπορεί να βοηθήσει στην αναγνώριση επαναλαμβανόμενων γεγονότων στο μέλλον. Το δηλώνει ξεκάθαρα, όταν, περιγράφοντας τον λοιμό, αναφέρει ότι θα περιγράψει την πορεία της νόσου και τα συμπτώματά της, για να την αναγνωρίσουν στην περίπτωση που επανεμφανιστεί στο μέλλον. Διαπιστώνουμε, με άλλα λόγια, ότι, ακόμη και αν δεχθούμε την παραπάνω άποψη του Cohrance, ο Θουκυδίδης είχε εξουκείωση με την ιατρική της εποχής του. Βλ. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ὁ.π., σελ. 66.

³⁵⁴ Θουκυδίδου, 2.61.3.

ὄρωντες)³⁵⁵

Χωρίς αμφιβολία, με τον τελευταίο λόγο ο Περικλής πέτυχε τον άμεσο στρατηγικό του στόχο που ήταν η αποτροπή των Αθηναίων (ἀνεπίθοντο),³⁵⁶ να συγκρουστούν σε μάχη με τα σπαρτιατικά στρατεύματα. Προσάρμοσε τα επιχειρήματά του στις υπάρχουσες συνθήκες (πρὸς τὰ παρόντα δεινά) που έκαναν το ακροατήριο να ασφυκτιά και δηλώνει πως εκείνο που τον απασχολεί περισσότερο είναι το συμφέρον της πόλης, ξέρει τι είναι το καλύτερο και είναι σε θέση να το εξηγήσει.

Παρά την προσπάθειά του, όμως, να τους επαναφέρει σε κατάσταση ψυχραιμίας «ἀπαγαγὼν τὸ ὀργιζόμενον τῆς γνώμης πρὸς τὸ ἠπιώτερον καὶ ἀδεέστερον καταστῆσαι» η οργή των περισσότερων δεν σταμάτησε και συνέχιζαν να τον θεωρούν υπεύθυνο για την κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει. Οι υποστηρικτές της ειρήνης συνέχισαν να στρέφονται εναντίον του και τον θεωρούσαν εμπόδιο στην υλοποίηση των σχεδίων τους. Αν και δεν μπορεί να αποδειχθεί από ιστορικές πηγές, είναι πολύ πιθανόν να ενώθηκαν με όσους υποστήριζαν μια επιθετικότερη στάση των Αθηνών, προκειμένου να αφαιρέσουν από τον μεγάλο πολιτικό κάθε λαϊκό έρεισμα. Επειδή όμως αυτό δεν ήταν δυνατό να επιτευχθεί με πολιτικά μέσα, επέλεξαν τη δικαστική οδό. Καθαιρέθηκε, λοιπόν, από το αξίωμα του στρατηγού, για να δικαστεί για κατάχρηση.³⁵⁷

Δεν πρέπει να θεωρήσουμε καθόλου παράδοξο το γεγονός ότι καταδικάστηκε σε καταβολή χρηματικού προστίμου δεκαπέντε ή πενήντα ταλάντων.³⁵⁸ Αν όμως λάβουμε υπόψη ότι η κατάχρηση δημοσίου χρήματος επέσυρε την ποινή του θανάτου, συμπεραίνουμε ότι το δικαστήριο δεν πείστηκε για τις κατηγορίες που του απέδιδαν. Συμπεραίνουμε, επίσης, ότι η καταδίκη του σε καταβολή προστίμου θα πρέπει να συνοδεύτηκε και με στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι απομακρύνθηκε για μικρό χρονικό διάστημα από τη δημόσια ζωή.³⁵⁹

Ο Περικλής, προφανώς, πλήρωσε το πρόστιμο, αλλά την επόμενη άνοιξη

³⁵⁵ Θουκυδίδου, 2.53.1. Emily Greenwood, ό.π., σελ. 131.

³⁵⁶ Θουκυδίδου, 2.65.2.

³⁵⁷ Πλουτάρχου, Περικλής, 35.4-5. Η επιλογή της δικαστικής οδού για την εξουδετέρωση των πολιτικών αντιπάλων ήταν πολύ γνωστή μέθοδος. Ο ίδιος ο Περικλής είχε αρχίσει την πολιτική του πορεία με μια παρόμοια επίθεση κατά του Κίμωνα. Ο Εφιάλτης ανασυγκρότησε τον Άρειο Πάγο καταγγέλλοντας αρεοπαγίτες. Το 438, οι εχθροί του Περικλή είχαν χρησιμοποιήσει την ίδια μέθοδο κατά του Περικλή και το 430, με τον ίδιο τρόπο στρέφονται εναντίον του. Βλ. Donald Kagan, Περικλής, ό.π., σελ. 454. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π. σελ. 143.

³⁵⁸ Emily Greenwood, ό.π., σελ. 123. Πλουτάρχου Περικλής, 35.4: Με την αποτυχία της Επιδαύρου οι Αθηναίοι άρχισαν πάλι να στρέφονται εναντίον του κι αυτός προσπαθούσε να τους δώσει παρηγοριά και θάρρος ξανά. Δεν έκαμψε όμως την οργισμένη αντίδρασή τους ούτε τους άλλαξε τα μυαλά· έβγαλαν μιαν απόφαση εναντίον του και έγιναν αυτοί κύριοι, του αφαίρεσαν τη στρατηγία και του επέβαλαν χρηματική τιμωρία (σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχουμε, το χρηματικό ποσό πρέπει να κυμαινόταν από δεκαπέντε ως πενήντα τάλαντα). Claude Mossé, Περικλής, ό.π., σσ. 115-116.

³⁵⁹ Donald Kagan, Περικλής, ό.π., σελ. 454.

εξελέγη και πάλι στρατηγός.³⁶⁰ Ο Θουκυδίδης αιτιολογεί την απότομη μεταστροφή της κοινής γνώμης επισημαίνοντας χαρακτηριστικά πως «ύστερα από λίγο πάντως, όπως συνηθίζει να κάνει ο λαός, τον εξέλεξαν στρατηγό και του ανέθεσαν τα πάντα, διότι πια έγιναν και οι ίδιοι λιγότερο ευαίσθητοι σχετικά με τα ατομικά τους δεινά, επίσης επειδή τον θεωρούσαν τον πιο άξιο για εκείνα που χρειαζόταν η πόλη ως σύνολο».³⁶¹ Η επισημάνση αυτή του Θουκυδίδη ουσιαστικά υποδηλώνει ότι οι Αθηναίοι αντιλήφθηκαν ότι η αποπομπή του Περικλή ήταν εσφαλμένη και υπήρξε αποτέλεσμα μιας πρόσκαιρης συμμαχίας ετερόκλητων πολιτικών δυνάμεων.³⁶²

Ωστόσο, όμως, η επιστροφή του Περικλή στην πολιτική ζωή των Αθηνών, το 429, δεν ήταν δυναμική, γιατί το καλοκαίρι του ίδιου έτους τον χτύπησε ο λοιμός. Ο Πλούταρχος μας πληροφορεί ότι η ασθένεια έφθειρε το σώμα του μεγάλου πολιτικού και καταπόνησε το φρόνημά του.³⁶³ Δεν ήταν σε θέση πλέον να διοικήσει την πόλη με το σθένος που τον διέκρινε ούτε να εμψυχώσει τους πολίτες της.³⁶⁴ Λίγους μήνες αργότερα, το φθινόπωρο του ίδιου έτους, πέθανε.

3.1. Η Αθήνα μετά τον Περικλή

Η κατάσταση που διαμορφώθηκε στα επόμενα χρόνια, μετά τον θάνατο του Περικλή, θύμιζε πολλά από τα στοιχεία του παρελθόντος. Μεταξύ των πολιτικών υπήρξαν ανταγωνισμοί που οδήγησαν σε αντιδημοκρατικές πρακτικές και επιλογές. Ο Θουκυδίδης στο 2.65.10-13 χαρακτηρίζει τους διαδόχους του Περικλή αποτυχημένους και τους θεωρεί υπεύθυνους για την ήττα των Αθηνών. Οι προσωπικές στρατηγικές και η άκρατη φιλοδοξία τους οδήγησαν στην εγκατάλειψη της στρατηγικής του Περικλή και στην επιδίωξη ατομικών

³⁶⁰ Πλούταρχου, *Περικλής*, 37.1.

³⁶¹ Θουκυδίδου, 2.65.4.

³⁶² Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 455. Jacqueline De Romilly, *Προβλήματα*, ό.π., σελ. 223. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π. σελ. 143. Αν δεχθούμε ότι στη συγκεκριμένη δημηγορία του Περικλή υπεισέρχονται και απόψεις του Θουκυδίδη, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποια περιφρονητική διάθεσή του απέναντι στους Αθηναίους, οι οποίοι δεν κρατούν μια σταθερή θέση, αλλά άγονται από ψυχολογικά κίνητρα σε αποφάσεις, τις οποίες αλλάζουν μετά την πάροδο της οργής. Την ίδια περιφρόνηση προς το πλήθος ο Θουκυδίδης θα δείξει και σε άλλες περιπτώσεις, όπως: όταν αποδίδει επιπολαιότητα και έλλειψη υπευθυνότητας στον λαό, όταν στην Εκκλησία του δήμου, συζητούσαν την αντικατάσταση του Νικία από τον Κλέωνα στις επιχειρήσεις της Πύλου. Επίσης, στο ξεκίνημα για την εκστρατεία στη Σικελία (6.24.3) και στην «κατάπληξιν» των Αθηναίων, όταν πληροφορήθηκαν την ολοκληρωτική καταστροφή στη Σικελία (7.1). Όταν πάλι ο λαός δέχεται παθητικά την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος από τους τετρακοσίους, το 411 π.Χ., ο Θουκυδίδης προβαίνει σε μια κρίση που δεν εξηγεί καθόλου τη μετέπειτα στάση του δήμου «καὶ ὁ μὲν ὄχλος, εἰ καὶ παραντίκα ἤχθετο τοῖς πρασσομένοις, διὰ τὸ εὐπορον τῆς ἐλπίδος τοῦ παρὰ βασιλέως μισθοῦ ἡσύχαζεν» (7.48.3), γιατί ο δήμος αγωνίστηκε σκληρά για την παλινόρθωση της δημοκρατίας δύο φορές στην ίδια δεκαετία. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π. σσ. 143-144.

³⁶³ Πλούταρχου, *Περικλής*, 38.1: τότε δὲ τοῦ Περικλέους ἔοικεν ὁ λοιμὸς λαβῆσθαι λαβὴν οὐκ ὀξειαν, ὥσπερ ἄλλων, οὐδὲ σύντονον, ἀλλὰ βληχρᾶ τινι νόσῳ καὶ μῆκος ἐν ποικίλαις ἐχούσῃ μεταβολαῖς διαχρωμένῃν τὸ σῶμα σχολαίως καὶ ὑπερείπουσαν τὸ φρόνημα τῆς ψυχῆς.

³⁶⁴ Πλούταρχου, *Περικλής*, 38.1.

συμφερόντων, πράγματα, δηλαδή, που έβλαψαν την πόλη ανεπανόρθωτα. Το αποκορύφωμα της πολιτικής τους αδεξιότητας φάνηκε με την απόφαση της εκστρατείας στη Σικελία που είχε ως αποτέλεσμα να υποστεί μεγάλες απώλειες το ναυτικό, ενώ στο εσωτερικό της πόλης σηματοδοτήθηκαν οξείες έριδες και διαμάχες.

Ο Νικίας, πού ήταν ο σημαντικότερος πολιτικός μετά τον θάνατο του Περικλή, προσπάθησε να ακολουθήσει τη στρατηγική του τελευταίου. Υπηρέτησε με αφοσίωση τα καθήκοντά του και ως στρατηγός και ως απλό μέλος της Εκκλησίας του δήμου. Έθετε το κοινό συμφέρον υπεράνω όλων και αντιστάθηκε σε συμπεριφορές που έφθειραν την πόλη. Προσπάθησε, με άλλα λόγια, να ακολουθήσει την τακτική του Περικλή, ανεπιτυχώς, βεβαίως, αφού δεν διέθετε την διορατικότητα, τη ρητορική πειθώ και τα χαρίσματα εκείνου. Η προσπάθεια πάντως του Νικία να συνδέσει την πολιτική του με το πρότυπό του, τον βοήθησε να ασκεί επιρροή στην Αθήνα καθ' όλο το διάστημα κατά το οποίο βρισκόταν στο προσκήνιο.³⁶⁵

Αντίθετα, ο Κλέων περιγράφεται από τον Θουκυδίδη (3.36.6) ως ο πιο βίαιος από τους πολίτες (βιαιότατος). Ο χαρακτήρας του ήταν εκ διαμέτρου αντίθετος με εκείνον του Περικλή σε όλα. Απέναντι στη μετριοπάθεια του τελευταίου έναντι των συμμάχων αντέταξε την άποψη ότι οποιαδήποτε απόπειρα αποστασίας έπρεπε να τιμωρείται παραδειγματικά. Η πολιτική του γραμμή διαφαίνεται καθαρά στον λόγο που εκφωνεί, για να απαντήσει στον Διόδοτο σχετικά με την υπόθεση της Μυτιλήνης. Διαφαίνεται, επίσης, στην υπόθεση της Πύλου, επηρεάζοντας την απόφαση των Αθηναίων για την ειρήνη. Αλλά και ο ρόλος του στην εκστρατεία της Θράκης, όπου σκοτώνεται και ο ίδιος, σκιαγραφεί τις πολιτικές του επιλογές.

Υποστήριζε μεγαλεπήβολους πολεμικούς στόχους, η επίτευξη των οποίων απαιτούσε μεγάλες θυσίες εκ μέρους της πόλης. Δεν ήταν οπαδός του διαλόγου ούτε δεκτικός σε νέες ιδέες, όπως ο Περικλής. Κατέκρινε μάλιστα τη συνήθεια των συμπολιτών του να συζητούν διαρκώς και να μεταβάλλουν τις απόψεις και τις αποφάσεις τους, επειδή πείθονταν από κάποια άλλη άποψη.³⁶⁶ Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο Θουκυδίδης εκτός από τον χαρακτηρισμό βιαιότατος, παρουσιάζει τον Κλέωνα ως πονηρό και συκοφάντη,³⁶⁷ και δεν παραλείπει να μας πληροφορήσει για τα αισθήματα που έτρεφαν οι Αθηναίοι προς το πρόσωπό του.

Η αναφορά, στο 4.28.5, σχετικά με την υποδοχή εκ μέρους των Αθηναίων όσων υποστήριξε ο Κλέων σχετικά με την υπόθεση της Πύλου είναι πολύ ενδεικτική. «*Τα απερίσκεπτα λόγια του Κλέωνος προκάλεσαν μεν και κάποια γέλια, οι φρονιμότεροι όμως τα άκουσαν με ευχαρίστηση, γιατί σκέπτονταν πως ένα από τα δύο καλά θα το πετύχαιναν οπωσδήποτε: ή να απαλλαγούν οριστικά*

³⁶⁵ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σσ. 485-486.

³⁶⁶ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 488.

³⁶⁷ Θουκυδίδου, 4.27.4.

από τον Κλέωνα (πράγμα που περίμεναν περισσότερο) ή, σε περίπτωση που οι προβλέψεις τους διαψεύδονταν, να πέσουν οι λακεδαιμόνιοι στα χέρια τους».

Μετά τον θάνατο του Κλέωνα, ηγέτης της παράταξης, που διαφωνούσε με την πολιτική του Νικία, αναδείχθηκε ο Αλκιβιάδης. Προστατευόμενος του Περικλή ο Αλκιβιάδης ήταν φυσικό να επηρεαστεί από την πολιτική του. Επιδίωξή του ήταν η συγκρότηση μιας συμμαχίας μεταξύ Αθηνών, Άργους και άλλων εχθρικών προς τη Σπάρτη πόλεων. Η απουσία όμως σχεδίου δράσης σε περίπτωση που τα πράγματα εξελισσόταν αρνητικά για την Αθήνα οδήγησε στην ήττα του Αλκιβιάδη στη μάχη της Μαντινείας, το 418 π. Χ. Η ήττα στη Μαντινεία κατέδειξε οπωσδήποτε την έλλειψη ενός πολιτικού νου, αντάξιου του Περικλή, που θα κατηύθυνε σωστά τις υποθέσεις των Αθηνών και θα προέκρινε τις επιλογές από τις οποίες είχε ανάγκη η πόλη, προκειμένου να ανταποκριθεί στις προκλήσεις ενώπιον των οποίων βρισκόταν.

Η έλλειψη ικανής πολιτικής ηγεσίας έγινε εμφανέστερη δύο χρόνια μετά, όταν η Αθήνα, χωρίς να συντρέχει λόγος, διέταξε τη Μήλο να ενταχθεί στην Αθηναϊκή Ηγεμονία. Η άρνηση της νήσου είχε τα γνωστά αποτελέσματα. Οι Αθηναίοι την πολιορκήσαν, ακολούθησε η παράδοσή της, η εξόντωση του ανδρικού πληθυσμού της και ο εξανδραποδισμός των γυναικών και των παιδιών. Η ενέργεια αυτή των Αθηναίων αμαύρωσε την ιστορία τους, κηλίδωσε τον πολιτισμό τους και δεν έπαυσε μέχρι σήμερα να αποτελεί στίγμα για τη φήμη και τη δόξα που με τόση υπομονή και επιμονή είχε οικοδομήσει ο Περικλής. Η ωμή συμπεριφορά των Αθηναίων στη Μήλο οπωσδήποτε θα είχε αποφευχθεί, αν στο τιμόνι της πόλης βρισκόταν ο Περικλής. Η υπόθεση αυτή είναι πολύ πειστική, αν θυμηθούμε ότι επί των χρόνων του εκδηλώθηκαν εξεγέρσεις και αποστασίες συμμαχικών πόλεων που κλόνισαν τη συμμαχία και απείλησαν επικίνδυνα τη συνοχή της, αλλά καμμία από τις περιπτώσεις αυτές δεν αντιμετωπίστηκε με πρακτικές ανάλογες εκείνων της Μήλου.³⁶⁸

Στην προσπάθειά του να παραμείνει στο προσκήνιο ο Αλκιβιάδης εισηγήθηκε την εκστρατεία στη Σικελία, που οδήγησε στα γνωστά καταστρεπτικά αποτελέσματα. Για μια ακόμη φορά οι εξελίξεις απογοήτευσαν του Αθηναίου και τους έκαναν να αναπολούν το μεγαλείο της πόλης τους υπό την ηγεσία του Περικλή. Οι περιστάσεις απαιτούσαν χειρισμούς στους οποίους κανένας από τους πολιτικούς εκείνης της περιόδου δεν μπορούσε να προχωρήσει. Ενώπιον αυτής της πραγματικότητας και με την πεποίθηση ότι θα καθίστατο εφικτή η επίτευξη άσκησης ρεαλιστικής πολιτικής, η Εκκλησία του δήμου αποφάσισε «ἀρχὴν τινὰ πρεσβυτέρων ἀνδρῶν ἐλέσθαι, οἵτινες περὶ τῶν παρόντων ὡς ἂν καιρὸς ἤ προβουλεύσουσιν».³⁶⁹

Τα ονόματα των ανδρών που μετείχαν στο Συμβούλιο των Γερόντων δεν είναι γνωστά με εξαίρεση εκείνα του Ἄγνωτος και του Σοφοκλή, που, όπως

³⁶⁸ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 490.

³⁶⁹ Θουκυδίδου 8.1.3. Για τους προβούλους βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σσ. 311-312.

γνωρίζουμε, υπήρξαν συνεργάτες του Περικλή. Ο Άγνωστος υπήρξε συστράτηγος του Περικλή στη Σάμο και τάχθηκε πάντα με το μέρος του, όταν δέχονταν τις επιθέσεις των πολιτικών του αντιπάλων. Ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής συμμετείχε σε διπλωματική αποστολή με επιλογή του Περικλή κατά τον Σαμιακό πόλεμο και μεταξύ τους είχε αναπτυχθεί ισχυρός δεσμός φιλίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική που ακολούθησε η Αθήνα σε αυτή την δύσκολη περίοδο έχει ομοιότητες με εκείνη του Περικλή, κατά το πρώτο έτος του Πολέμου. Τότε ο Περικλής, φοβούμενος τις αντιδράσεις του λαού, απέφευγε να συγκαλέσει την Εκκλησία του δήμου και προσπαθούσε με το κύρος και την πειθώ που τον χαρακτήριζαν να ελέγξει και να κατευνάσει τα πάθη. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε η Εκκλησία του δήμου, όταν αποφάσιζε να περιστείλει τις δικές της αρμοδιότητες και να αναθέσει τη λήψη αποφάσεων στο Συμβούλιο των Γερόντων.³⁷⁰

Η εξέλιξη των πραγμάτων έδειξε ότι η συγκεκριμένη κίνηση της Εκκλησίας του δήμου ήταν προς τη σωστή κατεύθυνση, αφού οι πρόβουλοι ανέλαβαν πρωτοβουλίες για την ετοιμασία στόλου, την εξασφάλιση χρημάτων και την ασφάλεια της συμμαχίας. Και ενώ ήταν έτοιμοι να επαναφέρουν στη συμμαχία τις πόλεις που είχαν αποστατήσει, τα σχέδιά τους ανέκοψε η στροφή των Περσών προς το μέρος της Σπάρτης, γεγονός που ματαίωνε κάθε ελπίδα των Αθηνών να επιβληθούν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Ο Αλκιβιάδης, στο μεταξύ, που είχε καταφύγει στην αυλή του Τισσαφέρνη, επιθυμούσε να επιστρέψει στην Αθήνα, αλλά οι κατηγορίες που τον βάρυναν λειτουργούσαν αποτρεπτικά. Το 411, όμως, επιβλήθηκε πραξικοπηματικά η δικτατορία των Τετρακοσίων που ανέτρεψε τη δημοκρατία μετά από έναν αιώνα λειτουργίας.³⁷¹

Μετά παρέλευση τεσσάρων μηνών από την πραξικοπηματική κατάργησή της, η δημοκρατία αποκαταστάθηκε. Παρά όμως τις προσπάθειες που κατέβαλε, τα προβλήματα που συνέχισαν να δημιουργούν οι πολιτικοί ανταγωνισμοί στο εσωτερικό οξύνθηκαν, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στην ταπεινωτική ήττα και να υποχρεωθεί να δεχθεί τους όρους υποταγής που επέβαλαν οι Σπαρτιάτες με πιο οδυνηρό την εγκατάσταση του καθεστώτος των Τριάκοντα. Το καθεστώς αυτό εξαπέλυσε απηνή διωγμό κατά των δημοκρατικών πολιτών με εκτελέσεις, δημεύσεις περιουσιών και την επιβολή ενός διάχυτου κλίματος τρομοκρατίας.

Την καταστροφική πολιτική του καθεστώτος των Τριάκοντα ανέκοψε ο Θρασύβουλος, μετριοπαθής πολιτικός που, κατά τη διάρκεια του πολέμου, είχε λάβει μέρος ως επικεφαλής του αθηναϊκού στόλου σε πολλές ναυμαχίες. Στη Θήβα, όπου κατέφυγε, ο Θρασύβουλος ήλθε σε επαφή με πολλούς εξόριστους Αθηναίους, σχημάτισαν έναν μικρό στρατό και με αυτόν κατέλαβε το φρούριο Φυλή, στη βόρεια Αθήνα. Στη συνέχεια, κατευθύνθηκε προς τον Πειραιά, νίκησε τον στρατό των Σπαρτιατών και τον ανάγκασε να υποχωρήσει. Το 403, επανέφερε τη δημοκρατία και με τη μετριοπάθεια που τον χαρακτήριζε

³⁷⁰ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σσ. 492-493.

³⁷¹ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 494.

κατάφερε να συμφιλιώσει τις πολιτικές παρατάξεις και να απαλλάξει την Αθήνα από τις εμφύλιες διαμάχες. Αναγνωρίζοντας οι Αθηναίοι τις υπηρεσίες και την προσφορά του στην πόλη, όταν πέθανε, τον τίμησαν θάβοντάς τον στο δημόσιο νεκροταφείο, κοντά στον τάφο του Περικλή.³⁷²

³⁷² Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 498.

4. Η ΠΕΡΙΚΛΕΪΚΗ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

4.1. Οι άξονες και τα κύρια χαρακτηριστικά της

α. Ο πατριωτισμός

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, όποιος επιχειρεί να ασχοληθεί με την εμβληματική προσωπικότητα του μεγάλου πολιτικού άνδρα των αρχαίων Αθηνών, του Περικλή, αισθάνεται αμήχανα και αναρωτιέται αν θα μπορούσε να γράψει κάτι κατά τρόπο που θα προσέδιδε στην προσπάθειά του ενδιαφέρον. Η αμηχανία εκπορεύεται από το γεγονός ότι με τον Περικλή έχουν ασχοληθεί κορυφαίοι πνευματικοί άνθρωποι σε όλες τις εποχές, εμβάθυναν στο έργο του και διατύπωσαν απόψεις που δεν έπαυσαν να αποτελούν αφετηρία και βάση σε όλες τις προσεγγίσεις, οι οποίες επιχειρήθηκαν μέχρι σήμερα.

Ωστόσο, ο Περικλής και το έργο του εξακολουθούν να προσελκύουν μεγάλο αριθμό μελετητών, πράγμα που εξηγείται, αν λάβουμε υπόψη ότι ο ίδιος δεν μας κληροδότησε κάποια άμεση μαρτυρία του. Ότι γνωρίζουμε γι' αυτόν, προέρχεται από τον Θουκυδίδη, ο οποίος ενέταξε στην *Ιστορία* του τους τρεις περικλειικούς λόγους. Τους ενέταξε, όμως, όχι αυτούσιους, αλλά έπειτα από σύνθεση των πληροφοριών που συγκέντρωσε και έρευνα στην οποία υπέβαλε τις πληροφορίες αυτές. Θεώρησε χρέος του, υπογραμμίζει, να εκθέσει τα πραγματικά γεγονότα του πολέμου όχι με βάση τις πληροφορίες που έπαιρνε από όποιον συναντούσε ούτε κατά το δοκούν «*ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβείᾳ περὶ ἑκάστου ἐπεξελεθῶν*».³⁷³ Πηγές σύγχρονες με τον Περικλή είναι κωμικοί ποιητές και μεταγενέστερες ο Πλάτων, ο Ξενοφών, η Αθηναίων Πολιτεία που αποδίδεται στον Αριστοτέλη και οι μαρτυρίες που παραθέτει ο Πλούταρχος στο έργο του «*Βίος Περικλέους*».³⁷⁴

Με τον Περικλή συνδέεται η μεγάλη ακμή των Αθηνών, η ίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος και η διαμόρφωση μιας πατριωτικής ιδεολογίας, οι αρχές της οποίας επηρέασαν την πολιτική σκέψη της αρχαιότητας, αλλά και όλων των αιώνων που μεσολάβησαν ως τους νεότερους χρόνους. Κυρίαρχο στοιχείο της ιδεολογίας αυτής είναι η αναγωγή της πόλης σε παράγοντα που μπορεί να οδηγήσει στην κοινωνική και ατομική ευημερία. Η υποχρέωση του πολίτη να καταβάλλει συνειδητές προσπάθειες και να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες που έχουν ως στόχο την πρόοδο και τη μεγιστοποίηση της δύναμης της πόλης έρχεται ως παρεπόμενο αυτής ακριβώς της άποψης.

Τα βασικά στοιχεία της πατριωτικής ιδεολογίας του Περικλή, όπως προαναφέρθηκε, αντλούνται από τους τρεις λόγους που εκφώνησε κατά τα τρία πρώτα έτη του Πελοποννησιακού πολέμου. Προφανώς, στο διάστημα αυτό, θα εκφώνησε και άλλους λόγους, αλλά ο Θουκυδίδης διέσωσε μόνο τους τρεις,

³⁷³ Θουκυδίδου, 1.22.2. Σε κανέναν ιστορικό της αρχαιότητας δεν υπάρχει παρόμοιο σχόλιο, με εξαίρεση την *Ανάβαση* του Αρριανού. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι και σε ιστορικούς μεταγενέστερους του Θουκυδίδη δύσκολα βρίσκει κανείς ανάλογη αναφορά. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 232.

³⁷⁴ Claude Mossé, *Περικλής*, ό.π., σελ. 10.

επειδή θεώρησε ότι ήταν αρκετοί, για να καταδειχθεί η σκέψη, το ήθος και η ιδεολογία του επιφανούς πολιτικού. Στο Β' Βιβλίο παραθέτει με συντομία και σε τρίτο πρόσωπο έναν ακόμη λόγο.³⁷⁵

Με τις παραπάνω κρίσεις για τον χαρακτήρα της πολιτικής του Περικλή διαφοροποιούνται σύγχρονοι μελετητές της Σχολής του Μονάχου (E. Schwarz, H. Flashar), που διατύπωσαν την άποψη, σύμφωνα με την οποία ο Επιτάφιος, όπως και ο τελευταίος λόγος του Περικλή, εντάσσονται στην προσπάθεια του Θουκυδίδη να προστατεύσει τη μνήμη του μεγάλου πολιτικού από τις σε βάρος του κρίσεις που διατυπώθηκαν μετά το 404 π.Χ. Ο Θουκυδίδης, λοιπόν, είναι εκείνος που υπερασπίζεται τον Περικλή και προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες που εκτόξευαν εναντίον του ηγετικοί και πνευματικοί κύκλοι της Αθήνας, μετά το ατυχές αποτέλεσμα του πολέμου και τις δυσμενείς εξελίξεις που αυτός σηματοδότησε για την πόλη. Ο Επιτάφιος, κατά τους εκπροσώπους της Σχολής του Μονάχου αποτελεί δημιούργημα του Θουκυδίδη, μετά το τέλος του πολέμου και δεν έχει καμιά σχέση με τον Περικλή.³⁷⁶

Ο H. Flashar υποστηρίζει πως κάποιες από τις απόψεις που διατυπώνονται στον Επιτάφιο πιθανόν να ταυτίζονται με εκείνες που εξέφρασε ο Περικλής το 431 π.Χ., αλλά ο λόγος είναι δημιούργημα του Θουκυδίδη. Ο ιστορικός αποδίδει την ιδεολογία του Περικλή, αλλά ο ίδιος αποστασιοποιείται. Με τον τρόπο του, μάλιστα, την ειρωνεύεται και απομυθοποιεί τη θεωρία της δύναμης και της αυτάρκειας που με τόση έμφαση σχολιάζει ο ρήτορας. Θέση, τέλος, του H. Flashar αποτελεί ότι ο λόγος δεν απευθύνεται στη μεταπολεμική γενιά των Αθηνών, αλλά αόριστα στον μελλοντικό αναγνώστη.³⁷⁷

Συναφής προς τη θεωρία της Σχολής του Μονάχου, αλλά με παραλλαγές, είναι και η άποψη του W. Schadewald, ότι το έργο του Θουκυδίδη διακρίνεται στο πρώιμο, που γράφτηκε μετά την ειρήνη του Νικία (421), και το όψιμο, που γράφτηκε μετά το 404, φάση κατά την οποία ο ιστορικός προέβη και σε νέα επεξεργασία των τεσσάρων πρώτων βιβλίων.³⁷⁸

Οι θεωρίες αυτές, όμως, δημιουργούν ισχυρές ενστάσεις και καθιστούν προβληματική την αποδοχή τους. Η όποια σύμπλευση υπαγορεύει στον αποδέκτη τους να θεωρήσει ως δεδομένο ότι ο Θουκυδίδης, που αποφαίνεται πως

³⁷⁵ Ο πρώτος λόγος (1.140-144) εκφωνήθηκε λίγο πριν την έναρξη του πολέμου (περ. προς το τέλος του χειμώνα του 431 π.Χ.), μετά την έκθεση των γεγονότων της Κέρκυρας και της Ποτειδαίας, τις ανταλλαγές πρεσβειών μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης και την αξίωση των Σπαρτιατών να αφήσουν οι Αθηναίοι τους Έλληνες στην αυτονομία τους. Ο δεύτερος (2.34-46) εκφωνήθηκε προς τιμήν των νεκρών του πρώτου έτους του πολέμου (περ. στο τέλος του φθινοπώρου του 431 π.Χ.) και ο τρίτος (2.60-64) μετά τη δεύτερη εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική και τη δυσαρέσκεια των Αθηναίων εναντίον του Περικλή (περ. στο μέσο του θέρους του 430 π.Χ.).

³⁷⁶ Για τη θεωρία της απολογίας για την περικλειϊκή πολιτική βλ. Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σελ. 16.

³⁷⁷ Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σσ. 19-20.

³⁷⁸ Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σσ. 16-17.

πρόθεσή του είναι να καταστήσει το έργο του «κτῆμα ἐς αἰεί», αντιμετωπίζει τα πράγματα με προχειρότητα και η αντικειμενικότητα δεν αποτελεί στοιχείο της Ιστορίας του. Αλλά και κάτι χειρότερο· η προσέγγιση του Επιταφίου ως απολογία του Θουκυδίδη, ως προσπάθειας υπεράσπισης της υστεροφημίας του μεγάλου πολιτικού, ως ύμνου στο μεγαλείο των Αθηνών που έχει στόχο την ενίσχυση του ηθικού της καταπτοημένης μεταπολεμικής γενιάς ή και ως προσπάθειας απομυθοποίησης της περικλειϊκής πολιτικής, δεν υποβαθμίζουν απλώς το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη, αλλά κατατάσσουν τον ίδιο στους λογογράφους, όπως εύστοχα σχολιάζει ο Β. Κωνσταντινόπουλος.³⁷⁹

Η προσεκτική εξέταση όσων διαλαμβάνονται στο μνημειώδες κείμενο του Επιταφίου δεν αποδίδουν μόνο τις ιδέες που συνέθεταν το πολιτικό όραμα του Περικλή, δεν αποσαφηνίζουν απλώς την πατριωτική ιδεολογία με την οποία είχε διαποτιστεί ο δημοκρατικός κόσμος, αλλά επιπροσθέτως εκφράζει μια ολόκληρη εποχή, κατά την οποία η Αθήνα έφθασε στο απόγειο της δύναμης και της δόξας της.

β. Αθηνοκεντρική και όχι εθνικιστική

Από την εξέταση των δημηγοριών του Περικλή, αλλά και από την πολιτική που ακολούθησε γενικότερα, προκύπτει ότι επί των ημερών του στην Αθήνα διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι το συμφέρον του πολίτη ταυτιζόταν με το συμφέρον της πολιτικής κοινότητας και οι σχέσεις με την πόλη ήταν αλληλεξαρτώμενες. Προκύπτει, επίσης, ότι η αλληλεξάρτηση προσέδωσε στην άποψη αυτή πατριωτικό περιεχόμενο και παράλληλα απέκλειε το ενδεχόμενο να εμφιλοχωρήσουν αντιλήψεις περί ανωτερότητας πολιτισμού ή να εκδηλωθούν τάσεις που σήμερα θα χαρακτηρίζονταν ως εθνικιστικές. Στην Αθήνα του Περικλή, ο πολίτης διατηρούσε το δικαίωμα της ελεύθερης σκέψης και της αντίθετης άποψης. Η συμμετοχή στα κοινά και η συναίνεσή του στις πολιτικές επιλογές ήταν προϊόν ελεύθερης βούλησης και όχι προπαγάνδας και επιβολής. Οι αποφάσεις μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές, αλλά και να αμφισβητηθούν, χωρίς αυτό να συνεπάγεται αναζήτηση και καταλογισμό ευθυνών.

Στην περικλειϊκή, λοιπόν, ιδεολογία δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία, αν χρησιμοποιήσουμε σύγχρονους όρους, θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε ως εθνικιστικά. Μπορεί η σύγκριση του κόσμου των Αθηνών με τον κόσμο της Σπάρτης στον Επιτάφιο να προσλαμβάνει αντισπαρτιατικό χαρακτήρα, αλλά σε καμιά περίπτωση εθνικιστικό. Η προβολή της πολιτιστικής ανωτερότητας της Αθήνας λειτουργεί συγκριτικά και ενδυναμώνει τη συσπείρωση των πολιτών της. Είναι απόρροια ενός γνήσιου πατριωτισμού, η βάση του οποίου είχε τεθεί ήδη από τον Σόλωνα, ενισχύθηκε κατά την περίοδο των Μηδικών και κορυφώθηκε κατά την εποχή της αθηναϊκής ηγεμονίας. Η πατριωτική ιδεολογία βρίσκει απήχηση στους πολίτες, την αποδέχονται ελεύθερα και πιστεύουν ότι

³⁷⁹ Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σσ. 22-23.

ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους. Την ανάγουν σε πρώτιστο μέλημα, θεωρούν ότι το περιεχόμενό της πρέπει να μετακενωθεί σε όλους τους Αθηναίους και να αποτελέσει βασικό στοιχείο της διαπαιδαγώγησής τους.

Το ίδιο ισχύει και για την *ἀρχήν*, όπως την ονομάζει ο Θουκυδίδης. Ο Περικλής στήριξε μεν την *ἀρχήν*, αλλά καμία από τις εκφάνσεις της δεν είναι εθνικιστική. Ο ρόλος του ηγέτη υπόκειται σε περιορισμούς και απόδειξη του γεγονότος αυτού αποτελεί η καθαίρεση του Περικλή κατά το δεύτερο έτος του πολέμου. Κέντρο βάρους είναι το μεγαλείο της πόλης, η διασφάλιση του οποίου επέβαλλε την πολιτική συνοχή της ηγεμονίας και την προσαρμογή στις νέες κοινωνικές συνθήκες. Η πατρίδα αναγορεύεται ως ύψιστο αγαθό και ο πολίτης την περιβάλλει με αγάπη που απορρέει όχι από τυφλή υπακοή, αλλά από ενσυνείδητη υπαγωγή του συμφέροντός του στο κοινό συμφέρον. Η προσπάθεια διαμόρφωσης ικανών και ανδρείων πολεμιστών δεν λειτούργησε ως τροχοπέδη για ενασχόληση και με άλλες δραστηριότητες, όπως στη Σπάρτη. Αντίθετα, ο πολίτης αφέθηκε ελεύθερος να αναπτύξει τις πνευματικές του δυνάμεις και να εκδηλώσει δραστηριότητες που συνέτειναν στο μεγαλείο της πόλης.

γ. Τα κίνητρα και η χρησιμότητά της

Με τα ριζοσπαστικά μέτρα στα οποία προχώρησε ο Περικλής, προκειμένου να επεκτείνει τους δημοκρατικούς θεσμούς στην Αθήνα, αναδείχθηκε ως ο ηγέτης που ανήγαγε την πόλη σε σταθερό σημείο αναφοράς. Όποιες επιφυλάξεις και αν διατηρεί κάποιος για την αθηνοκεντρική πολιτική του στο πλαίσιο της συμμαχίας, δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει ότι η σκέψη και οι επιλογές του είχαν καθαρά ιδεολογικά κίνητρα.

Ως αποτέλεσμα του ιδεολογικού του προσανατολισμού ήλθε η μεγάλη δόξα και η εξέχουσα θέση που κατέκτησε η Αθήνα στον ελληνικό κόσμο. Ήταν φυσικό, λοιπόν, η πατριωτική ιδεολογία να επιδράσει καταλυτικά στην εσωτερική και την εξωτερική πολιτική της πόλης. Στο εσωτερικό λειτούργησε ενθαρρυντικά στις δύσκολες χρονικές φάσεις και ανύψωσε το ηθικό του λαού, ενώ στο εξωτερικό ενίσχυσε τη θέση της πόλης και συνέτεινε στην αναγνώριση του μεγαλείου της από όλες τις ελληνικές πόλεις.

Γνώριζε πολύ καλά ο Περικλής ότι η επίκληση του οράματος, για να καταστεί η πόλη μεγάλη και να αποκτήσει ηγεμονική δύναμη, θα μπορούσε να ασκήσει ευνοϊκή επίδραση στους συμπολίτες του και να τονώσει το ηθικό τους σε δύσκολες περιστάσεις. Η άποψή του επιβεβαιώθηκε κατά το δεύτερο έτος του πολέμου, όταν ο λαός υποχρεώθηκε να παρατηρεί απαθής τις καταστροφές που προκαλούσαν οι Σπαρτιάτες. Επηρεασμένος από την ολιγαρχική αντιπολίτευση καταλόγιζε στον Περικλή μεγάλες κατηγορίες. Τον θεωρούσε υπαίτιο για τη δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η πόλη.

Για να αντικρούσει τις κατηγορίες ο Περικλής, θα μιλήσει στην Εκκλησία

του δήμου και θα χρησιμοποιήσει επιχειρήματα που θυμίζουν τον Επιτάφιο και θα επισημάνει: «Αναλογιστείτε ότι η πόλη αυτή έχει το πιο μεγάλο όνομα ανάμεσα σε όλους τους ανθρώπους, διότι δεν λυγίζει στις συμφορές, έχει θυσιάσει πάρα πολύ αίμα και κόπο στους πολέμους κι έχει τη μεγαλύτερη δύναμη που αποκτήθηκε ποτέ από πόλη και που η ανάμνησή της, έστω κι αν ίσως τώρα εμείς υποστούμε κάπου μια κάμψη (γιατί από τη φύση τους όλα τα πράγματα έχουν και παρακμή), θα απομείνει αθάνατη στις μέλλουσες γενεές· κι ότι, Έλληνες εμείς, εξουσιάσαμε τόσους Έλληνες, τους αντιμετώπισαμε στους πιο μεγάλους πολέμους και συνασπισμένους και χωριστά, και κατοικήσαμε μια πόλη που από κάθε άποψη είναι η πιο πλούσια κι η πιο μεγάλη».³⁸⁰

Είναι πράγματι πολύ εντυπωσιακά τα λόγια με τα οποία προσπαθεί να ανυψώσει το ηθικό των αποκαρδιωμένων Αθηναίων. Μόνο αυτός, όπως εύστοχα σημειώνει η Romilly,³⁸¹ θα μπορούσε να ξεστομίσει τη φράση περί πιθανότητας ήττας της Αθήνας και μάλιστα στην αρχή ακόμη του πολέμου.

Αλλά και κατά το προηγούμενο έτος, στον Επιτάφιο, θα μιλήσει για τους Αθηναίους που έπεσαν στο πεδίο της μάχης και θα τονίσει ότι η ανδρεία, το θάρρος, η αρετή και η δόξα τους θα εξαπλωθούν σε ολόκληρο τον κόσμο και θα παραμείνουν αιώνια.³⁸² Τα στοιχεία αυτά, υπογραμμίζει η Romilly, «παρουσιάζουν την εξουσία της Αθήνας σαν ένα είδος ακτινοβολίας φήμης και δόξας. Περιγράφουν μια μορφή σεβασμού η οποία οφείλεται στα σπουδαία επιτεύγματα, σε μια διοίκηση που έχει πάθος με το φημισμένο όνομα της πόλης. Στο κάτω κάτω, η αυτοκρατορία της Αθήνας ήταν και αυτό».³⁸³

Το ίδιο επιχείρημα μνημονεύει και ο Πλούταρχος, αναφέροντας ότι το χρησιμοποίησε ο Περικλής, για να αποκρούσει τις αιτιάσεις των ολιγαρχικών ότι εκμεταλλεύεται τις εισφορές των συμμάχων, προκειμένου να κτίσει τα οικοδομήματα της Αθήνας. Στην απάντησή του ο Περικλής υποστήριζε πως η αυτάρκεια της πόλης, ακόμη και σε περίοδο πολέμου, παρείχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν οι εισφορές των συμμάχων σε έργα που θα της προσέδιδαν

³⁸⁰ Θουκυδίδου, 2.64.3. Από τα επιχειρήματα αυτά διαπιστώνουμε ότι ο Περικλής προσέγγιζε τα πράγματα με τρόπο ορθολογιστικό. Γνώριζε ότι οι Αθηναίοι εκτιμούσαν τον πλούτο και τα υλικά αγαθά, αλλά υπό την καθοδήγησή του έπρεπε να συνειδητοποιήσουν ότι η οικονομική άνεση ήταν λιγότερο σημαντική από τις τιμητικές διακρίσεις που έρχονται ως επακόλουθο προσφοράς ανιδιοτελών υπηρεσιών προς την πατρίδα. Παρά το γεγονός ότι προσέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην αξία του ατόμου, είχαν πεισθεί ότι η ικανοποίηση των αναγκών του μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο της οργανωμένης πολιτικής κοινότητας. Βλ. Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σσ. 36-37.

³⁸¹ Jacqueline De Romilly, *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, ό.π., σελ. 69.

³⁸² Θουκυδίδου, 2.43.3: «Διότι των επιφανών ανδρών τάφος είναι όλη η γη, και δεν είναι μόνο η επιγραφή στις επιτύμβιες στήλες στην πατρίδα τους που δηλώνει το όνομά τους, αλλά και στους ξένους τόπους σώζεται άγραφη μέσα στην ψυχή καθενός η ανάμνηση όχι τόσο του έργου, όσο της απόφασής τους».

³⁸³ Jacqueline De Romilly, *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, ό.π., σελ. 69.

αιώνια δόξα.³⁸⁴ Η Romilly υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο σύνθημα αποτελούσε την ψυχολογική βάση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού.

Από την αναφορά αυτή του Πλουτάρχου συμπεραίνουμε ότι ο Περικλής είχε συνειδητοποιήσει πολύ νωρίς πόσο αναγκαία ήταν η διαμόρφωση της πατριωτικής ιδεολογίας και πόσο χρήσιμη θα απέβαινε για την πόλη και τους πολίτες της.

δ. Το αντισπαρτιατικό πνεύμα

Ασφαλώς, ο χαρακτήρας της περικλεικής πατριωτικής ιδεολογίας, όπως ειπώθηκε στα προηγούμενα, είχε αντισπαρτιατική κατεύθυνση. Αυτό όμως δεν αίρει τη σημασία της, γιατί η Σπάρτη ήταν ο κυριότερος αντίπαλος των Αθηναίων που έθετε υπό αμφισβήτηση την ηγεμονία τους και διεκδικούσε να αναλάβει η ίδια τον πρώτο ρόλο στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή, από το 461 έως το 429 π.Χ. Η πρώτη φανερή διάσταση των δύο πόλεων καταγράφεται το 462 π.Χ., όταν η Αθήνα έστειλε στη Σπάρτη στρατιωτική βοήθεια, για την καταστολή των επαναστατημένων Μεσσηνίων ειλώτων. Οι Σπαρτιάτες, όμως, απέπεμψαν τα αθηναϊκά στρατεύματα, επειδή φοβήθηκαν μήπως αλλάξουν πλευρά. Οι Αθηναίοι εξέλαβαν την κίνηση της Σπάρτης ως προσβλητική για την πόλη τους και συμμαχισαν με το Άργος, μεγάλο αντίπαλο της Σπάρτης. Το υπόλοιπο χρονικό διάστημα της Πεντηκονταετίας αποτελεί περίοδο εχθροπραξιών ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη, που ξεκίνησαν κατά τη δεκαετία του 450 π.Χ. και συνεχίστηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα για περισσότερο από μία δεκαετία.³⁸⁵

Η αντισπαρτιατική κατεύθυνση της περικλεικής πολιτικής ήλθε ως φυσικό επακόλουθο της καχυποψίας με την οποία αντιμετώπιζε η Σπάρτη την Αθήνα κυρίως μετά τους Περσικούς πολέμους. Αιτία της καχυποψίας αυτής ήταν, ως γνωστόν, η αύξηση της δύναμης των Αθηνών, που αποτέλεσε, άλλωστε, και τους λόγους που οδήγησαν στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ο Περικλής είχε διαβλέψει ότι η Σπάρτη θα εξωθούσε τα πράγματα στον πόλεμο και γι' αυτό φρόντισε να καταστήσει την πόλη του άτρωτη στον σπαρτιατικό κίνδυνο. Εισηγήθηκε στους Αθηναίους να κρατήσουν ανυποχώρητη στάση απέναντι στις αξιώσεις της Σπάρτης (άρση Μεγαρικού ψηφίσματος, Ποτειδαία, αυτονομία ελληνικών πόλεων κ.λ.π.).

Με τον πρώτο του λόγο στρέφεται εναντίον των αξιώσεων αυτών, καθιστά σαφές ότι οι Λακεδαιμόνιοι επιβουλεύονται την Αθήνα και συμβουλεύει τους συμπολίτες του να μην ενδώσουν, αλλά να ανταποκριθούν όλοι, αν οι

³⁸⁴ Πλουτάρχου, Περικλής, 12.4: *δεῖ δὲ τῆς πόλεως κατεσκευασμένης ἰκανῶς τοῖς ἀναγκαίοις πρὸς τὸν πόλεμον, εἰς ταῦτα τὴν εὐπορίαν τρέπειν αὐτῆς ἀφ' ὧν δόξα μὲν γενομένων αἰδίοις, εὐπορία δὲ γινομένων ἐτοίμη παρέσται, παντοδαπῆς ἐργασίας φανείσης καὶ ποικίλων χρειῶν, αἱ πᾶσαν μὲν τέχνην ἐγείρουσαι, πᾶσαν δὲ χεῖρα κινῶσαι, σχεδὸν ὅλην ποιούσιν ἔμμισθον τὴν πόλιν, ἐξ αὐτῆς ἅμα κοσμουμένην καὶ τρεφομένην.*

³⁸⁵ Perez Zagorin, *ό.π.*, σελ. 100.

περιστάσεις το απαιτήσουν στο πατριωτικό τους καθήκον.

Με βάση αυτά τα δεδομένα ο Περικλής έθεσε ως σκοπό της πολιτικής του να προετοιμάσει την πόλη κατά τρόπο που, αν χρειαζόταν, θα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τους όποιους κινδύνους. Το σημαντικότερο γεγονός με το οποίο συνδέεται η επιρροή του είναι η αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας με μέσα και τρόπους που προκάλεσαν τις αντιδράσεις των Σπαρτιατών.

ε. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος

Στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος ο ρόλος του πολίτη έλαβε νέες διαστάσεις. Στον Αθηναίο επιτρεπόταν να ζει «άνειμένως» όχι όμως «άπραγμόνως», εξαιρουμένων μόνο των «ιδιωτών», των μειωμένης, δηλαδή, αντίληψης ατόμων. Η ενεργοποίησή του και η αδιάκοπη παρέμβασή του στα κοινά ήταν προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος και για την ενίσχυση των θεσμών του. Ο διάλογος αποτελούσε θεμέλιο της δημοκρατίας και κατείχε πρωταρχική θέση στην πολιτική ζωή της Αθήνας. Αυτό αποδεικνύεται από τη λειτουργία συλλογικών σωμάτων, όπως η Εκκλησία του δήμου και η Βουλή των Πεντακοσίων. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η ρητορική γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη που οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην εξέχουσα θέση την οποία κατείχε ο διάλογος στο πλαίσιο των δημοκρατικών θεσμών. Οι αποφάσεις των Αθηναίων για τις υποθέσεις της πόλης ήταν σωστές, γιατί το μέσο που κυριαρχούσε στη λήψη τους ήταν ο προφορικός λόγος με τον οποίο όλοι, όσοι συμμετείχαν στην Εκκλησία του δήμου, μπορούσαν να διατυπώσουν ελεύθερα τις απόψεις τους.³⁸⁶

Η δημοκρατικότητα του πολιτεύματος συνέβαλε σημαντικά στην καλλιέργεια του πατριωτικού πνεύματος, αφού ήταν αυτή που ανήγαγε την αγωγή του πολίτη σε προτεραιότητα και όρισε ως θεμέλιό της τον διάλογο. Στη λήψη αποφάσεων για τις υποθέσεις της πόλης συμμετείχαν όλοι και διατύπωναν ελεύθερα τις απόψεις τους με τον προφορικό λόγο στην Εκκλησία του δήμου. Πρέπει, όμως, να δεχθούμε ότι ικανότητα να προτείνουν λύσεις σε καίριες σημασίας ζητήματα είχαν μόνο οι ρήτορες και οι πολιτικοί άνδρες. Αυτοί ήταν εκείνοι που εισηγούνταν, ενώ ο λαός, που ασφαλώς είχε αναπτυγμένο το κριτήριο διαχωρισμού των ορθών από τις εσφαλμένες πολιτικές προτάσεις, αποφάσιζε ποιες τελικά θα εγκρίνονταν ή θα απορρίπτονταν. Επομένως, στη φράση του Περικλή σύμφωνα με την οποία «καὶ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι»,³⁸⁷ το «ἐνθυμούμεθα» πρέπει να αναφέρεται στους ρήτορες που γνώριζαν επαρκέστερα τα πολιτικά θέματα και γι'αυτό «ἐσκεμμένοι ἦκον», ενώ

³⁸⁶ Θουκυδίδου, 2.40.1: *μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν.*

³⁸⁷ Θουκυδίδου, 2.40.2.

το «κρίνομεν» αναφέρεται στον λαό, ο οποίος με την ψήφο του έκρινε τις προτεινόμενες γνώμες.³⁸⁸

Ο «λόγος» ως συνεκτικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος έπρεπε να συνοδεύεται και από το «έργον», προκειμένου να διαμορφωθούν πολίτες που θα εκδήλωναν δράση τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό πλαίσιο. Στην παραπάνω φράση του Περικλή ίσως υπολανθάνει υπαινιγμός στην κατηγορία ότι οι Αθηναίοι φλυαρούσαν στην Εκκλησία του δήμου, σε αντίθεση, βέβαια, με τους Σπαρτιάτες που αντιπαθούσαν την πολυλογία. Ο λόγος, όμως, δεν ζημιώνει το έργο, γιατί στη δημόσια ζωή πάνε μαζί. Είναι εύστοχη η παρατήρηση του Ι.Θ. Κακριδή, σύμφωνα με την οποία «λόγος για τον αρχαίο δεν είναι μόνο αυτό που λέγεται, αλλά την ίδια στιγμή η σκέψη, ο ενδιάθετος λόγος, βρίσκεται λοιπόν πολύ κοντά στο λογίζομαι-λογισμός. Έτσι του Θουκυδίδη ο στοχασμός κρατιέται σφιχτός και σίγουρος, παρ'όλο που οι όροι που χρησιμοποιεί τονίζουν τότε την εξωτερική έκφραση πιο πολύ, τα «λεγόμενα» (οὐ τοὺς λόγους βλάβην ἡγούμενοι), τότε την εσωτερική ενέργεια (ἐκλογίζεσθαι-λογισμός), και τότε στέκουν στη μέση ακριβώς (μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ...)³⁸⁹».

Οι απόψεις αυτές και η αναγόρευση του δήμου σε μοχλό άσκησης της εξουσίας βρήκαν την επιβεβαίωσή τους στο δημοκρατικό πολίτευμα. Στο πλαίσιο του δεν είχε κανένας δικαιώματα που ασκώντας τα θα μπορούσε να κατευθύνει σύμφωνα με τις επιλογές και τις επιθυμίες του τις υποθέσεις της πόλης, με εξαίρεση τον δέκατο στατηγό. Αλλά και τα προνόμια του δέκατου στρατηγού, όπως π.χ. η δυνατότητα να συγκαλεί έκτακτα την Εκκλησία του δήμου, δεν του εξασφάλιζαν κυρίαρχο ρόλο. Η αντιπαρατήρηση ότι τα προνόμια του δέκατου στρατηγού οφείλονταν στο γεγονός ότι στη συγκεκριμένη θέση εκλεγόταν επί σειρά ετών ο Περικλής δεν έχει έρεισμα, γιατί η εκλογή του ήταν επακόλουθο της ισχυρής προσωπικότητας και των αρετών του.

Υπό το πρίσμα αυτό πρέπει να ερμηνευθεί και η άποψη του Θουκυδίδη, σύμφωνα με την οποία το πολίτευμα «ἐγίγνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή».³⁹⁰ Η εσφαλμένη ερμηνευτική προσέγγιση της

³⁸⁸ Γεωργίου Ζηκίδη, *Θουκυδίδου Ιστορίαι*, Βιβλίου δεύτερο, Παπαδήμας, Αθήνα 1986, σελ. 94.

³⁸⁹ Ι.Θ. Κακριδή, *Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, ό.π., σελ. 54.

³⁹⁰ Θουκυδίδη, 2.65.9. Η Romilly (*Ανοδος και πτώση των κρατών*, ό.π., σελ. 54) υπενθυμίζει ότι η άποψη σύμφωνα με την οποία η εξουσία του ενός είναι καλύτερη για τον πόλεμο είχε επισημανθεί ήδη από τον Όμηρο (*οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη·εἰς κοίρανος ἔστω, /εἰς βασιλεύς, ᾧ δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτεω / σκῆπτρόν τ' ἠδὲ θέμιστας, ἵνα σφισι βουλευῆσι* -B, 204-206). Ο Περικλής, στον Θουκυδίδη, εξηγεί ότι το σοβαρότερο ίσως μειονέκτημα της Πελοποννησιακής Συμμαχίας είναι ότι οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται από έναν ηγέτη, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται οποιαδήποτε ταχεία ενέργεια. (*μάχη μὲν γὰρ μιᾶ πρὸς ἅπαντας Ἕλληνας δυνατοὶ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἀντισχεῖν, πολεμεῖν δὲ μὴ πρὸς ὁμοίαν ἀντιπαρασκευῆν ἀδύνατοι, ὅταν μῆτε βουλευτηρίῳ ἐνὶ χρώμενοι παραχρημᾶ τι ὀξέως ἐπιτελῶσι πάντες τε ἰσόψηφοι ὄντες καὶ οὐχ ὁμόφυλοι τὸ ἐφ' ἑαυτὸν ἕκαστος σπεύδῃ* - 1.141.6). Στο ίδιο μειονέκτημα αναφερόταν αργότερα και ο Δημοσθένης. Σχολίαζε από τη μια τη δυνατότητα του Φιλίππου να αποφασίζει μόνος του, όταν το έκρινε απαραίτητο, χωρίς τον κίνδυνο να συκοφαντηθεί, και από την άλλη τη λιγότερο αποτελεσματική διαδικασία που ακολουθούσε η Αθήνα στη λήψη αποφάσεων (*Περὶ τοῦ*

συγκεκριμένης φράσης από πολλούς μελετητές αίρεται, αν ληφθεί υπόψη ότι τόσο ο Περικλής όσο και η γυναίκα του, αλλά και ο Φειδίας με τον οποίο τον συνέδεε βαθιά φιλία, σύρθηκαν σε δίκες. Ακόμη πιο ισχυρό επιχείρημα αποτελεί το γεγονός ότι κατά το δεύτερο έτος του πολέμου, αν και καθαιρέθηκε από το αξίωμά του, σεβάστηκε κατά τρόπο υποδειγματικό την απόφαση των συμπολιτών του. Άλλωστε, η επιβολή είναι χαρακτηριστικό που δεν προσιδίαζε στην περικλειϊκή ιδεολογία. Η επιβολή προϋποθέτει πολίτες άβουλους, που υποτάσσονται στον ηγέτη, ενώ ο Περικλής φρόντισε να τοποθετήσει τον πολίτη στο κέντρο των αποφάσεων και με την ενεργή συμμετοχή του να σηματοδοτεί την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η πόλη.

Μία ακόμη όψη του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος, αποτέλεσε η ενδυνάμωση των φτωχών τάξεων. Στην ενδυνάμωση των τάξεων αυτών συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό η θαλασσοκρατορική πολιτική του, που έδωσε τη δυνατότητα σε όσους ανήκαν στις τάξεις αυτές να υπηρετούν κυρίως ως κωπηλάτες στα πλοία. Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο Περικλής δεν ανέστειλε τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος ακόμη και όταν φάνηκε καθαρά ότι η Σπάρτη ενέτεινε τον ανταγωνισμό της προς την Αθήνα. Ο πολίτης συνέχισε να κατέχει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της γραμμής πλευσης που έπρεπε να ακολουθεί η πόλη και η πατρίδα αποτελούσε ύψιστο ιδανικό, η διαφύλαξη του οποίου συνιστούσε άφευκτο χρέος και πρωταρχικό καθήκον.

4. 2. Η διαμόρφωση ενός νέου τύπου πολίτη

α. Συμμέτοχος στις υποθέσεις της πόλης

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρθηκε ότι από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο απουσιάζει η εθνική ιδεολογία, αφού μεταξύ των πόλεων-κρατών επικρατούσε ανταγωνιστική διάθεση. Η προσπάθεια να διατηρήσουν την ιδιαίτερη πολιτιστική τους παράδοση οδηγούσε σε περιχαράκωση εντός των ορίων τους και

στεφάνου, 235-36: τὰ μὲν τῆς πόλεως οὕτως ὑπῆρχεν ἔχοντα, καὶ οὐδεὶς ἂν ἔχοι παρὰ ταῦτ' εἰπεῖν ἄλλ' οὐδέν· τὰ δὲ τοῦ Φιλίππου, πρὸς ὃν ἦν ἡμῖν ὁ ἀγὼν, σκέψασθε πῶς πρῶτον μὲν ἦρχε τῶν ἀκολουθούντων αὐτὸς αὐτοκράτωρ, ὃ τῶν εἰς τὸν πόλεμον μέγιστόν ἐστιν ἀπάντων· εἶθ' οὗτοι τὰ ὄπλ' εἶχον ἐν ταῖς χερσὶν αἰεὶ· ἔπειτα χρημάτων ἠνύπορει καὶ ἔπραττεν ἅ δόξειεν αὐτῷ, οὐ προλέγων ἐν τοῖς ψηφίσμασιν, οὐδ' ἐν τῷ φανερῷ βουλευόμενος, οὐδ' ὑπὸ τῶν συκοφαντούντων κρινόμενος, οὐδὲ γραφὰς φεύγων παρανόμων, οὐδ' ὑπεύθυνος ὧν οὐδενί, ἀλλ' ἀπλῶς αὐτὸς δεσπότης, ἡγεμὼν, κύριος πάντων. ἐγὼ δ' ὁ πρὸς τοῦτον ἀντιτεταγμένος καὶ γὰρ τοῦτ' ἐξετάσαι δίκαιον τίνος κύριος ἦν οὐδενός· αὐτὸ γὰρ τὸ δημηγορεῖν πρῶτον, οὐ μόνου μετεῖχον ἐγὼ, ἐξ ἴσου προὔτιθεθ' ὑμεῖς τοῖς παρ' ἐκείνου μισθαρνοῦσι καὶ ἐμοί, καὶ ὅσ' οὗτοι περιγένοιτ' ἐμοῦ πολλὰ δ' ἐγίγνετο ταῦτα, δι' ἣν ἕκαστον τύχοι πρόφασιν, ταῦθ' ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν ἀπῆτε βεβουλευμένοι. Βλ. επίσης Ὀλυνθιακός Ι, 4: τοῦθ' ὁ δυσμαχώτατόν ἐστι τῶν Φιλίππου πραγμάτων, καὶ βέλτιστον ὑμῖν· τὸ γὰρ εἶναι πάντων ἐκείνων ἔν' ὄντα κύριον καὶ ῥητῶν καὶ ἀπορρήτων καὶ ἅμα στρατηγὸν καὶ δεσπότην καὶ ταμίαν, καὶ πανταχοῦ αὐτὸν παρεῖναι τῷ στρατεύματι, πρὸς μὲν τὸ τὰ τοῦ πολέμου ταχὺ καὶ κατὰ καιρὸν πράττεσθαι πολλῶ προέχει, πρὸς δὲ τὰς καταλλαγὰς, ἃς ἂν ἐκείνος ποιῆσαιτ' ἄσμενος πρὸς Ὀλυνθίους, ἐναντίως ἔχει. Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης, Παθολογία πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα, ὁ.π., σελ. 124.

συνιστούσε τροχοπέδη για τη διαμόρφωση μιας εθνικής ιδεολογίας. Αναφέρθηκε, επίσης, πως η συμπαράταξή τους στο πλαίσιο της Δηλιακής Συμμαχίας, απέναντι στους Μήδους ήταν ευκαιριακή και έπαυσε να υφίσταται, όταν ο κίνδυνος παρήλθε. Οι διαφορές της πολιτικής που ακολουθούσαν οι πόλεις-κράτη ήταν τέτοιες που έκαναν δύσκολη την οικοδόμηση σχέσεων συμπόρευσης. Η συνειδητοποίηση της κοινής καταγωγής, η ανάγκη για συλλογική άμυνα και οι διάφοροι θρησκευτικοί συνασπισμοί (αμφικτιονίες) δεν αποτελούν από μόνα τους στοιχεία εθνικής, πατριωτικής ιδεολογίας.

Βεβαίως, πολύ νωρίτερα, ο Κλεισθένης με τη μεταρρύθμισή του, το 508 π.Χ., είχε δώσει πολλές ευκαιρίες στους πολίτες να μετέχουν στις δημόσιες υποθέσεις και να διακριθούν στην πολιτική. Παρά ταύτα η δυνατότητα των κατώτερων τάξεων να ανέλθουν στα αξιώματα δεν ήταν εύκολη και οι αριστοκρατικοί διά του Αρείου Πάγου είχαν τον έλεγχο της δημόσια ζωής. Το 462 π.Χ., όμως, ο Εφιάλτης αφαίρεσε τις περισσότερες αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου και τις παραχώρησε στην Εκκλησία του δήμου. Στη συνέχεια, υπό την καθοδήγηση του Περικλή, κατά τη δεκαετία του 450 π.Χ., η Εκκλησία του δήμου ψήφισε νόμους που αποτελούσαν μεγάλο βήμα για μεγαλύτερη διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών και για την καθιέρωση του πιο δημοκρατικού πολιτεύματος που είχε γνωρίσει μέχρι τότε ο ελληνικός κόσμος. Οι νόμοι αυτοί αναγνώριζαν εξουσία στους πολίτες που συμμετείχαν στην Εκκλησία του δήμου και στα λαϊκά δικαστήρια, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονταν με απλή πλειοψηφία.³⁹¹

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, οι μικροκαλλιεργητές (ζευγίτες) απέκτησαν το δικαίωμα να εκλέγονται ως άρχοντες, πράγμα που σήμαινε ότι θα μπορούσαν να γίνονται και μέλη του Αρείου Πάγου και, επομένως, ήταν ένα ακόμη βήμα προς την κατεύθυνση μείωσης της δύναμης των ευγενών και των πλουσίων.³⁹²

Τα ουσιαστικά βήματα προς την κατεύθυνση αναγνώρισης στους πολίτες του δικαιώματος να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή της πόλης έγιναν από τον Περικλή, η δημοκρατία του οποίου, άλλωστε, προϋπέθετε τη συμμετοχή της πλειοψηφίας των πολιτών στη λήψη αποφάσεων. Αυτό όμως ήταν ανέφικτο, αφού, για να μπορεί κάποιος να ασχολείται με τις υποθέσεις της πόλης, έπρεπε να μην είναι αναγκασμένος να εργάζεται, προκειμένου να συντηρηθεί ο ίδιος και η οικογένειά του. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, ο Περικλής εισήγαγε νόμο που ενέκρινε αμοιβές για όσους συμμετείχαν σε συλλογικά όργανα και θεσμούς. Μετά παρέλευση μικρού χρονικού διαστήματος, οι αμοιβές επεκτάθηκαν στα μέλη της Βουλής των Πεντακοσίων, στους άρχοντες και σε όσους υπηρετούσαν στο πεζικό και στο ναυτικό.³⁹³

Έτσι, δημιουργήθηκε μια κοινωνία, όπου όλοι οι ελεύθεροι απολάμβαναν

³⁹¹ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σσ. 101-102. Cristopher Carey, ό.π., σσ. 36-37.

³⁹² Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 102.

³⁹³ Donald Kagan, *Περικλής*, ό.π., σελ. 103-104. Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 49.

τα πλεονεκτήματα της πολιτικής ζωής και συμμετείχαν ενεργά σε αυτήν. Η πληρωμή μισθού σε άρχοντες και δικαστές, αρχικά, και σε όσους παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του δήμου, αργότερα, ήταν πολύ ριζοσπαστικό μέτρο.³⁹⁴ Αν και ο Περικλής κατηγορήθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους για το συγκεκριμένο μέτρο,³⁹⁵ είναι βέβαιο ότι η λειτουργία της δημοκρατίας ενισχύθηκε, καθόσο η ενασχόληση με τα κοινά δεν επιβάρυνε τους εργαζόμενους πολίτες και η λήψη των αποφάσεων γινόταν από τους ίδιους κατόπιν συζήτησης των απόψεών τους.

Το πιο σημαντικό, όμως, στοιχείο που επέφερε η μισθοφορά των αξιωμάτων ήταν η παραδοχή εκ μέρους των πολιτών ότι η πορεία που θα ακολουθούσε η πόλη ήταν δική τους ευθύνη και, επομένως, η σχέση τους με αυτήν γινόταν αμεσότερη. Διαμορφώθηκε, λοιπόν, ένας νέος τύπος πολίτη που είχε συνειδητοποιήσει ότι οι σχέσεις του με την πόλη ήταν αμφίδρομη και η κατάσταση της μιας πλευράς προσδιόριζε την κατάσταση της άλλης. Για τον Περικλή η στενή σχέση πολίτη-πόλης θεωρείται σημείο υπεροχής και τονίζεται με ιδιαίτερη έμφαση από τον ίδιο στον *Επιτάφιο*, χαρακτηρίζοντας όχι φιλήσυχο αλλά άχρηστο όποιον δεν συμμετέχει στις δημόσιες υποθέσεις. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα αντίληψη για τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο πολίτης στο πλαίσιο της Εκκλησίας του δήμου.

β. Αυτάρκης

Στο 36 του *Επιταφίου* ο Περικλής, τονίζει ότι η γενιά του συνέχισε το έργο των προγόνων και των πατέρων. Οι πρόγονοι «*δί' ἀρετήν*» εξασφάλισαν την ελευθερία της, οι πατέρες κληροδότησαν την «*ἀρχήν*» και οι σύγχρονοι έκαναν την πόλη «*καί ἐς πόλεμον καί ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην*».³⁹⁶ Με τη συγκεκριμένη του επισήμανση, βεβαίως, δεν υπονοεί ότι η πόλη καλύπτει τις υλικές ανάγκες των πολιτών της με αγαθά που παράγει η ίδια. Η αυτάρκειά της οφείλεται στο γεγονός της ναυτικής της ισχύος και της εισαγωγής κάθε αγαθού από οποιοδήποτε μέρος. Το δηλώνει, εξάλλου, ο ρήτορας στη συνέχεια του λόγου του· *ἐπεσέρχεται δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ*

³⁹⁴ Kynthia Farrar, *ό.π.*, σσ. 25-26. Cristopher Carey, *ό.π.*, σ.σ. 74-76.

³⁹⁵ Βλ. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σσ. 75-76. Ο συγγραφέας της «*Αθηναίων Πολιτείας*» αναφέρει επί του θέματος: «Από τότε ακριβώς, αν πιστέψουμε τα παράπονα ορισμένων, όλα πήγαν χειρότερα, επειδή οι πρώτοι τυχόντες βιάζονταν περισσότερο από τους έντιμους ανθρώπους να παραστούν στην κλήρωση (των δικαστών). Επίσης, ο Αριστοφάνης χρησιμοποίησε το επιχείρημα στους «*Σφήκες*», για να παρουσιάσει τους Αθηναίους, και ιδιαίτερα τους φτωχούς, να ψοφάνε για να κληρωθούν και να βιάζονται να εισπράξουν το πολύτιμο τριόβολο, που θα εξασφάλιζε τη συντήρησή τους. Βλ. επίσης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Τόμ. Γ1, Αθήνα 1972, σελ. 97.

³⁹⁶ Θουκυδίδου, 2.36.3.

τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.³⁹⁷

Δεν πρόκειται λοιπόν για καυχησιολογία, αλλά για πραγματικότητα απτή. Η Αθήνα εκτός του ότι είχε αναπτύξει τη γεωργία σε μεγάλο βαθμό, γνώρισε και μεγάλη εμπορική άνθηση, λόγω της γεωγραφικής και στρατιωτικής σημασίας που είχε το επίνειό της, ο Πειραιάς. Τα αθηναϊκά πλοία μετέφεραν τα προϊόντα της Αττικής σε όλα τα λιμάνια και επέστρεφαν στην Αθήνα φορτωμένα με ξένα προϊόντα. Χάρη στην οικονομική ανάπτυξη, λοιπόν, οι κάτοικοί της είχαν στη διάθεσή τους και τα δικά τους και τα ξένα υλικά αγαθά.

Αυτήν την πραγματικότητα προβάλλει ο Περικλής στους ακροατές του. Δεν προσπαθεί να τους σαγηνεύσει με αναφορές σε μύθους ή με αφηγήσεις πολεμικών γεγονότων. Θέλει να τους πείσει με επιχειρήματα που επιβεβαιώνονται από την καθημερινή ζωή, από τα αγαθά που απολαμβάνουν και τα οποία απέκτησαν με δικές τους δραστηριότητες και συμμετέχοντας οι ίδιοι στην κοινή προσπάθεια για το συμφέρον της πόλης τους.³⁹⁸

Η εξασφάλιση των υλικών αγαθών σε συνδυασμό με τα πνευματικά επιτεύγματα συγκροτούν έναν τρόπο ζωής τον οποίο ο Περικλής θεωρεί ως πρότυπο και δικαιολογημένα τον προβάλλει ως αποτέλεσμα της δικής του πολιτικής. Η «ανάπαυλα» και η «τέρψις» απομακρύνουν το «λυπηρόν», απαλλάσσουν από το άγχος της στέρησης και επιτρέπουν στον πολίτη να εκδηλώνει ενδιαφέρον και να συμμετέχει στη δημόσια ζωή.³⁹⁹ Η αγάπη του προς την πόλη, η ανταπόκρισή του σε κάθε της πρόσκληση και η συνδρομή του σε κάθε έκτακτη κατάσταση έρχονται ως φυσικό επακόλουθο και ως ελεύθερη επιλογή.

Προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ακόμη και ο Παλιός Ολιγαρχικός, που δηλώνει απερίφραστα την εχθρότητά του απέναντι στη δημοκρατία, αναγνωρίζει ότι καθετί που παράγεται στην Ιταλία, Σικελία, Κύπρο, Αίγυπτο, Λυδία, Πελοπόννησο, στον Πόντο ή σε κάθε άλλη χώρα μπορούν να μεταφερθούν και στην αγορά της Αθήνας χάρη στη θαλασσοκρατορία της. Μόνο οι Αθηναίοι έχουν την ευκαιρία να απολαμβάνουν τόσο τα αγαθά των Ελλήνων όσο και των βαρβάρων. Και για να ενισχύσει τους ισχυρισμούς του, διατυπώνει το ερώτημα πώς μια χώρα θα διαθέσει την ξυλεία της, αν δεν έλθει σε συνεννόηση με τους κυρίαρχους της θάλασσας;⁴⁰⁰

³⁹⁷ Θουκυδίδου, 2.38.2. Στον πλούτο των Αθηνών και στη δυνατότητα να προμηθεύονται μέσω των θαλασσιών οδών ό,τι τους χρειαζόνταν αναφέρθηκε και ο Αρχίδαμος στη συνέλευση των Σπαρτιατών, πριν από την έναρξη του πολέμου. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 535.

³⁹⁸ Σκοπός του Περικλή είναι να περιορίσει την αναφορά του στους προγόνους στο γεγονός ότι διατήρησαν την πατρίδα ελεύθερη και την παρέδωσαν ελεύθερη στους πατέρες. Δεν επιδιώκει να κολακεύσει τον αυτοχθονικό εγωισμό τους, όπως θα κάνουν αργότερα ο Λυσίας (*Επιτάφιος*, 3-17) και ο Ισοκράτης (*Πανηγυρικός*). Γεράσιμου Καψάλη, ό.π., σελ. 32.

³⁹⁹ Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, ό.π., σελ. 234. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 181.

⁴⁰⁰ Ψευδοξενοφώντα, *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.7-11: *εἰ δὲ δεῖ καὶ μικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐαχιῶν ἐξηῦρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλη ἄλλοις: <ὥστε> ὅ τι ἐν Σικελίᾳ ἢ δὴν ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἐν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης... τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἶοι*

Η δυνατότητα της Αθήνας να προμηθεύεται από άλλες χώρες όσα προϊόντα χρειαζόταν, σημειώνει η Claude Mossé «δε σημαίνει πως η πόλη ασκεί έναν οποιονδήποτε έλεγχο στην παραγωγή των διαφόρων αυτών εμπορευμάτων ή στην αναδιανομή τους. Αν υπάρχει έλεγχος, αυτός τοποθετείται μόνο στο επίπεδο των φόρων που μπαίνουν τόσο στα εισερχόμενα, όσο και στα εξερχόμενα από το λιμάνι προϊόντα, χωρίς να εκδηλώνεται καμιά «ιμπεριαλιστική προτίμηση». Και μόνο όταν ο πόλεμος θα απειλήσει τον ανεφοδιασμό της πόλης, οι Αθηναίοι θα νοιαστούν να ελέγχουν πιο στενά τις νηοπομπές σταριού, που έρχονται από τον Εύξεινο Πόντο και να εξασφαλίσουν ένα μονοπώλιο, κατά κάποιο τρόπο, του εμπορίου αυτού».⁴⁰¹ Πολλοί μελετητές συνδέουν τη θεωρία του Περικλή περί αυτάρκειας με επιδράσεις που δέχθηκε από τη σοφιστική διδασκαλία και πιο συγκεκριμένα από τον Ιππία τον Ηλείο. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι, ενώ ο Ιππίας προσδίδει στην αυτάρκεια ατομικό χαρακτήρα, ο Περικλής συνδέει την αυτάρκεια του πολίτη με εκείνη της πόλης με αμφίδρομη σχέση, κατά τρόπο δηλαδή που η μία προϋποθέτει την άλλη.⁴⁰²

γ. Πολυπράγμων

Η πολιτική που ακολούθησε ο Περικλής οδήγησε την πόλη στην ευημερία και εξασφάλισε στον πολίτη τη δυνατότητα να διαπλάσσει και να αναπτύξει ελεύθερα την προσωπικότητά του. Άλλωστε, στην επιτυχία του στόχου αυτού απέβλεπε η αγωγή που παρείχε η πόλη και το δημοκρατικό της πολίτευμα. Να διαμορφώσει, δηλαδή, πολίτες των οποίων τα ενδιαφέροντα επεκτείνονται τόσο στη σφαίρα της ατομικότητας όσο και της συλλογικότητας, πολίτες που θα αποφεύγουν τη μονομερή και θα επιδιώκουν την πολυμερή δράση. Με άλλα λόγια, να ενσαρκώσουν τον τύπο πολίτη που οι ιδιότητές του περικλείονται στη φράση *homo universalis*. Στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου τύπου πολίτη ουσιαστικό ρόλο διαδραμάτισε η αγωγή την οποία εξαίρει ο Περικλής αναγνωρίζοντας ότι το ανθρωπιστικό της περιεχόμενο κατέστησε την Αθήνα «τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν».⁴⁰³ Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το πρόσφορο έδαφος που εύρισκαν στην Αθήνα μεγάλοι πνευματικοί άνδρες τους ώθησε να την επισκεφθούν και να αναπτύξουν τις πνευματικές τους δραστηριότητες.

Απόληξη, λοιπόν, αυτής της πραγματικότητας ήταν η διαπίστωση του Περικλή στο 2.41.1, σύμφωνα με την οποία «καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλείστ' ἄν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἄν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐτάρκες παρέχεσθαι». Η αναφορά του στην αυτάρκεια του πολίτη θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως επιδεξιότητα που σχετίζεται με έργα τα οποία

τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. εἰ γάρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἴ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; Perez Zagorin, *ό.π.*, σελ. 129.

⁴⁰¹ Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σελ.100.

⁴⁰² Β. Κωνσταντινόπουλου, *Ο Επιτάφιος του Περικλή*, *ό.π.*, σελ. 107.

⁴⁰³ Θουκυδίδου, 2.41.1.

γίνονταν μόνο με τα χέρια (χειρωνακτική εργασία). Όμως, μια τέτοια ερμηνεία θα ήταν πολύ περιορισμένη και δεν θα εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους ο Περικλής θα απέκλειε τα έργα που έρχονται ως αποτέλεσμα πνευματικών προσπαθειών.⁴⁰⁴

Μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί να θεωρηθεί σωστή, γιατί ο Περικλής σε καμιά περίπτωση δεν δίνει το προβάδισμα στις χειρωνακτικές ασχολίες. Άλλωστε, αν συνέβαινε αυτό, τα επιχειρήματά του για την πολυμέρεια του Αθηναίου πολίτη, οι ισχυρισμοί του για τον θεωρητικό και πρακτικό Αθηναίο δεν θα ήταν πειστικοί. Οι σωματικές και πνευματικές ικανότητες του Αθηναίου αναπτύσσονται παράλληλα και οδηγούν σε δημιουργήματα αξεπέραστης ωραιότητας. Είναι προφανής, ασφαλώς, και εδώ ο υπαινιγμός για τη Σπάρτη, που επικέντρωνε το ενδιαφέρον της αποκλειστικά στη διαμόρφωση ικανών στρατιωτών.

Στην Αθήνα, ο πολίτης αποτελεί για καθέναν ξεχωριστά (καθ' ἑκαστον) πρότυπο. Γεννήθηκε στην πόλη που τον διαπαιδαγώγησε με την «ἐπιτήδευσιν», την «πολιτείαν» και τους «τρόπους», τον ανήγαγε σε ολοκληρωμένη προσωπικότητα και γι αυτό ανταποκρίνεται επιτυχώς σε όλες τις δραστηριότητες, κοινωνικές, πολιτικές, πνευματικές και επαγγελματικές, χωρίς να παρεμποδίζεται η διάκρισή του σε κάποιον τομέα.

Αυτή, άλλωστε, είναι μία από τις πιο σημαντικές αλλαγές που εισήγαγε η περικλειϊκή πολιτική και έμεινε γνωστή ως πολυπραγμοσύνη. Το περιεχόμενό της προσδιορίστηκε από τον ίδιο τον Περικλή. Στο 40.2 του *Ἐπιταφίου*, περιγράφει την πολιτική της πόλης και το πρότυπο πολίτη που ήθελε να διαμορφώσει. Υποστηρίζει ότι όποιον δεν μετέχει καθόλου στα πολιτικά, «οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν».⁴⁰⁵

Οπωσδήποτε, ο συγκεκριμένος τύπος πολίτη βρίσκεται στον αντίποδα του Σπαρτιάτη, ο οποίος δεν είχε την ευκαιρία να αναπτύξει την προσωπικότητά του, λόγω της ανελευθερίας και της μονολιθικότητας του καθεστώτος που επικρατούσε στην πόλη του. Σε αντίθεση με την Αθήνα, στη Σπάρτη η αγωγή που παρεχόταν στους πολίτες ήταν σταθερά προσανατολισμένη στη διαμόρφωση στρατιωτών που θα επιτελούσαν το χρέος τους αποκλειστικά και μόνο στο πεδίο της μάχης, ενώ ο υπόλοιπος καιρός τους θα κυλούσε περιχαρακωμένος σε ένα αυστηρά στρατιωτικό πλαίσιο, χωρίς πνευματικές αναζητήσεις και χωρίς τις καθημερινές χαρές της ζωής. Υπό τις συνθήκες αυτές ασφαλώς δεν υπήρχαν προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν στην αυτάρκειά τους. Η αυτάρκεια στο βαθμό που υπήρχε περιοριζόταν μόνο στον βασιλιά και σε ένα μικρό αριθμό ανθρώπων που διαχειριζόνταν τις κρατικές υποθέσεις.

Αντίθετοι προς τον πολυπράγμονα πολίτη, όπως τον περιγράφει ο Περικλής, ήταν οι ολιγαρχικοί. Γι' αυτούς η απραγμοσύνη και η φιλήσυχη πολιτική συνιστούσε εθνικό συμφέρον. Η αντίθεση πολυπραγμοσύνης και

⁴⁰⁴ Σωκράτη Γκίκα, *Ο Επιτάφιος Θουκυδίδη-Περικλή*, Σαββάλας, Αθήνα 1993, σελ. 98.

⁴⁰⁵ Ευάγγελος Μ. Σούλης, *ό.π.*, σελ. 182.

απραγμοσύνης φαίνεται στον τρίτο λόγο του Περικλή, όπου ο Αθηναίος πολιτικός προσπαθεί να αποδείξει ότι η απραγμοσύνη δεν προάγει τα συμφέροντα της πόλης και χρέος των πολιτών είναι να προκρίνουν την πολυπραγμοσύνη σε όλες τις ενέργειές τους.

Μιλώντας, λοιπόν, ο Περικλής στην Εκκλησία του δήμου, στην προσπάθειά του να πείσει τους Αθηναίους για την ορθότητα της πολιτικής του, θα τους υπενθυμίσει ότι δεν είναι δυνατόν να παραιτηθούν από την ηγεμονία τους, *εἴ τις καὶ τότε ἐν τῷ παρόντι δεδιῶς ἀπραγμοσύνη ἀνδραγαθίζεται* (ακόμη κι αν σε τούτη την κρίση κάποιος, από φόβο και διστακτικότητα, το προτείνει αυτό παρουσιάζοντάς το δήθεν ως πράξη φιλόανθρωπης γενναιοφροσύνης)⁴⁰⁶. Θα τους υπενθυμίσει ότι *τὸ γὰρ ἀπραγμον οὐ σώζεται μὴ μετὰ τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ξυμφέρει, ἀλλ' ἐν ὑπηκῶ, ἀσφαλῶς δουλεύειν* (η ειρηνόφιλη αποχή από την πράξη παύει να υφίσταται, αν δεν στηρίζεται η πόλη σε ανθρώπους ικανούς να δράσουν ούτε συμφέρει σε μια πολιτεία που ασκεί ηγεμονία αλλά σε υποτελή, που θέλει να είναι υπόδουλη χωρίς κινδύνους)⁴⁰⁷

Ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει ο λόγος του στο σημείο όπου επισημαίνει πως αν οι Αθηναίοι νικηθούν, δεν θα πάψουν να είναι ένδοξοι, αφού είχαν τη μεγαλύτερη δύναμη από όλους τους Έλληνες, εξουσίασαν τη μεγαλύτερη ηγεμονία και έκαναν την πόλη τους πλουσιότερη και μεγαλύτερη από όλες τις ελληνικές πόλεις. Για όλα αυτά, συνεχίζει, ίσως μας κατηγορήσουν όσοι δεν θα έχουν καμιά φιλοδοξία, ενώ όσοι επιθυμούν να κατορθώσουν κάτι, θα μας έχουν ως παράδειγμα και όσοι δεν θα καταφέρουν να αποκτήσουν κάτι θα μας φθονούν.⁴⁰⁸

Με τις παραπάνω απόψεις του ο Περικλής προβάλλει με τον εναργέστερο τρόπο την έννοια της πολυπραγμοσύνης των Αθηναίων και αφήνει να εννοηθεί ότι η θέληση για δράση οδηγεί πάντοτε σε αλλαγές. Αρνείται την απραξία και τον εφησυχασμό και στρέφεται εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων, οι οποίοι, προκειμένου να σώσουν την περιουσία τους, δεν θα εγκατέλειπαν ακόμη και την ιδέα της υποταγής.

Όποιος και αν βρίσκεται πίσω από τις απόψεις αυτές, είτε δηλαδή ο ιστορικός Θουκυδίδης είτε ο πολιτικός Περικλής, είναι βέβαιο ότι και των δύο οι

⁴⁰⁶ Θουκυδίδου, 2.63.2. Η λέξη *ἀπραγμοσύνη* χρησιμοποιήθηκε και από τους Κερκυραίους όταν προσήλθαν στη συνέλευση των Αθηναίων, για να τους ζητήσουν βοήθεια, προκειμένου να αποτρέψουν τον κίνδυνο που διέτρεχαν από τους Κορινθίους. Δείτε κατανόηση, είπαν οι Κερκυραίοι, *εἰ μὴ μετὰ κακίας, δόξης δὲ μᾶλλον ἀμαρτία τῇ πρότερον ἀπραγμοσύνη ἐναντὶα τολμῶμεν* (1.32.5). Η λέξη εδώ σημαίνει διατήρηση της ειρήνης με αποτροπή συγκρούσεων και αντιστοιχεί με τη φράση *ἡσυχίαν ἀπράγμονα* (=την ησυχία της απραξίας) που χρησιμοποιούν οι Κορίνθιοι στη συνέλευση των Σπαρτιατῶν για να καταδείξουν τη διαφορετική νοοτροπία των τελευταίων σε σύγκριση με τους Αθηναίους). Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 255, 303.

⁴⁰⁷ Θουκυδίδου, 2.63.3. Με όσα υποστηρίζει εδώ ο Περικλής θέλει να δείξει ότι η συμμετοχή της ανώτερης τάξης στις δημόσιες υποθέσεις είναι πολύ σημαντική, γιατί σε διαφορετική περίπτωση η τάξη αυτή θα κρατούσε τα πλεονεκτήματα και τα χρήματά της για τον εαυτό της. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 578.

⁴⁰⁸ Θουκυδίδου, 2.64.4.

θέσεις επί του συγκεκριμένου θέματος ταυτίζονται. Η θέληση για πράξη αποτελεί θεμελιώδη αρχή στην Ιστορία. Στην Αρχαιολογία, ο Θουκυδίδης αναφέρεται σε κράτη που απέκτησαν δύναμη στο παρελθόν. Με τον ίδιο τρόπο και ο Περικλής «μπορεί να φανταστεί ότι και την Αθήνα μπορεί μια μέρα να διαδεχθεί μια άλλη κυρίαρχη δύναμη... Σαν κάτι φυσικό και επομένως μόνιμο στην ανθρώπινη εμπειρία, αυτή η προσπάθεια για ανάπτυξη και δημιουργία υπερβαίνει κατά κάποιο τρόπο τη συνήθη ηθική. Έτσι ο Περικλής μπορεί να μιλά για την ηγεμονία σαν τυραννία και να τη δικαιολογεί απλώς και μόνο με το ότι αντικειμενικά αποτελεί επίτευγμα. Αλλά η θέληση για δύναμη, που είναι προφανής στην περίπτωση μιας ανερχόμενης πόλης όπως η Αθήνα, δεν ήταν λιγότερο πραγματική, αν και λιγότερο φανερή, σε μια καθιερωμένη δύναμη όπως η Σπάρτη».⁴⁰⁹

Το περιεχόμενο της πολυπραγμοσύνης των Αθηναίων το παρουσιάζει ο Θουκυδίδης με τη δημηγορία των Κορινθίων, στο συνέδριο της Πελοποννησιακής συμμαχίας, το 432 π.Χ., στη Σπάρτη. Οι ιδιότητες που αποδίδονται στους Αθηναίους απεικονίζουν τον νέο τύπο πολίτη που διαμόρφωσε η περικλείκη ιδεολογία.

Όταν, λοιπόν, ανέβηκαν στο βήμα οι Κορίνθιοι, στην προσπάθειά τους να στρέψουν τους συμμάχους τους Σπαρτιάτες εναντίον των Αθηνών, έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στα προτερήματα των Αθηναίων και στα ελαττώματα των Σπαρτιατών. Στον έπαινό τους για τους Αθηναίους θα πουν: «Εκείνοι είναι και ικανοί να συλλάβουν γρήγορα ένα σχέδιο και να εκτελέσουν αμέσως ό,τι αποφάσισαν· εσείς κλίνετε προς τη διατήρηση των υπαρχόντων, δεν επινοείτε τίποτα καινούργιο, δεν διεκπεραιώνετε ούτε τα απαραίτητα. Κι ακόμη, αποτολμοούν πράγματα πάνω από τις δυνάμεις τους, ριψοκινδυνεύουν παρά τις υπαγορεύσεις της φρόνησης και δεν χάνουν στις δύσκολες καταστάσεις την ελπίδα. Απεναντίας το δικό σας φυσικό είναι να επιχειρείτε πράγματα κατώτερα από τις δυνάμεις σας, να μην έχετε εμπιστοσύνη ούτε στα πιο ασφαλή συμπεράσματά σας και να νομίζετε ότι από τις δυσκολίες δεν θα απαλλαγείτε ποτέ. Κι ακόμη, είναι γεμάτοι αποφασιστικότητα σε σύγκριση μ' εσάς τους διστακτικούς, έτοιμοι να πάνε σε ξένους τόπους ενώ εσείς μένετε πάντα στον δικό σας· διότι αυτοί νομίζουν ότι κάτι μπορεί να κερδίσουν φεύγοντας, ενώ εσείς πιστεύετε πως εάν βγείτε πιο έξω μπορεί να διακινδυνεύσετε κι αυτά που έχετε. Όταν νικούν τους εχθρούς, προχωρούν όσο το δυνατόν περισσότερο, κι όταν νικηθούν, ελάχιστα επηρεάζεται το ηθικό τους. Κι ακόμη, θυσιάζουν τα σώματά τους για την πόλη τους σαν να τους ήταν εντελώς ξένα και αφιερώνουν τη σκέψη τους αποκλειστικά σε αυτήν. Κι άμα δεν φέρουν σε πέρας όσα σκέφθηκαν, πιστεύουν πως έχασαν κάτι από αυτά που είχαν, ενώ άμα αποκτήσουν ό,τι επιδίωξαν το θεωρούν πως ήταν απλώς η αρχή. Αν, πάλι, δοκιμάσουν και αποτύχουν σε κάτι, αναπληρώνουν την έλλειψη ελπίζοντας σε κάτι άλλο· γιατί μόνο σ' αυτούς η ελπίδα της απόκτησης των επιδιωκομένων εξομοιώνεται με την απόκτησή τους, επειδή εκτελούν γρήγορα ό,τι αποφασίσουν. Κι

⁴⁰⁹ John H. Finley, ό.π., σσ. 159-160.

όλα τούτα τα επιδιώκουν με αδιάλειπτο μόχθο και κινδύνους σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους απολαμβάνοντας ελάχιστα τα αγαθά που έχουν, αφού διαρκώς αποκτούν καινούργια, κι ούτε θεωρούν γιορτή άλλο τίποτε από το να κάνουν ό,τι πρέπει, ενώ την ξεγνοισιά της απραξίας την θεωρούν συμφορά όχι μικρότερη από μια επίπονη δραστηριότητα. Έτσι, εάν με δυο λόγια τους χαρακτήριζε κανείς ανθρώπους από τη φύση τους καμωμένους να μην έχουν ούτε οι ίδιοι ησυχία ούτε τους άλλους να τους αφήνουν να βρουν, θα είχε δίκαιο»⁴¹⁰

Στις παραπάνω επισημάνσεις των Κορινθίων περικλείονται τα στοιχεία που συνδέουν τον Αθηναίο πολίτη με την πόλη. Είναι εμφανές ότι γι' αυτόν η πατρίδα αναγορεύεται σε ύψιστη προτεραιότητα. Οι όποιες του ενέργειες, πρωτοβουλίες και δραστηριότητες παραπέμπουν στον νέο τύπο πολίτη που διαμόρφωσε η περικλεϊκή δημοκρατία. Πολίτη, δηλαδή, που ασχολείται με τις δημόσιες υποθέσεις και παράλληλα εκδηλώνει ενδιαφέρον για όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης. Αυτόν ακριβώς τον πολίτη, με την πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, εκθειάζει ο Περικλής στον Έπιτάφιο. Υποστηρίζει ότι συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος της πόλης είναι η ελευθερία του ατόμου σε όλες της εκφάνσεις της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. Οι πολίτες είναι ελεύθεροι, δραστηριοποιούνται, χωρίς να προσαρμόζονται στις προτιμήσεις και τη θέληση του κοινού, χωρίς καταναγκασμούς (έλευθέρος δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν)⁴¹¹

δ. Ανεκτικός και ενσυνείδητα νομιμόφων

Το έλευθέρος πολιτεύομεν έρχεται ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το αθηναϊκό πολίτευμα αποτελεί συγκερασμό της δημοκρατίας και της αριστοκρατίας και οι πολίτες δεν υπόκεινται σε κανέναν εξωτερικό καταναγκασμό. Ενεργούν στην καθημερινή τους ζωή με ελευθερία η οποία εκτείνεται εντός των ορίων που προβλέπονται από τους νόμους της πολιτείας.

Η ατομική ελευθερία κατέχει πρωτεύουσα θέση στο αξιακό σύστημα και εξαίρεται η σημασία της αμοιβαιότητας στις σχέσεις μεταξύ των πολιτών. Δεν υπάρχει έδαφος για καχυποψία, διαβολή και αλληλοϋπονόμευση. Η διαπροσωπική επικοινωνία και οι επαγγελματικές ενασχολήσεις είναι απαλλαγμένες από την «*ύποψίαν*». Το πνεύμα ανεκτικότητας που επικρατεί συνέχει τις κοινωνικές σχέσεις και τις καθιστά υγιείς. Όλοι έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν τις χαρές της ζωής, χωρίς αυτό να προκαλεί τη δυσφορία των άλλων (οὐ δι' ὀργῆς τῶν πέλας). Οι Αθηναίοι είναι αμετακίνητα προσηλωμένοι στην ιδέα της ελευθερίας, υπερηφανεύονται για το «*καθ' ἡμέραν ἄδεες καὶ ἀνεπιβούλευτον πρὸς ἀλλήλους*»), όπως θα πει ακόμη και ο δημαγωγός Κλέων.⁴¹²

⁴¹⁰ Θουκυδίδου, 1.70.9. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 301-302.

⁴¹¹ Θουκυδίδου, 2.37.2. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 532.

Ο ρήτορας εξαίρει την ελευθερία των Αθηναίων και στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή, στοιχείο που τους κάνει να χαίρονται και ως πολίτες ελεύθεροι και ως μέλη της κοινωνίας τους. Γεράσιμου Καψάλη, ό.π., σελ. 39.

⁴¹² Θουκυδίδου, 3.37.2.

Το κλίμα ελευθερίας μέσα στο οποίο ζουν δεν σημαίνει ότι μπορεί κάποιος να εκδηλώσει συμπεριφορά που φθάνει στην ασυδοσία. Απεναντίας, ο σεβασμός στους άρχοντες και στους νόμους είναι στοιχεία δημοκρατικής συμπεριφοράς από την οποία ουδεμία εκτροπή είναι συγγνωστή. Στην ιδιωτική ζωή συναναστρέφονται χωρίς να ενοχλεί ο ένας τον άλλο (*ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες*). Στη δημόσια ζωή δεν παραβαίνουν τους νόμους, γιατί τους περιβάλλουν με σεβασμό (*τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν*). Ο σεβασμός προς τους νόμους δεν απορρέει από καταναγκασμό αλλά από τον εσωτερικό κόσμο του ατόμου. Αυτό ακριβώς υποδηλώνεται με τη φράση *διὰ δέος*. Δεδομένου ότι οι νόμοι ήταν γραπτοί και άγραφοι και δεδομένου, επίσης, ότι η τήρηση των άγραφων εναπόκειται στη συνείδηση των πολιτών, το «δέος» ισχύει περισσότερο για αυτούς τους νόμους.⁴¹³ Η λέξη δεν χρησιμοποιείται, λοιπόν, με την έννοια του φόβου, αλλά με την έννοια του σεβασμού προς την ανθρώπινη αξία και τους ηθικούς νόμους. Συνδέεται με τη σημασία της «αἰδοῦς» ή της «αἰσχύνης» που πείθουν τον πολίτη για την ανάγκη εκούσιας περιστολής μέρους της ελευθερίας του, ώστε να μην παραβιάζει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του συμπολίτη του και να επιβεβαιώνει με τον τρόπο αυτό την ιδιότητά του ως «κοινωνικοῦ ὄντος».

Μιλώντας για την αναγκαιότητα της ελευθερίας ο Περικλής αφήνει να εννοηθεί πως η απαλλαγή του πολίτη από ασήμαντους ελέγχους τους ευαισθητοποιούσε περισσότερο και τους παρακινούσε να επιδεικνύουν σεβασμό στις φυσικές αρχές της ηθικής.⁴¹⁴ Η εμπιστοσύνη προς τον πολίτη ενεργοποιούσε τη φαντασία του και η ενεργοποίηση αυτή με τη σειρά της υπήρξε ένας από τους σημαντικούς παράγοντες της προόδου που γνώρισε η Αθήνα.

Το κλίμα ελευθερίας, η αμοιβαιότητα, η αλληλεγγύη, η συναδέλφωση και η κοινή δράση για την επίτευξη ενός υψηλού στόχου, όπως αυτός της ευημερίας της πόλης και των πολιτών, υπήρξαν επιλογές του Περικλή και βασικές αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος που εγκαθίδρυσε.

Εκτοτε, σε όλους τους αιώνες που διέρρευσαν μέχρι σήμερα, οι αρχές αυτές αποτέλεσαν αναπόσπαστα στοιχεία των διακηρύξεων όλων των λαών που αντιστάθηκαν σε κάθε μορφή αυταρχικής και αντιδημοκρατικής εξουσίας. Αποτέλεσαν το ζητούμενο όλων των λαών που είχαν την ατυχία να ζήσουν υπό συνθήκες ανελευθερίας και μη αναγνώρισης των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Κατά γενική ομολογία, η αθηναϊκή δημοκρατία του Περικλή δεν έπαυσε ποτέ να συνιστά πλαίσιο αναφοράς σε όλες τις εποχές, με αποκορύφωμα την

⁴¹³ John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 151. Ευάγγελος Μ. Σούλης, *ό.π.*, σελ. 62. Ο ρήτορας επισημαίνει ότι ο πολίτης στη δημόσια ζωή υπόκειται σε φραγμούς, δεν είναι ασύδοτος. Όμως, τους φραγμούς αυτούς τους έθεσε ο ίδιος. Ένα ανάμεικτο, δηλαδή, αίσθημα σπό φόβο και σεβασμό τον κάνει να μην παρανομεί και να υπακούει στους άρχοντες και στους νόμους. Ως δείγματα της πολιτικής αγωγής των πολιτών παρουσιάζει τον σεβασμό στους νόμους που προστατεύουν εκείνους που αδικούνται και στους άγραφους νόμους. Γεράσιμου Καψάλη, *ό.π.*, σσ. 39-40.

⁴¹⁴ John H. Finley, *ό.π.*, σσ. 151-152.

περίοδο της Αναγέννησης, κατά την οποία η επιστροφή στη μελέτη των κλασικών κειμένων και η εμφάνιση στην αρχαιοελληνική παιδεία χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία αφύπνισης των Ευρωπαίων. Το πρότυπο του *homo universalis*, που προτάθηκε από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, είχε τις ρίζες του στην Αθήνα του Περικλή, παρά τις διαφορές που χώριζαν τις δύο εποχές.

ε. Ανιδιοτελής και αλτροειστής

Το πνεύμα της δημοκρατίας του Περικλή δεν προέκρινε απλά την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στην άσκηση της εξουσίας, αλλά ανήγαγε την πόλη σε υπέρτατο αγαθό, ενώπιον του οποίου υποχωρούσε κάθε ατομική επιδίωξη. Επίκληση της ιεράρχησης της πατρίδας υπεράνω του ατομικού συμφέροντος έκανε ο Περικλής στον τελευταίο λόγο του και κάτω από τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπιζε η Αθήνα το 429 π.Χ. Απαντώντας σε όσα του καταλόγιζαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι για τη δεινή θέση στην οποία είχε περιέλθει η πόλη εξαιτίας του πολέμου και του θανατηφόρου λοιμού τόνισε ότι η πόλη μπορεί να ωφελήσει κάθε πολίτη, όταν η ίδια ευημερεί, παρά αν ευημερεί κάθε πολίτης, ενώ αυτή ως σύνολο δεν υπάρχει. Όποια και αν είναι η επιτυχία κάθε πολίτη, όταν καταστραφεί η πατρίδα, καταστρέφεται και ο ίδιος, ενώ, αν η πατρίδα ευημερεί, όσο και αν αποτύχει ο πολίτης, μπορεί να διασωθεί.⁴¹⁵

Στη διατύπωση αυτή περικλείεται η σημαντικότερη ίσως άποψη της πολιτικής φιλοσοφίας του Περικλή, που έμελλε να επηρεάσει τη μεταγενέστερη πολιτική σκέψη. Το περιεχόμενό της βοήθησε τους Αθηναίους να εμπεδώσουν βαθιά το δημοκρατικό τους πολίτευμα και τους ώθησε στην ανάληψη πρωτοβουλιών και δραστηριοτήτων που ως προτεριότητα έθεταν το συμφέρον της πόλης. Γιατί είχαν συνειδητοποιήσει ότι η προτεραιότητα αυτή δεν έβλαπτε τα ατομικά τους συμφέροντα. Γι' αυτό ακριβώς και ανταποκρίθηκαν στην έκκληση του ηγέτη τους να αντιμετωπίσουν με καρτερία τις δοκιμασίες τις οποίες βίωναν εξαιτίας της πολεμικής δράσης που είχαν αναλάβει εναντίον τους οι Λακεδαιμόνιοι. Δεν έπρεπε, σύμφωνα με τις προτροπές του Περικλή, να δυσανασχετούν βλέποντας να καταστρέφεται η περιουσία τους. Άλλωστε, τους είχε προειδοποιήσει με τον πρώτο του λόγο, προτρέποντας «...να μη θρηνούμε για σπίτια και για κτήματα αλλά για τους ανθρώπους· γιατί δεν φτιάχνουν αυτά τους ανθρώπους, οι άνθρωποι όμως αποκτούν πάλι σπίτια και χωράφια. Αν μάλιστα πιστέυα ότι θα σας έπειθα, θα σας προέτρεπα να βγείτε οι ίδιοι να τα καταστρέψετε και να δείξετε στους Πελοποννησίους πως γι' αυτά τουλάχιστον δεν πρόκειται να υποκύψετε».⁴¹⁶

Με άλλα λόγια, ο Περικλής δίνει έμφαση στην ανάγκη μη επίδειξης

⁴¹⁵ Θουκυδίδου, 2.60.2-3: *ἐγὼ γὰρ ἡγοῦμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ὀρθομένην ὠφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην. καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τὸ καθ' ἑαυτὸν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδὲν ἦσσαν ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δὲ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῶ μᾶλλον διασώζεται.*

⁴¹⁶ Θουκυδίδου, 1.143.5.

ανοχής στο ατομικό συμφέρον και στη νοοτροπία που προσεγγίζει την πραγματικότητα με βάση το «εγώ». Κάθε παρόμοια συμπεριφορά υπονομεύει την ευημερία της πόλης, ενώ, αντίθετα, η πρόταξη του δημοσίου συμφέροντος ενσωματώνει το συμφέρον όλων των πολιτών. Όταν ο Περικλής υποστήριζε αταλάντευτα τις απόψεις αυτές, ήξερε ότι η πίεση του πολέμου και η δύσκολη θέση των συμπολιτών του θα οδηγούσαν πολλούς να αποφασίσουν με γνώμονα τη δική τους τύχη. Τέτοιες ακριβώς στενόκαρδες και μυωπικές συμπεριφορές ήθελε να αποτρέψει με όσα υποστήριξε στην τρίτη δημηγορία του. Όλοι οι πολίτες έπρεπε να ενεργούν με συλλογικότητα και «ἀπαλήσαντες δὲ τὰ ἴδια τοῦ κοινού τῆς σωτηρίας ἀντιλαμβάνεσθαι»⁴¹⁷

Η πρώτη προτεραιότητα, λοιπόν, που έθετε στους Αθηναίους ήταν η διάσωση της πόλης, όχι μόνο γιατί από αυτήν εξαρτάται η δική τους επιβίωση και η διάσωση, αλλά και γιατί «πόλιν μεγάλην οἰκοῦντας καὶ ἐν ἡθεσιν ἀντιπάλους αὐτῇ τεθραμμένους χρεῶν καὶ ξυμφοραῖς ταῖς μεγίσταις ἐθέλειν ὑφίστασθαι καὶ τὴν ἀξίωσιν μὴ ἀφανίζειν»⁴¹⁸ Η δύναμη της πόλης, επισημαίνει, δεν μπορεί να συγκριθεί με την ωφέλεια από τα ατομικά περιουσιακά στοιχεία του καθενός. Τα σπίτια και τα χωράφια που έχει κάποιος συγκρινόμενα με τη δύναμη της πόλης δεν είναι παρά «κηπίον καὶ ἐγκαλλώπισμα πλούτου»⁴¹⁹

Η εξέχουσα θέση της πόλης, για την οποία όλοι αισθάνονται υπερήφανοι, είναι ύψιστο καθήκον του πολίτη. Η μόνη λοιπόν επιλογή είναι «μὴ φεύγειν τοὺς πόνοους» διαφορετικά «μηδὲ τὰς τιμὰς διώκειν».⁴²⁰ Είναι ανάγκη όλοι να αναλογιστούν ότι η πόλη «ὄνομα μέγιστον αὐτὴν ἔχουσαν ἐν ἅπασιν ἀνθρώποις διὰ τὸ ταῖς ξυμφοραῖς μὴ εἴκειν», πολλοί από τους ανθρώπους της έχασαν τη ζωή τους στους πολέμους για την προάσπιση της ελευθερίας της και αναδείχθηκαν άξιοι των αρετών, των αξιών και των ιδανικών, για τα οποία έκπαλαι προμάχησαν οι πρόγονοι και απέκτησαν δόξα που η ανάμνησή της θα παραμείνει «ἐς αἶδιον τοῖς ἐπιγιγνομένοις».⁴²¹

Την ίδια άποψη για την πρόταξη του συμφέροντος της πόλης διασώζει και ο Πλούταρχος, εμφανίζοντας τον Περικλή να υποστηρίζει πως «δένδρα μὲν τμηθέντα καὶ κοπέντα φύεται ταχέως, ἀνδρῶν δὲ διαφθαρέντων αὖθις τυχεῖν οὐ ράδιόν ἐστι».⁴²² Η τοποθέτηση της πόλης από τον Περικλή στην κορυφή των προτεραιοτήτων και η προσπάθεια να πείσει τους συμπολίτες του για την αναγκαιότητα αυτή αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο ίδιος έδωσε από παράδειγμα με την παραχώρηση της περιουσίας του στην πόλη, όταν οι Πελοποννήσιοι συγκεντρώνονταν στον Ισθμό και ετοιμάζονταν να εισβάλουν

⁴¹⁷ Θουκυδίδου, 2.61.4.

⁴¹⁸ Θουκυδίδου, 2.61.4. Πβλ. με *Ἐπιτάφιο*, στα κεφ. 37-42. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 573.

⁴¹⁹ Θουκυδίδου, 2.62.3. Η μόνη αναφορά του Θουκυδίδη σε κήπους, για να δηλωθεί το περιττό. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 575.

⁴²⁰ Θουκυδίδου, 2.63.1.

⁴²¹ Θουκυδίδου, 2.64.3.

⁴²² Πλουτάρχου *Περικλής*, 33.5.

στην Αττική. Ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί πως ο Περικλής, δήλωσε δημόσια στους Αθηναίους, στην Εκκλησία του δήμου, «ότι ο Αρχίδαμος ήταν, βέβαια, φίλος του, τούτο όμως δεν θα απέβαινε εις βάρος της πόλης, κι ότι εάν οι εχθροί δεν καταστρέψουν τα δικά του κτήματα και σπίτια, όπως και των άλλων πολιτών, αυτός τὰ αφήνει στο δημόσιο, και ότι επομένως δεν πρέπει να γεννηθεί η παραμικρή υποψία εναντίον του σχετικά με αυτά».⁴²³

Η βαθιά συνειδητοποίηση του πολίτη για την αναγκαιότητα ευημερίας της πατρίδας αποδεικνύεται, επίσης, από το γεγονός ότι ακόμη και θέματα σχετικά με τον οικογενειακό προγραμματισμό τελούν πάντα σε αναφορά με το συμφέρον της πατρίδας. Η δημιουργία οικογένειας δεν έχει ως σκοπό τη διαίωνηση του θεσμού ούτε την απόκτηση παιδιών για τη χαρά των γονέων, αλλά πρωτίστως σχετίζεται με την αύξηση του πληθυσμού της πόλης, ο οποίος θα αποτελέσει εγγύηση για την ασφάλειά της. Η μη απόκτηση παιδιών από κάποιον ήταν επίμεμπτη παράλειψη και τον εξέθετε στα μάτια των συμπολιτών του, γιατί δεν συνεισέφερε έμπρακτα στην ενδυνάμωση της ασφάλειας της πόλης.

Ο ίδιος ο Περικλής θα συνδέσει την παιδοποιΐα με την υπευθυνότητα όσων έπαιρναν μέρος στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του δήμου. Για να καταστούν, δηλαδή, οι εκκλησιαστές υπεύθυνοι, εκτός από τον θεσμό της «γραφής παρανόμων» και της μη παροχής του δικαιώματος στην τέταρτη τάξη να εκλέγονται από αυτήν άρχοντες, σύμφωνα με τη δήλωση του Περικλή, «δεν είναι δυνατόν να σκέπτονται για τα κοινά το ίδιο ορθά και δίκαια όσοι μην έχοντας να δώσουν παιδιά δεν είναι εκτεθειμένοι σε ίδιους, όπως και οι άλλοι, κινδύνους».⁴²⁴ Γιατί οι γονείς, όταν πρόκειται να ληφθεί απόφαση για πόλεμο, αναλογίζονται τους κινδύνους που ελλοχεύουν για τα παιδιά τους και αποφασίζουν με περισσότερη ψυχραιμία αν πρέπει η πόλη να πολεμήσει. Γι' αυτό και εγγυώνται περισσότερο την ασφάλεια της πόλης σε σύγκριση με τους άτεκνους.

Οι επισημάνσεις αυτές υποδηλώνουν ασφαλώς τη δικαιολογητική βάση επί της οποίας εδραζόταν η άποψη περί των συμφερόντων της πόλης ως συνόλου. Αν δηλαδή κάποιοι υπέβαλαν προτάσεις που θα επηρέαζαν αρνητικά το κοινό συμφέρον, θα έπρεπε να διακινδυνεύσουν και οι ίδιοι μαζί με το μέλλον της ευημερίας της πόλης. Με τον τρόπο αυτό ο ίδιος ο «δήμος» ενδιαφερόταν για

⁴²³ Θουκυδίδου, 2.13.1. « Αρχίδαμος μὲν οἱ ξένος εἶη, οὐ μὲντοι ἐπὶ κακῶ γε τῆς πόλεως γένοιτο, τοὺς δὲ ἀγροὺς τοὺς ἑαυτοῦ καὶ οἰκίας ἦν ἄρα μὴ δηώσωσιν οἱ πολέμιοι ὥσπερ καὶ τὰ τῶν ἄλλων, ἀφήσιν αὐτὰ δημόσια εἶναι καὶ μηδεμίαν οἱ ὑποψίαν κατὰ ταῦτα γίνεσθαι». Η ξενία για την οποία γίνεται λόγος εδώ κληροδοτήθηκε στους δύο άνδρες και αναγόταν στο 479 π.Χ., όταν ο Ξάνθιππος, ο πατέρας του Περικλή, και ο παππούς του Αρχίδαμου, ο Λεωτυχίδης, ήταν συνδιοικητές του ελληνικού στόλου. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, σσ. 471-472.

Την ίδια πληροφορία αναφέρει και ο Πλούταρχος (*Περικλής*, 23): τοῦ δὲ Περικλέους ἐν τῷ τῆς στρατηγίας ἀπολογισμῷ δέκα ταλάντων ἀνάλωμα γράψαντος ἀνηλωμένων εἰς τὸ δέον, ὁ δῆμος ἀπεδέξατο μὴ πολυπραγμονήσας μὴδ' ἐλέγξας τὸ ἀπόρρητον. ἔνιοι δ' ἰστορήκασιν, ὧν ἔστι καὶ Θεόφραστος ὁ φιλόσοφος, ὅτι καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν εἰς τὴν Σπάρτην ἐφοῖτα δέκα τάλαντα παρὰ τοῦ Περικλέους, οἷς τοὺς ἐν τέλει πάντας θεραπεύων παρητεῖτο τὸν πόλεμον, οὐ τὴν εἰρήνην ἀνούμενος, ἀλλὰ τὸν χρόνον, ἐν ᾧ παρασκευασάμενος καθ' ἡσυχίαν ἔμελλε πολεμήσειν βέλτιον.

⁴²⁴ Θουκυδίδου, 2.44.4. Για τη γραφή παρανόμων, γενικώς, βλ. Cristopher Carey, .ο.π., σσ. 82-83.

τα αποτελέσματα των ριζικών αλλαγών που είχε επιφέρει στο δημοκρατικό πολίτευμα.⁴²⁵

στ. Εραστής της πόλης

Ιδιαίτερη βαρύτητα στην κατανόηση της πολιτικής φιλοσοφίας του Περικλή προσλαμβάνει η προτροπή που απευθύνει από το «δημόσιον σῆμα» του Κεραμεικού στους Αθηναίους υπενθυμίζοντάς τους ότι πρέπει να μιμηθούν το φρόνημα των νεκρών και να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους, υιοθετώντας τις αξίες για τις οποίες εκείνοι προμάχησαν και να μείνουν προσηλωμένοι στην ιδέα της πατρίδας. Αναφερόμενος στον στενότατο δεσμό των νεκρών με την πόλη θα τονίσει ότι η πόλη τούς διαπαιδαγώγησε ως πολίτες, τους ενέπνευσε αρχές και ιδανικά και εκείνοι επιτέλεσαν στο έπακρο το χρέος απέναντί της.

Στον ίδιο δρόμο πρέπει να βαδίσουν και οι ζώντες, αν οι περιστάσεις το απαιτήσουν. Τους συμβουλεύει να ζήσουν με περισσότερη ασφάλεια, να αξιώνουν, όμως, από τον εαυτό τους να επιδείξουν απέναντι του εχθρού, αν χρειαστεί, την ψυχική διάθεση που επέδειξαν οι τιμώμενοι νεκροί. Τους συμβουλεύει, επίσης, να εξετάζουν τα αγαθά αποτελέσματα της απόκρουσης του εχθρού και να τρέφουν θερμό έρωτα προς την πατρίδα, την οποία πρέπει να καμαρώνουν σαν εραστές της. Έτσι, άλλωστε, την καμάρωναν όλοι εκείνοι που εργάστηκαν για το μεγαλείο της και στην κρίσιμη ώρα δεν δίστασαν να προχωρήσουν στην αυτοθυσία.⁴²⁶

Αν πράξουν το ίδιο και οι ζώντες, θα καταστήσουν φανερό ότι η θυσία, στην οποία προχώρησαν οι τιμώμενοι νεκροί, τους ενέπνευσε και θα μιμηθούν την τόλμη και το φρόνημά τους. Το μέγεθος του φρονήματος αυτού, θα συνεχίσει ο ρήτορας, μπορούν να το αντιληφθούν, αν σκεφθούν «ὄσα ἐν τῷ τοῦς πολεμίους ἀμύνεσθαι ἀγαθὰ ἔνεστιν».⁴²⁷ Μπορούν να το κρίνουν «τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς»⁴²⁸

Στις παραπάνω υπομνήσεις παρατηρούμε ότι γίνεται λόγος για πόλεμο αμυντικό (εννοεί τους Λακεδαιμονίους που εισέβαλαν στην Αττική) και όχι

⁴²⁵ Cynthia Farrar, *ό.π.*, σσ. 51-52.

⁴²⁶ Γεράσιμος Καψάλη, *Οι δύο κορυφαίοι ύμνοι της αθηναϊκής δημοκρατίας*, επιμ. Γιώργου Ν. Καλαματιανού, ανατύπ., Αθήναι 1986, σσ. 69-70.

⁴²⁷ Θουκυδίδου, 2.43.1.

⁴²⁸ Θουκυδίδου, 2.43.1. Το *αὐτῆς* της φράσης θα πρέπει να δεχθούμε πως αναφέρεται στο δεύτερο από τα δύο θηλυκά (*δύναμις* και *πόλις*), καθόσον, έπειτα από μια σειρά δηλώσεων που έγιναν για την πόλη, η γενική *αὐτῆς* θα ήταν φυσικό να εννοεί την Αθήνα. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, *ό.π.*, σελ. 545. Η μεταφορά που χρησιμοποιεί ο Περικλής είναι πολύ τολμηρή. Πρβλ. τον Παφλαγόνα στους *Ιππῆς* του Αριστοφάνη, 732, που αναφωνεί: *Σ' αγαπῶ, Δήμε, και εἶμαι ο εραστής σου (ὅτι ἡ φιλῶ σ' ὦ Δῆμ' ἐραστής τ' εἶμι σός)*. Ίσως ο Θουκυδίδης και ο Αριστοφάνης χρησιμοποίησαν μια φράση της πολιτικής επικαιρότητας, αν και ο Αισχύλος, από το 458 π.Χ., είχε χρησιμοποίησει μια παρόμοια φράση στις *Εὐμενίδες*. Βλ. επόμενη σημείωση.

επιθετικό. Έμμεσα, όμως, προτρέπονται οι ακροατές να αγωνίζονται για την πατρίδα και να ενεργούν κατά τρόπο που θα ενισχύουν τη δύναμή της, προκειμένου να τους χαρίζει όλα τα «ἀγαθά». Η επικοινωνία μαζί της ανάγεται σε πνευματικό δεσμό, σε «ἔρωτα» και ο δεσμός αυτός κάνει την υπεράσπισή της ψυχική ανάγκη και όχι καθήκον που υπαγορεύεται μόνο από τη λογική. Η δύναμη που απέκτησε η Αθήνα δεν προκαλεί απλώς τον θαυμασμό προς την ηρωική δράση των προγόνων. Δεν τους υπαγορεύει να συμπεριφέρονται ως πατριώτες, αλλά να αναπτύξουν μαζί της σχέση, από την οποία θα απορρέει η αμετάκλητη απόφασή τους να μείνουν προσηλωμένοι στο μεγαλείο της και να ενεργήσουν δεόντως, προκειμένου να το διατηρήσουν αλώβητο και να το προσφυλάξουν από τον ανταγωνισμό των Πελοποννησίων.⁴²⁹

Το περιεχόμενο της λέξης *ἔραστής* δεν απευθύνεται μόνο στο συναίσθημα των πολιτών και σε καμιά περίπτωση δεν σχετίζεται με προσπάθεια χειραγώγησής τους. Αυτά είναι χαρακτηριστικά αυταρχικών ιδεολογιών με τις οποίες η περικλεική ιδεολογία δεν έχει σχέση. Ο πολιτικός ἔρωτας για τον οποίο κάνει λόγο ο Περικλής αναγορεύει την πατριωτική δράση σε βασικό παράγοντα επιβίωσης της πόλης και σε πόλο συσπείρωσης των δυνάμεών της προς δημιουργικές κατευθύνσεις. Η ηγεμονική δύναμη που απέκτησε η Αθήνα οφείλεται στον ἔρωτα των πολιτών της προς αυτήν. Η θαλασσοκρατορία και τα επιτεύγματα του δημοκρατικού της πολιτεύματος εκεί έχουν τις ρίζες τους. Όταν, μετά τον θάνατο του Περικλή και την επικράτηση των δημαγωγών, ο ἔρωτας αυτός εξέλιπε και η επιδίωξη του κοινού συμφέροντος αντικαταστάθηκε από εκείνη του προσωπικού η δύναμη της πόλης άρχισε να αποσυντίθεται και μπήκε σε τροχιά παρακμής.

Οι παραινέσεις του Περικλή περί αφοσίωσης των πολιτών στην πόλη αποτελούν συνέχεια των όσων υποστήριξε και στον πρώτο του λόγο, όταν υπενθύμιζε στους Αθηναίους ότι «οἱ γοῦν πατέρες ἡμῶν ὑποστάντες Μήδους καὶ οὐκ ἀπὸ τωσῶνδε ὀρμώμενοι, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἐκλιπόντες, γνώμη τε πλεονὶ ἢ τύχη καὶ τόλμη μείζονι ἢ δυνάμει τὸν τε βάρβαρον ἀπέωσαντο καὶ ἐς τὰδε προήγαγον αὐτά. ὧν οὐ χρὴ λείπεσθαι, ἀλλὰ τοὺς τε ἐχθροὺς παντὶ τρόπῳ ἀμύνεσθαι καὶ τοῖς ἐπιγιγνομένοις πειρᾶσθαι αὐτὰ μὴ ἐλάσσω παραδοῦναι»⁴³⁰

Ο συνειδητοποιημένος πολίτης, λοιπόν, επιδεικνύει ενδιαφέρον για τις δημόσιες υποθέσεις συμμετέχοντας σε αυτές και με τις πράξεις του ενισχύει τους θεσμούς του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η σχέση του με την πόλη είναι ερωτική και από αυτήν εκπορεύεται ο σεβασμός που τρέφει απέναντί της και όχι από

⁴²⁹ Θουκυδίδης, *Περικλέους Επιτάφιος*, επιμ. Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, Ζήτρος, Αθήνα 2002, σελ. 325. (Στο εξής: **Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας**). Προγενέστερη εκδοχή της αντίληψης αυτής για τις σχέσεις πολίτη-πόλης απαντάται στις *Εὐμενίδες* του Αισχύλου που παραστάθηκαν το 458 π.Χ. Στους στ. 851-852, η θεά Αθηνά απευθυνόμενη στο Χορό (οι Ερινύες θεές που κυνηγούν τον Ορέστη και, στη συνέχεια, θα μεταμορφωθούν σε *Ευμενίδες*) αναφέρει: «ὕμεις δ' ἐς ἀλλόφυλον ἐλθοῦσαι χθόνα γῆς τῆσδ' ἔρασθήσεσθε». Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ὁ.π., σελ. 544. Κώστα Καλοκαιρινού, *Επιτάφιος του Περικλή*, ὁ.π., σελ. 100.

⁴³⁰ Θουκυδίδου, 1.144.4.

εξωτερικό καταναγκασμό. Είναι αυθόρμητη εκδήλωση του εσωτερικού του κόσμου που του υποδεικνύει να πράττει «τὰ δέοντα», να συναισθάνεται το βαρύ χρέος απέναντι στην πατρίδα, να έχει επίγνωση του καθήκοντος και να προχωρεί με τόλμη στην επιτέλεσή του. Όσο μεγάλοι και αν είναι οι κίνδυνοι που καλείται να αντιμετωπίσει, δεν δειλιάζει, γιατί ξέρει ότι η δειλία είναι ντροπή, την οποία πρέπει να αποφύγει με κάθε τρόπο. Δεν λιποψυχεί, όταν οι ανάγκες τον καλούν να μπει στο πεδίο της μάχης και να δώσει τον υπέρτατο αγώνα για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας και της ισχύος της πόλης του.

Αλλά και όταν συνέβαινε να ηττηθεί, δεν έκρινε σωστό να στερήσει από την πατρίδα την περαιτέρω προσφορά του. Η αποτυχία δεν τον οδηγούσε σε απαισιόδοξες σκέψεις και πολύ περισσότερο σε παραίτηση από ενέργειες, πρωτοβουλίες και δραστηριότητες.⁴³¹ Γνώριζε ότι ήρωες δεν είναι μόνο όσοι εξέρχονται νικητές από μία πολεμική αναμέτρηση, αλλά και όσοι αγωνίζονται για τη νίκη, έστω και αν δεν την κερδίζουν πάντοτε.

ζ. Ανδρείος

Ο Περικλής δεν διστάζει να παραδεχθεί ότι στην αθηναϊκή ιστορία υπήρξαν και άτυχες στιγμές. Όμως, δεν κλόνισαν το θάρρος των πολεμιστών, δεν τους επηρέασαν αρνητικά, αλλά τους ενδυνάμωσαν τη θέληση να συνεχίσουν τον αγώνα και να προσφέρουν την ανδρεία τους στην πόλη ως την ωραιότερη συνεισφορά (*κάλλιστον δὲ ἔρανον αὐτῇ προϊέμενοι*)⁴³²

Η συγκεκριμένη φράση προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την περικλεική πατριωτική ιδεολογία, συμπυκνώνει το περιεχόμενο της ανδρείας και περικλείει το νόημα που αποκτά η αυτοθυσία του πολίτη για τη σωτηρία της πόλης. Βεβαίως, θα αντέλεγε κάποιος ότι ο υπέρ πατρίδας θάνατος συνιστά διαχρονική υποχρέωση των πολιτών κάθε κράτους και, επομένως, η περικλεική ιδεολογία δεν εισάγει κάποια καινοτομία. Η υποστήριξη, όμως, της άποψης αυτής δεν λαμβάνει υπόψη της ένα βασικό στοιχείο. Παραβλέπει τον βαθμό συνειδητότητας με τον οποίο οι πολίτες αντιμετωπίζουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο, καθώς και τους δεσμούς τους με την πόλη. Διαφορετική ήταν, επί παραδείγματι, η θυσία ενός υπηκόου του Πέρση βασιλιά σε σύγκριση με τη θυσία ενός Σπαρτιάτη. Ο θάνατος του πρώτου αντιμετωπιζόταν ως απώλεια στο πεδίο της μάχης, ενώ του δεύτερου ως γεγονός που του προσέδιδε υπέρτατη τιμή και δόξα. Ο πρώτος εκτελούσε εντολές ως τυφλό όργανο, χωρίς δυνατότητα άσκησης κριτικής, ενώ ο δεύτερος, αν και ο ρόλος του ως πολίτη ήταν περιορισμένος, είχε πολύ στενή σχέση με την πόλη και τους συμπολεμιστές του. Η σχέση του αυτή

⁴³¹ Θουκυδίδου, 2.43.1: *καὶ ὅποτε καὶ πείρα του σφαλεῖεν, οὐκ οὖν καὶ τὴν πόλιν γε τῆς σφετέρας ἀρετῆς στερίσκειν.*

⁴³² Θουκυδίδου, 2.43.1. Η λέξη *ἔρανος*, αρχικά, είχε τη σημασία του δείπνου, αλλά και ένα ομαδικό άτοκο δάνειο που χορηγούν φίλοι. Ο Simon Hornblower παραπέμπει στην άποψη του Finley, σύμφωνα με τον οποίο τα δάνεια που αποκαλούνται *ἔρανοι* δίνονταν σε έκτακτες περιστάσεις. Η λέξη απαντάται και στον Αριστοφάνη (Λυσιστράτη, στ. 651: *τοῦράνου γὰρ μοι μέτεστι*). Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 545. Γεράσιμου Καψάλη, ό.π., σελ. 70.

ενισχυόταν από τη μακρόχρονη στρατιωτική αγωγή που δεν δικαιολογούσε την εγκατάλειψη της μάχης για κανέναν λόγο. Είναι πολύ ενδεικτική η περίπτωση του Αριστόδημου, ενός εκ των τριακοσίων του Λεωνίδα, που τον έστειλαν για να μεταφέρει μια αγγελία, αλλά αργοπόρησε και δεν επέστρεψε στη μάχη και έτσι γλίτωσε. Όταν, όμως, επέστρεψε στη Σπάρτη, τον περιφρονούσαν όλοι, δεν του μιλούσε κανείς και τον αποκαλούσαν δειλό.⁴³³

Στην Αθήνα, ο πολίτης αποτελεί το κέντρο του πολιτεύματος και η πραγματικότητα αυτή συντελεί στην εκ μέρους του αποδοχή των υποχρεώσεων του έναντι της πόλης. Υπερβαίνει το εγώ και οδηγείται στη διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης, εκδηλώνει πρωτοβουλίες και δραστηριότητες που τον καταξιώνουν ως πολιτικό και κοινωνικό ον. Με την κοινωνική και πολιτική δράση, με την προσφορά του (κάλλιστον ἔρανον) στις δημόσιες υποθέσεις και, όταν οι περιστάσεις το απαιτήσουν, με την αυτοπροαίρετη θυσία του για τη σωτηρία της πόλης αναδεικνύεται σε ανώτερο και ευγενέστερο τύπο πολίτη. Η αυτοθυσία του μάλιστα λειτουργεί εξαγνιστικά για άστοχες πράξεις, παραλείψεις ή αδικήματα που διέπραξε όσο ζούσε. Το επισημαίνει ο ίδιος ο Περικλής στον Έπιτάφιο· καὶ γὰρ τοῖς τᾶλλα χείροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῶ γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἔβλαψαν⁴³⁴

Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι ο πολίτης ενθαρρύνεται σε παράνομες πράξεις υπολογίζοντας ότι θα εξαγνιστούν με την αυτοθυσία. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, η έννοια της αυτοθυσίας θα ακυρωνόταν και θα έχανε το ουσιαστικό της νόημα και περιεχόμενο. Εκείνο που τονίζεται είναι ότι ο γενναίος θάνατος στη μάχη ανυψώνει τον ήρωα σε διαχρονικό πρότυπο αρετής για τους ζώντες και τους επιγιγνόμενους.

Το συγκεκριμένο πρότυπο ανδρείας είχε ασφαλώς διαμορφωθεί από την εποχή ακόμη του Σόλωνα και προκύπτει εύγλωττα από τον διάλογο του τελευταίου με τον Κροίσο, βασιλιά των Σάρδεων. Στην ερώτηση του Κροίσου για τον ποιον θεωρεί ως το πιο ευτυχισμένο άνθρωπο του κόσμου, ο Σόλων του υπέδειξε τον Τέλλο τον Αθηναίο. Δικαιολογώντας την άποψή του συμπλήρωσε ότι ο Τέλλος ζούσε ευτυχισμένος, απέκτησε καλά παιδιά, τα είδε να κάνουν οικογένειες και να αποκτούν και αυτά παιδιά. Είχε ένδοξο τέλος, γιατί σε μια μάχη των Αθηναίων με τη γειτονική Ελευσίνα πολέμησε γενναία και απέκρουσε τον εχθρό. Οι Αθηναίοι τον έθαψαν με μεγάλες τιμές στο μέρος όπου σκοτώθηκε.⁴³⁵

⁴³³ Ηροδότου 7.231: ἀπονοστήσας δὲ ἐς Λακεδαιμόνα ὁ Αῤῖστοδῆμος εἶχε ὄνειδος τε καὶ ἀτιμίην· πάσχωσαν δὲ τοιαύτε ἠτίμωτο· οὔτε οἱ πῦρ οὐδέεις ἔνανε Σπαρτιητέων οὔτε διελέγετο. ὄνειδος δὲ εἶχε ὁ τρέσας Αῤῖστοδῆμος καλεόμενος. ἀλλ' ὁ μὲν ἐν τῇ ἐν Πλαταιῆσι μάχῃ ἀνέλαβε πᾶσαν τὴν ἐπενειχθεῖσαν αἰτίην·

⁴³⁴ Θουκυδίδου, 2.42.3. Ο Περικλής συνυπολογίζει και εκείνους που υστερούν, για να ισχυριστεί ότι αυτοί, οι «χειρότεροι» αντισταθμίζουν την κατωτερότητά τους σε κάτι με τη γενναιότητά τους στο πεδίο της μάχης. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 543.

⁴³⁵ Ηροδότου 1.30. Στον Τέλλο αναφέρεται και ο Πλούταρχος. Βλ. Πλούταρχου *Σόλων* 27.

Πρότυπα, λοιπόν, ανδρείας αποτελούν οι πολίτες που αν και γνώστες των κινδύνων, αφού τους έχουν πληροφορηθεί (προδίδαχθῆναι),⁴³⁶ τους αναλαμβάνουν. Γνωρίζουν λοιπόν καθαρά ποια είναι τα φοβερά και ποια τα ευχάριστα και εντούτοις δεν υποχωρούν μπροστά στους κινδύνους. Γι' αυτό έχουν την πιο μεγάλη δύναμη ψυχής.⁴³⁷ Αυτοί είναι εκείνοι που συμπυκνώνουν όλες τις ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τον ανδρείο Αθηναίο. Για τον Περικλή η συγκεκριμένη αρετή βρίσκεται μεταξύ θράσους και δειλίας, γιατί το θράσος οδηγεί στην αντιμετώπιση των κινδύνων χωρίς συναίσθηση των συνεπειών που μπορούν να επιφέρουν, ενώ η δειλία αποτρέπει την εκδήλωση της βούλησης του πολίτη να αναλάβει τις ευθύνες του προ του κινδύνου. Επομένως, η ανδρεία απαιτεί συγκεκριασμό λόγων και έργων. Απαιτεί συνδυασμό του στοχασμού με την τόλμη.⁴³⁸ Οι κίνδυνοι ενεργοποιούν τη σκέψη και δεν λειτουργούν αποτρεπτικά για την επίδειξη τόλμης. Το πρότυπο ανδρείας, λοιπόν, για τον Αθηναίο είναι η ανδρεία που εκπορεύεται από την ελεύθερη βούληση για αγώνα που μπορεί να φθάσει μέχρι τη θυσία. Δεν είναι προϊόν εξαναγκασμού ούτε φόβου. Η δειλία είναι γνώρισμα ντροπιασμένης ζωής και απορρίπτεται, γιατί «*αίρετώτερός ἐστιν θάνατος ἀντὶ τοῦ αἰσχροῦ βίου*».

Οι αρετές της ανδρείας και της ευψυχίας χαρακτήριζαν τους Αθηναίους διαχρονικά, ανήκαν στις γενιές όλων των πολέμων. Η διαχρονικότητά τους εξαιρείται με το ρήμα *ἐκτίσαντο*, που χρησιμοποιεί ο ρήτορας. Χαρακτήριζαν τις γενιές όλων των πολέμων του παρελθόντος και του παρόντος και βεβαίως του μέλλοντος, αφού οι ζώντες, προκειμένου να αποκτήσουν εύκλεια και υστεροφημία, θα μιμηθούν το παράδειγμα όσων έπεσαν στο πεδίο της μάχης.⁴³⁹

Η διαχρονική αναφορά του Περικλή στους νεκρούς όλων των πολέμων περικλείεται στη διατύπωση, σύμφωνα με την οποία «*κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἰδία τὸν ἀγῆρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον*».⁴⁴⁰ Με τη φράση αυτή δεν εξαιρείται μόνο η θυσία των νεκρών προς τιμὴν των οποίων εκφωνεί τον *Επιτάφιο*. Εξαιρείται η θυσία των νεκρών όλων των πολέμων, που από κοινού έδωσαν τη ζωή τους, αλλά ο καθένας κέρδισε τον αγέραστο έπαινο και τον περίλαμπρο τάφο.⁴⁴¹

Η αποτίμηση της προσφοράς τους προς την πατρίδα και η ανταπόδοση της πολιτείας γίνεται με τη χρησιμοποίηση των αντιθέσεων «*διδόντες-ἐλάμβανον*», «*τὰ σώματα-τὸν ἔπαινον*», «*κοινῇ-ἰδία*». Με τη μετοχή *διδόντες* ο ρήτορας αναφέρεται στην υλική, στη φθαρτή προσφορά των νεκρών που είναι τα σώματά τους, ενώ με το *ἐλάμβανον* στην πνευματική, την ηθική, την αιώνια και άφθαρτη αντιπροσφορά της πολιτείας που είναι ο «*ἀγῆρων ἔπαινος*». Η αντίθεση «*κοινῇ-*

⁴³⁶ Θουκυδίδου, 2.40.2.

⁴³⁷ Θουκυδίδου, 2.40.3: *κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων*.

⁴³⁸ Jacqueline De Romilly, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη*, ό.π., σελ. 70.

⁴³⁹ Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, ό.π., σελ. 330.

⁴⁴⁰ Θουκυδίδου, 2.43.2.

⁴⁴¹ Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, ό.π., σελ. 331. Γεράσιμου Καψάλη, ό.π., σελ. 70.

ιδία» παραπέμπει στον συλλογικό αγώνα, στη συλλογική προσπάθεια των νεκρών, αλλά και στην ιδιαίτερη, την ατομική τιμή που είναι ο μεταθανάτιος «ἀγήρων ἔπαινος» και ο «ἐπισημότατος τάφος», στοιχεία, δηλαδή, τα οποία αποτελούν σύμβολα τιμής, αιώνιας δόξας και ανυψώνουν τους νεκρούς στη σφαίρα της αθανασίας.

Η μετάβαση από τον θάνατο στην αθανασία ανήκει στους ήρωες που προμάχησαν για την ιδέα της πατρίδας και με όπλα τους το ψυχικό σθένος και το πνευματικό τους μεγαλείο έμειναν ακλόνητοι ενώπιον των κινδύνων. Ανήκει σε όσους με τις πράξεις τους έγραψαν σελίδες δόξας στην ιστορία της πόλης τους και έκτοτε παρέμειναν αξεπέραστα πρότυπα γενναιοψυχίας και αρετής.⁴⁴²

Ο επισημότατος τάφος δεν είναι εκείνος μέσα στον οποίο κείνται τα φθαρτά σώματά τους. Είναι ο ιδεατός τάφος στον οποίο «ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῶ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῶ αἰείμνηστος καταλείπεται».⁴⁴³ Πρόκειται για τον τάφο που δεν υπόκειται σε χωρικούς και χρονικούς περιορισμούς και που διατηρεί τη δόξα των ηρώων «νῦν καὶ αἰεὶ». Η δόξα της θυσίας για την πατρίδα λαμβάνει απέραντες διαστάσεις στον χώρο και στον χρόνο. Οι μεταγενέστερες γενιές θα θυμούνται πάντα τη θυσία των πεσότων, θα εμβαθύνουν στο νόημα της προσφοράς τους, θα εξάγουν συμπεράσματα για το δικό τους χρέος και θα συναισθάνονται τις υποχρεώσεις τους έναντι της πόλης.⁴⁴⁴

η. Έτοιμος για αυτοθυσία

Η πατρίδα ως ιδανικό αποτελεί κοινό στοιχείο σε όλες τις κρατικές οντότητες. Εκείνο, όμως, που ξεχωρίζει την Αθήνα του Περικλή είναι ότι το χρέος αυτό δεν εκπορεύεται από οποιαδήποτε μορφή επιβολής ούτε έρχεται ως επακόλουθο τυφλής υποταγής, Είναι αποτέλεσμα εσωτερικής πειθαρχίας και ενσυνείδητης επιλογής. Η υπεράσπιση της πατρίδας μέχρι αυταπάρνησης για τους Αθηναίους ήταν η υπέρτατη πράξη στην οποία προχωρούσαν με ελεύθερη βούληση και έπειτα από υπολογισμό όλων των στοιχείων. Ήταν έτοιμοι να θυσιασθούν, χωρίς να καμφθούν από υλικές απολαύσεις που θα στερηθούν.

Οι κίνδυνοι που συνεπάγεται η συμμετοχή τους στον κοινό αγώνα για την υπεράσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της πόλης και τη διατήρηση της ελευθερίας της είναι γνωστοί, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν οδηγούσαν τον πολίτη στην υπαναχώρηση και στην εκδήλωση συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από δειλία και λιποψυχία. Γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι ο θάνατος ίσως τους συναντήσει στο πεδίο της μάχης, αλλά αυτό δεν αποτελεί λόγο να μην αντιπαραταχθούν στον εχθρό. Η πίστη και ο σεβασμός τους προς την πατρίδα είναι ιδανικά από τα οποία δεν πρόκειται να αποστασιοποιηθούν. Τα ιδανικά αυτά αποτελούν όπλα που προσδιορίζουν την ηθική στάση του πολεμιστή και συγκροτούν το ιδεώδες ενός τρόπου ζωής «που επιδίωκε την

⁴⁴² Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, ό.π., σσ. 332-333.

⁴⁴³ Θουκυδίδου, 2.43.2.

⁴⁴⁴ Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, ό.π., σσ. 334. Γεράσιμου Καψάλη, ό.π., σελ. 71.

ευημερία της πλειονότητας, που τον υπερασπίζονταν με θάρρος και ο οποίος γέμιζε τους πολίτες εκείνης της εποχής με μια απολύτως εύλογη υπερηφάνεια.

Οι αντιλήψεις περί αυτοπροαίρετης θυσίας του πολίτη για την πατρίδα δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε δογματικές ερμηνείες της περικλειϊκής ιδεολογίας. Ο πατριωτισμός του Περικλή δεν προσέδωσε στα ενδιαφέροντα του Αθηναίου μονόπλευρο και μονομερή χαρακτήρα. Παράλληλα με τη μέριμνά του για τα στρατιωτικά, μπορούσε να εκδηλώσει δραστηριότητες και να αναλάβει πρωτοβουλίες και σε άλλους τομείς. Η προτεραιότητα του συνόλου και η ελεύθερη δράση συνιστούν στοιχείο που τον διαφοροποιούν σημαντικά από τον πολίτη της Σπάρτης, ο οποίος ήταν μονομερώς προσκολλημένος στις στρατιωτικές ενασχολήσεις. Θα το επισημάνει ο ίδιος ο Περικλής στον Έπιτάφιο: «καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως δαισιώμενοι οὐδὲν ἦσσαν ἐπὶ τοῖς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν».⁴⁴⁵

Είναι εμφανής η αντιδιαστολή του τρόπου εκπαίδευσης Σπαρτιατῶν και Αθηναίων. Στη Σπάρτη, η εκπαίδευση είναι μονομερής, αφού οι νέοι από τη μικρή τους ηλικία καταγίνονται με την άσκηση του σώματος. Με την ανυποδησία, την αστρωσία, τις νυκτερινές εξορμήσεις και γενικότερα τη σκληραγωγία, προετοιμάζονται έτσι ώστε στην κρίσιμη ώρα της μάχης να επιδείξουν θάρρος και γενναιότητα. Στην Αθήνα, αντιθέτως, η εκπαίδευση είναι πολύπλευρη. Ψυχή και σώμα ασκούνται παράλληλα. Στόχο της πολιτείας αποτελεί η διαμόρφωση πολιτῶν οι οποίοι, χωρίς εξοντωτική άσκηση και απολαμβάνοντας τις χαρές της ζωής, θα αποδεικνύονται γενναίοι στο πεδίο της μάχης.

Η περικλειϊκή ιδεολογία προσέδωσε στην αυτοθυσία νέες διαστάσεις, αφού συγκρίνει τους πεσόντες στον πόλεμο με τους θεούς. Ο Περικλής, μετά την υποταγή της Σάμου και την επιστροφή του στην Αθήνα, «ταφάς τε τῶν ἀποθανόντων κατὰ τὸν πόλεμον ἐνδόξους ἐποίησε» και, κατά τη συνήθεια, έπλεξε το εγκώμιο πάνω στα μνήματά τους (ἐπὶ τῶν σημάτων ἐθανμαστώθη) και τους χαρακτήρισε αθάνατους, αφού οι τιμές που απολαμβάνουν είναι ίδιες με εκείνες των θεῶν.⁴⁴⁶

Η απόφασή τους να πεθάνουν, για να ζήσει η πόλη ελεύθερη, ήταν αποτέλεσμα τριῶν προϋποθέσεων· της τόλμης, της επίγνωσης του καθήκοντος και της φιλοτιμίας. Καθεμία από τις προϋποθέσεις αυτές παραπέμπει αντίστοιχα στην ψυχική, πνευματική και ηθική αρετή και στο σύνολό τους συγκροτούν την

⁴⁴⁵ Θουκυδίδου, 2.39.1. Οι απόψεις που διατυπώνονται στο κεφάλαιο του Έπιταφίου, όπου γίνεται αναφορά στη στρατιωτική οργάνωση των Αθηναίων είναι αινιγματικές. Το νόημά τους είναι ότι στην Αθήνα η στρατιωτική οργάνωση είναι χαλαρή και ερασιτεχνική, ενώ στη Σπάρτη πολύ αυστηρή. Ούτε ο Θουκυδίδης ούτε ο Περικλής θα σκεφτόταν κάτι τόσο απλό, όπως ότι μπορεί να επιτευχθεί χωρίς κόπο υπεροχή στις επίγειες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Άλλωστε, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η στρατιωτική εκπαίδευση στην Αθήνα ήταν τόσο χαλαρή, όπως ο Θουκυδίδης βάζει τον Περικλή να υπονοεί. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 535.

⁴⁴⁶ Πλουτάρχου *Περικλής*, 28.

πολιτική αρετή από την οποία είναι ανάγκη να διέπεται κάθε πολίτης. Ο Περικλής θα αναφερθεί σχετικά στον Έπιτάφιο και θα επισημάνει πως οι άνδρες που συντέλεσαν στη δημιουργία του αθηναϊκού μεγαλείου ήταν τολμηροί, γνώριζαν το καθήκον τους και είχαν φιλότιμο (τολμῶντες καὶ γινώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις αἰσχυρόμενοι)⁴⁴⁷

Η επίγνωση του καθήκοντος είναι βασικό γνώρισμα του Αθηναίου πολίτη, γιατί προϋπέθετε ενημέρωση και γνώση, πριν προχωρήσει στη δράση. Ο λόγος και η γνώση ήταν αναπόσπαστα στοιχεία της αγωγής και της πατριωτικής του συμπεριφοράς. Η φράση «γινώσκοντες τὰ δέοντα» σε συνδυασμό με την άποψη του Περικλή «καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν»⁴⁴⁸ καταδεικνύει τον χαρακτήρα την αθηναϊκής αγωγής, την ενσυνείδητη, δηλαδή, αφοσίωση του πολίτη στην πόλη με όλες του τις διανοητικές, ψυχικές και ηθικές αρετές.

Οι αρετές καλλιεργήθηκαν, διατηρήθηκαν και αναδείχθηκαν από τον αθηναϊκό πολιτισμό, το μεγαλείο του οποίου επιδιώκει να περιγράψει ο Περικλής. Προφανώς, ο μέγας πολιτικός, όταν αναφέρεται σε αυτές, δεν επιδιώκει να προβάλλει την ιδέα της πολιτιστικής ανωτερότητας, όπως μεταγενέστερα θα κάνει ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό. Την ίδια ερμηνεία πρέπει να δώσουμε και στον ισχυρισμό ότι η Αθήνα είναι «ἡ μόνη σύγχρονη πόλη που την ὥρα της δοκιμασίας αποδεικνύεται ἀνώτερη ἀπὸ τῆς φήμης της καὶ ἡ μόνη που οὐτε στον εχθρό ο οποίος ἦλθε ἐναντίον της δίνει ἀφορμὴ να ἀγανακῆσει ἀπὸ τι ἀνθρώπους δεινοπαθεῖ οὐτε στον υἱήκοο να παραπονεθεῖ ὅτι τον ἐξουσιάζουν ἀνάξιοι».⁴⁴⁹ Εκείνο, δηλαδή, που δικαιολογεί την εξουσία των Αθηνών είναι η δύναμή της, που ἔρχεται ως ἀποτέλεσμα των αρετῶν οι οποίες χαρακτηρίζουν τους πολίτες της και για την οποία, βεβαίως, είναι ἄξια θαυμασμού.

Ο συσχετισμός της θέσης αυτής με ὅσα περιέχονται στον επίλογο του τρίτου λόγου δείχνει ὅτι συνδέονται στενά. Οπωσδήποτε, οι ισχυρισμοί του Περικλή, σύμφωνα με τους οποίους «τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα»,⁴⁵⁰ «οὐκ ἐν ᾧ κείνται μᾶλλον ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ καταλείπεται»,⁴⁵¹ «ἄγραφος μνήμη παρ' ἐκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδαιτᾶται»,⁴⁵² ἔχουν σχέση με ὅσα θα ἀναφέρει στον επίλογο του τρίτου λόγου για την Αθήνα «ἥς ἐς αἶδιον...μνήμη καταλείπεται»⁴⁵³ και «ἡ δὲ παραντίκα τε λαμπρότης καὶ ἐς τὸ ἔπειτα δόξα αἰεὶ μνηστος καταλείπεται».⁴⁵⁴ Αποδίδουν οι παραπάνω συσχετισμοί με τον

⁴⁴⁷ Θουκυδίδου, 2.43.1.

⁴⁴⁸ Θουκυδίδου, 2.40.2.

⁴⁴⁹ Θουκυδίδου, 2.42.3.

⁴⁵⁰ Θουκυδίδου, 2.41.4.

⁴⁵¹ Θουκυδίδου, 2.43.2.

⁴⁵² Θουκυδίδου, 2.43.3.

⁴⁵³ Θουκυδίδου, 2.64.3.

⁴⁵⁴ Θουκυδίδου, 2.64.5.

καλύτερο τρόπο την ιδανική εικόνα που προσπάθησε να δώσει στην πόλη του ο Περικλής.

Για τη διαμόρφωση αυτής της εικόνας, που αποτέλεσε και πρώτιστο μέλημά του, πάσχισε καθόλο το διάστημα της ζωής του. Δεν την προβάλλει μόνο ο ίδιος με τον *Επιτάφιο* λόγο του στον Κεραμεικό προς τιμήν των νεκρών του πρώτου έτους του πολέμου. Την προβάλλει και ο Ευριπίδης στις τραγωδίες που η δημιουργία τους συμπίπτει με τον Αρχιδάμειο πόλεμο και εξυμνούν την Αθήνα και τις αρετές των πολιτών της.⁴⁵⁵

Για τον Περικλή η δόξα που απέκτησαν όχι μόνο οι πεσόντες του πρώτου έτους αλλά και οι πεσόντες όλων των προηγούμενων ετών δεν έχει πανελλήνια, αλλά πανανθρώπινη και οικουμενική διάσταση. Θα προκαλεί συγκίνηση στους ανθρώπους κάθε εποχής, γιατί οι πεσόντες πρόσφεραν τη ζωή τους για υψηλά ιδεώδη και η θυσία τους κινείται στη σφαίρα του απροσδιόριστου χρόνου και χώρου. Με τη φράση του *ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος*⁴⁵⁶ «ο ρήτορας αίρει τη σκέψη μας στον κόσμο των ηρώων, που θυσιάζονται για τα υψηλά και ωραία, για μια ιδέα πανανθρώπινη σαν την ιδέα της πατρίδας. Αλλά και οι τιμώμενοι νεκροί πέθαναν για την πατρίδα...Πρέπει να ανιχνεύσουμε συλλογιστικά, σύμφωνα με τους κανόνες του κατηγορικού συλλογισμού, για να παρακολουθήσουμε τις ατραπούς, που μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη σοφή δόμηση της σκέψης του ρήτορα. Γενικεύει το διθυραμβικό του εγκώμιο, για να δείξει το σεβασμό του προς τη μνήμη των νεκρών και προς την ευαισθησία των οικείων τους και όλων των παρόντων. Δεν μπορεί οι ολίγοι επώνυμοι μαχητές του χθες να είναι αυτοί, που υμνούνται σήμερα ως ημίθεοι. Έδωσαν όμως με το θάνατό τους το ερέθισμα για το πέταγμα της σκέψης του ρήτορα στο χώρο της ιδέας πέρα από το χώρο του τάφου. Οι «ἐπιφανείς ἄνδρες» με τη θυσία τους ανήκουν ως ιδέα σ' όλους τους ανθρώπους»⁴⁵⁷

Στη θυσία των νεκρών αυτών θα προστρέχουν όσοι θα είναι επιφορτισμένοι με τις υποθέσεις της πόλης, για να αντλούν θάρρος και να καθορίζουν την πορεία που πρέπει να ακολουθήσουν, για να παραμείνει η πατρίδα ισχυρή και να αποκρούει με επιτυχία κινδύνους που θα απειλούν την απρόσκοπτη πορεία προς την πρόοδο και την εξασφάλιση της ευημερίας των κατοίκων της. Με τις ιδέες των πεσόντων θα διαμορφώνουν πρότυπα για τους πολίτες, προκειμένου να κρατήσουν το ηθικό τους ανυψωμένο και, αν χρειαστεί, να πολεμήσουν με την ίδια τόλμη. Έτσι, θα κρατήσουν αλώβητη την πατρίδα και

⁴⁵⁵ Jacqueline De Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, ό.π., σσ. 184-185.

⁴⁵⁶ Θουκυδίδου, 2.43.3.

⁴⁵⁷ Δημήτρης Λυπουρλής, *Ανδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος*, περιοδ. Φιλολόγος, Θεσσαλονίκη, Άνοιξη 1997, σσ. 32-33. Perez Zagorin, ό.π., σελ. 131. Πολύ πιθανόν, ο Περικλής προχώρησε στη διατύπωση της συγκεκριμένης θέσης έχοντας υπόψη μια ανάλογη θέση του Δημόκριτου, σύμφωνα με την οποία «ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατὴ· ψυχῆς ἀγαθῆς πατρὶς ὁ ξύμπας κόσμος». Βλ. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 64. Στενή σχέση με τον Δημόκριτο, που καταγόταν από τη θρακική πόλη Άβδηρα, φαίνεται να είχε και ο Θουκυδίδης. Βλ. σχετικά, Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σσ. 39-40.

ακέραιες τις ιδέες για τις οποίες οι νεκροί έφθασαν στην αυτοθυσία.

Με όσα αναφέρει ο Περικλής για την αυταπάρηση των νεκρών αφήνει να διαφανεί ότι το ηρωικό ιδεώδες που διαμορφώθηκε στην Αθήνα είναι αποτέλεσμα της πολιτείας, δηλαδή του πολιτεύματος, με βάση το οποίο διακυβερνάται η πόλη. Η άποψη αυτή είχε ήδη διατυπωθεί από τον Ηρόδοτο που παρουσίαζε τον Δημάρατο να αναφέρεται στον κυρίαρχο «νόμο» που απαιτούσε από τους Σπαρτιάτες να μένουν στη θέση τους και να μάχονται. Επισημαίνει ότι παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν μικρή χώρα με λίγους πόρους, μπορούσε να εξέρχεται νικήτρια από τις πολεμικές αναμετρήσεις. Τη δυνατότητά της αυτή την όφειλε στο γεγονός ότι όλοι οι πολίτες της ήταν αφοσιωμένοι στον νόμο, ο οποίος επιβαλλόταν χωρίς καταναγκασμούς και άσκηση οποιασδήποτε μορφής πίεσης.⁴⁵⁸

Για τον Ηρόδοτο λοιπόν η πειθαρχία στο νόμο είναι στοιχείο συντελεστικό του ηρωισμού. Διασαφηνίζει μάλιστα περισσότερο την άποψή του αυτή με την παρατήρηση ότι οι νόμοι πρέπει να είναι αποτέλεσμα δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος, αφού ο πολίτης στη δημοκρατία συναισθάνεται την ατομική του ευθύνη έναντι του κράτους και επιδεικνύει ενδιαφέρον για την επιτυχία του.⁴⁵⁹

Στην ίδια άποψη αναφέρεται και ο Περικλής: *ἀπὸ δὲ οἷας ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἷας πολιτείας καὶ τρόπων μεγάλα ἐγένετο.*⁴⁶⁰ Μάλιστα, την κάνει πιο ευδιάκριτη και σαφέστερη προσθέτοντας: *καὶ ὡς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἢ δύναμις τῆς πόλεως, ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα σημαίνει.*⁴⁶¹ Τη δύναμη των Αθηνών την αποδίδει στην ελευθερία και την προθυμία με την οποία οι πολίτες δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι το θάρρος των Σπαρτιατών είναι αποτέλεσμα πειθαρχίας που επιβάλλεται από εξωτερικούς παράγοντες που υποτιμούν τον πολίτη και τον υποχρεώνουν να συμπεριφέρεται κατά τρόπο δουλικά,⁴⁶² σε αντίθεση με τη γενναιότητα των Αθηναίων που είναι ελεύθερη και αυθόρμητη αρετή.

Σχολιάζοντας σχετικά η Romilly υπογραμμίζει: «Θα μπορούσε να πει κανείς ότι αυτή η ιδέα είναι πιο ακριβής από αυτήν που βρήκαμε στον Ηρόδοτο, καθώς ο Θουκυδίδης περιγράφει όχι μόνο την ελευθερία ως αντιτιθέμενη στην

⁴⁵⁸ Ηρόδοτος 7.104.4-5: *ἀλέες δὲ ἄριστοι ἀνδρῶν ἀπάντων. ἐλεύθεροι γὰρ ἔοντες οὐ πάντα ἐλεύθεροὶ εἰσι· ἔπεστι γὰρ σφι δεσπότης νόμος, τὸν ὑποδειμαίνουσι πολλῶ ἔτι μᾶλλον ἢ οἱ σοὶ σέ. ποιεῦσι γῶν τὰ ἄν ἐκεῖνος ἀνώγει· ἀνώγει δὲ τῶντὸ αἰεὶ, οὐκ ἔων φεύγειν οὐδὲν πλῆθος ἀνθρώπων ἐκ μάχης, ἀλλὰ μένοντας ἐν τῇ τάξει ἐπικρατέειν ἢ ἀπόλλυσθαι.*

⁴⁵⁹ Για να εδραιώσει τον ισχυρισμό του ο Ηρόδοτος αναφέρει ως παράδειγμα την Αθήνα επισημαίνοντας πως έφθασε σε μεγάλη ακμή χάρη στην ελευθερία που τους εξασφάλιζε το δημοκρατικό πολίτευμα. Όταν, όμως, είχαν τυράννους, δεν ήταν καλύτεροι στα πολεμικά από όσους κατοικούσαν γύρω τους, ενώ, όταν απαλλάχθηκαν από την τυραννία, έγιναν οι καλύτεροι. Βλ. σχετικά Ηρόδοτος 5.78.

⁴⁶⁰ Θουκυδίδου, 2.36.4.

⁴⁶¹ Θουκυδίδου, 2.41.2.

⁴⁶² Θουκυδίδου, 2.39.1. Γεράσιμου Καψάλη, ό.π., σελ. 48.

τυραννία, αλλά μια συγκεκριμένη πολιτεία ως αντιτιθέμενη σ'εκείνη των Σπαρτιατών. Επίσης, γι'αυτόν, το αποτέλεσμα είναι δύναμη, δηλαδή κάτι που εξαρτάται από τη γενική πολιτική, όχι μόνο από το θάρρος ή την επιτυχία στο πεδίο της μάχης».⁴⁶³

Οι παραπάνω απόψεις του Περικλή και η εκ μέρους του παρουσίαση των Σπαρτιατών ως ανελεύθερων υποδηλώνει την αλλαγή που συντελέστηκε στην πολιτική αυτοσυνειδησία κατά το στάδιο μετάβασης προς τη δημοκρατία. «Η πολιτική αλληλεπίδραση με υπακοή στο νόμο δεν θεωρείται πια ελευθερία, κι ως αντιτίθεται στην υπακοή σε κάποιον τύραννο· μάλλον ο παραδοσιακός νόμος θεωρείται καθαυτό ως εξωτερικός, δεσποτικός και αντιθετικός προς την αληθινή ελευθερία. Η ελευθερία εξασφαλίζεται μέσω της δημοκρατικής πολιτικής. Σε μια δημοκρατία οι νόμοι αυτοεπιβάλλονται και οι άνθρωποι απολαμβάνουν την αυτονομία. Μόνο αν ο λαός κυβερνά τον εαυτό του θα μπορέσει να αποφύγει τη δουλική εξάρτηση στην οποία τον είχε περιορίσει για πολύ η έλλειψη κοινωνικής επιφάνειας».⁴⁶⁴

Η επί του προκειμένου σύγκριση Αθηνών και Σπάρτης θα γίνει από τον Περικλή και με τη σχετική του αναφορά στο 2. 43.4. Όταν η πόλη βρέθηκε ενώπιον της έσχατης λύσης, να υπερασπιστεί δηλαδή την ελευθερία της με τα όπλα, δεν δίστασε, γιατί ήξερε ότι το «ἐλεύθερον» είναι «εὐδαιμον» και το «εὐψυχον» πρόβαλε ως άφευκτο χρέος όλων των πολιτών της. Η λέξη «εὐδαιμον» πέρα από το ιδεαλιστικό της νόημα προσλαμβάνει και περιεχόμενο που συνδέεται με την απόκτηση και απόλαυση υλικών αγαθών. Άλλωστε, το πολίτευμα των Αθηνών, σε αντίθεση με εκείνο της Σπάρτης, αναγνώριζε στους πολίτες την ελευθερία δράσης προς την κατεύθυνση αυτή. Η απουσία ελευθερίας είχε ως συνεπακόλουθο την «κακοπραγία» που λειτουργούσε ανασταλτικά στην προθυμία τους να αντιμετωπίσουν τους πολεμικούς κινδύνους.⁴⁶⁵

Συχνά, βεβαίως, οι πολεμικοί κίνδυνοι πληρώνονται με βαρύ τίμημα, αφού πολλοί χάνουν το θάυμα της ζωής και οι οικογένειές τους βυθίζονται στο πένθος. Ο πόνος και η θλίψη, όμως, των ζωντανών μπορούν να αμβλυνθούν από τη δόξα που αποκτούν οι νεκροί. Θα το διατυπώσει με ενάργεια ο Περικλής στην προσπάθειά του να παρηγορήσει τους γονείς των νεκρών που έπεσαν κατά το πρώτο έτος του πολέμου. Θα τους υπενθυμίσει ότι η ζωή τους πέρασε μέσα από κάθε είδους αλλαγές της τύχης (ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς)⁴⁶⁶ Χρησιμοποιεί τη λέξη «ξυμφορά» όχι με την έννοια του κακού ή της αρνητικής τροπής κάποιων γεγονότων, αλλά με την έννοια της μεταβολής της τύχης. Ως αποτέλεσμα της μεταβλητότητας των ανθρώπινων πρέπει να αντιμετωπίσουν την απώλεια των παιδιών τους, ενώ με το ουσιαστικοποιημένο επίθετο «τὸ εὐτυχές», που χρησιμοποιεί, στη συνέχεια, θα προσδιορίσει κάποιες εναλλαγές της τύχης

⁴⁶³ Jacqueline De Romilly, *Ανοδος και πτώση των κρατών*, ό.π., σελ. 52.

⁴⁶⁴ Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 55-56.

⁴⁶⁵ Κώστα Καλοκαιρινού, *Επιτάφιος του Περικλή*, ό.π., σελ. 101.

⁴⁶⁶ Θουκυδίδου, 2.44.1.

«ξυμφοράς», που μπορούν να αποτελέσουν λόγους για τους οποίους ο άνθρωπος είναι ευτυχισμένος. Τέτοια ακριβώς είναι η περίπτωση της αυτοθυσίας για την πατρίδα, στην οποία προχωρούν οι γενναίοι πολεμιστές. Η ευτυχία δεν αγγίζει μόνο τους πολεμιστές αλλά και τους πατέρες τους. Δεν υπάρχει πιο «εὐπρεπής τελευτή» από εκείνη που βρίσκει τον αγωνιστή να προμαχεί υπέρ της διατήρησης της ελευθερίας της πατρίδας.

Βεβαίως, ενώ οι αγωνιστές της πατρίδας «έτελεύτησαν τὸν βίον» στη γραμμή της μάχης, κατά τον ίδιο τρόπο, στους πατέρες τους απομένει μια εντιμότερη λύπη. Στην «εὐπρεπεστάτη τελευτή» αντιστοιχεί η «εὐπρεπεστάτη λύπη». Το γεγονός του θανάτου των πολεμιστών προκαλεί λύπη στους γονείς, αλλά, παράλληλα, τους γεμίζει και υπερηφάνεια, αφού η ζωή το θέλησε να γεννήσουν ήρωες που επρόκειτο να δώσουν τον «ὕπερ πάντων ἀγῶνα».

Στην Αθήνα του Περικλή, λοιπόν, ο ένδοξος θάνατος δεν ήταν μόνο γεγονός που προκαλούσε τη λύπη, αλλά συνάμα τη χαρά και τον θαυμασμό τόσο των «ἀπολειπομένων» όσο και των «ἐπιγιγνομένων». Γνωρίζει ασφαλώς ο ρήτορας ότι ο στοχαστικός και φιλοσοφικός τόνος των επιχειρημάτων του δεν αρκεί για να καταπραΰνει τον πόνο εκείνων που τα παιδιά τους σκοτώθηκαν στις μάχες (χαλεπὸν μὲν οἶδα πείθειν ὄν)⁴⁶⁷ Γι' αυτό θα επικαλεστεί την ανάγκη καρτερίας την οποία πρέπει να επιδείξουν οι πατέρες των νεκρών. Η υπομονή και η εγκαρτέρηση πρέπει να οπλίσει την ψυχή τους, για να αντέξει τον πόνο από τον θάνατο των παιδιών τους. Η καρτερία, μάλιστα, για όσους βρίσκονται σε ηλικία «τεκνώσεως», μπορεί να ενισχυθεί με την ελπίδα απόκτησης και άλλων παιδιών. Η «τέκνωσις ἐπιγιγνομένων» θα απαλύνει από μερικούς (τισίν) τον πόνο και θα επιφέρει τη λήθη «τῶν οὐκ ὄντων». Εκτός τούτου, όμως, η «τέκνωσις ἐπιγιγνομένων» θα ωφελήσει διπλά την πόλη. Αφενός δεν θα ερημωθεί και αφετέρου θα ενδυναμωθεί η ασφάλειά της (καρτερεῖν δὲ χρή καὶ ἄλλων παίδων ἐλπίδι, οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιεῖσθαι· ἰδίᾳ τε γὰρ τῶν οὐκ ὄντων λήθη οἱ ἐπιγιγνώμενοί τισιν ἔσονται, καὶ τῇ πόλει διχόθεν, ἔκ τε τοῦ μὴ ἐρημοῦσθαι καὶ ἀσφαλείᾳ, ξυνοίσει)⁴⁶⁸ Η αύξηση του πληθυσμού της θα συμβάλει στην ανάδειξη νέων πολεμιστών που θα επιτελέσουν το χρέος τους, όταν η ανάγκη το απαιτήσει.

Το συγκεκριμένο επιχείρημα μπορεί να αξιολογηθεί ως αποτέλεσμα ψυχρής λογικής, αφού ο ρήτορας το επικαλείται σε μια ιερή τελετή και προσπαθεί με αυτό να παρηγορήσει τους γονείς που έχασαν τα παιδιά τους στον πόλεμο. Χωρίς αμφιβολία, η γέννηση άλλων παιδιών θα αποτελέσει παρηγορία για τους γονείς, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν θα επιφέρει λήθη «τῶν οὐκ ὄντων». Από ψυχρή λογική φαίνεται να εκπορεύεται και το δεύτερο μέρος του επιχειρήματος στο οποίο προβάλλεται το όφελος που θα προκύψει για την πόλη από τη γέννηση και άλλων παιδιών. Δεν εξαιρείται τόσο η παρηγορία που θα δώσουν τα παιδιά στους γονείς όσο η συμβολή τους στην ενδυνάμωση του

⁴⁶⁷ Θουκυδίδου, 2.44.2.

⁴⁶⁸ Θουκυδίδου, 2.44.3.

πληθυσμού και της ασφάλειας της πόλης.

Αλλά και οι προχωρημένης ηλικίας γονείς που έγιναν «ἄπαιδες», «κουφίζονται» από το «κλέος» και τη δοξασμένη φήμη που κέρδισαν με τη θυσία τους τα παιδιά. Για τους γονείς αυτούς κέρδος είναι το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους ήταν ευτυχισμένοι έχοντας τα παιδιά τους, ενώ στο υπόλοιπο, που είναι βραχύ και η απουσία των παιδιών πραγματικότητα, λύτρωση θα είναι η «εὐκλεία» και η διέξοδος που δίνει η «εὐπρεπεστάτη λύπη». Όσο εκλογικευμένη, ψυχρή και αταίριαστη φαίνεται η επιχειρηματολογία του, γίνεται απολύτως κατανοητή, αν θυμηθούμε ότι ο Αθηναίος του 5^{ου} αι. π.Χ. έθετε υπεράνω όλων το συμφέρον της πόλης.⁴⁶⁹

Είναι προφανές ότι ο Περικλής δεν έπαυσε ποτέ να ενδιαφέρεται για το συμφέρον της πόλης. Ακόμη και στην ιερή στιγμή του ενταφιασμού των πρώτων νεκρών του πολέμου δεν θα παραλείψει να αναφερθεί σε αυτό. «Ο πολιτικός όμως που μιλεί, είτε Περικλή είτε Θουκυδίδη τον πεις, είναι το μόνο φυσικό και σωστό κ'έδω ακόμα να σκέφτεται την πόλη πιο πολύ από τα άτομα, ακόμα να περιορίζει την παρηγόρησή του στην ειδική ωφέλεια, που θα έχουν οι γονείς από τα νέα παιδιά, ότι θα τους βοηθήσουν να ξεχάσουν τα παλιά που σκοτώθηκαν».⁴⁷⁰

Από τα προηγούμενα γίνεται φανερό ότι ο Περικλής με την επιχειρηματολογία, την προτροπή και την πειθώ καθοδηγούσε τον λαό να ακολουθήσει επιλογές που άνοιγαν νέους ορίζοντες για την πόλη. Παράλληλα, έθετε τις βάσεις μιας νέας πολιτικής αγωγής, διαμόρφωνε έναν νέο τύπο πολίτη και προσδιόριζε το πλαίσιο και τις διαστάσεις που έπρεπε να λάβει το πολίτευμα, για να γίνει πιο ελεύθερο και δημοκρατικό.

⁴⁶⁹ Ο Σοφοκλής, (*Αντιγόνη*, 184-190), όταν δίνει τον λόγο στον Κρέοντα, για να παρουσιάσει τις προγραμματικές του δηλώσεις, ο τελευταίος θα τονίσει με ιδιαίτερη έμφαση: *Εγώ-μάρτυρας ο θεός ο παντεπόπτης-/ ούτε θα σιωπούσα βλέποντας τη συμφορά/ την πόλη να σιμώνει αντί τη σωτηρία/ ούτε φίλο μου θα'κανα της χώρας τον εχθρό,/ γιατί το ξέρω πως είναι μοναδικό σωσίβιο/ και μόνο πάνω στην πόλη το σκαρί,/ ορθό σαν πλέει, δημιουργούμε τις φιλίες μας* (μτφρ. Κ.Χ. Μύρης).

⁴⁷⁰ Ι. Θ. Κακριδή, *Περικλέους Επιτάφιος*, ό.π., σελ.107.

5. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΠΕΡΙΚΛΕΪΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Η παρουσία του Περικλή στη δημόσια ζωή των Αθηνών συνδέθηκε με κορυφαίες επιτυχίες σε όλους τους τομείς. Η πολιτική που εμπνεύσθηκε και εφάρμοσε κατέστησε την πόλη ηγεμονική δύναμη, ενώ τα επιτεύγματα και το δημοκρατικό της πολίτευμα προβλήθηκαν ως παράδειγμα μίμησης από τις άλλες ελληνικές πόλεις. Οι επιδράσεις της, λοιπόν, υπήρξαν σημαντικές και καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής, οικονομικής, πνευματικής και πολιτικής ζωής. Πριν από την εξέταση των επιδράσεων αυτών κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στις επιδράσεις που δέχθηκε ο Περικλής από εκπροσώπους της σοφιστικής διδασκαλίας και να επισημανθούν στοιχεία των δημηγοριών του που απηχούν απόψεις κορυφαίων σοφιστών.

Αρχίζουμε λοιπόν της διερεύνηση αυτή με την επισήμανση ότι οι ελληνικές πόλεις, μετά τους Μηδικούς πολέμους, συνειδητοποίησαν ότι ο ρόλος της παιδείας ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Αντιλήφθηκαν ότι το περιεχόμενο που είχε μέχρι τότε δεν αρκούσε, για να βοηθήσει τον πολίτη να προσαρμοσθεί στις νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί. Αντιλήφθηκαν επίσης ότι το περιεχόμενό της επεκτείνεται διαρκώς, συνδέεται με την ύψιστη ανθρωπινή αρετή και εκτός από την απλή «αγωγή των παιδών» υποδηλώνει την ιδεώδη μόρφωση του σώματος και της ψυχής, την *καλοκαγαθίαν*, που για πρώτη φορά περιλαμβάνει και τη μόρφωση του πνεύματος.⁴⁷¹

Βεβαίως, η αρετή, σε όλες τις εποχές, είχε στενή σχέση με το πρόβλημα της αγωγής. Το εννοιολογικό της, όμως, περίβλημα στις διάφορες χρονικές περιόδους επέβαλε ανάλογες μεταβολές στον τρόπο με τον οποίο θα καθίστατο δυνατή η απόκτησή της. Εύκολα μπορούμε να αντιληφθούμε ότι, μετά την υπέρβαση των παλαιών αριστοκρατικών απόψεων, στην κοινωνία της πόλεως έπρεπε να προσδιοριστεί το περιεχόμενο της αρετής και η αγωγή που θα εφαρμοζόταν, προκειμένου να διαμορφωθεί ο νέος ιδεώδης τύπος ανθρώπου και πολίτη.⁴⁷²

Προϋπόθεση για τη διαμόρφωση του νέου τύπου ανθρώπου και πολίτη ήταν η αναθεώρηση των αντιλήψεων που αναγνώριζαν ότι η αρετή μπορεί να αποκτηθεί μόνο από όσους ανήκαν στην αριστοκρατία. Προϋπόθεση, επίσης, ήταν το γκρέμισμα κάθε φραγμού στην ενασχόληση με τις δημόσιες υποθέσεις, η αφύπνιση της ριζοσπαστικής πνευματικής ατομικότητας και η παραδοχή της άποψης, σύμφωνα με την οποία θεμέλιο της αρετής μπορούσε να αποτελέσει μόνο η γνώση.⁴⁷³

Υπό την πίεση αυτών των αναγκών έκαναν την εμφάνισή τους οι σοφιστές και η παιδευτική κίνηση που εισήγαγαν εξαρχής πρότεινε μόρφωση των ηγετών και όχι του λαού. Απευθύνονται, λοιπόν, προς τους εκλεκτούς, προς όσους

⁴⁷¹ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 324.

⁴⁷² W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 325. G.B. Kerferd, *Η σοφιστική κίνηση*, μτφρ. Παναγιώτης Φαναράς, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σελ. 203 κ.ε.

⁴⁷³ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 327.

επιθυμούν να αποκτήσουν την πολιτική τέχνη, να γίνουν πολιτικοί και να κυβερνήσουν κάποτε την πόλη. Για να ανταποκριθεί ένας πολιτικός στις νέες ανάγκες, δεν αρκούσε να είναι δίκαιος και να τηρεί τους νόμους, αλλά και να κατευθύνει μέσω των νόμων το κράτος. Αυτό όμως προϋποθέτει, εκτός από τις έμφυτες ικανότητες, εμπειρία και καθολική γνώση για τα πράγματα του κόσμου και της ζωής. Προϋποθέτει ικανότητα να ομιλεί με πειθώ, ικανότητα που μπορεί να αποκτηθεί με κατάλληλη αγωγή και άσκηση. Στο δημοκρατικό κράτος, όπου η ελευθερία του λόγου αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο, η ευχέρεια του λέγειν ήταν απολύτως απαραίτητη. Άλλωστε, κατά την κλασική εποχή, ο πολιτικός ονομαζόταν ρήτορας.⁴⁷⁴

Οι σοφιστές, λοιπόν, διακηρύσσουν ότι διδάσκουν αντί αμοιβής την αρετή και ο ισχυρισμός τους αυτός είναι δηλωτικός των μεγάλων αλλαγών που έχουν συντελεσθεί στο αθηναϊκό κράτος. Το πέρασμα από την παλαιά πόλη-κράτος στην κατάσταση του ιμπεριαλισμού των χρόνων του Περικλή επέφερε βαθιές ανακαταξίες σε όλους τους τομείς. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για τον δυναμισμό της εποχής αυτής στη διάνοηση, στην τέχνη και στην πολιτική. Η σημασία της γνώσης και του νου, στοιχεία για τα οποία είχε μιλήσει κατά τρόπο προδρομικό πριν πενήντα χρόνια ο Ξενοφάνης, εξαιρείται με ιδιαίτερη έμφαση. Στο προσκήνιο έρχονται οι αξίες, που αργότερα θα καθιερωθούν από τον Αριστοτέλη ως *διανοητικά ἀρεταί*, και τίθενται παιδευτικά προβλήματα στα οποία οι σοφιστές επιχειρούν να δώσουν λύση.⁴⁷⁵

Η πίστη τους ότι μπορούν να διδάξουν την πολιτική αρετή και να προετοιμάσουν πληρέστερα τον πολίτη προς την κατεύθυνση διεκδίκησης των δικαιωμάτων, επιτέλεσης των καθηκόντων και γενικότερα στην καλύτερη άσκηση της πολιτικής προσέλκυσε το ενδιαφέρον και προκάλεσε μεγάλες συζητήσεις.⁴⁷⁶ Πολλοί νέοι που προέρχονταν κυρίως από πλούσιες οικογένειες έσπευδαν να ακούσουν τη διδασκαλία τους που περιείχε διαλέξεις, φιλοσοφικές συζητήσεις για πολιτικά και ηθικά ζητήματα, με λόγους που αποστήθιζαν και τα θέματά τους μπορούσαν στη συνέχεια να τα προσαρμόσουν στην καθημερινή ζωή.⁴⁷⁷

Χρησιμοποίησαν ολόκληρο το πνευματικό οικοδόμημα του παρελθόντος ως μέσο μόρφωσης και έθεσαν σε νέα βάση τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής τους. Παράλληλα, προχώρησαν στη διδασκαλία της

⁴⁷⁴ Christopher Carey, *ό.π.*, σελ. 93. W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 328-329. Antony Andrewes, *ό.π.*, σελ. 386. Claude Mossé, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Φοίβος Αρβανίτης, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα *ά.έ.*, σελ.24. (Στο εξής: **Claude Mossé, Ιστορία των πολιτικών θεωριών**). George Kennedy, *Ιστορία της κλασικής ρητορικής*, μτφρ. Νίκος Νικολούδης, Παπαδήμας, Αθήνα 2012, σελ.16. Jacqueline de Romilly, *Γιατί η Ελλάδα*, *ό.π.*, σελ. 111. Emily Greenwood, *ό.π.*, σελ. 110. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 300.

⁴⁷⁵ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 329-330. Antony Andrewes, *ό.π.*, σελ. 316.

⁴⁷⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ2, *ό.π.*, σελ 453.

⁴⁷⁷ Michael Edwards, *Οι Αττικοί ρήτορες*, μτφρ. Δ. Γ. Σπαθάρας, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002, σελ.

ρητορικής, της διαλεκτικής και της εριστικής ως νέων τρόπων, που έπρεπε να εφαρμόσει ο πολίτης, για να διακριθεί στην κοινωνία και στην πολιτική. Καλλιέργησαν ιδιαιτέρως τη ρητορική, της οποίας υπήρξαν οι δημιουργοί, καθόσον η δύναμη του λόγου αποτελούσε το σημαντικότερο όπλο πειθούς στις δημοκρατικές διαδικασίες που ακολουθούνταν στις ελληνικές πόλεις. Η ρητορική, όμως, έδινε στον πολίτη τη δυνατότητα να υπερασπίσει πιο αποτελεσματικά τα δικαιώματά του εντός της κοινότητας. Ήθελαν, λοιπόν, οι σοφιστές, όπως σημειώνει η Romilly, να διδάξουν πώς πρέπει να μιλά κανείς δημόσια, πώς να προβάλλει και να υπερασπίζεται τις ιδέες του στις συνελεύσεις του λαού και στα δικαστήρια, πώς να αναπτύσσει τα επιχειρήματά του και να συμβουλεύει τους συμπολίτες του.⁴⁷⁸

Δεν είναι πάντως καθόλου παράδοξο που οι ίδιοι δεν αυτοπροσδιορίζονται με έναν κοινό τρόπο. Έτσι, ο Γοργίας στον Πλάτωνα προβάλλεται ως διδάσκαλος της ρητορικής και ο Πρωταγόρας ως διδάσκαλος της πολιτικής. Ο Γοργίας παραδέχεται ότι η τέχνη του σχετίζεται με τις συζητήσεις στα δικαστήρια και στην εκκλησία του δήμου, ενώ ο Πρωταγόρας παραδέχεται ότι διδάσκει την πολιτική τέχνη, πώς να χειρίζεται, δηλαδή, κάποιος τις ατομικές αλλά και τις δημόσιες υποθέσεις. Ο παιδαγωγικός στόχος του Πρωταγόρα είναι πρακτικός, ενώ η *εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων...καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως* αποτελούν τις δύο συνιστώσες του μαθήματός του.⁴⁷⁹ Με άλλα λόγια, η διδασκαλία του Πρωταγόρα έχει ως στόχο την ισορρόπηση της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, κάτι δηλαδή που προβάλλεται και στον *Ἐπιτάφιο* του Θουκυδίδη ως βασικό στοιχείο της αθηναϊκής βιοθεωρίας.⁴⁸⁰ Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η ρητορική με την πολιτική έχουν στενή σχέση, αφού η πρώτη προσφέρει στη δεύτερη όλα της τα όπλα.⁴⁸¹

Η σοφιστική διδασκαλία, όμως, δεν είχε μόνο έναν πρακτικό στόχο, ούτε απέβλεπε μόνο στο να κάνει τους πολίτες ικανούς να διαχειρίζονται τις προσωπικές τους υποθέσεις και τις υποθέσεις της πόλης. Η συνήθεια των εκπροσώπων της να διερευνούν κάθε φορά και την αντίθετη θέση, να υποβάλουν δηλαδή σε κριτική και να αμφισβητούν τα πάντα, άνοιγε νέους δρόμους για πνευματικές αναζητήσεις. «*Η αρχή του σεβασμού των κανόνων αντικαταστάθηκε από την αρχή της καθολικής αμφισβήτησής τους, και το γεγονός είναι ότι στον πνευματικό κόσμο των σοφιστών, όπου τίποτα δε γινόταν «κατ' αρχήν» (a priori) δεκτό, μόνο κριτήριο ακλόνητο έγινε η ανθρώπινη, άμεση και συγκεκριμένη*

⁴⁷⁸ Βλ. Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ.31.

⁴⁷⁹ Christopher Carey, ό.π., σελ. 23. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', σελ. 100. Monique Trédé, ό.π., σελ. 146.

⁴⁸⁰ Πλάτωνος *Πρωταγόρας*, 318e-319a: *τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικῶι, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν.* Για τη διδασκαλία των σοφιστών βλ. John H. Finley, ό.π., σελ. 52 κ.ε. W. K. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δαμιανός Τσεκουράκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991², σελ. 227 κ.ε. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *Η Αρχαία Σοφιστική*, Γνώση, Αθήνα 1991, σελ. 52. George Kennedy, ό.π., σελ. 31

⁴⁸¹ Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σσ. 31-32. Για τη διδασκαλία του Γοργία βλ. Τερέζα Πεντζοπούλου – Βαλαλά, *Γοργίας, Ζήτρος*, Αθήνα 1999, σελ. 19 κ.ε.

εμπειρία. Δεν υπολογίζονταν πια οι θεοί, οι παραδόσεις, οι μυθολογικές αναμνήσεις –οι εκτιμήσεις μας, οι εντυπώσεις μας, τα συμφέροντά μας αποτελούν από δω και εμπρός το μόνο σίγουρο κριτήριο. Ο Πρωταγόρας, από τους κυριώτερους εκπροσώπους της, έλεγε πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος εἶναι. Τα εξασκημένα πνεύματα δεν ήταν δύσκολο να διακρίνουν χοντρικά όσα, μέσα στις παραδόσεις και τους κανόνες της πολιτείας, αποτελούσαν καθαρή σύμβαση. Ήταν πολλά, και οι σοφιστές έσπευδαν, ερεθίζοντας τα πλήθη, να το αποδείξουν. Εγγραψαν διατριβές μεταφυσικής, ανάλυσαν τις έννοιες, στοχάστηκαν πάνω στη δικαιοσύνη. Κοντολογίς, αυτοί οι ρητοροδιδάσκαλοι ήταν συνάμα και φιλόσοφοι που οι θεωρίες τους απελευθέρωναν με τις προοπτικές τους τα πνεύματα, τα ξεσήκωναν και τους άνοιγαν πρωτόγνωρους δρόμους. Οι νέοι φιλόσοφοι –που δεν πρέπει να τους συγχέουμε με τους δικούς μας! –ξεκινούσαν έτσι μια πραγματική πνευματική και ηθική επανάσταση».⁴⁸²

Ο Πρωταγόρας, δηλαδή, έστρεψε την προσοχή από τον κόσμο στον άνθρωπο και έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη του ατομικισμού. Έθεσε, επίσης, τις βάσεις μιας νέας αντίληψης για την κοινωνία και το κράτος υποστηρίζοντας ότι η επιθυμία της αυτοσυντήρησης συντέλεσε στη δημιουργία των πόλεων, ενώ ο Δίας, για να εξουδετερώσει τον φόβο της αλληλοκαταστροφής, έστειλε τον Ερμή, για να δώσει στους ανθρώπους τον σεβασμό και τη δικαιοσύνη και με βάση τα στοιχεία αυτά να ρυθμίζονται οι δεσμοί φιλίας και συμφιλίωσης.

Συνεπώς, με τη σοφιστική διδασκαλία σηματοδοτείται μια πνευματική επανάσταση και η αφετηρία μιας νέας εποχής. Συνιστά, λοιπόν, επιπολαιότητα, όπως εύστοχα σημειώνει ο Jaeger,⁴⁸³ να υποστηρίζεται η άποψη, σύμφωνα με την οποία το νέο στοιχείο που εισάγεται με τη σοφιστική είναι το ιδεώδες του ρήτορα, το εὖ λέγειν. Ούτε αποτελεί επιχείρημα το γεγονός ότι το στοιχείο αυτό απαντά σε όλους του σοφιστές, ενώ οι απόψεις τους για άλλα πράγματα ήταν διαφορετικές.

Όλοι οι σοφιστές δίδασκαν ότι η πολιτική αρετή, μπορεί να αποκτηθεί με ανώτερη πνευματική μόρφωση, την οποία προσπαθούσαν να μεταδώσουν στους μαθητές τους με ποικίλους παιδαγωγικούς τρόπους. Προχωρούν στη διατύπωση μιας νέας προβληματικής και επηρεασμένοι από την ορθολογική σκέψη της εποχής τους για τα ηθικά και πολιτειακά προβλήματα, καθώς και από τους φυσικούς φιλοσόφους, προτείνουν την πολυμερή μόρφωση. Προτείνουν, δηλαδή, ένα νέο περιεχόμενο παιδείας, η οποία στη βάση της είναι ατομοκεντρική, μολονότι συνδεόταν στενά με την αγωγή έναντι της κοινότητας και ενδιαφερόταν για τις αρετές που έπρεπε να διαθέτει ο άριστος πολίτης.

Η σημασία της διδασκαλίας τους έχει ασφαλώς μεγάλη σημασία για την ιστορία της αγωγής. Με αυτούς η παιδεία θεμελιώθηκε σε ορθολογικές βάσεις,

⁴⁸² Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ. 35. W. Jaeger, ό.π., σελ. 331 κ.ε. Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική*, ό.π., σελ. 128. Για τις απόψεις του Πρωταγόρα βλ. Botsford & Robinson, ό.π., σσ. 307-308.

⁴⁸³ W. Jaeger, ό.π., σελ. 331.

προσανατολίστηκε στις ανθρωπιστικές κατευθύνσεις και έμελλε να επηρεάσει και εξακολουθεί μέχρι σήμερα να επηρεάζει την παιδαγωγική σκέψη.⁴⁸⁴ Η κεντρική θέση που αποδίδει ο Πρωταγόρας στη μόρφωση του ανθρώπου μάς επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε την όλη πνευματική του προσπάθεια ως ανθρωπισμό. Αντιδιαστέλλει την τέχνη του από τα σε στενή έννοια τεχνικά επαγγέλματα και την παρουσιάζει ως κάτι ευρύτερο και γενικό. Οι σκέψεις του περί γενικής μόρφωσης, περί του ηθικού και πολιτικού στοιχείου της αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της αληθινής παιδείας. Η σύνδεσή της δε με την ιδέα του κράτους και της κοινότητας είναι ουσιαστική. Η χρησιμοποίηση στους νεότερους χρόνους του όρου *Ανθρωπισμός (Humanismus)* παραπέμπει σε κάθε περίπτωση στην κλασική αρχαιότητα, στις απόψεις των σοφιστών για την ανθρώπινη μόρφωση και στην επέκταση των απόψεων αυτών από τον Πλάτωνα, τον Ισοκράτη και άλλους μεγάλες εργάτες του αρχαίου πνεύματος.⁴⁸⁵

Η αναγωγή, λοιπόν, της σοφιστικής σε ένα ρεύμα σκέψης που βρίσκει απλώς ευνοϊκό ακροατήριο στην Αθήνα του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα παραγνωρίζει, οπωσδήποτε, τη μεγάλη προσφορά της στην ανάπτυξη του ορθολογισμού και γενικότερα στην πολιτιστική ιστορία του ελληνικού κόσμου.⁴⁸⁶ Αναμφισβήτητα, η Αθήνα λειτούργησε καταλυτικά για το κίνημα των σοφιστών. Ηγέτιδα όλων των Ελλήνων στους πολέμους αυτούς εξήλθε νικήτρια και διατήρησε τη θέση της με την ίδρυση της Συμμαχίας της Δήλου. Ο πλούτος και η ναυτική της δύναμη την κατέστησε πρωτεύουσα της θαλασσινής Ελλάδας και δικαιολογημένα ο Περικλής, στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, δήλωνε ότι τίποτε δεν μπορούσε να ανακόψει τις κινήσεις του.

Εξάλλου, το δημοκρατικό πολίτευμα που εγκαθίδρυσε, εξασφάλιζε το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και δημιουργούσε το κατάλληλο κλίμα για πνευματικές αναζητήσεις. Στον πλούτο, τη δύναμη και τη δημοκρατία, ως απαραίτητων στοιχείων για την πνευματική ανάπτυξη, παραπέμπουν τα λόγια του Περικλή στον Έπιτάφιο: «Ωστόσο φροντίσαμε να βρούμε και πάρα πολλούς τρόπους να ξεκουράζουμε το πνεύμα μας από το μόχθο, καθιερώνοντας αγώνες και θυσίες σε όλη τη διάρκεια του χρόνου και ζώντας σε περιποιημένα σπίτια που προσφέρουν καθημερινά μια ευχαρίστηση τέτοια, που διώχνει τη σκυθρωπότητα. Κι ακόμη, χάρη στη μεγαλοσύνη της πόλης, εισάγονται τα πάντα από παντού, και συμβαίνει τα αγαθά που βγάζει ο τόπος μας να τα χαιρόμαστε σαν κάτι διόλου πιο δικό μας απ' ό,τι εκείνα των άλλων ανθρώπων»⁴⁸⁷.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι όλοι οι σοφιστές έρχονται στην Αθήνα. Εκεί θα συναντήσουμε τον Αναξαγόρα από τις Κλαζομενές, τον Διογένη

⁴⁸⁴ W. Jaeger, *ό.π.*, σσ. 337-338. Paul Cartledge, *ό.π.*, σελ. 159 κ.ε. Ο γερμανός φιλόσοφος Χέγκελ αποκάλεσε το σοφιστικό κίνημα του ύστερου 5^{ου} αιώνα «αρχαίο ελληνικό διαφωτισμό», συγκρίνοντάς το με την εποχή του Διαφωτισμού στην Ευρώπη του 18^{ου} αι. Βλ. σχετικά, Perez Zagorin, *ό.π.*, σελ. 51.

⁴⁸⁵ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 338. Claude Mossé, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, *ό.π.*, σσ. 27-28.

⁴⁸⁶ Christopher Carey, *ό.π.*, σελ. 39. Claude Mossé, *Περικλής*, *ό.π.*, σσ. 176-177.

⁴⁸⁷ Θουκυδίδου, 2.38.1-2.

από την Απολλωνία, για μεγάλα χρονικά διαστήματα τον Ηρόδοτο, αλλά και τους σοφιστές από το Αιγαίο και τη Σικελία. Ο Πρωταγόρας, ο Πρόδικος, ο Γοργίας, ο Ιππίας θα διδάξουν στην Αθήνα και θα συμβάλουν τα μέγιστα στην ανάπτυξη των γραμμάτων.⁴⁸⁸ Η δόξα που απέκτησε η πόλη της Παλλάδας, μετά τους Περσικούς πολέμους, την ανέβασε πολύ ψηλά στη συνείδηση των Ελλήνων. Όλοι την έβλεπαν ως ελευθερώτρια και ως θεματοφύλακα της πανελληνίας ιδέας. Δεν είναι, επίσης, καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι, όταν το 444/43 ο Περικλής ίδρυσε την πανελλήνια αποικία των Θουρίων, ο Ηρόδοτος δήλωσε συμμετοχή και ο Πρωταγόρας, έπειτα από ανάθεση του Περικλή, έγραφε τη νομοθεσία της.⁴⁸⁹ Το ελεύθερο πνεύμα που καλλιέργησε η δημοκρατία στην Αθήνα είλκυε όσους δεν άντεχαν την καταπίεση της τυραννίας ή την ολιγαρχική αυστηρότητα στις πόλεις τους. Ενθουσιάζονταν από την υποδοχή που τους επιφύλασσε και από τη δυνατότητα που τους έδινε να εγκατασταθούν και να συμμετέχουν σε δραστηριότητες, αν και δεν ήταν πολίτες της.

Βεβαίως, η φιλοξενία από την Αθήνα μεγάλου αριθμού ανθρώπων του πνεύματος συμπίπτει με τους χρόνους της περικλεικής δημοκρατίας. Πολλοί από αυτούς ανέπτυξαν φιλία με τον Περικλή, αφού ο ίδιος επιδίωκε να περιοτιοιχίζεται από προικισμένες προσωπικότητες.⁴⁹⁰ Όμως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η προστασία, την οποία παρείχε η Αθήνα στους ξένους, ήταν στοιχείο του πολιτισμού της, που δεν ακυρώθηκε ποτέ. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Αντιφώντα, που καταδικάσθηκε και εκτελέσθηκε το 411 π.Χ., για τον ρόλο του στο ολιγαρχικό πολίτευμα των Τετρακοσίων, και του Σωκράτη, που

⁴⁸⁸ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', σελ. 96.

⁴⁸⁹ A. Lesky, *ό.π.*, σσ. 483-484. Ο Πρωταγόρας θα πρέπει να βρισκόταν στην Αθήνα στα μέσα του 5ου αιώνα, την εποχή, δηλαδή, που δημιουργήθηκε η φιλία του με τον Περικλή. Αποτέλεσμα αυτής της φιλίας ήταν να αναθέσει στον Πρωταγόρα τη νομοθεσία των Θουρίων. Κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου τον βρίσκουμε στην Αθήνα. Τότε είδε τον Περικλή κοντά στα λείψανα των δύο γιων του που πέθαναν από τον λοιμό, και θαύμασε τη συμπεριφορά του.

⁴⁹⁰ Christopher Carey, *ό.π.*, σελ. 136. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', σελ. 96-97.

Ο Περικλής έδινε ιδιαίτερη σημασία στην πνευματική και καλλιτεχνική υπεροχή των Αθηνών, γιατί η υπεροχή της αυτή στήριζε την απαίτησή της για ηγεμονία. Το ότι όμως η Αθήνα του Περικλή έγινε της Ελλάδος παιδευσις, δε σημαίνει ότι οι θεωρητικές συζητήσεις και οι σοφιστικοί συλλογισμοί, που προετοίμαζαν την αμφισβήτηση των καθιερωμένων αξιών, προσείλκυαν το ενδιαφέρον όλων των Αθηναίων. Αντίθετα, πολλοί θεωρούσαν τους συλλογισμούς αυτούς επικίνδυνους και συχνά μήνυαν ως ασεβείς τους εισηγητές τους. Δεν πρέπει εξάλλου να παραβλέπεται το γεγονός ότι, όσοι ζούσαν μακριά από την πόλη, ζούσαν εν μέσω στερησεων και δεν είχαν απαλλαγεί από τις δεισιδαιμονίες. Οι συνελύσεις όμως των δήμων τους βοηθούσαν να αναπτύξουν πολιτική κρίση και αν τύχαινε να μεταβούν στην πόλη, έπαιρναν μέρος στις συζητήσεις στην εκκλησία του δήμου. Βλ. Claude Mossé, *Αθήνα*, *ό.π.*, σελ. 68 κ.ε. Botsford & Robinson, *ό.π.*, σελ. 288. G.B. Kerferd, *ό.π.*, σελ. 40. W.G. Forrest, *ό.π.*, σελ. 23. Claude Mossé, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, *ό.π.*, σσ. 17. Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική*, *ό.π.*, σελ. 125-126. Eric Robinson, *Οι σοφιστές και η δημοκρατία πέρα από την Αθήνα*, *μτφρ.* Μάνια Μεζίτη, στο *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική Αθήνα*, *ό.π.*, σελ. 222. Δημ. Ν. Γουδή, *Πλάτωνος Πρωταγόρας & Φαίδων*, Παπαδήμας, Αθήνα 1983, σελ. 181.

πλήρωσε για τους νεωτερισμούς όλων των άλλων, το 399 π.Χ.⁴⁹¹

Ο Περικλής είδε στο πρόσωπο των σοφιστών τη δυνατότητα δημιουργίας των προϋποθέσεων μιας νέας αντίληψης για το συμφέρον της πόλης. Παράλληλα με την εμπέδωση της δημοκρατίας, είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους προβλήματα που σχετιζόνταν με τους θεσμούς, τον πόλεμο, το δίκαιο και με τη διαχείριση της αυτοκρατορίας. Ακριβώς, στα προβλήματα αυτά έδινε απαντήσεις η διδασκαλία των σοφιστών, με κυριότερο όπλο της τη ρητορική, η οποία υπό την ευρύτερη έννοιά της διαπραγματευόταν ζητήματα ηθικής και πολιτικής.

Η παρουσία τους λοιπόν στην Αθήνα, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ήταν σε αντιστοιχία με τις ανάγκες των κατοίκων της. Οι αλλαγές που συντελούνταν στο πολιτικό επίπεδο και η αναγόρευση του πολίτη σε ρυθμιστή των εξελίξεων συνέπιπταν εν πολλοίς με τις προσεγγίσεις που έκαναν οι σοφιστές σε παρόμοια ζητήματα. Άλλωστε, και οι δικές τους απόψεις είχαν ανθρωπιστικό χαρακτήρα και αποτυπώθηκαν σε συγγράμματα, από τα οποία όμως διασώθηκαν μόνο οι τίτλοι, που ωστόσο υποδηλώνουν τους προβληματισμούς των συγγραφέων τους για επίκαιρα θέματα. Δύο τέτοια συγγράμματα είναι το «Περὶ Πολιτείας» και «Ἡ πρωταρχικὴ κατάστασις (τῆς Ἀνθρωπότητος)» του Πρωταγόρα.

Πολύ πιθανόν από την ανάγνωση των έργων αυτών ο Πλάτων άντλησε τις γνώσεις του για την πολιτική θεωρία του Πρωταγόρα, που χρησιμοποίησε στη σύνθεση του ομώνυμου διαλόγου. Η θεωρία της γνώσεως του Πρωταγόρα και η κατανόησή της συζητείται στο «Θεαίτητο».⁴⁹² Εκεί βρίσκουμε και τη γνωστή φράση «Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν», που έμεινε στην ιστορία της φιλοσοφίας ως λόγος *homo-mensura* και υποδηλώνει, βεβαίως, όχι τον άνθρωπο ως γένος αλλά τον άνθρωπο ως συγκεκριμένο και ατομικό πρόσωπο.⁴⁹³ Χρησιμοποιώντας τη διδασκαλία του Ηρακλείτου, σύμφωνα με την οποία όλα τα πράγματα κινούνται, θεμελίωσε τη δική του θεωρία για το τι είναι γνώση. Η προσπάθειά του συνέτεινε στην απελευθέρωση του ανθρώπου από ξένα κριτήρια και στην τοποθέτησή του μέσα στο όλο που ονομάζεται φύση. Ο άνθρωπος διαθέτει νου και με αυτόν δημιουργεί τον πολιτισμό, όπου ο φυσικός νόμος «όλοι εναντίον όλων» περιορίζεται από τα κοινωνικά και ηθικά συναισθήματα, που οδηγούν στη σύνταξη πολιτείας.

Οι απόψεις αυτές του Πρωταγόρα, που υπήρξε ο κορυφαίος της σοφιστικής, αλλά και πολλών ονομαστών μαθητών του, καταδεικνύουν τη

⁴⁹¹ Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σσ. 54-55.

⁴⁹² T.A. Sinclair, ό.π., σελ. 73. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ό.π., σελ. 99. G.B. Kerferd, ό.π., σελ.135 κ.ε. Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 121. A. Lesky, ό.π., σελ. 487.

⁴⁹³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ2, ό.π., σελ 454. Gilbert Romeyer Dherbey, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Γιώργος Αραμπατζής, Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2009, σσ. 23-27. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σελ. 59. A. Lesky, ό.π., σελ. 486. Δημ. Ν. Γουδή, *Πλάτωνος Πρωταγόρας & Φαίδων*, ό.π., σελ. 183. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, , ό.π., σελ. 625.

δημοκρατική τους κατεύθυνση, την οποία δεν μπορούν να αναιρέσουν οι περί δικαίου του ισχυρότερου απόψεις του Θρασύμαχου⁴⁹⁴ και του Κριτία. Για τις δημοκρατικές πεποιθήσεις του Πρωταγόρα είναι πολύ εύστοχες οι παρατηρήσεις της Romilly: «Ο Πρωταγόρας ήταν φίλος του Περικλή· και το πολίτευμα, όσο κυβερνούσε ο Περικλής, αντιπροσώπευε το πνεύμα της δημοκρατίας. Η δημοκρατία του Περικλή, όπως αποδείχτηκε από τα όσα ακολούθησαν, ήταν μετριοπαθής. Η ίδια η προσωπικότητα του Πολιτικού είχε επιβάλει στην πράξη την κυριαρχία του προσωπικού κύρους, που ο Θουκυδίδης χαρακτήρισε ως λόγῳ μὲν δημοκρατία(ν), ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή(ν) (2, 65,9). Αλήθεια, ο Περικλής συνδύαζε μεγάλη σταθερότητα με μεγάλο κύρος, και δεν ασκούσε εκείνη τη δημαγωγία, που τα κείμενα, μετά το θάνατό του, κατηγορούν αδιάκοπα στους διαδόχους του».⁴⁹⁵

Ενισχυτικά προς την παραδοχή της άποψης αυτής λειτουργεί και το γεγονός ότι, όπως προαναφέρθηκε, ο Πρωταγόρας υπήρξε ο νομοθέτης της πανελληνίας αποικίας των Θουρίων, που ιδρύθηκε από τον Περικλή. Δεν είναι δυνατόν το πολίτευμα των Θουρίων να ήταν διαφορετικό από εκείνο των Αθηνών. Άλλωστε, ούτε ο Περικλής ούτε η Αθήνα θα δέχονταν την εγκαθίδρυση στους Θουρίους ενός άλλου πολιτεύματος εκτός από τη δημοκρατία.

Το ίδιο δημοκρατικό πνεύμα, σε αντίθεση με τις αντιλήψεις των αριστοκρατικών, χαρακτήριζε και τις απόψεις των σοφιστών περί του διδακτού της αρετής. Η κατάλληλη προετοιμασία των νέων για συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις και εκδήλωση πολιτικών δραστηριοτήτων, που αποτελούσε τον αντικειμενικό σκοπό της διδασκαλίας τους, συνέβαλε αποφασιστικά στην ενδυνάμωση της πίστης τους στις αξίες της περικλειϊκής ιδεολογίας.

Με την πρόοδο της δημοκρατίας, επίσης, πρέπει να συνδέσουμε και την ανάπτυξη του πεζού λόγου, στην οποία η συμβολή τους είναι μεγάλη. Άλλωστε, η ρητορική είναι η κατ' εξοχήν δημοκρατική τέχνη, που δεν μπορεί να καλλιεργηθεί στην τυραννία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι οι Σικελιώτες Κόρακας και Τεισίας την εφεύραν πρώτοι στις Συρακούσες, όταν εκδιώχθηκαν οι τύραννοι και εγκαθιδρύθηκε η δημοκρατία.⁴⁹⁶ Η χρησιμοποίηση, λοιπόν, του πεζού λόγου σε όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις επέφερε αλλαγή στον τρόπο σκέψης των πολιτών. Τον απαγκίστρωσε από τον συμβολισμό που

⁴⁹⁴ Υπάρχει διχογνωμία ως προς το αν ο Πλάτων στην Πολιτεία (338 κ.ε.) παρουσιάζει την πραγματικότητα ή την παραποιεί σκοπίμως. G.B. Kerferd, ό.π., σελ. 187. Βλ. και A. Lesky, ό.π., σελ. 503: Τίποτε στα υπολείμματα που σώζονται δεν φανερώνει ότι ο Θρασύμαχος ήταν ο ένθερμος συνήγορος του φυσικού δικαίου του ισχυρότερου· μολαταύτα η δυνατότητα μιας γεφύρωσης φαίνεται σε ένα απόσπασμα (B 8), που περιέχει το παράπονο για τους θεούς, οι οποίοι δεν ασχολούνται με τα ανθρώπινα πράγματα. Γιατί αλλιώς δεν θα παράβλεπαν την δικαιοσύνη, το πιο μεγάλο αγαθό, που βρίσκουμε ανάμεσα στους ανθρώπους. Όμως αυτά που σώζονται δύσκολα δίνουν την εικόνα ενός Θρασύμαχου, που από οργισμένη απογοήτευση θα έφτανε στον ριζοσπαστισμό τον οποίο υποστηρίζει στην Πολιτεία του Πλάτωνα.

⁴⁹⁵ Jacqueline de Romilly, Οι μεγάλοι σοφιστές, ό.π., σελ. 305 κ.ε. Για τις δημοκρατικές πεποιθήσεις του Πρωταγόρα βλ. επίσης, Eric Robinson, ό.π., σελ. 226.

⁴⁹⁶ P. E. Easterling- B. M. W. Knox, ό.π., σελ. 658. The Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 50.

είχε επιβάλλει η ποίηση και του έδωσε εννοιολογικό χαρακτήρα. Για τον Αθηναίο του 5^{ου} αι. η ικανότητα του λέγειν ή η γνώση του εὖ λέγειν αποτελούσε σημαντικό στοιχείο. Οι αποφάσεις που λαμβάνονταν ήταν αποτέλεσμα δημόσιας συζήτησης. Δικαιολογημένα ο νεαρός Ιπποκράτης στην αρχή του πλατωνικού Πρωταγόρα αναφέρει ότι ενδιαφέρεται να παρακολουθήσει το μάθημα του Πρωταγόρα, που θα τον κάνει δεινόν λέγειν.⁴⁹⁷

Η ικανότητα χρησιμοποίησης του λόγου αποτέλεσε βάση για την ανάπτυξη και διατύπωση του επιχειρήματος της πιθανότητας, προκειμένου να αναλυθούν τα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα της εποχής. Η χρήση της συλλογιστικής και του επιχειρήματος της πιθανότητας απαντάται στο αρχαιότερο κοινωνικό και πολιτικό δοκίμιο, την ψευδοξενοφώντεια *Αθηναίων Πολιτεία*, στην ιστοριογραφία του Θουκυδίδη⁴⁹⁸ και στην τραγωδία, κυρίως στα έργα του Σοφοκλή⁴⁹⁹ και του Ευριπίδη.⁵⁰⁰

Εξαιρετική περίπτωση της χρήσης της πιθανότητας αποτελεί ο πρώτος λόγος του Περικλή στην Εκκλησία του δήμου, το 431 π.Χ., με τον οποίο απαντά

⁴⁹⁷ Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ. 101 κ.ε. Monique Trédé, ό.π., σελ. 146. Gunther Zuntz, *Το ύφος της πρώιμης αττικής πεζογραφίας*, στο συλλογικό τόμο *Πειθώ- Δεκατρία μελετήματα για την Αρχαία ρητορική*, μτφρ. Λένια Τζαλλήλα, Σμίλη, Αθήνα 2003, σελ. 113: «Η καθιέρωση του λόγου ως του ύψιστου *arbitet rerum humanarum ac divinarum*, μία από τις σπουδαιότερες, στην πραγματικότητα μία ανέκκλητη επανάσταση στην ιστορία της ανθρωπότητας, είχε μία συμβολική συνέπεια: ο πεζός λόγος αντικατέστησε τον ποιητικό στις δημόσιες αγορεύσεις. Οι αδιασάλευτοι κανόνες των προηγούμενων χρόνων, της περιόδου στην οποία δέσποσε, ή και δημιούργησε ο Όμηρος, είχαν βρει την έκφρασή τους στις σταθερές μορφές των στίχων και της γλώσσας του. Δεν μπορούσαν να φιλοξενήσουν τη χωρίς περιορισμούς σκέψη μιας νέας εποχής. Ο λόγος έπρεπε να εκφραστεί διά λόγου: η σκέψη με πεζό λόγο». Robert Flaceliere, ό.π., σελ. 300.

⁴⁹⁸ Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σσ. 167-168.

⁴⁹⁹ Βλ. Οιδίπους Τύραννος, στ. 848-858 : *ἀλλ' ὡς φανέν γε τοῦπος ὧδ' ἐπίστασο, / κοῦκ ἔστιν αὐτῶ τοῦτό γ' ἐκβαλεῖν πάλιν: / πόλις γὰρ ἤκουσ', οὐκ ἐγὼ μόνη, τάδε. / εἰ δ' οὖν τι κάκτρεποιτο τοῦ πρόσθεν λόγου, / οὔτοι ποτ', ὦναξ, σόν γε Λαῖου φόνον / φανεῖ δικαίως ὀρθόν, ὄν γε Λοξίας / διειπέε χρῆναι / παιδὸς ἐξ ἐμοῦ θανεῖν. / καίτοι νιν οὐ κείνός γ' ὁ δύστηνός ποτε / κατέκταν', ἀλλ' αὐτὸς / πάροιθεν ὤλετο. / ὥστ' οὐχὶ μαντείας γ' ἂν οὔτε τῆδ' ἐγὼ / βλέψαιμι' ἂν εἴνεκ' οὔτε τῆδ' ἂν ὕστερον.* και 594-602: *. οὐπω τοσοῦτον ἠπατημένος κυρῶ / ὥστ' ἄλλα χρῆζειν ἢ τὰ σὺν κέρδει καλά. / Ἰνὺν πᾶσι χαίρω, νῦν με πᾶς ἀσπάζεται, / Ἰνὺν οἱ σέθεν χρῆζοντες ἐκκαλοῦσί με: / τὸ γὰρ τυχεῖν αὐτοῖσι πᾶν ἐνταῦθ' ἔνι. / πῶς δῆτ' ἐγὼ κείν' ἂν λάβοιμι' ἀφείς τάδε; / οὐκ ἂν γένοιτο νοῦς κακὸς καλῶς φρονῶν. / ἀλλ' οὔτ' ἔραστής τῆσδε τῆς γνώμης ἔφυν / οὔτ' ἂν μετ' ἄλλου δρῶντος ἂν τλαίην ποτέ.,* A. Lesky, ό.π., σελ. 407.

⁵⁰⁰ *Ευριπίδου, Ἰππόλυτος*, στ. 994-1007: *ἐν τοῖσδ' οὐκ ἔνεστ' ἀνὴρ ἐμοῦ οὐδ' ἦν σὺ μὴ φῆς, σωφρονέστερος γεγώς. / ἐπίσταμαι γὰρ πρῶτα μὲν θεοὺς σέβειν / φίλοις τε χρῆσθαι μὴ ἀδικεῖν πειρωμένοις / ἀλλ' οἷσιν αἰδῶς μῆτ' ἐπαγγέλλειν κακὰ / μῆτ' ἀνθυπουργεῖν αἰσχρὰ τοῖσι χρωμένοις, / οὐκ ἐγγελαστής τῶν ὀμιλούντων, πάτερ, / ἀλλ' αὐτὸς οὐ παροῦσι κάγγυς ὦν φίλοις. / ἐνὸς δ' ἄθικτος, ὦ με νῦν ἔχειν δοκεῖς: / λέχους γὰρ ἐς τὸδ' ἡμέρας ἀγνὸν δέμας: / οὐκ οἶδα πράξιν τήνδε πλὴν λόγῳ κλύων / γραφῆ τε λεύσων: οὐδὲ ταῦτα γὰρ σκοπεῖν / πρόθυμός εἰμι, παρθένον ψυχὴν ἔχων.* Η τραγωδία παραστάθηκε το 428 π.Χ. Βλ. και A.Lesky, ό.π., σελ. 520.

στις τελεσιγραφικές απαιτήσεις της Σπάρτης. Στο πρώτο μέρος του λόγου του, ο Περικλής αποκρούει τις απαιτήσεις των Πελοποννησίων, κυρίως την ανάκληση του Μεγαρικού ψηφίσματος, ενώ στο δεύτερο προσπαθεί να πείσει τους συμπολίτες του ότι δεν πρέπει να υποχωρήσουν και προβάλλει σε αυτούς την εικόνα της νίκης. Τους εξηγεί ότι από τον επικείμενο πόλεμο θα εξέλθουν νικητές και απορρίπτει τις πιθανότητες να νικήσουν οι Σπαρτιάτες, αφού δεν πρόκειται να αποκτήσουν ναυτική δύναμη, ούτε να γίνει επιτειχισμός.⁵⁰¹

Αλλά το επιχείρημα το οποίο χρησιμοποιήθηκε, προκειμένου να δικαιολογηθεί η εκδήλωση της δύναμης που περιβάλλει την εξουσία, σχετίζεται με το συμφέρον. Το συναντούμε και στην τραγωδία κατά τρόπο ο οποίος αφήνει να διαφανεί η προσπάθεια παρουσίασης άδικων πράξεων ανθρώπων ή πόλεων ως αποτέλεσμα παραγόντων που δεν μπορούν να ελεγχθούν.⁵⁰² Στην *Ιστορία του Θουκυδίδη* συναντούμε πολλούς ηγέτες και εκπροσώπους πόλεων να κάνουν αυτήν ακριβώς την ταύτιση δικαίου και συμφέροντος και μάλιστα σε βαθμό που ενίοτε δεν γνωρίζει ηθικούς φραγμούς.⁵⁰³ Τα επιχειρήματα αυτά προβάλλονται

⁵⁰¹ Βλ. σχετικά Θουκυδίδου, 1.140.1-144.4. Η σημασία της έννοιας του πιθανού μπορεί να γίνει περισσότερο εμφανής, όταν μελετήσουμε τους επιδεικτικούς λόγους του Γοργία. Βλ. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *ό.π.*, σελ. 24.

⁵⁰² Ευριπίδου, *Μήδεια*, στ. 545-567: *τοσαῦτα μὲν σοι τῶν ἐμῶν πόνων πέρι / ἔλεξ' ἄμιλλαν γὰρ σὺ προὔθηκας λόγων. / ἂ δ' ἐς γάμους μοι βασιλικὸς ὠνεΐδισας, / ἐν τῷδε δείξω πρῶτα μὲν σοφὸς γεγῶς, / ἔπειτα σῶφρων, εἶτα σοὶ μέγας φίλος / καὶ παισὶ τοῖς ἐμοῖσιν—ἀλλ' ἔχ' ἤσυχος. / ἔπει μετέστην δεῦρ' Ἰωλκίας χθονὸς / πολλὰς ἐφέλκων συμφορὰς ἀμηχάνους, / τί τοῦδ' ἂν εὐρημ' ἠῦρον εὐτυχέστερον / ἢ παῖδα γῆμαι βασιλέως φυγὰς γεγῶς; / οὐχ, ἢ σὺ κνίζῃ, σὸν μὲν ἐχθαίρων λέχος, / καινῆς δὲ νύμφης ἰμέρω πεπληγμένος, / οὐδ' εἰς ἄμιλλαν πολύτεκνον σπουδὴν ἔχων / ἄλις γὰρ οἱ γεγῶτες οὐδὲ μέμφομαι / ἀλλ' ὡς, τὸ μὲν μέγιστον, οἰκοῖμεν καλῶς / καὶ μὴ σπανιζοίμεσθα, γινώσκων ὅτι / πένητα φεύγει πᾶς τις ἐκποδῶν φίλος, / παῖδας δὲ θρέψαιμ' ἀξίως δόμων ἐμῶν / σπείρας τ' ἀδελφόνες τοῖσιν ἐκ σέθεν τέκνοις / ἐς ταῦτό θείην, καὶ ξυναρτήσας γένος / εὐδαιμονοῖμεν. σοὶ τε γὰρ παίδων τί δεῖ; / ἐμοὶ τε λύει τοῖσι μέλλουσιν τέκνοις / τὰ ζῶντ' ὀνήσαι. μῶν βεβούλευμαι κακῶς;*

⁵⁰³ Βλ. την άποψη που διατύπωσε ο πρέσβης των Αθηναίων Εύφημος στην Καμάρινα: «Για έναν τύραννο όμως ή για μια πόλη που ασκεί ηγεμονία τίποτα δεν είναι παράλογο εφόσον συμφέρει, ούτε συγγενικό εφόσον δεν εμπνέει εμπιστοσύνη. καθένας πρέπει να χαρακτηρίζεται φίλος ή εχθρός ανάλογα με τις περιστάσεις». (Θουκυδίδου, 6.85.1).

Την παρότρυνση του εφόρου της Σπάρτης Σθενελαΐδα στους συμπατριώτες του: «Αποφασίστε λοιπόν τον πόλεμο, Λακεδαιμόνιοι, αντάξια με τη Σπάρτη, κι ούτε τους Αθηναίους να αφήσετε να γίνονται ισχυρότεροι ούτε τους συμμάχους μας να καταπροδώσουμε αλλά, με τη βοήθεια των θεών, ας πάμε να πολεμήσουμε εκείνους που αδικούν». (Θουκυδίδου, 1.86.5). Τις θέσεις που αναπτύσσει ο Κλέων στην Εκκλησία του Δήμου για την τιμωρία των Μυτιληναίων: «Δεν σκέπτεσθε ότι η ηγεμονία σας είναι εξουσία τυραννική που την ασκείτε σε ανθρώπους οι οποίοι σας επιβουλεύονται και υφίστανται την εξουσία σας παρά τη θέλησή τους· σε ανθρώπους οι οποίοι υπακούουν σε εσάς όχι επειδή τους ενεργετείτε ζημιώνοντας τον εαυτό σας, αλλά επειδή υπερέχετε χάρη στην ισχύ σας μάλλον παρά χάρη στη δική τους εὐνοια προς εσάς». (Θουκυδίδου, 3.37.2).

Την αντιλογία του Διοδότου για το ίδιο θέμα: «Νομίζω ότι συσκεφθόμαστε περισσότερο για το μέλλον παρά για το παρόν. Κι αυτό που κυρίως υποστηρίζει ο Κλέων, ότι δηλαδή πρέπει να τους

πολύ συχνά κατά τους χρόνους της σύγκρουσης Αθηνών-Σπάρτης και διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στην εξωτερική πολιτική που ακολουθούν οι δύο πόλεις.

Ο Περικλής διακηρύσσει ότι οι Αθηναίοι «μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μάλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν»⁵⁰⁴. Υπαινίσσεται ασφαλώς την πολιτική των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι «στις μεταξὺ τους σχέσεις και σε ὅτι σχετίζεται με τους θεσμούς του τόπου τους συμπεριφέρονται ἀριστα. Αλλά για τη συμπεριφορά τους ἀπέναντι στους ἄλλους πολλά θα εἶχε κανείς να πει και θα μπορούσε συγκεφαλαιώνοντας να ἔλεγε ὅτι πιο ἐκδηλα ἀπ' ὅσους ἀνθρώπους γνωρίζουμε ταυτίζουν το ευχάριστο με το καλό και το συμφέρον με το δίκαιο».⁵⁰⁵

Ἄλλο μεγάλο θέμα που απασχόλησε πολύ τη σοφιστική σκέψη ἦταν η καταπίεση που ασκεί ο θετός νόμος, οι περιορισμοί που συνεπάγεται για την ἐλευθερία του ἀνθρώπου και η ἀντίθεσή του προς τον ἀγραφο νόμο. Υπέρμαχος των ἀγραφων νόμων και συνάμα υπέρμαχος της φύσεως ἦταν ο Καλλικλῆς⁵⁰⁶, του οποίου τις σχετικές ἀπόψεις συνοψίζει ο Πλάτων στους *Νόμους*.⁵⁰⁷

Η σύγκρουση γραπτῶν και ἀγραφων νόμων αποτυπώνεται θεαματικά στις τραγωδίες του Σοφοκλή *Ἀντιγόνη* και *Οἰδίπους Τύραννος*. Στην *Ἀντιγόνη*, οι ἀγραφοι νόμοι ἔχουν θεϊκή προέλευση και στο ὄνομα αυτῶν η ομώνυμη ηρωίδα ἀντιτάσσεται και περιφρονεί τη δύναμη του βασιλιά Κρέοντα. Στον *Οἰδίποδα Τύραννο*, γίνεται λόγος για καθαρότητα στα λόγια και τις πράξεις, για τις οποίες ἔχουν θεσπιστεῖ νόμοι ἀπό ψηλά, δεν τους γέννησε η θνητή φύση των ἀνθρώπων και δεν πρόκειται ποτέ να ξεχαστοῦν.⁵⁰⁸

επιβάλλουμε την ποινή του θανάτου, αφού στο εξής το συμφέρον μας θα είναι να ἔχουμε λιγότερες ἀποστασίες, τούτο υποστηρίζοντας και ἐγώ, το μελλοντικό καλό, ἔχω την εντελῶς ἀντίθετη γνώμη». (Θουκυδίδου, 3.44.3-4). Το καταληκτικό σημείο της ἀντιλογίας του Διοδότου: «Και τούτο το θεωρῶ πολύ πιο συμφέρον για τη διατήρηση της ηγεμονίας μας, να προτιμήσουμε δηλαδή να υποστούμε, μια ἀδικία παρά να ἐξοντώσουμε, δίκαια ἔστω, αὐτούς που δεν πρέπει». (Θουκυδίδου, 3. 47). Επίσης, ὅσα προβάλλουν οι Αθηναίοι στον περίφημο διάλογό τους με τους Μηλίους (Θουκυδίδου, 5.84-116).

⁵⁰⁴ Θουκυδίδου, 2.40.5.

⁵⁰⁵ Θουκυδίδου, 5.105.4.

⁵⁰⁶ Για τον Καλλικλή, ὅτι γνωρίζουμε, προέρχεται μόνο ἀπό τον Γοργία του Πλάτωνα, ὅπου εμφανίζεται ως ἓνα ἀπὸ τα πρόσωπα του διαλόγου. Οι λεπτομέρειες, ὁμως, με τις οποίες περιγράφεται, οδηγούν στο συμπέρασμα ὅτι πρόκειται για υπαρκτό πρόσωπο. Ἴσως ο Πλάτων, στην ἐπιθυμία του να παρουσιάσει σκληρή την ἀποψη που προσπαθεῖ να ἀνατρέψει, να πήρε στοιχεία ἀπὸ διαφορετικές πηγές και να οἰκοδόμησε στο πρόσωπο του Καλλικλή πιο σχηματοποιημένη τη θεωρία «η δύναμη ἔχει το δίκιο με το μέρος της» στην ἀκραία της μορφή. Βλ. σχετικά, W.K.C. Guthrie, ὁ.π., σελ. 135 κ.ε. G.B. Kerferd, ὁ.π., σελ. 181 κ.ε.

⁵⁰⁷ ταῦτ' ἐστίν, ὦ φίλοι, ἅπαντα ἀνδρῶν σοφῶν παρά νέοις ἀνθρώποις, ἰδιωτῶν τε καὶ ποιητῶν, φασκόντων εἶναι τὸ δικαιοτάτον ὅτι τις ἂν νικᾷ βιαζόμενος· ὅθεν ἀσέβειαί τε ἀνθρώποις ἐμπίπτουσιν νέοις, ὡς οὐκ ὄντων θεῶν οἴους ὁ νόμος προστάττει διανοεῖσθαι δεῖν, στάσεις τε διὰ ταῦτα ἐλκόντων πρὸς τὸν κατὰ φύσιν ὀρθὸν βίον, ὅς ἐστιν τῇ ἀληθείᾳ κρατοῦντα ζῆν τῶν ἄλλων καὶ μὴ δουλεύοντα ἑτέροις κατὰ νόμον (Πλάτωνος *Νόμοι*, I, 890a).

⁵⁰⁸ Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', σελ. 111.

Στην τήρηση των άγραφων νόμων αναφέρεται και ο Περικλής στον *Επιτάφιο* διατυπώνοντας τη θέση, σύμφωνα με την οποία «ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ’ ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κείνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην φέρουσιν».⁵⁰⁹

Σε εντελῶς αντίθετο πλαίσιο κινεῖται ἡ σκέψη τοῦ Θρασύμαχου, ὁ ὁποῖος, στὴν πλατωνικὴ *Πολιτεία*, παρουσιάζεται νὰ ἀντιδρᾷ σὲ ὅ,τι υπαγόρευαν γενικά οἱ νόμοι. Γι’ αὐτὸν οἱ νόμοι καὶ ἡ δικαιοσύνη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ συμφέρον τοῦ ισχυροτέρου. Ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου διακυβέρνησης μιᾶς πολιτείας, ἐκεῖνοι ποὺ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία τὴν ἀσκοῦν κατὰ τρόπο ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὸ συμφέρον τους. Οἱ νόμοι τους υποτίθεται ὅτι ἀποβλέπουν στὴν επικράτηση τοῦ δικαίου, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά ἀποβλέπουν σὲ ὅ,τι ὠφελεί τους ισχυροῦς. Στὸν διάλογό του με τὸν Σωκράτη ὁ Θρασύμαχος ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι σωστός τρόπος ἐνέργειας, ἡ δικαιοσύνη εὐγενὴς ἀφέλεια, ὁ δίκαιος ἄνθρωπος ἀνόητος με καλοὺς τρόπους καὶ ὁ ἀδικὸς συνετός καὶ καλός.⁵¹⁰

Ὁ Θρασύμαχος, βεβαίως, ἦταν γνωστός ὡς δάσκαλος τῆς ρητορικής. Κανένα φιλοσοφικὸ ἔργο δὲν του ἀποδίδεται καὶ καμιὰ θεωρητικὴ πραγματεία. Ὅσα υποστηρίζει στὴν *Πολιτεία*, ἀποτυπώνουν μᾶλλον ἀπόψεις ποὺ εἶχε ἀκούσει καὶ ὄχι προσωπικὲς σκέψεις. Τὸ μόνον ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Θρασύμαχο εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα πολιτικὸ κειμένου, τὸ ὁποῖο διατηρήθηκε σὲ ἀναφορὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς. Ἐκεῖ ὁ Θρασύμαχος παρουσιάζεται ὡς υπερασπιστὴς τῆς ὁμόνοιας, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς συνεννόησης.

Μποροῦμε νὰ ἀποτιμήσουμε καλύτερα τὶς θέσεις ποὺ φαίνεται νὰ υποστηρίζει ὁ Θρασύμαχος, ἀν λάβουμε ὑπόψη τὶς ἐπισημάνσεις τῆς Romilly, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες «δὲν εἶναι ἀληθινὰ φιλόσοφος. Δὲν ἀναφέρει τὴν ἀντίθεση φύσις-νόμος. Διαπιστώνει μόνον ἐκεῖνο ποὺ συμβαίνει στὴν πραγματικότητά. Στὴν *Πολιτεία* βασιζέται στὴ γνώμη τῶν ἀνθρώπων, στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο κρίνουν, στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἐνεργοῦν. Καὶ αὐτὰ ἀπηχοῦν θαυμάσια τὴ διατύπωση ποὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ Ἑρμείας ὅταν λέει (στὸ ἀπόσπασμα 8) ὅτι οἱ θεοὶ δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τους ἀνθρώπους: «Ἀλλιώτικα, δὲν θὰ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ μέγιστο ἀνάμεσα στ’ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ: τὴ δικαιοσύνη. Γιατί βλέπουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν συμπεριφέρονται με δικαιοσύνη». Ὁ Θρασύμαχος εἶναι ρεαλιστής. Εἶναι ἓνας ἀπαισιόδοξος. Ἀλλὰ δὲν λέει τι νομίζει ὅτι πρέπει νὰ εἶναι: λέει αὐτὸ ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητά. Καὶ δὲν ἀρνείται καν ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ μέγιστο ἀνάμεσα

⁵⁰⁹ Θουκυδίδου, 2.37.3: Καὶ ἐνῶ στὴν ἰδιωτικὴ μας ζωὴ συμπεριφερόμαστε χωρὶς νὰ ἐνοχλοῦμε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, στὴ δημόσια δὲν παραβαίνουμε τὸ νόμο, ἀπὸ σεβασμὸ προπάντων, πειθαρχώντας καὶ στους ἀρχόντες ποὺ ἔχουμε κάθε φορὰ καὶ στους νόμους, καὶ μάλιστα σὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν θεσπιστεῖ γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀδικουμένων, ὅπως ἐπίσης σὲ ἐκείνους ποὺ, ἀν καὶ ἄγραφοι, φέρνουν κατὰ κοινὴ ὁμολογία ντροπὴ σὲ ὅποιον τους παραβαίνει.

⁵¹⁰ Claude Mossé, *Ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν*, ὁ.π., σσ. 30-31. Claude Mossé, *Δικαιοσύνη καὶ πολιτικὴ*, ὁ.π., σσ.130-132. W.K.C. Guthrie, ὁ.π., σελ. 119 κ.ε. G.B. Kerferd, ὁ.π., σελ. 187 κ.ε. Gilbert Romeyer Dherbey, ὁ.π., σελ. 83 κ.ε.

στα ανθρώπινα αγαθά».⁵¹¹

Το γεγονός ότι ο Θρασύμαχος και ο Κριτίας συγκαταλέγονται στους σοφιστές δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των σοφιστών υιοθετεί τις ακραίες αντιλήψεις τους. Ούτε μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αθηναϊκή ηγεμονία, στην εποχή του Περικλή, ακολουθούσε πολιτική που ευθυγραμμιζόταν με τις κυνικές θεωρητικές απόψεις του Θρασύμαχου. Η διαφοροποίηση του Περικλή από τις απόψεις αυτές φαίνεται από την προσεκτική επισήμανση που έκανε στους συμπολίτες του, όταν τους μιλούσε για τους κινδύνους που θα απειλούσαν την πόλη, αν εγκατέλειπαν την ηγεμονία.⁵¹² Αντίθετα, μετά το θάνατό του, όταν τη διοίκηση της πόλης ανέλαβαν άνδρες αμφίβολης πολιτικής ηθικής, όπως ο Κλέων, παρόμοιες θέσεις φαίνεται ότι βρήκαν πρόσφορο έδαφος.⁵¹³

Σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της πολιτικής, την ίδια εποχή, φαίνεται να άσκησε ο Ιππίας ο Ηλείος, από την Ήλιδα, ο οποίος, ως Δωριεύς, διέφερε από τους περισσότερους σοφιστές. Οι πληροφορίες μας γι' αυτόν προέρχονται από τον Πλάτωνα, που σε δύο διαλόγους τον παρουσιάζει ως μόνο συνομιλητή του Σωκράτη, ενώ τον συμπεριλαμβάνει και στον *Πρωταγόρα*. Ο Πλάτων αναφέρεται στην ισχυρή μνήμη που διέθετε ο Ιππίας και στις πολυσχιδείς ενασχολήσεις του. Επιδείκνυε ενδιαφέρον για την αστρονομία, τη γεωμετρία, την αριθμητική, τη μυθολογία, την ιστορία της φιλοσοφίας και των μαθηματικών. Πίστευε ότι το θετό δίκαιο, ως αποτέλεσμα ανθρώπινης συμφωνίας, υπόκειται σε συχνές μεταβολές και δεν παρέχει αμετάβλητα και καθολικά κριτήρια συμπεριφοράς. Στην άποψη αυτή κατέληξε συγκρίνοντας πολλά διαφορετικά θετικά δίκαια που γνώρισε κατά τις μετακινήσεις του ως δάσκαλος. Γι' αυτό εκθρονίζει τον νόμο και τον αποκαλεί «τύραννο» των ανθρώπων που ασκεί βία στη φύση. Χρησιμοποιεί τη λέξη «τύραννος» και αντιπαρατίθεται έτσι στον Πίνδαρο που εξυμνούσε τον «νόμο βασιλέα».⁵¹⁴ Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα λόγια που θέτει στο στόμα του Ιππία ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* (337c): «Ὡ ἄνδρες οἱ παρόντες, ἡγοῦμαι ἐγὼ ὑμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι – φύσει οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ φύσει συγγενές ἐστιν, ὁ δὲ νόμος, τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων, πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται». Παραδεχόταν, όμως, ότι υπάρχουν άγραφοι νόμοι που είχαν θεϊκή προέλευση και ήταν καθολικοί στην εφαρμογή, όπως η λατρεία των θεών και ο

⁵¹¹ Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, ό.π., σελ. 90.

⁵¹² Θουκυδίδου, 2.63.3: *ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφείναι δὲ ἐπικίνδυνον*. Με το συγκεκριμένο θέμα έχουν στενή σχέση οι στ. 1111-1115 από τους *Ιππής* του Αριστοφάνη: *ὦ Δῆμε καλήν γ' ἔχεις/ ἀρχήν, ὅτε πάντες ἄνθρωποι/ δεδίασί σ' ὡσπερ/ ἄνδρα τύραννον./ ἀλλ' εὐπαράγωγος εἶ*. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σσ. 576-577.

⁵¹³ Μας το θυμίζει ο Θουκυδίδης στο 2.65.10: *οἱ δὲ ὕστερον ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ὄντες καὶ ὀρεγόμενοι τοῦ πρῶτος ἕκαστος γίγνεσθαι ἐτράποντο καθ' ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι*.

⁵¹⁴ W.K.C. Guthrie, ό.π. σσ. 341-346. Gilbert Romeyer Dherbey, ό.π., σελ. 98.

σεβασμός των θεών.⁵¹⁵

Οι θέσεις του περί της αντίθεσης νόμου και φύσεως συμπίπτουν με εκείνες του Καλλικλή, αλλά η κριτική που ασκούν έχουν διαφορετική αφετηρία. Συμφωνούν για την κατάργηση της αντίληψης που επικρατούσε για την ισότητα, αλλά ο Καλλικλής αντιπαραθέτει στο περί ισότητας ιδεώδες της Δημοκρατίας τη φυσική ανισότητα των ανθρώπων. Από την άλλη πλευρά, ο Ιππίας θεωρεί ότι η έννοια της ισότητας είναι πολύ στενή, αφού η ισχύς της περιορίζεται μόνο στους ελεύθερους πολίτες, που έχουν ίσα δικαιώματα και κοινή καταγωγή. Προχωρώντας τη σκέψη του προτείνει επέκταση της ισότητας και του συναισθήματος της συγγένειας σε όλους τους ανθρώπους. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Αντιφών στο βιβλίο του *Ἡ ἀλήθεια*, ότι, δηλαδή, όλοι έχουν την ίδια φύση, και οι βάρβαροι και οι Ἕλληνες.⁵¹⁶

Για το ενδιαφέρον του Ιππία για τους νόμους πληροφορούμαστε και από τα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα (4.4.5), όπου παρακολουθούμε τη σχετική συζήτηση του Σωκράτη με τον Ιππία, ενώ την ίδια συζήτηση μεταξύ των δύο ανδρών παρακολουθούμε και στον διάλογο του Σωκράτη *Ἰππίας Μείζων*.⁵¹⁷

Στη Σούδα διαβάζουμε ότι ο Ιππίας ο Ηλείος είχε θέσει ως σκοπό της ζωής του την αυτάρκεια. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο Πλάτων στον *Ἰππία Ἐλάσσονα*, σημειώνοντας ότι εμφανίσθηκε στην Ολυμπία, χωρίς να έχει κάτι επάνω του που να μην το είχε κάνει με τα χέρια του.⁵¹⁸ Επίσης, ο Ξενοφών στα *Ἀπομνημονεύματα*, παρεμβάλλει την περιγραφή της συνομιλίας Σωκράτη-Αντιφώντα, από την οποία προκύπτει ότι η ολιγάρκεια ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο της ζωής του φιλοσόφου.⁵¹⁹

⁵¹⁵ W.K.C. Guthrie, *ό.π.* σελ. 345. Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, *ό.π.*, σελ. 78. Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική*, *ό.π.*, σελ. 129. A. Lesky, *ό.π.*, σελ. 493. Δημ. Ν. Γουδή, *Πλάτωνος Πρωταγόρας & Φαίδων*, *ό.π.*, σελ. 185. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Τόμ. Δ', σελ. 115.

⁵¹⁶ W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 364. Claude Mossé, *Δικαιοσύνη και πολιτική*, *ό.π.*, σσ. 133-134. A. Lesky, *ό.π.*, σελ. 501.

⁵¹⁷ Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, *ό.π.*, σελ. 79. Gilbert Romeyer Dherbey, *ό.π.*, σελ. 100.

⁵¹⁸ A. Lesky, *ό.π.*, σελ. 492.

⁵¹⁹ Λεξικό Σουΐδα, *ό.π.*, σελ. 585: *Ἰππίας, Διοπίθους, Ἡλείος, σοφιστής καὶ φιλόσοφος, μαθητὴς Ἡγησιδάμου, ὃς τέλος ὠρίζετο τὴν αὐτάρκειαν, ἔγραψε πολλά. Πλάτωνος Ἰππίας Ἐλάσσων, 368 b-d: Ο Σωκράτης απευθύνεται στον Ιππία: ἔφησθα δὲ ἀφικέσθαι ποτὲ εἰς Ὀλυμπίαν ἃ εἶχες περὶ τὸ σῶμα ἅπαντα σαυτοῦ ἔργα ἔχων: πρῶτον μὲν δακτύλιον ἐντεῦθεν γὰρ ἤρχουδὸν εἶχες σαυτοῦ ἔχειν ἔργον, ὡς ἐπιστάμενος δακτυλίους γλύφειν, καὶ ἄλλην σφραγίδα σὸν ἔργον, καὶ στλεγγίδα καὶ λήκυθον ἃ αὐτὸς ἠργάσω: ἔπειτα ὑποδήματα ἃ εἶχες ἔφησθα αὐτὸς σκυτοτομήσαι, καὶ τὸ ἱμάτιον ὑφῆναι καὶ τὸν χιτωνίσκον: καὶ ὃ γε πᾶσιν ἔδοξεν ἀτοπώτατον καὶ σοφίας πλείστης ἐπίδειγμα, ἐπειδὴ τὴν ζώνην ἔφησθα τοῦ χιτωνίσκου, ἣν εἶχες, εἶναι μὲν οἶαι αἱ Περσικαὶ τῶν πολυτελῶν, ταύτην δὲ αὐτὸς πλέξαι: πρὸς δὲ τούτοις ποιήματα ἔχων ἐλθεῖν, καὶ ἔπη καὶ τραγωδίας καὶ διθυράμβους, καὶ καταλογάδην πολλοὺς λόγους καὶ παντοδαποὺς συγκεκριμένους: καὶ περὶ τῶν τεχνῶν δὴ ἂν ἄρτι ἐγὼ ἔλεγον ἐπιστήμων ἀφικέσθαι διαφερόντως τῶν ἄλλων, καὶ περὶ ῥυθμῶν καὶ ἀρμονιῶν καὶ γραμμάτων ὀρθότητος, καὶ ἄλλα ἔτι πρὸς τούτοις πάνυ πολλά, ὡς ἐγὼ δοκῶ μνημονεύειν: καίτοι τό γε μνημονικὸν ἐπελαθόμην σου, ὡς ἔοικε, τέχνημα, ἐν ᾧ σὺ οἶε λαμπρότατος εἶναι. Βλ. επίσης, W. Jaeger, *ό.π.*, σελ. 364. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *ό.π.*, σελ. 412. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 304.*

Τη θεωρητική σύλληψη του Ιππία για την αυτάρκεια φαίνεται ότι είχε υπόψη του ο Περικλής, όταν στον Έπιτάφιο έλεγε ότι «έπεσέρχεται δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειοτέρα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων».⁵²⁰ Βεβαίως, ο Περικλής συνέδεσε την αυτάρκεια των Αθηνών με τη γεωγραφική θέση του επιλείου της, του Πειραιά. Τα αθηναϊκά πλοία ταξίδευαν σε όλα τα εμπορικά λιμάνια μεταφέροντας προϊόντα της Αττικής και επέστρεφαν φορτωμένα με προϊόντα άλλων περιοχών. Η μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου, αλλά και η κοινωνική και πολιτική δομή της πόλης, εξασφάλιζαν στους κατοίκους της την απόλαυση των δικών τους και των ξένων αγαθών.⁵²¹

Η συμβολή, επίσης, του Ιππία στη διαμόρφωση της ηθικής συμπεριφοράς και των σχέσεων των πολιτών μεταξύ τους είναι σημαντική. Σύμφωνα με πληροφορίες που μας παραδίδει ο Στοβαίος από το έργο του Πλούταρχου *Περὶ συκοφαντίας*, το οποίο δεν έχει διασωθεί, ο Ιππίας έλεγε ότι η συκοφαντία είναι κατάρα και πιο επικίνδυνη από την ανοιχτή βία.⁵²² Γι' αυτό, συμπλήρωνε, έπρεπε να υπάρξει ένας νόμος αυστηρότερος, που θα προέβλεπε μεγαλύτερες ποινές.

Άλλες αξιοσημείωντες θέσεις του είναι οι σχετικές με το φθόνο, τα δικαιώματα των άλλων και τη φιλία. Για τους φθονερούς έλεγε ότι είναι δύο φορές πιο δυστυχείς, γιατί θλίβονται για τα δικά τους προβλήματα, αλλά και για την ευτυχία των άλλων. Ο σεβασμός στα δικαιώματα των άλλων χρειαζόταν να ενισχυθεί και θεωρούσε τη φιλία *ἄριστον κτῆμα*, άποψη ανάλογη με εκείνη του Πρωταγόρα, που ήθελε τη φιλία ως το μεγαλύτερο θησαυρό ανάμεσα στα ηθικά δώρα, τα οποία ο Δίας χάρισε στους ανθρώπους, για να μπορούν να συμβιώνουν.⁵²³ Ανάλογη με την άποψη του Πρωταγόρα είναι και η άποψη του για τη δικαιοσύνη, τον ορισμό της οποίας συμπυκνώνει στην παραδοχή ότι δικαιοσύνη είναι η μη παράβαση των νόμων (*νομίμων*) και τα εθίμων του κράτους. Με όλα τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε πόσο μεγάλη ήταν η συμβολή του στην ισχυροποίηση της ενότητας του συνόλου, για την οποία συχνά εκφωνούσε λόγους, απευθύνοντας νουθεσίες σε όλους τους Έλληνες, για να ενωθούν.

Οι αντιλήψεις αυτές είχαν ευρεία απήχηση στην εποχή του Περικλή, αφού και ο ίδιος, όταν επιχειρεί τον χαρακτηρισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος στον Έπιτάφιο, φαίνεται να τις λαμβάνει υπόψη. Έτσι λοιπόν, αναφερόμενος στους πολίτες των Αθηνών, τονίζει ότι «ως ελεύθεροι άνθρωποι συμπεριφερόμαστε στη δημόσια ζωή και στις μεταξύ μας καθημερινές σχέσεις χωρίς καχυποψία, χωρίς να οργιζόμαστε με το γείτονα, εάν κάνει κάτι επειδή του αρέσει, ούτε του κατεβάζουμε τα μούτρα, πράγμα που, αν δεν τον βλάπτει, πάντως τν στενοχωρεί. Και ενώ στην ιδιωτική μας ζωή συμπεριφερόμαστε χωρίς να

⁵²⁰ Θουκυδίδου, 2.38.2.

⁵²¹ Θουκυδίδου, 2.38.2. Για τη δύναμη και τον κοσμοπολιτισμό των Αθηνών βλ. και Ίσοκράτους *Πανηγυρικός*, 42,45.

⁵²² Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ. 264.

⁵²³ Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ. 265.

ενοχλούμε ο ένας τον άλλο, στη δημόσια δεν παραβαίνουμε το νόμο, από σεβασμό προπάντων...». ⁵²⁴ Τις ιδέες, επίσης, του Ιππία περί φιλίας φαίνεται να είχε υπόψη του, όταν στον ίδιο λόγο του επισημαίνει «οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους. βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σῶζειν». ⁵²⁵

Στην ίδια γραμμή με τον Ιππία κινείται και ο Αντιφών με το έργο του *Περὶ Ἀληθείας*, ⁵²⁶ όπου, μιλώντας για τη φιλία, τονίζει ότι οι νέες φιλίες δημιουργούν στενό δεσμό και οι παλιές στενότερο, ενώ δεν παραλείπει να αποδοκιμάσει όσους συγχέουν τις αληθινές φιλίες με τις κολακειές. Όπως και οι άλλοι σοφιστές, επικεντρώνει τα πάντα στον άνθρωπο και σε ό,τι προάγει το συμφέρον του. Προτείνει την αποφυγή των φόβων, των ελπίδων, των παθών και των συναισθηματικών δεσμών, προκειμένου να αποκτήσει κάποιος την εσωτερική γαλήνη, την *άλυπτιαν*. Όσα δε αναφέρει για την ηθική άσκηση, μέσω της οποίας μπορεί κανείς να οδηγηθεί στην ευτυχία, τον φέρνουν πολύ κοντά στις απόψεις του Σωκράτη και τον αναγορεύουν ως τον περισσότερο ηθικολόγο από τους σοφιστές. ⁵²⁷ Η άποψη αυτή ενισχύεται περισσότερο και από τα αποσπάσματα μιας άλλης πραγματείας του Αντιφώντα με τον τίτλο *Περὶ ὁμοιοίας*. Αν και δεν διαθέτουμε πλήρες το κείμενό της, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι, το 411, η ομόνοια αποτελούσε ζητούμενο για την ομαλή ζωή των πόλεων και μέσω με το οποίο ο πολίτης θα μπορούσε να υποστηρίξει εκτός από το προσωπικό και το κοινό συμφέρον. Από μια τρίτη πραγματεία του Αντιφώντα με τίτλο *Ο Πολιτικός*, συμπεραίνουμε ότι ενδιαφερόταν για την καλή λειτουργία του κράτους. Μπορεί να αμφισβήτησε μερικές αρχές, αλλά η δικαιοσύνη, η αρετή και οι νόμοι ενέπιπταν στο θεωρητικό του πεδίο. ⁵²⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επέδειξαν οι σοφιστές για όλους τους κλάδους της ρητορικής και οι απόψεις που διατύπωσαν αποτέλεσαν νέα αφετηρία για την προαγωγή της σκέψης και του λόγου. Βεβαίως, «*ἡ τέχνη τῶν λόγων*» απασχόλησε και τον Πλάτωνα, ο οποίος, με όσα αναφέρει στον *Φαῖδρο* και στον *Φαῖδωνα*, θέλει να δείξει ότι αυτή, όταν έχει ως βάση της την αλήθεια, βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη φιλοσοφία. Ο Σωκράτης αναγνώριζε την αξία της, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος που δεν γνωρίζει την «*τέχνη των λόγων*» γίνεται ευκολόπιστος και δεν μπορεί να ακολουθήσει τον δρόμο της γνώσης και της αλήθειας. Κατά τον Πλάτωνα, όσοι ασχολούνται με αντιφάσεις (*ἀντιλογικοί*), προκαλούν κακό, αφού μόνη τους μέριμνα αποτελεί η εξεύρεση τρόπων, με τους οποίους θα

⁵²⁴ Θουκυδίδου, 2.37.2-3.

⁵²⁵ Θουκυδίδου, 2.40.4.

⁵²⁶ Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σελ. 269.

⁵²⁷ Βλ. Jacqueline de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές*, ό.π., σσ. 268-269. Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, ό.π., σελ. 86. Για τις απόψεις του Αντιφώντα, βλ. Cynthia Farrar, ό.π., σελ. 183 κ.ε. Επίσης, Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, ό.π., σελ. 415. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σσ. 60-61.

⁵²⁸ Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, ό.π., σσ. 86-87. Claude Mossé, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σελ. 29. G.B. Kerferd, ό.π., σσ. 81-84. Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, ό.π., σελ. 51. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σσ. 60-61. A. Lesky, ό.π., σελ. 501.

αποδείξουν ότι τίποτε δεν είναι σωστό. Ασκεί, λοιπόν, κριτική σε όλους τους ρήτορες και τους σοφιστές και συμπεραίνουμε ότι μάλλον θα είχε υπόψη του τον Πρωταγόρα και το έργο του *Αντιλογίαι*.

Για την έννοια των αντιλογιών μας πληροφορούν ο Διογένης ο Λαέρτιος⁵²⁹ και ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς. Σύμφωνα με τον πρώτο, ο Πρωταγόρας πρώτος διατύπωσε την άποψη ότι για κάθε θέση υπάρχει μια αντίθεση. Αν και τις αντιλογίες τις συναντούμε στον Σοφοκλή, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πρωταγόρας κατέστησε την τεχνική τους ανεξάρτητη μέθοδο. Εκτός από τα δύο βιβλία των *Αντιλογιών* του έγραψε και το έργο *Τέχνη έριστικῶν*, όπου υποδείκνυε τον τρόπο με τον οποίο κάποιος μπορούσε να υποστηρίξει δύο διαφορετικές απόψεις: τον έπαινο και τον ψόγο, την κατηγορία και την υπεράσπιση.

Κατά τον Α. Lesky, ο Πρωταγόρας με τις *Αντιλογίες* του προσπαθούσε «να βρη την αντίθεση στους διάφορους τομείς της ζωής... Η ανακάλυψη των δισών λόγων μπορεί πάλι κι αυτή να έχη διπλή σημασία: ή την βαρυσήμαντη αναγνώριση, ότι ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα σ'έναν κόσμο από αντινομίες, ή την προτροπή προς τον επιδέξιο ρήτορα να μοιράζη το φως και τους ίσκιους ανάλογα με το τι συμφέρει στην άποψή του. Με αυτήν την τελευταία σημασία αντιλαμβανόταν κιόλας η αρχαιότητα τα λόγια του Πρωταγόρα στις προγραμματικές του δηλώσεις (επάγγελμα): να κάμνη την αδυνατότερη άποψη ισχυρότερη (τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν). Για τον Πρωταγόρα μια τέτοια δυνατότητα έβγαине μονάχη της από την περιοχή των δισών λόγων, και σίγουρα αυτός δεν ήθελε με αυτό να διαδώση μόνο ρητορικά τεχνάσματα. Δεν είναι δυνατό όμως να παραγνωρισθῆ το ότι δημιούργησε τις θεωρητικές του προϋποθέσεις».⁵³⁰

Από τους δισούς λόγους του Πρωταγόρα και γενικότερα από τις τεχνικές επιχειρηματολογίας που εισήγαγαν οι σοφιστές επηρεάσθηκε και ο Θουκυδίδης.⁵³¹ Οι ιδέες που πρόσβευαν οι σοφιστές και οι τύποι επιχειρημάτων που δίδασκαν εμφανίζονται συχνά στις δημηγορίες του. Πιθανόν να είχε ακούσει ο ίδιος τη συλλογιστική αυτού του είδους στις αγορεύσεις στην Εκκλησία του δήμου, πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο και κατά τη διάρκεια των ετών που έζησε στην Αθήνα πριν από την εξορία του, το 424 π.Χ.

Στην προσπάθειά του ο ιστορικός να προσδώσει αντικειμενικότητα και ορθολογισμό στο έργο του, ενέταξε σε αυτό πολιτικές αγορεύσεις και συζητήσεις ανδρών που πρωταγωνίστησαν στην εποχή του. Σε κάθε περίπτωση οι αγορεύσεις αυτές τίθενται στην υπηρεσία της αλήθειας. Και όπως εύστοχα επισημαίνει η Romilly, αν μία δημηγορία, που έχει ως έρεισμά της τη ρητορική, μπορεί να είναι παραπλανητική, η αντιπαράθεση δύο αγορεύσεων συνιστά αυθεντική αναζήτηση της αλήθειας. Βεβαίως, οι αγορεύσεις και οι συζητήσεις

⁵²⁹ Διογένης Λαέρτιος, 9,51: Καί πρῶτος ἔφη [ο Πρωταγόρας] δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις·

⁵³⁰ Α. Lesky, ό.π., σσ. 489-490. Για τις *Αντιλογίες*, βλ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, ό.π., σελ.104. Jacqueline de Romilly, *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, ό.π., σσ.46-48. Gilbert Romeyer Dherbey, ό.π., σελ. 15 κ.ε. Βλ. επίσης, Monique Trédé, ό.π., σελ. 147.

⁵³¹ Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Το ύφος των δημηγοριών στην ιστοριογραφία*, ό.π., σελ. 112.

δεν έχουν απόλυτη ομοιότητα με τους τεχνητούς δισσοὺς λόγους των σοφιστικών διαλέξεων ούτε με συζητήσεις των οποίων το ενδιαφέρον εξαντλείται σε τοπικό επίπεδο. Αποφεύγουν την αοριστία των πρώτων και τη στενότητα των δευτέρων.⁵³²

Τις αγορεύσεις ο ιστορικός δεν τις απέδωσε κατά λέξη, αλλά προσέθεσε και δικές του απόψεις. Επισημαίνει ότι «ὄσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεύσαι ἦν ἐμοὶ τε ὧν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν· ὡς δ' ἂν ἐδόκει ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν ἀεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται».⁵³³

Η επισήμανση αυτή του ιστορικού κάνει πολύ εύστοχη την παρατήρηση του Simon Hornblower, σύμφωνα με την οποία οι δημηγορίες αποτελούν πρόσθετη απόδειξη ότι στο στήθος του Θουκυδίδη χτυπούν δυο καρδιές. Συγκεκριμένα η περίφημη προγραμματική δήλωση για τις δημηγορίες στο Α, περιέχει μίαν ακόμη ανεξίτηλη αντινομία ανάμεσα στα κριτήρια της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας. Αναφέρει ότι έχει καταγράψει εκείνα που κατά τη γνώμη του ταίριαζε (τὰ δέοντα, στην κυριολεξία «ὅ,τι ἦταν απαραίτητο») να παραθέσουν οι ομιλητές του, παραμένοντας όσο το δυνατό πιο κοντά στο γενικό νόημα (ξύμπασα γνώμη) αυτών που πραγματικά ειπώθηκαν (ἀληθῶς λεχθέντα).⁵³⁴

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο τρόπος με τον οποίο βάζει τη μια δημηγορία να αναμετρηθεί με την άλλη μας δίνει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε, βήμα βήμα, την αναίρεση και την αναστροφή των επιχειρημάτων. Μας διευκολύνει να δούμε καθαρότερα τα σημεία που αμφισβητούνται, να κατανοήσουμε καλύτερα τις διάφορες αιτιολογίες, ενώ ο ίδιος «υποτάσσει την έφεσή του για τη διαλεκτική στις απαιτήσεις για ιστορική πιστότητα και στις ανάγκες που του επιβάλλει η επιθυμία του να αναλύει με ακρίβεια τα γεγονότα».⁵³⁵

Πολλοί μελετητές είχαν συνδέσει το αντιθετικό ύφος του Θουκυδίδη με την εμφάνιση στην Αθήνα, το 427 π.Χ., του Γοργία. Πίστευαν ότι μέχρι τότε το ύφος αυτό ήταν άγνωστο και, επομένως, δεν το γνώριζε ο Περικλής, που πέθανε το 429 π.Χ. Η άποψή τους, όμως, δεν ευσταθεί, αφού είναι βέβαιο ότι το αντιθετικό ύφος στην Αθήνα χρησιμοποιούνταν είκοσι περίπου χρόνια πριν την έλευση του Γοργία. Εκτός από τους «δισσοὺς λόγους» των σοφιστών, πριν από τον Γοργία, απαντάται στα διαλογικά μέρη των τραγωδιών του Σοφοκλή και του Ευριπίδη,

⁵³² T.A. Sinclair, *ό.π.*, 140. John H. Finley, *ό.π.*, σσ. 53-54. George Kennedy, *ό.π.*, σελ. 37 κ.ε. Perez Zagorin, *ό.π.*, σσ.52- 53. Jacqueline de Romilly, *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, *ό.π.*, σσ. 47-48. Jacqueline de Romilly, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, *ό.π.*, σσ. 180-185. Α. Γεωργοπαπαδάκου, *Εκλεκτά μέρη από τον Θουκυδίδη*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Αθήνα 1986, σσ. 47-49. Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, *ό.π.*, σελ. 14.

⁵³³ Θουκυδίδου, 1.22.1.

⁵³⁴ Simon Hornblower, *Θουκυδίδης*, *ό.π.*, σελ. 93.

⁵³⁵ Jacqueline de Romilly, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, *ό.π.*, σσ. 235-236.

που «διδάχθηκαν» πριν από το 427 π.Χ., όπως του *Αϊαντα*, της *Αντιγόνης*, της *Άλκηστης* και της *Μήδειας*. Εκείνο που πρέπει να δεχθούμε είναι ότι ο Γοργίας καλλιέργησε το αντιθετικό ύφος με τρόπο ακραίο, αφού δεν τον ενδιέφερε τόσο η σαφήνεια και η ακρίβεια, όσο η επιτηδευμένη κομψότητα.⁵³⁶ Η επίδραση που άσκησε στον Θουκυδίδη ήταν μικρότερη και σημειώθηκε μετά το 427 π.Χ., όταν ο Γοργίας ήλθε ως πρεσβευτής των Λεοντίνων στην Αθήνα.⁵³⁷

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αντιπαραθέσεις των ομιλητών στις δημηγορίες απηχούν τις αντιθέσεις μεταξύ δημοκρατικών και ολιγαρχικών στην Αθήνα.⁵³⁸ Η ελεύθερη έκφραση, που αποτελούσε ουσιώδες στοιχείο του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος, παραπέμπει στους δισσοφύλους λόγους του Πρωταγόρα. Είναι χαρακτηριστική επί του προκειμένου η αντιπαραθέση του Επιταφίου του Περικλή και της ψευδοξενοφώντειας Αθηναίων Πολιτείας. Με τον λόγο τους, επίσης, στη Σπάρτη, οι Κορίνθιοι, στην προσπάθειά τους να καταδείξουν τη διστακτικότητα και τη δυσασφαλιστικότητα των Σπαρτιατών, αντιπαραθέτουν τη διαφορετική εξωτερική πολιτική που ακολουθούν οι τελευταίοι με εκείνη των Αθηναίων. Από τη μια επισημαίνουν την καινοτομία, την επινοητικότητα, τη ριψοκινδυνότητα, την ταχύτητα και την αισιοδοξία που χαρακτηρίζουν τους Αθηναίους και από την άλλη τη διστακτικότητα, την αναβλητικότητα και την εμμονή των Σπαρτιατών στη διατήρηση των κεκτημένων τους. Θέλοντας δε να απορρίψουν τη συνήθεια των Σπαρτιατών να μην ταξιδεύουν, υπενθυμίζουν τη διαφορετική αντίληψη των Αθηναίων, οι οποίοι είναι έτοιμοι να πάνε σε ξένους τόπους, γιατί νομίζουν ότι κάτι μπορεί να κερδίσουν φεύγοντας.⁵³⁹

Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και οι επισημάνσεις του Περικλή στον Επιτάφιο για τη βαρύτητα που δείχνουν οι Αθηναίοι στην ενασχόληση με τις δημόσιες υποθέσεις. «Είμαστε σε θέση οι ίδιοι να φροντίζουμε και για τα δικά μας πράγματα και για τα πολιτικά, και παρά τις διάφορες ασχολίες που καθένας μας έχει, δεν είμαστε ανεπαρκώς κατατοπισμένοι στα πολιτικά. Διότι είμαστε οι μόνοι που όποιον δεν συμμετέχει καθόλου σε αυτά δεν τον θεωρούμε φιλήσυχο πολίτη αλλά άχρηστο...».⁵⁴⁰ Το «ἀπραγμόνως ζῆν» συνιστούσε στάση ζωής που αντιμετωπιζόταν διαφορετικά από τις δύο πολιτικές παρατάξεις, των δημοκρατικών και των ολιγαρχικών.

Μεγάλο υπήρξε το ενδιαφέρον των σοφιστών και για τις γλωσσικές έρευνες, αφού πολλοί από αυτούς, με τη διδασκαλία τους, έδειξαν ότι οι λέξεις

⁵³⁶ Α. Γεωργοπαπαδάκου, *ό.π.*, σσ. 46-47. Τερέζα Πεντζοπούλου – Βαλαλά, *ό.π.*, σελ. 46 κ.ε. Ρ. Ε. Easterling- Β. Μ. W. Knox, *ό.π.*, σελ. 626.

⁵³⁷ Ευάγγελος Μ. Σούλης, *ό.π.*, σσ. 38-39. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος, ό.π.*, σελ. 101. Michael Edwards, *ό.π.*, σελ. 14. Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Η Jacqueline de Romilly και ο Θουκυδίδης, ό.π.*, σελ. 31. Eric Robinson, *ό.π.*, σελ. 227. Α. Lesky, *ό.π.*, σελ. 493..

⁵³⁸ Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Το ύφος των δημηγοριών στην ιστοριογραφία, ό.π.*, σελ. 113.

⁵³⁹ Θουκυδίδου, 1.70.4: *καὶ μὴν καὶ ἄσκοι πρὸς ὑμᾶς μελλήτας καὶ ἀποδημηταὶ πρὸς ἐνδημοτάτους.*

⁵⁴⁰ Θουκυδίδου, 2.40.2.

πρέπει να δημιουργούνται κατά τρόπο που ταιριάζει στις έννοιες, τις οποίες πρόκειται να εκφράσουν. Ιδιαίτερώς τους απασχόλησε το πρόβλημα της ορθότητας των λέξεων ή ονομάτων (*ὀρθότης ὀνομάτων*). Στις συζητήσεις που προκλήθηκαν, ο Αντιφών βρισκόταν πολύ κοντά στις απόψεις του αντιπάλου του Σωκράτη, τουλάχιστον για τους ηθικούς ὄρους *δίκαιον* και *καλόν*.

Τη διδασκαλία για την *ὀρθότητα ὀνομάτων* ο Πλάτων αποδίδει στον Πρωταγόρα και τον Πρόδικο. Η φράση *ὀρθότης ὀνομάτων* υποδηλώνει τη σωστή χρήση της γλώσσας και αυτό θα πρέπει να ήταν το περιεχόμενο που της προσέδιδαν ὅλοι οι σοφιστές. Στον *Κρατύλο*, ὅμως, του Πλάτωνα διαβάζουμε ὅτι το θέμα που απασχολεί τα διαλεγόμενα πρόσωπα είναι, αν τα ονόματα είχαν μια φυσική καταλληλότητα ή ήταν συμβατικά σύμβολα.⁵⁴¹ Στο συγκεκριμένο σημείο του πλατωνικού διαλόγου ἴσως αντανακλάται η θεωρία του Πρωταγόρα, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα.

Η ενασχόληση των Αθηναίων με παρόμοια ζητήματα προκύπτει από πολλές αναφορές που εντοπίζονται στο ἔργο του Θουκυδίδη, με σπουδαιότερη ἴσως τη φράση του Περικλή «*φιλοκαλοῦμεν μετ'εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας*».⁵⁴² Στη φράση αυτή χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το ρήμα *φιλοκαλῶ*, αλλά η χρήση του επιθέτου *φιλόκαλος* σε ένα απόσπασμα του Γοργία, δείχνει ὅτι το ρήμα υπήρχε στη φρασεολογία της σοφιστικής.⁵⁴³

Οι απόψεις του Πρόδικου (από την Ιουλίδα της Κέας) ἔχουν ιδιαίτερη σημασία για τη θεωρία της γλώσσας. Μετέχει στη συνάθροιση των σοφιστῶν που περιγράφεται στον *Πρωταγόρα* και παρουσιάζεται να συζητά επιμόνως τις σημασίες που δηλώνονται με λέξεις, οι οποίες θεωρούνται συνώνυμες. Ο Σωκράτης τον χαρακτηρίζει ως ἄνθρωπο «*θεόπνευστης σοφίας*», που μπορεί να είναι «*αρχαία και θεόσταλτη*». Στον *Μένωνα* λέει ὅτι διδάχθηκε από τον Πρόδικο, στον *Χαρμίδη* ὅτι ἄκουσε «*αμέτρητες διαλέξεις*» του Πρόδικου για τη διάκριση των ονομάτων, στον *Ιππία Μείζονα* τον αποκαλεί φίλο και σύντροφό του, ενώ στο *Θεαίτητο* προσθέτει ὅτι ἔστειλε πολλούς στον Πρόδικο και σε ἄλλους «*καταπληκτικά σοφούς ανθρώπους*» που ήταν πιο πιθανό ὅτι θα τους βοηθήσουν.⁵⁴⁴

Η συζήτηση των συνωνύμων αποτελούσε γνώρισμα της διδασκαλίας και των διαλέξεων του Πρόδικου. Ο τρόπος που ξεχώριζε τις σημασίες ομάδων

⁵⁴¹ **Σωκράτης:** *ὀρθοτάτη μὲν τῆς σκέψεως, ᾧ ἑταῖρε, μετὰ τῶν ἐπισταμένων, χρήματα ἐκείνοις τελοῦντα καὶ χάριτας κατατιθέμενον. εἰσὶ δὲ οὗτοι οἱ σοφισταί, οἵπερ καὶ ὁ ἀδελφός σου Καλλίας πολλά τελέσας χρήματα σοφός δοκεῖ εἶναι. ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἐγκρατὴς εἶ τῶν πατρῶων, λιπαρεῖν χρὴ τὸν ἀδελφὸν καὶ δεῖσθαι αὐτοῦ διδάξαι σε τὴν ὀρθότητα περὶ τῶν τοιούτων ἦν ἔμαθεν παρὰ Πρωταγόρου (Πλάτωνος Κρατύλος, 391c). Βλ. σχετικά, W.K.C. Guthrie, ὁ.π., σσ. 252-254. G.B. Kerferd, ὁ.π., σελ. 109. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ὁ.π., σελ. 64. The Cambridge Ancient History, Τόμ. Δ', σελ. 103.*

⁵⁴² Θουκυδίδου, 2.40.1.

⁵⁴³ Β. Κωνσταντινόπουλου, *Ο Επιτάφιος του Περικλή*, ὁ.π., σελ. 99. Ι. Θ. Κακριδὴ, *Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1988, σελ. 47.

⁵⁴⁴ W.K.C. Guthrie, ὁ.π., σσ. 335-336. Α. Lesky, ὁ.π., σσ. 490-491. Για τις απόψεις του Πρόδικου για τη γλώσσα, βλ. G.B. Kerferd, ὁ.π., σσ. 75-77 και Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ὁ.π., σσ. 299-300.

λέξεων με παρεμφερές νόημα, συνήθως δύο, αλλά ενίοτε τριών ή περισσότερων, φαίνεται από όσα παραθέτει ο Πλάτων στον Πρωταγόρα,⁵⁴⁵ σύμφωνα με τα οποία ο Πρόδικος είχε ως σκοπό να συσχετίζει κάθε όνομα με ένα μόνο πράγμα, επειδή πίστευε ότι είναι σημαντικό να χρησιμοποιούμε μόνο το σωστό όνομα σε κάθε περίπτωση.⁵⁴⁶

Οι απόψεις της σοφιστικής για τα όρια της γλώσσας συνέτειναν στη θεμελίωση αρχών της γραμματικής, που μπορούν να ανιχνευθούν στον Πρωταγόρα και σε μεταγενεστέρους του. Ο Πρωταγόρας ήταν εκείνος που διαίρεσε την ομιλία σε είδη, για να ακολουθήσουν οι σχετικές διατυπώσεις από τον Αλκιδάμαντα, τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα.⁵⁴⁷ Άσκησαν δε οι απόψεις αυτές σημαντική επίδραση στον πολιτικό και ρητορικό λόγο, όπως μπορούμε να το διαπιστώσουμε, επί παραδείγματι, στον τελευταίο λόγο του Περικλή, από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τις λέξεις *φρόνημα* και *καταφρόνημα*, όταν απευθυνόμενος στους συμπολίτες του τους προτρέπει να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς «όχι μόνο με φρόνημα υψηλό αλλά και με καταφρόνηση, διότι έπαρση μπορεί να έχει και ένας δειλός που από άγνοια πέτυχε κάτι, καταφρόνηση όμως έχει όποιος βάσιμα πιστεύει στην ανωτερότητά του απέναντι στους αντιπάλους».⁵⁴⁸

Όσα αναφέρθηκαν μέχρι εδώ για τις δραστηριότητες των σοφιστών, που εκτυλίχθηκαν στην Αθήνα, κατά το τελευταίο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αι., οδήγησαν στην ανάδειξη της πόλης σε πνευματικό κέντρο ολόκληρου του ελληνισμού. Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, αλλά και η προσωπική συμβολή του Περικλή, ευνόησαν σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη της σοφιστικής κίνησης. Είναι πολλές οι πηγές από τις οποίες ανλούνται στοιχεία που μας πείθουν ότι στον κύκλο του τελευταίου υπήρχαν πολλοί καλλιτέχνες, διανοούμενοι και φιλόσοφοι. Εκτός από τον Πρωταγόρα, με τον οποίο τον συνέδεε στενή φιλία, ο Δάμωνίδης φέρεται ως εκπαιδευτής και δάσκαλός του στην πολιτική, ενώ ο Αναξαγόρας, κατά τον Πλούταρχο, ήταν ο άνθρωπος που θαύμαζε υπερβολικά ο Περικλής. Στον κύκλο του, επίσης, βρισκόταν ο Ιππόδαμος ο Μιλήσιος που είχε

⁵⁴⁵ Πλάτωνος Πρωταγόρας 337 a-c: *κοινή μὲν γὰρ ἀκοῦσαι δεῖ ἀμφοτέρων, μὴ ἴσον δὲ νεῖμαι ἑκατέρω, ἀλλὰ τῷ μὲν σοφωτέρω πλέον, τῷ δὲ ἀμαθεστέρω ἔλαττον. ἐγὼ μὲν καὶ αὐτός, ὃ Πρωταγόρα τε καὶ Σώκρατες, ἀξιῶ ὑμᾶς συγχωρεῖν καὶ ἀλλήλοις περὶ τῶν λόγων ἀμφισβητεῖν μὲν, ἐρίζειν δὲ μὴ ἀμφισβητοῦσι μὲν γὰρ καὶ δι' εὐνοίαν οἱ φίλοι τοῖς φίλοις, ἐρίζουσιν δὲ οἱ διάφοροί τε καὶ ἐχθροὶ ἀλλήλοις καὶ οὕτως ἂν καλλίστη ἡμῖν ἢ συνουσία γίγνοιτο: ὑμεῖς τε γὰρ οἱ λέγοντες μάλιστ' ἂν οὕτως ἐν ἡμῖν τοῖς ἀκούουσιν εὐδοκιμοῖτε καὶ οὐκ ἐπαινοῖσθε εὐδοκιμεῖν μὲν γὰρ ἔστιν παρὰ ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀκουόντων ἄνευ ἀπάτης, ἐπαινεῖσθαι δὲ ἐν λόγῳ πολλάκις παρὰ δόξαν ψευδομένων ἡμεῖς τ' αὐτὸ οἱ ἀκούοντες μάλιστ' ἂν οὕτως εὐφραينوίμεθα, οὐχ ἠδοίμεσθα εὐφραίνεσθαι μὲν γὰρ ἔστιν μανθάνοντά τι καὶ φρονήσεως μεταλαμβάνοντα αὐτῇ τῇ διανοίᾳ, ἠδεσθαι δὲ ἐσθιοντά τι ἢ ἄλλο ἢδὺ πάσχοντα αὐτῷ τῷ σώματι.*

⁵⁴⁶ G.B. Kerferd, *ό.π.*, σελ. 111 κ.ε. John H. Finley, *ό.π.*, σελ. 286. Ο Πρόδικος άσκησε επιδράσεις στη διαμόρφωση του ύφους όταν ο Θουκυδίδης ήταν νέος. W.K.C. Guthrie, *ό.π.*, σσ. 276-277.

⁵⁴⁷ W.K.C. Guthrie, *ό.π.*, σσ. 276-277. George Kennedy, *ό.π.*, σελ. 45. Για τη γλωσσική θεωρία των σοφιστών, γενικότερα, βλ. G. B. Kerferd, *ό.π.*, σελ. 108—122.

⁵⁴⁸ Θουκυδίδου, 2.62.3: *ἰέναι δὲ τοῖς ἐχθροῖς ὁμόσε μὴ φρονήματι μόνον, ἀλλὰ καὶ καταφρονήματι. αὐχνημα μὲν γὰρ καὶ ἀπὸ ἀμαθίας εὐτυχοῦς καὶ δειλῷ τινὶ ἐγγίγνεται, καταφρόνησις δὲ ὅς ἂν καὶ γνώμη πιστεύῃ τῶν ἐναντίων προὔχειν... Simon Hornblower, Θουκυδίδης, *ό.π.*, σελ. 183.*

αναλάβει τον σχεδιασμό του οδικού δικτύου του λιμανιού του Πειραιά, ο ιστορικός Ηρόδοτος, ο γλύπτης Φειδίας και ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής.⁵⁴⁹

Πέρα, λοιπόν, από την αναμφισβήτητη συμβολή του στη διάδοση της σοφιστικής κίνησης, δέχθηκε ο ίδιος επιδράσεις από τη σκέψη των εκπροσώπων της. Για την ανάμειξή του, όμως, στη σοφιστική κίνηση και την υποστήριξη που της παρείχε, δέχθηκε κριτική. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι επιθέσεις κατά των διανοουμένων γενικά και όχι μόνο εκπροσώπων της σοφιστικής ήταν ουσιαστικά επιθέσεις που στρέφονταν και κατά του Περικλή. Ανάμεσα σε εκείνους οι οποίοι διώχθηκαν ήταν ο Αναξαγόρας, που κατηγορήθηκε για ασέβεια, επειδή βεβαίωσε ότι ο ήλιος και η σελήνη δεν είναι θεοί, αλλά υλικά σώματα και επειδή δεν πίστευε καθόλου στη μαντική,⁵⁵⁰ ο Διαγόρας, ο Σωκράτης, ο Πρωταγόρας, ο Ευριπίδης, ο Φειδίας και ο Δαμονίδης.⁵⁵¹

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι παρά την εμπέδωση του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον Περικλή, παρά την ελεύθερη διακίνηση ιδεών, υπήρξαν αντιδράσεις προς τις νεωτεριστικές απόψεις των σοφιστών και στις αντιδράσεις αυτές πρέπει να ενταχθούν οι διωγμοί που υπέστησαν πολλοί από τους διανοούμενους. Έτσι, περί το 432 π.Χ. η έλλειψη πίστης προς το υπερφυσικό και η διαδασκαλία της αστρονομίας συνιστούσαν αξιόποινα αδικήματα. Στα επόμενα χρόνια, έγιναν πολλές δίκες εναντίον των εκπροσώπων της προοδευτικής σκέψης της Αθήνας που προαναφέρθηκαν.

Δεν είναι καθόλου άτοπο αν υποστηρίξουμε ότι, εκτός από τους γνωστούς διανοητές, ένας μεγάλος αριθμός πολιτών που συμμερίζονταν τις απόψεις των σοφιστών θα είχαν την ίδια τύχη. Η υπόθεση ενισχύεται αν εμβαθύνουμε σε αυτό που ο Πλάτων βάζει τον Πρωταγόρα να αναφέρει, για τους κινδύνους, δηλαδή, που συνοδεύουν το επάγγελμα των σοφιστών, που τους εκθέτει σε αντιζηλίες και έχθρες και κάθε λογής διωγμούς.⁵⁵²

⁵⁴⁹ G.B. Kerferd, *ό.π.*, σσ. 29-34. Monique Trédé, *ό.π.*, σελ. 139. Η συναναστροφή του Περικλή με έναν τόσο διευρυμένο κύκλο φωτισμένων ανθρώπων, όπως ήταν φυσικό, να τον επηρεάσει σημαντικά, να διαμορφώσει τη σκέψη του και να προσδιορίσει καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει τις σχέσεις πόλης- πολίτη. Η πίστη, επί παραδείγματι, του Θουκυδίδη ότι ο νους (γνώμη, πρόνοια) έχει τη δύναμη να προβλέπει τις μελλοντικές εξελίξεις και η προσωποποίηση της ικανότητας αυτής του νου στον Περικλή θα πρέπει, οπωσδήποτε, να συσχετιστεί με την άποψη του Αναξαγόρα, σύμφωνα με την οποία «και γνώμην γε περί παντός πάσαν ἴσχει και ἰσχύει μέγιστον (νοῦς)...πάντων νοῦς κρατεῖ, και ὅποια ἦν, ἄσσα νῦν μὴ ἔστι,, και ὅσα νῦν ἔστι και ὅποια ἔσται, πάντα διεκόσμησε νοῦς». Βλ. Ευάγγελος Μ. Σούλης, *ό.π.*, σελ. 64.

⁵⁵⁰ Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 295

⁵⁵¹ G.B. Kerferd, *ό.π.*, σελ. 38.

⁵⁵² E.R. Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σελ. 123-124. Πλάτωνος Πρωταγόρας, 316c-317a: ταῦτ' οὖν ἤδη σὺ σκόπει, πότερον περὶ αὐτῶν μόνος οἶει δεῖν διαλέγεσθαι πρὸς μόνους, ἢ μετ' ἄλλων. ὀρθῶς, ἔφη, προμηθεῖ, ὦ Σώκρατες, ὑπὲρ ἐμοῦ. ξένον γὰρ ἄνδρα και ἰόντα εἰς πόλεις μεγάλας, και ἐν ταύταις πείθοντα τῶν νέων τοὺς βελτίστους ἀπολείποντας τὰς τῶν ἄλλων συνουσίας, και οἰκείων και ὀθνείων, και πρεσβυτέρων και νεωτέρων, ἐαντῶ συνείναι ὡς βελτίους ἐσομένους διὰ τὴν ἐαυτοῦ συνουσίαν, χρηρὴ εὐλαβεῖσθαι τὸν ταῦτα πράττοντα: οὐ γὰρ μικροὶ περὶ αὐτὰ φθόνοι τε γίνονται και ἄλλαι δυσμένειαι τε και

Οι σοφιστές, όμως, ήταν απαραίτητοι στην Αθήνα που οραματιζόταν ο Περικλής και για τον λόγο αυτό τους υποδεχόταν ευμενώς. Η υποστήριξη και το αίσθημα ασφάλειας που φρόντιζε να καλλιεργεί, προκειμένου να κάνουν τη διδασκαλία τους, λειτουργούσε για αυτούς ενθαρρυντικά, με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι να επιλέγουν την Αθήνα ως τόπο, στον οποίο θα μπορούσαν να διαδώσουν τις απόψεις τους και να εξασφαλίσουν δεκτικό ακροατήριο.

ἐπιβουλαί. ἐγὼ δὲ τὴν σοφιστικὴν τέχνην φημὶ μὲν εἶναι παλαιάν, τοὺς δὲ μεταχειριζομένους αὐτὴν τῶν παλαιῶν ἀνδρῶν, φοβουμένους τὸ ἐπαχθὲς αὐτῆς, πρόσχημα ποιεῖσθαι καὶ προκαλύπτεσθαι.

6. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΚΛΕΪΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Τρεις ήταν οι θεμέλιοι λίθοι επί των οποίων οικοδομήθηκε η πολιτική ιδεολογία του Περικλή που είχε ως αποτέλεσμα να αναγορευθεί η Αθήνα σε ηγεμονική δύναμη στον ελληνικό χώρο, να λειτουργήσει το δημοκρατικό πολίτευμα και να σηματοδοτηθεί μεγάλη πρόοδος σε όλους τους τομείς. Τον πρώτο λίθο αποτέλεσε η συγκρότηση μιας πατριωτικής ιδεολογίας, τα στοιχεία της οποίας γνωρίζουμε από τον Επιτάφιο και την τελευταία δημηγορία του Περικλή. Τον δεύτερο, η διαμόρφωση ενός νέου τύπου πολίτη, του πολίτη της δράσης (*civis activus*), όπως τον περιγράφουν οι Κορίνθιοι στη δημηγορία τους στη συνέλευση των Σπαρτιατών (1.68-72). Τέλος, τον τρίτο θεμέλιο λίθο αποτέλεσε μια πνευματική τάξη που στήριξε, ενίσχυσε και εδραίωσε τη δημοκρατία και, παράλληλα, πρόβαλλε την πόλη ως πνευματικό κέντρο διεθνούς ακτινοβολίας.

Η παρουσία του Περικλή στη δημόσια ζωή της πόλης συνδέθηκε με κορυφαίες και μεγαλειώδεις επιτυχίες σε όλους τους τομείς. Δεν έλειψαν όμως και οι σκληρές δοκιμασίες που υφίστανται όλοι οι δημοκρατικοί ηγέτες. Δέχθηκε επιθέσεις από τους πολιτικούς του αντιπάλους, είδε πρόσωπα του στενού του περιβάλλοντος να σύρονται άδικα στα δικαστήρια και να εξορίζονται, ο ίδιος κατηγορήθηκε ότι προκάλεσε τον Πελοποννησιακό πόλεμο και επέβαλε μια εσφαλμένη στρατηγική στους Αθηναίους. Κατόρθωσε, όμως, να ξεπεράσει όλες αυτές τις δυσκολίες και, με την πειθώ που τον χαρακτήριζε, μετέστρεψε την κοινή γνώμη, η οποία μεταμελημένη αναγνώρισε την αξία του ως εμπνευσμένου ηγέτη.

Βεβαίως, η Αθήνα έχασε τον Πελοποννησιακό πόλεμο και η ήττα που υπέστη ήταν βαριά. Η άλλοτε κραταιά αθηναϊκή ηγεμονία ταπεινώθηκε και οι πολίτες στερήθηκαν τα πλούτη και τις περιουσίες τους.⁵⁵³ Είδαν το δημοκρατικό τους πολίτευμα να καταλύεται, έστω παροδικά, και να περιστελλονται οι ελευθερίες τους. Όμως, όλα αυτά τα είχε προβλέψει ο Περικλής και συμβούλευε τους Αθηναίους να μην αποθαρρυνθούν, αν τα πράγματα ακολουθήσουν μια τέτοια πορεία. Στον τελευταίο του λόγο, υπενθύμιζε στους συμπολίτες του: «Και αναλογιστείτε ότι η πόλη αυτή έχει το πιο μεγάλο όνομα ανάμεσα σε όλους τους ανθρώπους, διότι δεν λυγίζει στις συμφορές, έχει θυσιάσει πάρα πολύ αίμα και κόπο στους πολέμους κι έχει τη μεγαλύτερη δύναμη που αποκτήθηκε ποτέ από πόλη και που η ανάμνησή της, έστω κι αν ίσως τώρα εμείς υποστούμε κάπου μια κάμψη (γιατί από τη φύση τους όλα τα πράγματα έχουν και παρακμή), θα απομείνει αθάνατη στις μέλλουσες γενεές· κι ότι, Έλληνες εμείς, εξουσιάσαμε τόσους Έλληνες, τους αντιμετώπισαμε στους πιο μεγάλους πολέμους και συνασπισμένους και χωριστά, και κατοικήσαμε μια πόλη που από κάθε άποψη είναι η πιο πλούσια και η πιο μεγάλη».⁵⁵⁴

⁵⁵³ Robert Flaceliere, ό.π., σσ. 368.

⁵⁵⁴ Θουκυδίδου, 2.64.3.

Επιτέλεσε τον ηγετικό του ρόλο υποδειγματικά, ενέπνευσε στους πολίτες την αγάπη προς την πόλη και τους προετοίμασε να υποστούν τις θυσίες που θα απαιτηθούν, για να παραμείνει αλώβητη. Οι οραματισμοί του άνοιξαν τον δρόμο σε όλους, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης και οικονομικής κατάστασης, να διεκδικήσουν την προσωπική τους ανέλιξη. Δικαιολογημένα, ο Πλούταρχος κλείνει τη βιογραφία του Περικλή υπογραμμίζοντας: «Είναι λοιπόν, να θαυμάζει κανείς αυτόν τον άνθρωπο όχι μόνο για την επιείκεια και την ψυχραιμία του, που την κράτησεν ακόμα και σε μεγάλες συμφορές και σε στιγμές που υπήρχε μεγάλο μίσος γύρω του, αλλά και για την ανωτερότητά του να πιστεύει ότι το πιο ωραίο κατόρθωμά του ήταν που δεν υπέκυψε ούτε σε φθόνο ούτε σε θυμό κανένα, παρ'όλη την εξουσία που διέθετε, και πως δεν έκρινε κανέναν αντίπαλό του αγιάτρευτα κακό... Όσο για τον Περικλή, η πραγματικότητα έκανε τους Αθηναίους γρήγορα να νιώσουν την απουσία του και να τον νοσταλγήσουν. Όταν ζούσε, τους πίεζε η δύναμή του, γιατί, κάπως τους έβαζε κάτω από τη σκιά της· όμως αμέσως μόλις εκείνος έφυγε και αναζήτησαν νέους πολιτικούς ηγέτες, παραδέχτηκαν πως κανένας δεν είχε πια τα δικά του χαρίσματα, δεν ήταν πιο μετρημένος στην υπερηφάνειά του και πιο σοβαρός στην επιείκειά του. Και η μισητή εκείνη δύναμή του, που την έλεγαν πριν μοναρχία και τυραννίδα, αποδείχτηκε πως ήταν, παρ'όλα αυτά, σωτήριο οχυρό της πολιτείας· υπήρχε στη ζωή της πόλης τόση φθορά και τόσο πλήθος κακίας, που μόνον εκείνος μπορούσε να ματαιώνει το κακό και να το εμποδίζει να επικρατήσει και να γίνει αθεράπευτο, πολεμώντας και χτυπώντας το με το δικό του τρόπο».⁵⁵⁵

Με τη σύνολη, λοιπόν, πολιτική του φιλοσοφία, το ήθος και τις σπάνιες αρετές του επηρέασε σε σημαντικό βαθμό όσους είχαν την ευκαιρία να συνοδοιπορήσουν στην προσπάθεια οικοδόμησης του αθηναϊκού μεγαλείου, αλλά και πολλούς από εκείνους, οι οποίοι, στη συνέχεια, διαδραμάτισαν ρόλο στον πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό τομέα. Οι επιδράσεις που άσκησε η ιδεολογία και η πολιτική που ακολούθησε ήταν πολλές

Αμέσως παρακάτω, θα διερευνηθούν οι επιδράσεις της περικλεικής ιδεολογίας, κατά τους 5^ο και 4^ο π.Χ. αι., σε σημαντικούς εκπροσώπους του πνεύματος, όπως ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, Δημοσθένης, ο Λυκούργος και ο Ευριπίδης.

α. Οι επιδράσεις στον Λυσία

Ο πατέρας του Λυσία Κέφαλος, ως γνωστόν είχε στενούς φιλικούς δεσμούς με τον Περικλή. Αυτός ήταν εκείνος που τον έπεισε να μετοικήσει από τις Συρακούσες στην Αθήνα, για να αποφύγει την κακή διοίκηση του τυράννου

⁵⁵⁵ Πλούταρχου, Περικλής, 39. Ο Θουκυδίδης, επίσης, στο 2.65.5-10 διατυπώνει αξιολογικές κρίσεις για τον Περικλή και εκθειάζει τις αρετές και τα προτερήματά του ως ηγέτη. Μάλιστα, στη συνέχεια, αναφέρεται στα λάθη των διαδόχων του, εξαιτίας των οποίων δημιουργήθηκε αναστάτωση στην εσωτερική κατάσταση της πόλης. (2.65.11-13).

Γέλωνος, αλλά και να ζήσει ελεύθερα στην πόλη, η οποία, από την εποχή ακόμη του Σόλωνα, παρείχε φιλοξενία σε όσους ξένους μπορούσαν να την ωφελήσουν με την εργασία τους.⁵⁵⁶ Μετέφερε από τις Συρακούσες το εργαστήριο οπλοποιίας στον Πειραιά, όπου συνέχισε να εργάζεται. Τα χαρίσματα που διέκριναν τον χαρακτήρα του τον κατέστησαν πολύ αγαπητό σε διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Σοφοκλής, ο Περικλής και ο Σωκράτης, που τον τιμούσαν με τη φιλία τους. Σε επιβράβευση του ήθους και των αρετών του αναγνωρίστηκε *ισοτελής*, ίσος δηλαδή προς τους Αθηναίους.

Ο Λυσίας γεννήθηκε στην Αθήνα περί το 459 π.Χ., στην περίοδο, δηλαδή, κατά την οποία η Αθήνα βρισκόταν σε μεγάλη ακμή. Την ίδια περίοδο η οικονομική κατάσταση και η κοινωνική θέση της οικογένειάς του ήταν πολύ ισχυρή, πράγμα που εξασφάλισε τη συνεκπαίδευσή του «*τοῖς ἐπιφανεστάτοις Ἀθηναίων*»⁵⁵⁷. Έλαβε μέρος στον αποικισμό των Θουρίων, όπου διέμεινε και μαθήτευσε στους ρητοροδιδασκάλους Τεισία και Νικία, απέκτησε περιουσία και πολιτεύθηκε ως αρχηγός του αττικού κόμματος στην αποικία. Μετά, όμως, την καταστροφή του αθηναϊκού στρατού στη Σικελία (413 π.Χ.), κατηγορήθηκε «*ἐπὶ ἀττικισμῶ*» και αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Αθήνα, περί το 412 π.Χ.

Εκεί έζησε, μέχρι του 404 π.Χ., στην Αθήνα ως *ισοτελής*, όπως και ο αδελφός του Πολέμαρχος, ασχολούμενος στο εργαστήριο οπλοποιίας, κερδίζοντας πολλά χρήματα και επιτελώντας στο έπακρο τις υποχρεώσεις του

⁵⁵⁶ Ο ίδιος ο Λυσίας μας πληροφορεί σχετικά: *οὐμὸς πατήρ Κέφαλος ἐπέισθη μὲν ὑπὸ Περικλέους εἰς ταύτην τὴν γῆν ἀφικέσθαι, ἔτη δὲ τριάκοντα ᾤκησε, καὶ οὐδενὶ πώποτε οὔτε ἡμεῖς οὔτε ἐκεῖνος δίκην οὔτε ἐδικασάμεθα οὔτε ἐφύγομεν, ἀλλ' οὕτως ᾤκοῦμεν δημοκρατούμενοι, ὥστε μήτε εἰς τοὺς ἄλλους ἐξαμαρτάνειν, μήτε ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀδικεῖσθαι. (Κατὰ Ἐρατοσθένους, 4). Πληροφορίες για το ίδιο θέμα αναφέρει και ο Πλάτων: ἤμεν οὖν οἴκαδε εἰς τοῦ Πολεμάρχου, καὶ Λυσίαν τε αὐτόθι κατελάβομεν καὶ Εὐθύδημον, τοὺς τοῦ Πολεμάρχου ἀδελφούς, καὶ δὴ καὶ Θρασύμαχον τὸν Καλχηδόνιον καὶ Χαρμαντίδην τὸν Παιανιᾶ καὶ Κλειτοφῶντα τὸν Ἀριστωνύμου· ἦν δ' ἔνδον καὶ ὁ πατήρ ὁ τοῦ Πολεμάρχου Κέφαλος. καὶ μάλα πρεσβύτης μοι ἔδοξεν εἶναι· διὰ χρόνου γὰρ καὶ ἑωράκη αὐτόν. καθῆστο δὲ ἐστεφανωμένος ἐπὶ τινος προσκεφαλαίου τε καὶ δίφρου· τεθυκῶς γὰρ ἐτύγγανεν ἐν τῇ αὐλῇ. ἐκαθεζόμεθα οὖν παρ' αὐτόν· ἔκειντο γὰρ δίφροι τινὲς αὐτόθι κύκλῳ. εὐθύς οὖν με ἰδὼν ὁ Κέφαλος ἠσπάζετό τε καὶ εἶπεν· ὦ Σώκρατες, οὐ δὲ θαμιζεις ἡμῖν καταβαίνων εἰς τὸν Πειραιᾶ. χρῆν μέντοι. εἰ μὲν γὰρ ἐγὼ ἔτι ἐν δυνάμει ἢ τοῦ ῥαδίως πορεύεσθαι πρὸς τὸ ἄστυ, οὐδὲν ἂν σὲ ἔδει δεῦρο ἰέναι, ἀλλ' ἡμεῖς ἂν παρὰ σὲ ἤμεν· νῦν δὲ σε χρὴ πυκνότερον δεῦρο ἰέναι. ὡς εὖ ἴσθι ὅτι ἔμοιγε ὅσον αἱ ἄλλαι αἱ κατὰ τὸ σῶμα ἴδοναι ἀπομαραίνονται, τοσοῦτον αὖξονται αἱ περὶ τοὺς λόγους ἐπιθυμίαι τε καὶ ἡδοναί. μὴ οὖν ἄλλως ποιεῖ, ἀλλὰ τοῖσδέ τε τοῖς νεανίσκοις σύνισθι καὶ δεῦρο παρ' ἡμᾶς φοῖτα ὡς παρὰ φίλους τε καὶ πάνν οἰκείους. καὶ μήν, ἦν δ' ἐγὼ, ὦ Κέφαλε, χαίρω γε διαλεγόμενος τοῖς σφόδρα πρεσβύταις· δοκεῖ γὰρ μοι χρῆναι παρ' αὐτῶν πυκνάνεσθαι, ὥσπερ τινὰ ὁδὸν προεληλυθότων ἦν καὶ ἡμᾶς ἴσως δεήσει πορεύεσθαι, ποῖα τίς ἐστιν, τραχεῖα καὶ χαλεπὴ, ἢ ῥαδία καὶ εὐπορος. (Πολιτεία Α, 327-328e).*

⁵⁵⁷ Διον. Ἀλικαρν. Λυσ. 1: Λυσίας ὁ Κεφάλου Συρακουσίῳ μὲν ἦν γονέων, ἐγεννήθη δὲ Ἀθήνησι μετοικούντι τῷ πατρὶ καὶ συνεπαιδεύθη τοῖς ἐπιφανεστάτοις Ἀθηναίων. ἔτη δὲ πεντεκαίδεκα γεγωνῶς εἰς Θουρίους ᾤχετο πλέων σὺν ἀδελφοῖς δυσίν, κοινωνήσων τῆς ἀποικίας, ἦν ἔστελλον Ἀθηναῖοι τε καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς δωδεκάτῳ πρότερον ἔτει τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καὶ διετέλεσεν αὐτόθι πολιτευόμενος ἐν εὐπορίᾳ πολλῇ καὶ παιδευόμενος παρὰ Τισίᾳ τε καὶ Νικίᾳ μέχρι τῆς συμφορᾶς τῆς κατασχούσης Ἀθηναίους ἐν Σικελίᾳ. μετ' ἐκεῖνο δὲ τὸ πάθος στασιάσαντος τοῦ δήμου ἐκπίπτει σὺν ἄλλοις τριακοσίοις ἀττικισμὸν ἐγκληθεῖς.

προς τη θετή του πατρίδα.⁵⁵⁸

Οι πολιτικές πεποιθήσεις του Λυσία ταυτίζονταν με τη δημοκρατική παράταξη. Για τις πεποιθήσεις του αυτές οι Τριάκοντα στράφηκαν εναντίον του, δήμευσαν την περιουσία του, συνέλαβαν τον αδελφό του Πολέμαρχο και, αφού τον φυλάκισαν, τον εξανάγκασαν να πιει κώνειο και να πεθάνει. Ο ίδιος ο Λυσίας κατάφερε την τελευταία στιγμή να καταφύγει στα Μέγαρα και να σωθεί.

Λίγο αργότερα, όταν ο Θρασύβουλος ο Στειριεύς, ο Αρχίνος, ο Άνυττος και πολλοί εξόριστοι Αθηναίοι κινήθηκαν από το φρούριο της Φυλής και κατέλαβαν τον Πειραιά, ο Λυσίας ήταν μαζί τους. Για τις υπηρεσίες του στην αποκατάσταση της δημοκρατίας ο Θρασύβουλος υπέγραψε ψήφισμα για παροχή στον Λυσία πολιτικών δικαιωμάτων, το οποίο όμως ακυρώθηκε ως «ἀπροβούλευτον» κατόπιν «γραφῆς παρανόμων» που είχε υποβληθεί. Έτσι, ο Λυσίας έζησε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του ως ισοτελής, χωρίς να έχει το δικαίωμα να παίρνει μέρος στην Εκκλησία του Δήμου και να εκφωνεί πολιτικούς λόγους. Γι' αυτό οι λόγοι του δεν έχουν ομοιότητες προς εκείνους του Δημοσθένη. Είναι λόγοι που δεν εκφωνούνταν από τον ίδιο τον ρήτορα, αλλά γράφονταν για υποθέσεις άλλων.⁵⁵⁹

Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των έργων του που διασώθηκαν κατέχει ο *Επιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, με τον οποίο ο ρήτορας εξυμνεί την ανδρεία των Αθηναίων που έπεσαν στον Κορινθιακό πόλεμο. Στον πόλεμο αυτό, που έγινε κατά τα έτη 396-392 π.Χ., είχαν συνασπισθεί εναντίον της Σπάρτης η Αθήνα, η Θήβα, η Κόρινθος και το Άργος, γιατί φοβούνταν τη δύναμη που είχε αποκτήσει.⁵⁶⁰ Κατά το 392 π.Χ., οι Σπαρτιάτες υπό τον Αγησίλαο επιτέθηκαν εναντίον των συμμαχικού συνασπισμού στην Κόρινθο, κατέστρεψαν τα τείχη του Ισθμού και ακολούθως κατέλαβαν το Λέχαιο (σημερινό Λουτράκι).

Για να τιμηθούν οι φονευθέντες Αθηναίοι, ο Λυσίας συνέταξε τον *Επιτάφιο λόγο*. Πολλοί μελετητές αμφισβητούν την πατρότητα του λόγου, επειδή μεταξύ αυτού και των άλλων έργων του Λυσία διαπιστώνουν διαφορές. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, είναι βέβαιο ότι ο Συρακούσιος Λυσίας, ως μέτοικος δεν μπορούσε να τον εκφωνήσει ο ίδιος. Προφανώς, τον συνέταξε είτε για να τον εκφωνήσει κάποιος πολιτικός άνδρας ή για να δείξει την ικανότητά του στη συγκεκριμένη τέχνη και να κολακέψει τους Αθηναίους. Δεν διατυπώνει προσωπικές απόψεις, αλλά επαναλαμβάνει τις γνωστές εγκωμιαστικές κρίσεις για την Αθήνα, τα μυθολογικά κατορθώματα των προγόνων και γενικά τα

⁵⁵⁸ Λυσίου *Λόγοι*, Τόμ. Α', Πάπυρος, Αθήνα 1975, σελ. 9. Michael Edwards, *ό.π.*, σσ. 33-34. Monique Trédé, *ό.π.*, σελ. 305.

⁵⁵⁹ Λυσίου *Λόγοι*, Τόμ. Α', *ό.π.*, σελ. 11. George Kennedy, *ό.π.*, σελ. 108. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 433. P. E. Easterling- B. M. W. Knox, *ό.π.*, 669.

⁵⁶⁰ Για τη συγκρότηση του σχηματισμού αυτού εναντίον των Σπαρτιατών, οι οποίοι κατά την περίοδο εκείνη με επικεφαλής τον Αγησίλαο σημείωναν μεγάλες επιτυχίες κατά των Περσών στην Ασία, συνέβαλε το άφθονο χρήμα που διέθεταν οι Πέρσες. Έτσι, ενώ η Θήβα και η Κόρινθος, λίγα χρόνια μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν ενταγμένες στην Πελοποννησιακή συμμαχία, με ευκολία άλλαξαν στρατόπεδο και κινήθηκαν εναντίον της Σπάρτης. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, *ό.π.*, σελ. 394.

θέματα που θίγονται και στους άλλους επιταφίους.⁵⁶¹

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Λυσίας, όσες και αν είναι οι συνεισφορές του στην ελληνική ρητορεία, αξιοποίησε την εμπειρία του από τους επιταφίους του Θουκυδίδη και του Γοργία που είχαν προηγηθεί.⁵⁶²

Η σύγκριση μεταξύ του Επιταφίου του Περικλή και του Επιταφίου του Λυσία μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή σχετικά συμπεράσματα.

Ο Περικλής στο προοίμιο του λόγου του διατυπώνει επιφυλάξεις, όπως:

1. Δεν είναι βέβαιο ότι ένας άνδρας θα καταφέρει να μιλήσει κατά τρόπο που θα αποδώσει πειστικά τα κατορθώματα των νεκρών (2.35.2).

2. Ο «ξυνειδώς» ακροατής θα θεωρήσει τα λεγόμενα κατώτερα εκείνων που θα περίμενε να ακούσει (2.35.2).

3. Ο «ἄπειρος» ακροατής, από φθόνο, θα σχηματίσει την ιδέα ότι μερικά από όσα θα ειπωθούν κινούνται στο χώρο της υπερβολής (2.35.2).

Επιφυλάξεις στο προοίμιο του λόγου του διατυπώνει και ο Λυσίας, καθόσον:

1. Δεν είναι σίγουρος ότι θα μπορέσει κάποιος να περιγράψει με λόγια την ανδρεία που επέδειξαν οι τιμώμενοι νεκροί στο πεδίο της μάχης (*εἰ μὲν ἡγούμην οἶόν τε εἶναι, ὧ παρόντες ἐπὶ τῷδε τῷ τάφῳ, λόγω δηλῶσαι τὴν τῶν ἐνθάδε κειμένων ἀνδρῶν ἀρετὴν, ἐμεμψάμην ἂν τοῖς ἐπαγγείλασιν ἐπ' αὐτοῖς ἐξ ὀλίγων ἡμερῶν λέγειν* - 1).

2. Αμφιβάλλει αν ο χρόνος⁵⁶³ όλων των ανθρώπων θα αρκούσε, για να συνταχθεί λόγος αντάξιος των έργων τους.⁵⁶⁴

3. Αγωνιά αν θα καταφέρει να ανταγωνισθεί με όσους έχουν μιλήσει νωρίτερα προς τιμήν τους (*ὅμως δὲ ὁ μὲν λόγος μοι περὶ τούτων, ὁ δ' ἄγων οὐ πρὸς ταῦτα τούτων ἔργα, ἀλλὰ πρὸς τοὺς πρότερον ἐπ' αὐτοῖς εἰρηκότας* -2).

Η αναφορά στην αυτοχθονία των Αθηναίων και το εγκώμιο της πατρικῆς γῆς αποτελούν, επίσης, κοινά στοιχεία και των δύο επιταφίων. Ο Περικλής υποστηρίζει ότι η μνημόνευση των προγόνων είναι δικαιολογημένη, γιατί διατήρησαν την ταυτότητα των αθηναϊκῶν γενεῶν και παρέδωσαν την πόλη στους μεταγενέστερους ελεύθερη. (*Τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ οἰκοῦντες διαδοχῆ τῶν*

⁵⁶¹ Ιωάννου Συκουτρή, *Μελέται και άρθρα*, Εκδόσεις του Αιγαίου, Αθήναι 1956, σελ. 564.

⁵⁶² George Kennedy, *ό.π.*, σελ. 108.

⁵⁶³ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 1. Ο Λυσίας, βεβαίως, δέχεται με ευχαρίστηση τη βραχύτητα χρόνου που μεσολαβεί από τη γνωστοποίηση σε αυτόν ότι έχει ορισθεί ως ρήτορας έως την εκφώνηση του *Επιταφίου* («ἐξ ὀλίγου τὴν πρόσταξιν ποιείσθαι», «ἐξ ὀλίγων ἡμερῶν λέγειν»), γιατί, κατά τη γνώμη του, δεν θα ήταν αρκετή καμιά προετοιμασία, για να αναδειχθεί η ἀρετὴ των ἀνδρῶν κατά τρόπο επάξιο (ἐπειδὴ δὲ πᾶσιν ἀνθρώποις ὁ πᾶς χρόνος οὐχ ἴκανός λόγον ἴσον παρασκευάσαι τοῖς τούτων ἔργοις). Ο Ισοκράτης, επίσης, στον *Πανηγυρικό* του δηλώνει ότι δεν θα ζητήσει την επιείκεια των αναγνωστῶν του, γιατί τάχα δεν είχε χρόνο για να τον προετοιμάσει, όπως προφασίζονται ἄλλοι ρήτορες, υποστηρίζοντας στα προοίμια των λόγων τους ότι τους σχεδίασαν πρόχειρα (*ὡς ἐξ ὑπογυίου γέγονεν αὐτοῖς ἡ παρασκευή*). Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος, *Πλάτων, ειρωνικός και σατιρικός φιλόσοφος*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, σελ. 391-393. **(Στο εξής: Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος)**

⁵⁶⁴ Η αντίθεση λόγων- έργων συναντάται, επίσης: στον *Επιτάφιο* του Περικλή

ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδωσαν).⁵⁶⁵ Υπερθεματίζοντας ο Λυσίας θα τον ακολουθήσει: οὐ γὰρ, ὥσπερ οἱ πολλοί, πανταχόθεν συνειλεγμένοι καὶ ἑτέρους ἐκβαλόντες τὴν ἀλλοτρίαν ᾤκησαν, ἀλλ' αὐτόχθονες ὄντες τὴν αὐτὴν ἐκέκτηντο μητέρα καὶ πατρίδα.⁵⁶⁶ Οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν, υποστηρίζει ο ρήτορας, υπερέχουν ἔναντι τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν πόλεων. Ἐχουν κοινὴ καταγωγὴ καὶ ἡ πόλις τους διοικεῖται ἀπὸ νόμους που ἀποδίδουν δικαιοσύνη. Υπαινισσόμενος δε, ὅπως καὶ ο Περικλῆς, τὴ Σπάρτη συμπληρώνει ὅτι σὲς ἄλλες πόλεις οἱ κάτοικοι εἶναι ἐπήλυδες, κατακτητῆς, γιὰτὶ ἀπομακρύνοντας ἄλλους ἦλθαν σὲ ξένη χώρα.

Στὸ θέμα τῆς αὐτοχθονίας, ὅμως, ο Περικλῆς ἀναφέρεται ἐπιδημικά, γιὰτὶ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἐκφωνεῖ τὸν Ἐπιτάφιο εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμος γιὰ τὴν Ἀθήνα. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι δίπλα στὸν αὐτόχθονα Ἀθηναῖο μαχητὴ μάχονταν καὶ οἱ μέτοικοι. Ἐπομένως, ἡ ἔμφραση σὲν ἐντοπιότητα τῶν Ἀθηναίων θὰ συνιστοῦσε ἀθηνοκεντρικὴ διάθεση καὶ ὁπωσδήποτε θὰ ἦταν ἐπιζήμια.⁵⁶⁷ Ο Λυσίας, βεβαίως, ἐξαίρει τὸν ἀθηναϊκὸ γηγενισμό καὶ, παράλληλα, δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ σὲν προσφορὰ τῶν μετοίκων ὑπογραμμίζοντας ὅτι «οἱ τῶ πλήθει βοηθήσαντες καὶ περὶ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας μαχόμενοι, πατρίδα τὴν ἀρετὴν ἠγησάμενοι, τοιαύτην τοῦ βίου τελευτὴν ἐποίησαντο· ἀνθ' ὧν ἡ πόλις καὶ ἐπένθησε καὶ ἔθαψε δημοσίᾳ, καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς τὸν ἅπαντα χρόνον τὰς αὐτὰς τιμὰς τοῖς ἀστοῖς».⁵⁶⁸

Ἡ ἀναφορὰ, ἐπίσης, τοῦ Περικλή σὲν ἔργο τῶν προγόνων σὲ σύγκριση με τὴν ἀναφορὰ τοῦ Λυσία δὲν ταυτίζεται ὡς πρὸς τὴν ἔκταση, ἀφοῦ περιορίζεται σὲ

⁵⁶⁵ Θουκυδίδου, 2.36.1. Γιὰ τὸ θέμα τῆς αὐτοχθονίας τῶν Ἀθηναίων εἶναι καίρια ἡ ἐπισημάνση τοῦ Simon Hornblower, (*Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος*, ὁ.π., σσ. 231-232). Ἡ αὐτοχθονία, γράφει, ἔχει διπλὴ ὑπόσταση, γιὰτὶ ὑπονοεῖ ὅτι ἡ Ἀθηναῖοι γεννήθηκαν ἀπὸ τὴ γῆ τους, ὅτι φῦτρωσαν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ χῶμα τῆς Ἀττικῆς καὶ ἔκτοτε συνέχισαν νὰ ζουν στὸν ἴδιο τόπο. Δὲν ἦταν μετανάστες ἀλλὰ αὐτόχθονες. Οἱ μῦθοι περὶ αὐτοχθονίας εἶναι ἱστορικὰ ἀνυπόστατοι (τέτοιους εἶχαν οἱ Θηβαῖοι καὶ οἱ Ἀρκάδες) καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ ἐκδοχὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Ἦταν, ὅμως, ἓνα μέσο ἐπίδειξης ὑπεροχῆς ἔναντι τῶν Σπαρτιατῶν, που ἦταν Δωριεῖς καὶ, ἐπομένως, μετανάστες. Ὁ μῦθος τῆς αὐτοχθονίας συνδέεται περισσότερο με τὴν κλασικὴ καὶ ὄχι με τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Τὸν προβάλλει ὄχι μόνο ὁ Ἡρόδοτος (7.161.3), ἀλλὰ καὶ ὁ Θουκυδίδης, τόσο ὡς δικὴ του ἀποψη, τὴν Ἀττικὴν ᾠκουν οἱ αὐτοὶ ἀεὶ (1.2.5) ὅσο καὶ διὰ στόματος Περικλή. Ὁμως, ἡ πιο πατριωτικὴ ἔκφραση τοῦ μῦθου τῆς αὐτοχθονίας συναντᾶται στὸν Ἴωνα τοῦ Εὐριπίδη, ὁ ὁποῖος βάζει στὸν πρόλογο τὸν θεὸ Ἐρμὴ νὰ μιλά γιὰ τὸν «αὐτόχθονα λαὸ τῆς ξακουστῆς Ἀθήνας (στ. 29-30) καὶ ἐμφανίζει τὸν ἴδιο τὸν Ἴωνα ὡς γιο τῆς πριγκίπισσας Κρέουσας, καρπὸ τοῦ βιασμοῦ τῆς ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἡ Κρέουσα ἦταν κόρη τοῦ Ἐρεχθεῖα καὶ, ἐπομένως, ἀπόγονος τοῦ Κέκροπα. Κωνσταντῖνος Π. Ἀθανασάτος, ὁ.π., σελ. 445-448.

⁵⁶⁶ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 17. Ἡ ἀναφορὰ σὲν αὐτοχθονία θεωρεῖται ἀπὸ τις πιο σημαντικὲς σὲς ἐπιταφίους λόγους, γιὰτὶ συνδέεται με τὴ γένεση τῆς πόλης. Συνήθως, προηγείται τῆς μυθολογικῆς ἀφήγησης. Ὁ Λυσίας χρησιμοποιεῖ τὰ σχετικὰ με τὴν αὐτοχθονία ὡς συνεκτικὸ δεσμὸ ἀνάμεσα σὲν μυθολογικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση. Βλ. Ἐλένη Βολονάκη, *Τὸ ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο σὲν ἐπιδεικτικὴ ρητορεία*, περ. Πλάτων, Τόμ. 59, Παπαζήσης, Ἀθήνα 2014, σ. 19.

⁵⁶⁷ Γεράσιμος Μαρκαντωνάτος, *Περικλέους Ἐπιτάφιος- ὁ διθύραμβος τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας*, Gutenberg, Ἀθήνα 1977, σελ. 45. Γεράσιμου Καψάλη, ὁ.π., σελ. 32.

⁵⁶⁸ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 61-66.

λίγες μόνο φράσεις. Ο Λυσίας, αντίθετα, αφιερώνει στην εξύμνηση των κατορθωμάτων των προγόνων το μεγαλύτερο μέρος του λόγου του (3-66), χωρίς, όμως, το στοιχείο αυτό να αποτελεί επιχείρημα για να υποστηριχθεί ότι ο ρήτορας αποστασιοποιείται από τη δομή που καθιέρωσε ο Περικλής με τον Επιτάφιό του. Επίδραση που δέχθηκε ο Λυσίας από τον Περικλή είναι και η επίκληση της μοναδικότητας των Αθηνών. Εξαίροντας το έργο των προγόνων θα υπενθυμίσει ότι «έχοντας ευγενική καταγωγή και κρίνοντας αντίστοιχα...έκαναν πολλά και καλά και θαυμαστά ενώ παράλληλα οι απόγονοί τους έστησαν αθάνατα και μεγάλα και παντού τρόπαια νίκης λόγω της αρετής τους. Για παράδειγμα, πρώτοι και μόνοι διακινδύνεψαν εναντίον πολλών χιλιάδων βαρβάρων προασπιζόμενοι όλη την Ελλάδα- 20-21».⁵⁶⁹

Η άποψη περί της μοναδικότητας των Αθηνών έχει τις απαρχές της στην απάντηση της αθηναϊκής πρεσβείας στις κατηγορίες των Κορινθίων κατά των Αθηναίων που διατυπώθηκαν στο συνέδριο της Πελοποννησιακής συμμαχίας στη Σπάρτη, το φθινόπωρο του 432. Στην απάντηση αυτή αναφέρεται ο Θουκυδίδης στο 1.73-74.⁵⁷⁰ Για τη μοναδικότητα, επίσης, των Αθηνών γίνεται λόγος και στην απάντηση των Αθηναίων στους Τεγεάτες, την οποία μας διέσωσε ο Ηρόδοτος και η οποία, όπως πειστικά έχει υποστηριχθεί, αποτελεί τμήμα του Επιταφίου που εκφώνησε το 439 π.Χ. ο Περικλής για τους νεκρούς του Σαμιακού πολέμου.⁵⁷¹

Η άποψη ισχυροποιείται, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι οι Αθηναίοι, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την απειλή των Περσών, ζήτησαν βοήθεια από τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι όμως αρνήθηκαν επικαλούμενοι θρησκευτικούς λόγους. Επομένως, το «μόνοι» μπορεί να συνδυαστεί με τη μη ανταπόκριση των Σπαρτιατών στην αίτηση των Αθηναίων για βοήθεια.⁵⁷²

Στη μοναδικότητα των Αθηνών θα αναφερθεί και ο Περικλής, ο οποίος, προκειμένου να τονίσει την ύψιστη υποχρέωση του Αθηναίου πολίτη να

⁵⁶⁹ Μτφρ. Γιώργος Ράπτης, Ζήτηρος, Αθήνα 2004.

⁵⁷⁰ «Ισχυριζόμαστε δηλαδή ότι και στον Μαραθώνα πρώτοι και μόνο εμείς τολμήσαμε να πολεμήσουμε το βάρβαρο, κι όταν ήρθε ξανά, επειδή δεν είχαμε αρκετές δυνάμεις να τον αντιμετωπίσουμε στη στεριά, μπήκαμε στα πλοία απαξάπαντες και δώσαμε μαζί με τους άλλους τη ναυμαχία στη Σαλαμίνα, πράγμα που τον εμπόδισε να χτυπήσει τη μία πόλη μετά την άλλη και να κυριεύσει την Πελοπόννησο, αφού δεν θα μπορούσαν να βοηθήσουν η μία την άλλη απέναντι σε ένα στόλο τόσο μεγάλο...Η δική μας συμβολή έγκειται σε τρία χρησιμότερα πράγματα, διαθέσαμε τα περισσότερα πλοία, τον ικανότερο ναύαρχο και δείξαμε την πιο πρόθυμη αποφασιστικότητα...Δείξαμε το πιο παράτολμο αγωνιστικό φρόνημα, εμείς που, όταν κανένας δεν μας βοηθούσε στην ξηρά και όλοι μέχρι τα σύνορά μας είχαν πια υποδουλωθεί, θεωρήσαμε χρέος μας να εκκενώσουμε την πόλη και να θυσι'λασσουμε τα υπάρχοντά μας αλλά να μην εγκαταλείψουμε ούτε και τότε τους συμμάχους που είχαν απομείνει ούτε να σκορπιστούμε και να τους είμαστε έτσι άχρηστοι, απεναντίας να μπούμε στα πλοία και να ριχτούμε σε κινδύνους χωρίς να μνησικακήσουμε που εσείς προηγουμένως δεν μας βοηθήσατε».

⁵⁷¹ Βασίλης Ι. Κωνσταντινόπουλος, *Θουκ. Ι, 73,2-74,3. Συμβολή στη μελέτη των αττικών επιταφίων λόγων*, ΛΟΓΟΣ και ΠΡΑΞΗ, τεύχ. 48, Άνοιξη 1992, σελ.22-23. (Στο εξής: Βασίλης Ι. Κωνσταντινόπουλος, *Θουκ. Ι, 73,2-74,3*). Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος, *ό.π.*, σελ. 451 κ. ε.

⁵⁷² Βασίλης Ι. Κωνσταντινόπουλος, *Θουκ. Ι, 73,2-74,3, ό.π.*, σελ. 23.

εκδηλώνει ενεργή συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις και να καταδείξει ότι η «απραγμοσύνη» ήταν ανεπίτρεπτη υπενθύμισε: *μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν*.⁵⁷³ Στην καταληκτική φράση του ίδιου κεφαλαίου θα μιλήσει και πάλι για τη μοναδικότητα του Αθηναίου τονίζοντας την ανυστερόβουλη και αλτρουιστική διάθεση για προσφορά συνδρομής και βοήθειας:⁵⁷⁴ *καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινα ὠφελοῦμεν* (2.40.5). Αλλά στη συνέχεια θα επανέλθει και πάλι στο ίδιο θέμα και θα υποστηρίξει ότι η δοκιμασία προβάλλει την Αθήνα ανώτερη από τη φήμη της, πράγμα το οποίο κάνει εχθρούς και φίλους να αναγνωρίσουν την υπεροχή της.

Αλλά και ο ύμνος του Λυσία για τον αρχιτέκτονα της νίκης στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, τον Θεμιστοκλή, πρέπει να θεωρήσουμε ότι παραπέμπει έμμεσα και στη θαλασσοκρατορική πολιτική του Περικλή. Εγκωμιάζοντας τους προγόνους ο Λυσίας αναφέρεται στον Θεμιστοκλή και το ναυτικό των Αθηναίων: *«Πάρα πολλά και ωραία πρόσφεραν εκείνοι (οι πρόγονοι) υπέρ της ελευθερίας των Ελλήνων, δηλαδή τον στρατηγό Θεμιστοκλή με τεράστιες ικανότητες να μιλά δημόσια και να κρίνει σωστά και να πραγματοποιεί τις αποφάσεις, και (πρόσφεραν) πλοία περισσότερα από όσα είχαν προσφέρει όλοι μαζί οι άλλοι Έλληνες, και άνδρες γενναιότατους. Πράγματι, ποιοι από τους άλλους Έλληνες θα μπορούσαν να συγκριθούν μαζί τους στην κρίση τους, στο πλήθος (των караβιών) και στην αρετή; Ὡστε, δίκαια και αναμφισβήτητα πήραν το βραβείο για τη νίκη στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, εύλογα απόκτησαν την ευτυχία ως απότοκο των κινδύνων και απόδειξαν στους βάρβαρους Ασιάτες ότι η αρετή τους είναι γνήσια και ντόπια (ελληνική) κατ'αποκλειστικότητα»*.⁵⁷⁵

Βεβαίως, ο Θεμιστοκλής πρώτος είχε διαβλέψει ότι ο αγώνας εναντίον των Περσών θα κρινόταν στη θάλασσα και γι' αυτό εξόπλισε το ναυτικό. Συνεχιστής, όμως, της πολιτικής του Θεμιστοκλή ήταν ο Περικλής. Γι' αυτό, άλλωστε, όταν το 472 π.Χ., ο Αισχύλος, με την παράσταση των «Περσών» παρουσίαζε τη σπουδαιότητα της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, χορηγός ήταν ο Περικλής. Μάλιστα, η χορηγία αυτή γίνεται στις παραμονές του οστρακισμού του Θεμιστοκλή και αποτελεί κίνηση με την οποία επιχειρείται η υποστήριξη της κλονισμένης θέσης του. Ο έπαινος, λοιπόν, του Λυσία προς τον Θεμιστοκλή και τη ναυτική δύναμη των Αθηνών απηχούν ουσιαστικά και τη θαλασσοκρατορική πολιτική που ακολούθησε ο Περικλής. Πολιτική για την οποία και ο ίδιος αναφέρθηκε με διθυραμβικούς τόνους στον δικό του Επιτάφιο λόγο.

Ο Λυσίας αξιολογεί τη ναυμαχία της Σαλαμίνας υπογραμμίζοντας ότι εξασφάλισε την ελευθερία όχι μόνο των Αθηνών, αλλά ολόκληρης της Ελλάδας και υπονοώντας ασφαλώς ότι δεν θα επακολουθούσε ο «*χρυσούς αἰὼν τοῦ Περικλέους*», η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών του, η

⁵⁷³ Θουκυδίδου, 2.40.2.

⁵⁷⁴ Γεράσιμος Μαρκαντωνάτος, ό.π., σελ. 95.

⁵⁷⁵ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 42-43.

μεγάλη ανάπτυξη των Γραμμάτων και των Τεχνών και όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν το μεγαλείο της Αθήνας, όπως αυτό οικοδομήθηκε από τον Περικλή.

Απήχηση της περικλειϊκής ιδεολογίας αποτελούν και όσα παραθέτει για τις εξελίξεις μετά τους Περσικούς πολέμους, στις οποίες πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζει η Αθήνα, που με την εσωτερική της οργάνωση και την εξωτερική πολιτική αναγορεύθηκε σε ηγεμονική δύναμη. Αυτό όμως, ως γνωστόν, θα προκαλέσει τον φθόνο της Σπάρτης και θα οδηγήσει στον Πελοποννησιακό πόλεμο, τον οποίο ο Λυσίας αντιπαρέρχεται, μάλλον γιατί οι Αθηναίοι υπέστησαν οδυνηρή ήττα και τα γεγονότα ήταν ακόμη νωπά.

Έτσι εξηγείται και η αποσιώπηση του μεγάλου ρόλου του Περικλή στη συγκεκριμένη περίοδο. Μνημονεύει, όμως, τη ναυμαχία του 454 π.Χ., στην οποία οι Αθηναίοι, με επικεφαλής τον Περικλή, μετά από μακρά πολιορκία, νίκησαν τους Αιγινήτες και τους ανάγκασαν να παραδοθούν με αυστηρούς όρους.⁵⁷⁶ Μνημονεύει, επίσης, τον εξαετή πόλεμο, στον οποίο είχαν εμπλακεί οι Αθηναίοι από το 456 π.Χ., στην Αίγυπτο, υπέρ του βασιλιά Ινάρω που είχε αποσκιρτήσει από τον Πέρση βασιλιά. Η εμπλοκή των Αθηνών στον πόλεμο αυτό οφείλεται στο ότι ο Περικλής θεώρησε πως η Αθήνα θα είχε ωφέλεια, καθ'όσον η Αίγυπτος παρήγε μεγάλες ποσότητες σιτηρών.⁵⁷⁷

Κοινό τόπο, επίσης, αποτελεί ο έπαινος των πεσόντων. Ο Περικλής κάνει λόγο για τον *ἀγήρων ἔπαινον* που θα διαιώνίζει τη δόξα τους και θα συναγωνίζεται τον *ἐπισημότατον τάφον*,⁵⁷⁸ τις τιμές, δηλαδή, που η πόλη εμπράκτως τους απονέμει. Ο Λυσίας εξαίρει τη θυσία τους και αποφαινεται ότι η μνήμη τους θα είναι παντοτινή, αφού η πόλη τους τιμά κατά τρόπο που ζηλεύουν όλοι οι άνθρωποι. (*καὶ γάρ τοι ἀγήρατοι μὲν αὐτῶν αἱ μνήμαι, ζηλωταὶ δὲ ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων αἱ τιμαὶ*).⁵⁷⁹

β. Οι επιδράσεις στον Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης γεννήθηκε το 436 π.Χ., στην Αθήνα, η οποία κατά την περίοδο εκείνη είχε αποκτήσει πολύ μεγάλη δύναμη και ο πολιτισμός της είχε να επιδείξει κορυφαία δημιουργήματα. Πέντε χρόνια μετά, άρχισε ο Πελοποννησιακός πόλεμος και οι δοκιμασίες που αντιμετώπισαν οι κάτοικοί της ήταν οδυνηρές. Μάρτυρας των δοκιμασιών αυτών υπήρξε και ο Ισοκράτης. Είδε την πόλη του να πολιορκείται από τον σπαρτιατικό στρατό και τους κατοίκους της να αποδεκατίζονται από τον θανατηφόρο λοιμό που ενέσκηψε στην πόλη. Έζησε τις στιγμές που οι Αθηναίοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και έσπευδαν να

⁵⁷⁶ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 48: *Υστέρω δὲ χρόνω Ἑλληνικοῦ πολέμου καταστάντος διὰ ζῆλον τῶν γεγενημένων καὶ φθόνον τῶν πεπραγμένων, μέγα μὲν ἅπαντες φρονοῦντες, μικρῶν δ' ἐγκλημάτων ἕκαστοι δεόμενοι, ναυμαχίας Ἀθηναίους πρὸς Αἰγινήτας καὶ τοὺς ἐκείνων συμμάχους γενομένης ἑβδομήκοντα τριήρεις αὐτῶν ἐλάμβανον.*

⁵⁷⁷ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 49.

⁵⁷⁸ Θουκυδίδου, 2.43.2.

⁵⁷⁹ Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 79-80.

κλειστούν στα τείχη, στις στοές και στους ναούς, ακολουθώντας την προτροπή του Περικλή. Βίωσε τις αγωνίες των συμπολιτών του, μετά τον θάνατο του Περικλή, τις επιχειρήσεις στην Πύλο και στη Σφακτηρία, τη συντριβή στο Δήλιο, τις αποτυχίες στη Θράκη και στη Χαλκιδική. Όλα αυτά συμβαίνουν, ενώ ο Ισοκράτης διανύει την παιδική και εφηβική ηλικία. Ήταν φυσικό επόμενο να επηρεάσουν τον ψυχικό του κόσμο και να καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό τις απόψεις που διαμόρφωσε στη συνέχεια και πρόβαλε μέσα από το συγγραφικό του έργο.

Άκουσε, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, τη διδασκαλία του Πρωταγόρα, του Πρόδικου, του Γοργία, του Σωκράτη, του Θηραμένη και του Αρχίνου. Δεν είναι δυνατόν, βέβαια, να εξακριβωθεί αν όλοι αυτοί υπήρξαν δάσκαλοί του. Ωστόσο, φαίνεται ότι γνώρισε τον Γοργία στο διάστημα μεταξύ 421 και 413 π.Χ., στη Θεσσαλία, όπου μετέβη αποκλειστικά για τον σκοπό αυτό. Η συγκεκριμένη πληροφορία, βέβαια, συναντά πολλές δυσκολίες στην αποδοχή της, γιατί δεν ήταν συνηθισμένο οι νέοι των Αθηνών να αναζητούν μόρφωση έξω από τα όρια της πόλης τους. Άλλωστε, η Αθήνα, όπως αναφέρει ο Περικλής στον Επιτάφιο, «*τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδεύουσιν εἶναι*».⁵⁸⁰

Η κατάσταση, όμως, που διαμορφώθηκε μετά τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου δεν ήταν εκείνη που έζησε ο Ισοκράτης κατά την παιδική του ηλικία. Δεν θα απομακρυνθούμε από την πραγματικότητα, λοιπόν, αν υποστηρίξουμε ότι και άλλοι Αθηναίοι νέοι αυτής της περιόδου θα αναζήτησαν διέξοδο από την καταθλιπτική ατμόσφαιρα, που είχε επικρατήσει εξαιτίας του πολέμου, σε άλλες ελληνικές πόλεις. Δεν επιβεβαιώνεται αν ο λόγος που ώθησε τον Ισοκράτη να μεταβεί στη Θεσσαλία ήταν αυτός ή η μεγάλη φήμη που είχε αποκτήσει ο σοφιστής Γοργίας.

Η επανέναρξη του πολέμου με τη Σπάρτη, το 413 π.Χ., η Σικελική εκστρατεία και η καταστροφική για την Αθήνα έκβασή της, η αποστασία της Ιωνίας και όσα μεσολάβησαν μέχρι το 404 π.Χ., έφθειραν τη δύναμη της πόλης, οδήγησαν στην απώλεια του στόλου και των πληρωμάτων του και την εξανάγκασαν να παραδοθεί στους Σπαρτιάτες. Η εικόνα των Αθηνών είναι πλέον τελείως διαφορετική από εκείνη που έζησε ο Ισοκράτης στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Εκεί που άλλοτε κτυπούσε η καρδιά του ελληνικού πολιτισμού, της δημοκρατίας και της ελευθερίας, τα πάντα έχουν μεταβληθεί σε έναν απέραντο ερειπιώνα. Τα τείχη και οι περικαλλείς ναοί γκρεμισμένοι, η οικονομία βυθισμένη, η εμπορική κίνηση ανύπαρκτη και το χειρότερο όλων, η δημοκρατία, που οικοδόμησε ο Περικλής, κατελυμένη και παραδομένη σε πολιτικούς, οι οποίοι πλειοδοτούν σε σπαρτιατοφιλία.⁵⁸¹ Εκεί που άλλοτε ο κήρυκας απηύθυνε το ερώτημα «*τίς ἀγορεύειν βούλεται;*» και ο καθένας εξέθετε τις απόψεις και υπέβαλε τις προτάσεις του για τα ζητήματα της πόλης, η ανελευθερία είναι

⁵⁸⁰ Θουκυδίδου, 2.41.1.

⁵⁸¹ Βασιλείου Λαούρδα, *Ο Ισοκράτης και η εποχή του*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1966, σελ. 18. Claude Mossé, *Αθήνα, ό.π.*, σελ. 136.

διάχυτη και ο φόβος απλωμένος παντού, καθώς οι διωγμοί, οι εξορίες, οι δημεύσεις περιουσιών, οι εκτελέσεις και οι δολοφονίες των πολιτικών αντιπάλων και των ελευθεροφρόνων πολιτών αποτελούν τον κανόνα.

Μέσα σε ένα τόσο αποπνικτικό κοινωνικό και πολιτικό κλίμα προσπάθησε να ισορροπήσει ο Ισοκράτης. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, έχασε όλα τα περιουσιακά του στοιχεία και, για να επιβιώσει, άσκησε επί δέκα χρόνια το επάγγελμα του λογογράφου.⁵⁸² Περί το 390 π.Χ., ίδρυσε σχολή, από τα έσοδα της οποίας, αλλά και από δωρεές φίλων του, συνήλθε οικονομικά. Η σχολή είχε αποκλειστικά ανθρωπιστική κατεύθυνση και απέβλεπε στην καλλιέργεια των μαθητών της κατά τρόπο που διευκόλυνε τη συμμετοχή τους στην πράξη.⁵⁸³ Ο Ισοκράτης δίδασκε φιλοσοφία και παρείχε παιδείαν προς πολιτικήν ἀρετήν. Γι' αυτό ασχολήθηκε με λόγους «έλληνικούς και πολιτικούς και πανηγυρικούς». Έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτεία την οποία θεωρούσε ως χώρο, όπου μπορούσαν να διαμορφωθούν και να πραγματοποιηθούν οι αξίες της ζωής. Στη σχολή του η διδασκαλία της πολιτικής απέβλεπε στο να διαμορφώσει πολίτες που θα ενεργούν προς το συμφέρον των Αθηνών και θα αγωνίζονται για τις υποθέσεις της πατρίδας.⁵⁸⁴ Η πολιτική, βέβαια, διδασκόταν και στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όχι όμως για συγκεκριμένη πόλη, αλλά θεωρητικά.

Οι απόψεις και οι ιδέες του Ισοκράτη ήταν ασφαλώς πολύ μακριά από την πραγματικότητα που κυριαρχούσε τότε στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή. Με τη διδασκαλία του προέτρεπε τους νέους να αναπτύξουν πολιτική δράση σε μια εποχή, κατά την οποία η ασυνειδησία, η εκμετάλλευση του ανθρώπου, η έκπτωση αξιών και η περιφρόνηση των θεσμών χαρακτήριζαν την πολιτική πρακτική. Ακόμη και αν κάποιος διέθετε την πειθώ του Περικλή, δεν είναι βέβαιο ότι θα μπορούσε να συγκρατήσει έναν λαό, που συνήθιζε να μεταβάλλεται με πολλή ευκολία σε όχλο.⁵⁸⁵

Ο ίδιος ο Ισοκράτης δεν έλαβε μέρος στην πολιτική δράση, γιατί δεν διέθετε την απαιτούμενη τόλμη να ανεβεί στο βήμα, τη δυνατή φωνή και την ετοιμότητα στις απαντήσεις. Με τη διδασκαλία του, όμως, διαμόρφωσε τους ανθρώπους από τους οποίους είχε ανάγκη η Αθήνα και η Ελλάδα. Στο διδακτικό του έργο πρέπει να προστεθεί και το συγγραφικό, αφού από το 380 π.Χ. άρχισαν να κυκλοφορούν και να διαβάζονται από όλους τους Έλληνες οι «λόγοι» και οι «επιστολές» του⁵⁸⁶. Το έργο του αυτό χαρακτηρίζεται από μια εναγώνια προσπάθεια εξόδου από την καταθλιπτική μεταπολεμική ατμόσφαιρα των Αθηνών και επικράτησης των αξιών του ανθρωπισμού. Γράφεται σε μια περίοδο, κατά την οποία, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, πολλοί λόγοι επιβάλλουν την άρση

⁵⁸² Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 422.

⁵⁸³ Βασιλείου Λαούρδα, *ό.π.*, σελ. 38. Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 422.

⁵⁸⁴ Niall Livingstone, *Γράφοντας την πολιτική: η ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη*, μτφρ. Μάνια Μεζίτη, στο *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική Αθήνα*, Επιμ. Χλόη Μπάλλα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008, σελ. 139.

⁵⁸⁵ Βασιλείου Λαούρδα, *ό.π.*, σελ. 49.

⁵⁸⁶ Cristopher Carey, *ό.π.*, σελ. 22.

της μορφής της πόλης-κράτους.⁵⁸⁷ Είναι ανάγκη να διαμορφωθεί μια νέα πολιτική ενότητα που θα αντιμετωπίζει τα προβλήματα του 4^{ου} αιώνα, όχι χωριστά, αλλά για όλους τους Έλληνες μαζί.

Η Ανταλκίδειος ή Βασίλειος ειρήνη του 387 π.Χ., μεταξύ πολλών ελληνικών πόλεων και των Περσών, με τους λίαν ταπεινωτικούς όρους της, έδινε το δικαίωμα στον Μεγάλο Βασιλιά να ρυθμίζει τις ελληνικές υποθέσεις.⁵⁸⁸ Παρά ταύτα, όμως, η συνθήκη είχε γίνει δεκτή, γιατί η αυτονομία που αναγνώριζε στις ελληνικές πόλεις ήταν γι' αυτές το ζητούμενο κατά τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Στην Αθήνα, τα αισθήματα που επικρατούσαν ήταν η ανασφάλεια και η δυσαρέσκεια. Ωστόσο, παρά την αυταρχική επιβολή της ειρήνης από τον Πέρση μονάρχη και παρά το αίσθημα ταπείνωσης που προκάλεσε, έγινε αποδεκτή, γιατί η κόπωση από τους συνεχείς πολέμους ήταν μεγάλη.

Παράλληλα, επειδή καμιά πολιτική παράταξη δεν είχε να επιδείξει έναν ισχυρό ηγέτη, φάνηκε ότι ήταν η καταλληλότερη ευκαιρία για να διαμορφωθεί ένας νέος πολιτικός προσανατολισμός που θα ικανοποιούσε την επιθυμία για εδραίωση της ειρήνης μεταξύ των ελληνικών πόλεων. Ήταν η καταλληλότερη ευκαιρία για τις ελληνικές πόλεις να επανεύρουν τον δρόμο προς την ευημερία και να μην επιτρέψουν στους Πέρσες την περαιτέρω ανάμειξή τους στα ελληνικά πράγματα. Αυτοί ακριβώς ήταν και οι άξονες γύρω από τους οποίους επρόκειτο να κινηθεί ο Ισοκράτης.⁵⁸⁹

Τις πολιτικές του θέσεις θα τις δημοσιοποιήσει για πρώτη φορά το 380 π.Χ., με τον *Πανηγυρικό*, μάλλον με την ευκαιρία της γιορτής των Ολυμπίων. Ως μόνη οδό, την οποία πρέπει να ακολουθήσουν οι Έλληνες, προτείνει την ομόθυμη συμμετοχή τους σε επιθετικό πόλεμο εναντίον των Περσών και την κατάκτηση εδαφών της Ασίας για εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών τους πηγών και για τη μεταφορά του πλεονάζοντος πληθυσμού.⁵⁹⁰ Αναφέρεται στην κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα εξαιτίας της ανάμειξης των Περσών στις εσωτερικές της υποθέσεις. Αφού δεν κατάφεραν να την υποδουλώσουν με τις

⁵⁸⁷ Βασιλείου Λαούρδα, *ό.π.*, σελ. 61.

⁵⁸⁸ Το κείμενο της συμφωνίας που μας παραδίδεται από τον Ξενοφώντα άρχισε με τη φράση «*Ἀρταξέρξης βασιλεὺς νομίζει δίκαιον εἶναι*» και όριζε οι πόλεις της Ασίας καθώς και οι Κλαζομενές και η Κύπρος από τα νησιά να ανήκουν σε αυτόν, οι δε άλλες ελληνικές πόλεις, μικρές και μεγάλες, να αφεθούν αυτόνομες. Ο όρος περί αυτονομίας οδήγησε στη διάλυση των ηγεμονικών οργανισμών που είχαν αρχίσει να σχηματίζονται γύρω από την Αθήνα (πρόσφατα, υπό τον Θρασύβουλο) και τη Θήβα. Διαλύθηκε, επίσης, η ένωση της Κορίνθου με το Ἄργος και οι Σπαρτιάτες ήταν ελεύθεροι να αποδιαρθρώσουν τις συνενώσεις που είχαν δημιουργηθεί στην Πελοπόννησο. Έτσι, η Ανταλκίδειος Ειρήνη, στην ουσία ήταν μια μεγάλη επιτυχία των Σπαρτιατών. Βλ. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, *ό.π.*, σσ. 401-402. P. E. Easterling- B.M.W. Knox, *ό.π.*, σελ. 676.

⁵⁸⁹ G. Mathieu, *ό.π.*, σσ. 20-21. Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, γράφονται πολλοί ολυμπιακοί λόγοι στους οποίους προβάλλεται η ιδέα της πανελληνίας ενότητας. Από τους λόγους αυτούς διασώθηκαν ολόκληροι ή αποσπάσματά τους τρεις: του Γοργία, του Λυσία και ο Πανηγυρικός του Ισοκράτη. Βλ. Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, επιμ. Γ.Κ. Βλάχου, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σελ. 554.

⁵⁹⁰ Robert Flaceliere, *ό.π.*, σελ. 428. Monique Trédé, *ό.π.*, σελ. 314.

στρατιωτικές τους δυνάμεις, χρησιμοποίησαν τη διπλωματία και την προπαγάνδα και, υποστηρίζοντας άλλοτε την Αθήνα και άλλοτε τη Σπάρτη, ήταν εκείνοι που ρύθμιζαν τις ελληνικές πολιτικές εξελίξεις. Η Ανταλκίδειος ειρήνη του 387 π.Χ. αναγνώρισε ουσιαστικά την κυριαρχία του Πέρση βασιλιά και ενέτεινε τις βλέψεις του στον ελληνικό χώρο. Εκμεταλλευόμενος τις συνεχείς εμφύλιες διαμάχες και τον ανταγωνισμό Αθηνών - Σπάρτης κατάφερε να βάλει σε εφαρμογή τα σχέδιά του.

Οι διαπιστώσεις αυτές ώθησαν τον Ισοκράτη να απευθύνει μήνυμα συμφιλίωσης όλων των Ελλήνων και έκκληση για την από κοινού ανάληψη δράσης με σκοπό να ανακοπεί η επεκτατική διάθεση των Περσών. Την απόφαση, όμως, για την εκ μέρους του ανάληψη της πρωτοβουλίας να απευθυνθεί σε όλους τους Έλληνες την είχε λάβει το 392 π.Χ., έτος κατά το οποίο έγινε γνωστός ο Ολυμπικός του Γοργία. Από το έτος αυτό και μέχρι την Ανταλκίδειο ειρήνη, μεσολαμβάνουν γεγονότα που εναρμόνουν την απόφασή του για παρέμβαση υπέρ της συμφιλίωσης των Ελλήνων. Μετά μάλιστα τον Ολυμπικό του Γοργία και τον Έπιτάφιο του Λυσία (393 π.Χ.), είχε ήδη διαμορφωθεί το κατάλληλο κλίμα για ευμενή αποδοχή της ειρηνευτικής πρωτοβουλίας του.⁵⁹¹

Έτσι, με την ευκαιρία της πανελληνίας γιορτής των Ολυμπίων, του δίνεται η ευκαιρία να αναφερθεί στην ανάγκη για ενότητα και ομόνοια των Ελλήνων και να καταστήσει γνωστό το πολιτικό του όραμα, να αποκατασταθούν, δηλαδή, οι σχέσεις μεταξύ των ελληνικών πόλεων και με συντονισμένες δράσεις να αναλάβουν πόλεμο εναντίον των βαρβάρων.

Από το κείμενο, πάντως, του Πανηγυρικού προκύπτει πως ο Ισοκράτης γνωρίζει ότι για την πανελλήνια ενότητα είχαν μιλήσει πολιτικοί και πνευματικοί άνθρωποι, αλλά δηλώνει με εμφανή υπεροψία ότι θα τους ξεπεράσει. Δικαιολογείται, όμως, υποστηρίζοντας πως αυτά στα οποία θα αναφερθεί, λόγω της πολλαπλότητάς τους, επιδέχονται ποικίλες προσεγγίσεις.

Επομένως, η σύλληψη του σχεδίου για συμφιλίωση των ελληνικών πόλεων και για την από κοινού δράση τους εναντίον των βαρβάρων δεν ανήκει στον Ισοκράτη. Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, προηγήθηκαν αρκετοί, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Σπάρτη.⁵⁹² Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να κάνουμε για

⁵⁹¹ G. Mathieu, *ό.π.*, σελ. 109. Albin Lesky, *ό.π.*, σσ. 808-809. Gunther Heilbrunn, *Ρητορική και δύναμις στον Ισοκράτη*, στο *Πειθώ- Η ρητορική*, μτφρ. Άννα Τάτση, Σμίλη, Αθήνα 2003, σελ. 343. Ο πανελληνισμός ήταν βασικό θέμα της επιδεικτικής ρητορικής και απαντά στο τέλος της *Ελένης* του Ισοκράτη. Βλ. Michael Edwards, *ό.π.*, σελ. 44. Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, *ό.π.*, σελ. 556.

⁵⁹² Είχε προηγηθεί ο Αισχύλος με τη διδασκαλία της τραγωδίας του *Πέρσες* και ίσως, πριν από τον Αισχύλο, ο Φρόνιχος με το έργο του *Φοίνισσες*. Ακολούθησε ο Πίνδαρος που εξύμνησε τους Αιγινίτες που έλαβαν μέρος στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Μετά την κατάληψη της Σφακτηρίας από τους Αθηναίους, η Σπάρτη εκδήλωσε ειρηνευτικές διαθέσεις. Ο στρατηγός Βρασίδης, αν και ανήκε στη φιλοπόλεμη παράταξη εξέφρασε επανειλημμένως την άποψη ότι στόχος της Σπάρτης θα έπρεπε να είναι η ελευθερία και η ενότητα όλων των Ελλήνων.

Αλλά και κατά τα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Καλλικρατίδας αντιτάχθηκε στα επεκτατικά σχέδια του Λυσάνδρου και κατέκρινε με σφοδρότητα

τον Περικλή, ο οποίος, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος «πρότεινε ένα νόμο, να καλέσουν όλους τους Έλληνες, οπουδήποτε κι αν κατοικούν, στην Ευρώπη ή στην Ασία, σε μικρή ή μεγάλη πόλη, να στείλουν στην Αθήνα αντιπροσώπους για μια συνάντηση, όπου θα αποφασίσουν για τα ελληνικά ιερά που έκαψαν οι βάρβαροι, και για τις θυσίες που έταξαν στους θεούς για το καλό της Ελλάδας και τους τις χρωστούν από τον καιρό που πολεμούσαν τους βαρβάρους, και για τη θάλασσα, για να ταξιδεύουν όλοι χωρίς φόβο και να τηρούν την ειρήνη».⁵⁹³

Η πρόταση αυτή, που έγινε περίπου το 448 π.Χ., δεν αφορούσε μόνο τις πόλεις που είχαν ενταχθεί στην Αθηναϊκή συμμαχία, αλλά και τις άλλες ελληνικές πόλεις. Ως τόπο συνάντησης των αντιπροσώπων τους οποίους θα έστελναν σκόπευε να ορίσει το ιερό της Ελευσίνας. Όμως, η πρόταση του Περικλή δεν υλοποιήθηκε λόγω των αντιδράσεων της Σπάρτης.⁵⁹⁴

Αν και ο Ισοκράτης άσκησε έντονη κριτική στην τακτική που ακολούθησε ο Περικλής στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου και εν πολλοίς ταυτίστηκε στην κριτική αυτή με τους αντιπάλους του Περικλή, οι επιδράσεις που δέχθηκε από τον μεγάλο πολιτικό είναι πολλές. Τις διαπιστώνουμε με προσεκτική μελέτη του *Πανηγυρικού* και με εμβάθυνση στις ιδέες, τις απόψεις και τους προβληματισμούς που διατυπώνονται στον συγκεκριμένο λόγο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στον Πανηγυρικό υπάρχουν αρκετά στοιχεία που παραπέμπουν στις ιδέες, τις απόψεις, τις πολιτικές επιλογές και τους εν γένει πολιτικούς οραματισμούς του Περικλή. Αρκεί να ληφθεί υπόψη ότι η διατύπωση του σχεδίου του Ισοκράτη για την επίτευξη της πανελληνίας ενότητας γίνεται με επανάληψη των επιχειρημάτων του Περικλή.

Ακολουθώντας την πρόταση του τελευταίου για συνένωση των Ελλήνων

όσους από τους Έλληνες προσέγγιζαν τους Πέρσες. Θεωρούσε αναγκαία τη συμφιλίωση των δύο ισχυρότερων ελληνικών πόλεων, της Αθήνας και της Σπάρτης.

Αργότερα, το 424 π.Χ., ο Συρακούσιος Ερμογένης, στη διάσκεψη των ελληνικών πόλεων της Σικελίας, μίλησε για την σικελική ενότητα. Ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Ερμογένη να επαναλαμβάνει στη δημηγορία του συχνά τη φράση *πᾶσα Σικελία* (4.59-61).

Οι φωνές για συμφιλίωση ακούγονταν συχνά και στην Αθήνα. Σε ολόκληρο το έργο του ο Αριστοφάνης δεν χάνει ευκαιρία να απευθύνει εκκλήσεις για ενότητα, ενώ ο Γοργίας, με τον *Ολυμπικόν*, παρότρυνε τους Έλληνες να ενωθούν και να επανακτήσουν τις περιοχές που είχαν καταλάβει οι Βάρβαροι.

Αλλά και πολλοί Αθηναίοι ρήτορες πρόβαλαν συχνά παρόμοιες απόψεις. Ειδικότερα, ο Λυσίας, στον *Επιτάφιο* που του αποδίδουν και τον οποίο έγραψε για τους Αθηναίους που σκοτώθηκαν κατά τον Κορινθιακό πόλεμο, επιχειρηματολόγησε με πολύ ισχυρά επιχειρήματα για την αναγκαιότητα αυτή.

Πάντως, ο Ισοκράτης, από τον πρώτο λόγο του (*Πανηγυρικός*) μέχρι τον τελευταίο (*Παναθηναϊκός*), υποστήριξε με ένθερμο πατριωτισμό τις διεκδικήσεις των Αθηνών στην ηγεμονία των Ελλήνων. Στον *Πανηγυρικό* τίθεται προς κρίση και μια δεύτερη πολιτική, της εισβολής, δηλαδή, μιας ενωμένης Ελλάδας στην Περσία. Michael Edwards, ό.π., σελ. 44. P. E. Easterling- B.M. W. Knox, ό.π., σελ. 674.

⁵⁹³ Πλούταρχου *Περικλής*, 17.1.

⁵⁹⁴ Πλούταρχου *Περικλής*, 17.3: «ἐπράχθη δ' οὐδὲν οὐδὲ συνῆλθον αἱ πόλεις, Λακεδαιμονίων ὑπεναντιωθέντων, ὡς λέγεται, καὶ τὸ πρῶτον ἐν Πελοποννήσῳ τῆς πείρας ἐλεγχθείσης».

υπό την προστασία των θεών της Ελευσίνας, ο Ισοκράτης θα μιλήσει για τις ευεργεσίες της θεάς Δήμητρας, η οποία δώρισε στην Αθήνα τους δημητριακούς καρπούς και την τελετή των Ελευσινίων μυστηρίων. Σε ανάμνηση αυτής της ευεργεσίας οι περισσότερες πόλεις «στέλνουν κάθε χρόνο εμάς μέρος από την πρώτη σοδειά σταριού ως ανάμνηση της παλιάς ευεργεσίας, και σ' όσες το παρέλειψαν η Πυθία πρόσταξε να προσφέρουν το μερίδιο των καρπών και να εκπληρώσουν την πατροπαράδοτη υποχρέωση προς την πόλη μας. Σε ποια λοιπόν πρέπει να πιστεύουμε περισσότερο παρά σ' εκείνα για τα οποία και ο θεός χρησιμοδοτεί και τα αποδέχονται πολλοί από τους Έλληνες και η παράδοση τα επιβεβαιώνει με παρόντα έργα, και τα παρόντα έργα βρίσκονται σε συμφωνία με την παράδοση;»⁵⁹⁵

Οι ιδέες που διατυπώνονται στον Πανηγυρικό προκαλούν αρκετούς προβληματισμούς μεταξύ των μελετητών και δεν είναι λίγοι εκείνοι που τον αντιμετωπίζουν ως ένα κείμενο που ουσιαστικά προαναγγέλλει τη δεύτερη ναυτική συμμαχία των Αθηνών.⁵⁹⁶ Με δεδομένο τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Τιμόθεος στην αναγέννηση της ναυτικής αυτοκρατορίας των Αθηνών και τη στενή φιλία που τον συνέδεε με τον Ισοκράτη, το περιεχόμενο του διατάγματος του Αριστοτέλη και την εγκωμιαστική αναφορά που κάνει ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό για την Αθήνα, υποστηρίζουν ότι η άποψή τους ενισχύεται σημαντικά. Άλλοι, όμως, όπως ο Jaeger, πιστεύουν πως το περιεχόμενό του εκφράζει την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού και ως εκ τούτου η Αθήνα είναι η μόνη πόλη που μπορεί να νικήσει τους Πέρσες και να λειτουργήσει ως πόλος συνένωσης των Ελλήνων.⁵⁹⁷

Η Αθήνα, λοιπόν, έπρεπε να αναλάβει την κοινή αρχή στην προσπάθεια επίτευξης της συμφιλίωσης των Ελλήνων και του συντονισμού της δράσης τους. Ο Ισοκράτης αντιπαραβάλλει την ιστορία των δύο πόλεων και αποδεικνύει ότι η ηγεμονία δικαιωματικά ανήκει στην Αθήνα. Με τα επιχειρήματα που αναπτύσσει και με τις αξιολογικές κρίσεις του, αφήνει να διαφανεί ότι αυτή υπερέχει και είναι η πιο κατάλληλη για να αναλάβει την ηγεμονία και να διασφαλίσει με τον καλύτερο τρόπο τα συμφέροντα των Ελλήνων.⁵⁹⁸

Άλλωστε, η Αθήνα, υποστηρίζει ο Ισοκράτης, κατείχε την ηγεμονία στις δύσκολες περιόδους, αντιτάχθηκε στους βαρβάρους και η συμπεριφορά της έναντι των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων υπήρξε σωστή. Όταν, όμως, η Σπάρτη αφαίρεσε την ηγεμονία από την Αθήνα, δεν κατάφερε να την ασκήσει επάξια. Η κριτική του για τη Σπάρτη στην αρχή του λόγου είναι ήπια και συγκαλυμμένη, αλλά, στη συνέχεια, γίνεται πολύ έντονη. Το στοιχείο της κριτικής υπάρχει και στον *Επιτάφιο* του Περικλή, με μόνη τη διαφορά ότι οι Λακεδαιμόνιοι δεν

⁵⁹⁵ Ισοκράτους Πανηγυρικός, 31.

⁵⁹⁶ Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 558.

⁵⁹⁷ Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 557. Niall Livingstone, ό.π., σελ. 115 κ.ε.

⁵⁹⁸ Ισοκράτους Παναθηναϊκός, 18. G. Mathieu, ό.π., σσ. 111-112. Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 551.

κατονομάζονται παρά μόνο δύο φορές, ενώ στον Πανηγυρικό η σύγκριση ανάμεσα στους δύο κόσμους γίνεται ανοικτά.

Στο πλαίσιο της κριτικής αυτής υπενθυμίζει την πλεονεκτική θέση της πόλης του έναντι των άλλων ελληνικών πόλεων, λόγω της κυριαρχίας της στη θάλασσα (και πρότερον ή πόλις ἡμῶν δικαίως τῆς θαλάσσης ἤρξεν και νῦν οὐκ ἀδίκως ἀμφισβητεῖ τῆς ἡγεμονίας). Στην ουσία, προβάλλοντας τη συγκεκριμένη θέση, αναγνωρίζει τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Περικλής με την εφαρμογή της θαλασσοκρατορικής του πολιτικής, η οποία κατέστησε την Αθήνα ηγεμονική δύναμη στον ελληνικό χώρο. Υπενθυμίζει, επίσης, τη λαμπρή περίοδο της Πεντηκονταετίας, μεταξύ του τέλους των Περσικών πολέμων και του Πελοποννησιακού, παραπέμποντας ουσιαστικά στην Αθηναϊκή Συμμαχία, στην οργάνωση και τη λειτουργία της, που είχαν ως επακόλουθο την επί πολλά χρόνια ανάσχεση των Περσών να πλέουν στη Μεσόγειο.⁵⁹⁹ Κατά τη διάρκεια αυτής της λαμπρής περιόδου, τονίζει, η Αθήνα έφθασε στο απόγειο της ακμής της με αποτέλεσμα οι πολίτες της να γίνουν πρόξενοι των περισσότερων αγαθών για τους Έλληνες (πλείστων ἀγαθῶν αἰτίους τοῖς Ἑλλησιν ὄντας).⁶⁰⁰

Η ιδιωτική οικονομία σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη και οι πόλεις απέκτησαν δύναμη. Ουδέποτε οι Αθηναίοι είδαν με φθόνο την πρόοδο και τη δύναμη των συμμαχικών πόλεων. Προσέφεραν υπηρεσίες και ευεργεσίες από τις οποίες άλλες ξεχάστηκαν και αποσιωπήθηκαν λόγω της μικρής τους σπουδαιότητας και άλλες μνημονεύονται από όλους τους ανθρώπους.⁶⁰¹ Αναγνώριζαν ότι η ομόνοια συμφέρει όλους και γι' αυτό διοίκησαν όλες τις πόλεις με τους ίδιους νόμους. Η πολιτική που ασκούσαν εκπορευόταν από την παραδοχή ότι δεν ήταν κυρίαρχοι αλλά σύμμαχοι, καθένας από τους οποίους ξεχωριστά ήταν ελεύθερος. Ενίσχυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα και τους θεσμούς του, ενώ, αντίθετα καταπολέμησαν τα τυραννικά καθεστώτα, γιατί πίστευαν ότι δεν πρέπει οι πολλοί να βρίσκονται κάτω από την εξουσία των ολίγων. Δεν απέκλειαν τους φτωχούς από τη διεκδίκηση των πολιτικών αξιωμάτων, αλλά μπορούσαν και αυτοί να συμμετέχουν σε αυτά και να διακρίνονται, ανάλογα με τις ικανότητες που καθένας διέθετε.⁶⁰²

Για τα θέματα αυτά επιχειρηματολογεί και ο Περικλής στον *Επιτάφιο*, όπου η έννοια της ελευθερίας υπερτονίζεται με τη φράση «ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν»,⁶⁰³ για να καταδειχθεί το πνεύμα ελευθερίας που

⁵⁹⁹ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 81: ἴδια μὲν ἄστη τὰς αὐτῶν πόλεις ἡγούμενοι, κοινήν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα νομίζοντες εἶναι. Gunther Heilbrunn, *ό.π.*, σελ. 368.

⁶⁰⁰ Ισοκράτους *Πανηγυρικός-Φίλιππος*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Γιώργος Α. Ράπτης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 175.

⁶⁰¹ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 27: ἀνάγκη δὲ προαιρεῖσθαι τῶν εὐεργεσιῶν μὴ τὰς διὰ μικρότητα διαλαθούσας καὶ κατασιωπηθείσας ἀλλὰ τὰς διὰ τὸ μέγεθος ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων καὶ πάλαι καὶ νῦν καὶ πανταχοῦ καὶ λεγομένας καὶ μνημονευόμενας.

⁶⁰² Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 22.

⁶⁰³ Θουκυδίδου, 2.37.2.

χαρακτήριζε τους Αθηναίους και στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή. Η έννοια της λέξης κοινόν χρησιμοποιείται από τον Περικλή, για να ενισχύσει την περί ελευθερίας αντίληψη των Αθηναίων όχι μόνο σε ό,τι αφορούσε τις εσωτερικές τους υποθέσεις, αλλά και τις υποθέσεις της εξωτερικής τους πολιτικής.

Στο ίδιο θέμα θα επανέλθει στο 2.40.4, όπου ισχυρίζεται ότι «οὐ γὰρ πάσχοντες εὔ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους» και αμέσως παρακάτω «καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ τινὰ ὠφελούμεν». Οι Αθηναίοι, δηλαδή, προσφέρουν τη βοήθειά τους σε όσους την έχουν ανάγκη, χωρίς μικροῦπολογισμούς και υστεροβουλίες. Ο αλτρουισμός και η φιλανθρωπία τους συναντάται σε όλες τις φάσεις της ιστορίας της πόλης τους και πηγάζουν από τις φιλελεύθερες πεποιθήσεις τους.

Αναφερόμενος στη δημοκρατία ως πολίτευμα ο Περικλής επισημαίνει ότι οφείλει το όνομά της στο ότι δεν αποβλέπει στο συμφέρον των λίγων αλλά των πολλῶν (καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται).⁶⁰⁴ Στο ίδιο μήκος κινείται και η επιχειρηματολογία του Ισοκράτη, ιδίως στο σημείο που γίνεται λόγος για τη δυνατότητα κάθε Αθηναίου να διεκδικήσει την άνοδό του στα δημόσια αξιώματα, χωρίς να υπάρχουν αποκλεισμοί λόγω καταγωγής ή κοινωνικής θέσης. Ο Περικλής ισχυρίζεται πως ο Αθηναίος «οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκάλυται»⁶⁰⁵ και ο Ισοκράτης προβάλλει την άποψη «δεινὸν οἰόμενοι... τοὺς ταῖς οὐσίαις ἐνδεεστέρους, τὰ δ' ἄλλα μηδὲν χείρους ὄντας ἀπελαύνεσθαι τῶν ἀρχῶν».⁶⁰⁶ Η ιδανική δημοκρατία, κατὰ τον Ισοκράτη, χαρακτηρίζεται από στοιχεῖα, μεταξύ των οποίων κορυφαία θέση κατέχει η αποφυγή της παρανομίας, όχι επειδή η παράνομη πράξη κολάζεται, αλλά από σεβασμό (τοὺς μὲν νόμους ἐσκόπουν, ὅπως ἀκριβῶς και καλῶς ἔξουσιν, οὐχ οὕτω τοὺς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων ὡς τοὺς περὶ τῶν καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων).⁶⁰⁷ Είναι προφανής ο συσχετισμός της συγκεκριμένης άποψης με εκείνη που διατυπώνει ο Περικλής στο 2.37.3, σύμφωνα με την οποία στη δημόσια ζωή «δεν παραβαίνουμε το νόμο, από σεβασμό προπάντων, πειθαρχώντας και στους άρχοντες που έχουμε κάθε φορά και στους νόμους, και μάλιστα σε αυτούς που έχουν θεσπιστεί για την προστασία των αδικουμένων, όπως επίσης σε εκείνους που, αν και άγραφοι, φέρνουν κατὰ κοινή ομολογία ντροπή σε όποιον τους παραβαίνει».

Ο Περικλής εξαίρει την αυτάρκεια ως παράγοντα που συνέβαλε στην

⁶⁰⁴ Θουκυδίδου, 2.37.1.

⁶⁰⁵ Θουκυδίδου, 2.37.1. Το νόημα της συγκεκριμένης περιόδου πρέπει να διασαφηνιστεί. Εδώ γίνεται λόγος για δύο είδη ανθρώπων: τους εξαίρετους, που προωθούνται λόγω της αρετής τους, και τους κοινούς ανθρώπους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι φτωχοί, που, ωστόσο, μπορούν και αυτοί να συνεισφέρουν, αναλαμβάνοντας, για παράδειγμα, κοινά αξιώματα εκ περιτροπής. Βλ. Simon Hornblower, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 531. Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος, ό.π., σελ. 454-456.

⁶⁰⁶ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 105.

⁶⁰⁷ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 78. I. Θ. Κακριδή, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Περικλή*, ό.π., σελ. 34.

άνετη ζωή των κατοίκων της πόλης, αφού η ναυτική της υπεροχή και η μεγάλη αξία του λιμανιού του Πειραιά της επέτρεπε να προμηθεύεται τα προϊόντα που δεν παρήγαγε η ίδια. (Χάρη στη μεγαλοσύνη της πόλης, εισάγονται τα πάντα από παντού, και συμβαίνει τα αγαθά που βγάζει ο τόπος μας να τα χαιρόμαστε σαν κάτι διόλου πιο δικό μας απ' ό,τι εκείνα των άλλων ανθρώπων).⁶⁰⁸

Ιδιαίτερη είναι η σημασία που προσδίδει και ο Ισοκράτης στον Πειραιά ως κέντρο ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων. «Και καθώς κάθε μία πόλη δεν είχε γη με αυτάρκεια στην παραγωγή προϊόντων, αλλά σε άλλη δεν επαρκούσαν τα παραγόμενα αγαθά και σε άλλη υπήρχαν πλεονάσματα, και υπήρχε μεγάλο πρόβλημα, για τις δεύτερες πού θα μπορούσαν να τα πουλήσουν και για τις πρώτες από πού να τα εισάγουν, η πόλη μας βρήκε λύση και σ' αυτές τις δυσκολίες· γιατί κατέστησε τον Πειραιά εμπορικό κέντρο στη μέση της Ελλάδας με τόση αφθονία αγαθών ώστε, όσα ήταν δύσκολο να τα αγοράσει κάποιος από άλλους προμηθευόμενος το καθένα χωριστά από κάθε τόπο παραγωγής, όλα αυτά να είναι εύκολο να τα προμηθεύεται από την πόλη μας».⁶⁰⁹

Ακολουθώντας, επίσης, την αναφορά που κάνει ο Περικλής στους αγώνες και στις θυσίες που έκαναν οι Αθηναίοι, σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, για να ξεκουράζουν το πνεύμα τους από τον καθημερινό μόχθο (και μην και τῶν πόνων πλείστων ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίαις νομίζοντες)⁶¹⁰ ο Ισοκράτης επαινεί εκείνους που καθιέρωσαν τις μεγάλες γιορτές. Οι γιορτές αυτές, υπογραμμίζει, μας δίνουν την ευκαιρία «να συγκεντρωνόμαστε στο ίδιο μέρος, συνάπτοντας ανακωχή και σταματώντας τους μεταξύ μας πολέμους, και μετά από κοινές προσευχές και θυσίες να θυμόμαστε τη μεταξύ μας συγγένεια και να συμπεριφερόμαστε στις μεταξύ μας σχέσεις στο εξής πιο φιλικά, και να ανανεώσουμε τις παλιές προξενικές σχέσεις και να συνάψουμε και άλλες καινούργιες, και να μην είναι η διαμονή εκεί αδιάφορη ούτε για τους απλοϊκούς πολίτες ούτε για εκείνους που ξεχωρίζουν στην ευφυΐα, αλλά ενώπιον συναθροισμένων των Ελλήνων να παρέχεται η δυνατότητα σε άλλους να επιδεικνύουν τις επιδόσεις τους και σε άλλους να παρακολουθούν αυτούς στον μεταξύ τους συναγωνισμό...».⁶¹¹

Τους αγώνες και τις γιορτές, αλλά και θεάματα πλείστα και κάλλιστα (45), μπορούν να παρακολουθήσουν οι πολυάριθμοι άνθρωποι (τὸ πλῆθος τῶν εἰσαφικνουμένων) που συρρέουν στην Αθήνα, στην οποία οι κοινωνικές συναναστροφές είναι εξασφαλισμένες. Ευδιάκριτος και εδώ ο παραλληλισμός με την επισήμανση του Περικλή,⁶¹² σύμφωνα με την οποία «τὴν τε γὰρ πόλιν κοινήν

⁶⁰⁸ Θουκυδίδου, 2.38.2.

⁶⁰⁹ Ισοκράτους Πανηγυρικός, 42.

⁶¹⁰ Θουκυδίδου, 2.38.1.

⁶¹¹ Ισοκράτους Πανηγυρικός, 43. Ο Ισοκράτης αναφέρεται προφανώς στους Ολυμπιακούς αγώνες αλλά οπωσδήποτε υπονοεί και όλες τις γιορτές των Αθηναίων (Ισθμια, Παναθήναια, κ.λ.π.), κατά τη διάρκεια των οποίων στην πόλη επικρατούσε πανηγυρική ατμόσφαιρα. Ελένη Βολονάκη, ό.π., σελ. 24.

⁶¹² Ι.Θ. Κακριδή, Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Περικλή, ό.π., σελ. 35.

παρέχομεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἂν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφεληθείη».⁶¹³ Χωρὶς να κατονομάζει τους αντιπάλους (τους Σπαρτιάτες) ο Περικλῆς και προβάλλοντας τη συνήθεια των Αθηναίων να υποδέχονται τους ξένους, οι οποίοι ελεύθερα μπορούσαν να επισκεφθούν την πόλη τους, ουσιαστικά παραπέμπει στον θεσμό της ξενηλασίας, που υπήρχε στη Σπάρτη.

Ο Ισοκράτης αναφέρεται, επίσης, στην προσφορά των Αθηνών στα γράμματα και στις τέχνες. Η πνευματική και πολιτιστική υπεροχή της την κατέστησε εκπαιδευτήριο ὅλης της Ελλάδας και συντέλεσε ὥστε «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας».⁶¹⁴ Η ἀποψη αυτή, σύμφωνα με την οποία η παιδεία και ὄχι η καταγωγή είναι εκείνη που κάνει τον Ἕλληνα, ἔχει προκαλέσει διχογνωμία. Τα ερωτήματα που δημιουργούνται είναι αν ο Ισοκράτης επεκτείνει την ιδέα της ελληνικότητας σε μη Ἕλληνες ἢ αν την περιορίζει.⁶¹⁵ Πάντως, και στο σημείο αυτό είναι ευθεία η παραπομπή στην ἀποψη του Περικλή, σύμφωνα με την οποία η Αθήνα ανέπτυξε τέτοια πνευματική κίνηση, ὥστε δικαιολογημένα της αναγνωρίστηκε ὅτι «τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι»⁶¹⁶

Με κοινὰ στοιχεία παρουσιάζεται και ο σχολιασμός που κάνουν για το ἔργο των προγόνων, την ταυτότητα των αθηναϊκῶν γενεῶν και τη διαχρονική παρουσία τους στην ἴδια πόλη. Χρησιμοποιούν, μάλιστα, λέξεις και φράσεις που δεν απέχουν πολύ και η σύγκρισή τους αποκαλύπτει πολλές ομοιότητες. Τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ οἰκοῦντες διαδοχῆ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν (2.36.1), ισχυρίζεται ο Περικλῆς, για να τον ακολουθήσει ο Ισοκράτης με την επισήμανση ὅτι ταύτην γὰρ οἰκοῦμεν οὐχ ἑτέρους ἐκβαλόντες οὐδ' ἐρήμην καταλαβόντες οὐδ' ἐκ πολλῶν ἔθνῶν μιγάδες συλλεγέντες, ἀλλ' οὕτω καλῶς καὶ γνησίως γεγόναμεν, ὥστ' ἐξ ἧσπερ ἔφυμεν, ταύτην ἔχοντες ἅπαντα τὸν χρόνον διατελοῦμεν, αὐτόχθονες ὄντες...⁶¹⁷

⁶¹³ Θουκυδίδου, 2.39.1.

⁶¹⁴ Ισοκράτους Πανηγυρικός, 50. P. E. Easterling- B.M.W. Knox, ὁ.π., σελ. 676. Monique Trédé, ὁ.π., σελ. 314.

⁶¹⁵ Από την απαρίθμηση των ευεργεσιῶν των Αθηνῶν προς την Ελλάδα, στην οποία προχωρεῖ ο Ισοκράτης προκειμένου να αποδείξει το ηγεμονικό δικαίωμα της πρώτης, προκύπτει ὅτι «ὄσοι ἀνήκουν φυλετικά στους Ἕλληνες προσβλέπουν στην Αθήνα για την πολιτισμική τους ταυτότητα: η Αθήνα είναι ο πολιτισμικός τους καθοδηγητὴς και αξίζει να γίνει και πολιτικός τους καθοδηγητὴς. Ὁμως η δυννητική σπουδαιότητα του χωρίου εκτείνεται πέρα από τα ἄμεσα συμφραζόμενά του, αξιώνοντας για τη φιλοσοφία τη δύναμη τόσο να ορίζει ὅσο και να επεκτείνει τα σύνορα του ελληνικού κόσμου. Επίσης σημαντική αλλά και κρίσιμη είναι η ἀμφισημία της φράσης «η ἐκπαίδευσή μας»: πρωτίστως βεβαίως σημαίνει την αθηναϊκή ἐκπαίδευση, μπορεί ὅμως να ἐκληφθεῖ και ως ελληνική ἐκπαίδευση- ἢ ἰσοκρατική ἐκπαίδευση. Για τον Ισοκράτη βεβαίως και οι τρεις με ἀυστηροῦς ὅρους συμπίπτουν από τη στιγμή που η μόνη ἀληθινή ἐλληνική ἐκπαίδευση είναι η αθηναϊκή και η μόνη ἀληθινή αθηναϊκή ἐκπαίδευση είναι η δική του». Βλ. Niall Livingstone, ὁ.π., σελ. σσ. 116-117.

⁶¹⁶ Θουκυδίδου, 2.41.1.

⁶¹⁷ Θουκυδίδου, 2.36.1. Ισοκράτους Πανηγυρικός, 24-25. Γιατί κατοικούμε σ'αυτήν την πόλη ὄχι αφού εκδιώξαμε ἄλλος κι οὔτε αφού την καταλάβαμε ἐρημη κι οὔτε αφού συγκεντρωθήκαμε

Απόρροια της αυτοχθονίας είναι όλα τα αγαθά που απέκτησε η πόλη στην ιστορική της διαδρομή. Αυτή είναι η αιτία οὐ μόνον τῶν πρὸς τὸν πόλεμον κινδύνων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄλλης κατασκευῆς, ἐν ἣ κατοικοῦμεν καὶ μεθ' ἧς πολιτευόμεθα καὶ δι' ἣν δυνάμεθα, σχεδὸν ἀπάσης οὔσαν. Το ἀπόσπασμα παραπέμπει στο 2.36.4 του *Επιταφίου*, όπου ο Περικλῆς αναφέρεται στα ιδεώδη που χαρακτηρίζουν τη δημόσια και ιδιωτική ζωή των Αθηναίων, στους κανόνες που ρυθμίζουν τη δημόσια ζωή και στον χαρακτήρα που επιδεικνύει ο Αθηναίος πολίτης στη διαπροσωπική του επικοινωνία και στις εν γένει ενασχολήσεις του.⁶¹⁸ Κοινό στοιχείο των δύο αποσπασμάτων είναι η χρήση των εμπροθέτων προσδιορισμῶν ἐν ἣ, μεθ' ἧς, δι' ἣν και ἀπὸ οἴας, μεθ' οἴας, ἐξ οἴων αντίστοιχα.

Η θέσπιση νόμων, η διαμόρφωση του δημοκρατικού πολιτεύματος από την Αθήνα και η εν συνεχεία επίδραση που άσκησε στην πολιτειακή οργάνωση των άλλων πόλεων τονίζεται με ιδιαίτερη έμφαση στον Πανηγυρικό. «Γιατί, ενώ παρέλαβε τους Έλληνες να ζουν χωρίς νόμους και να κατοικούν διεσπαρμένοι και άλλους να υποφέρουν κάτω από δυναστείες κι άλλους να καταστρέφονται εξαιτίας της αναρχίας, ἀπάλλαξε αυτούς και ἀπὸ αὐτὰ τα δεινὰ».

Η συγκεκριμένη επιτυχία της ήλθε ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τῶν μὲν κυρία γενομένη, τοῖς δ' αὐτὴν παράδειγμα ποιήσασα· πρώτη γὰρ καὶ νόμους ἔθετο καὶ πολιτείαν κατεστήσατο.⁶¹⁹ Την ίδια αναφορά κάνει και ο Περικλῆς στον *Επιτάφιο*: *χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλοῦση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους* (2.37.1), υποστηρίζει, για να προβάλλει την Αθήνα και το πολίτευμά της ως πρότυπο όχι μόνο για τους υπόλοιπους Έλληνες, αλλά και για όλους τους λαούς. Και στα δύο αποσπάσματα είναι κοινές οι λέξεις νόμοι, πολιτεία, παράδειγμα.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Ισοκράτης δέχθηκε σημαντικές επιδράσεις από τον Περικλή. Στον *Περὶ Εἰρήνης* λόγο του παρεμβάλλει ένα εγκώμιο για τον Αθηναίο πολιτικό, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να δείξει την πίστη του στη δημοκρατία και να αντιπαραθέσει τη μορφή του Περικλή στους σύγχρονούς του δημοκρατικούς ηγέτες. Στο συγκεκριμένο εγκώμιο αναφέρει ότι «ο Περικλῆς που πριν ἀπὸ αὐτοὺς υπῆρξε ἀρχηγός του δήμου, ενώ παρέλαβε την πόλη με φρόνημα κατώτερο ἀπὸ ὅ,τι είχε πριν ἀναλάβει την ηγεμονία, διοικεῖτο ὁμως ἀκόμη κατὰ τρόπο ἀνεκτό, δεν ἐνήργησε για την ἀπόχτηση ἀτομικῆς περιουσίας, ἀλλὰ και την περιουσία του ἀφησε μικρότερη ἀπὸ ὅσην παρέλαβε ἀπὸ τον πατέρα του και στην ἀκρόπολη κατέθεσε οχτῶ χιλιάδες τάλαντα, χωριστὰ ὅσα

ἀνάμεικτοι ἀπὸ πολλὰ φύλα, ἀλλὰ υπῆρξαμε τόσο ωραῖο και γνήσιο φύλο, ὥστε ἀπὸ τον τόπο που γεννηθήκαμε, αὐτόν κατέχουμε διαρκῶς ὅλα τα χρόνια ὡς αὐτόχθονες και με τη δυνατότητα να ἀποκαλοῦμε την πόλη με τα ἴδια ονόματα που ἀποκαλοῦμε τους πιο κοντινοὺς συγγενεῖς. (Μτφρ. Γιώργος Ράπτης, ὡπως και ὅλα τα ἀποσπάσματα ἀπὸ τον Πανηγυρικό). Για την αυτοχθονία των Αθηναίων κάνει λόγο και ο Θουκυδίδης στο 1.2.5: «τὴν γοῦν Ἀττικὴν ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον διὰ τὸ λεπτόγεων ἀστασίαστον οὔσαν ἄνθρωποι ᾤκουν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ». Ελένη Βολονάκη, ὁ.π., σελ. 24.

⁶¹⁸ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 26-27. Θουκυδίδου, 2.36.4.

⁶¹⁹ Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 39. Ι.Θ. Κακριδῆ, *Ερηνευτικὰ σχόλια στον Επιτάφιο του Περικλή*, ὁ.π., σελ. 22.

ξόδεψε για την ίδρυση ιερών».⁶²⁰

Με το εγκώμιο αυτό ο Ισοκράτης προσπαθεί να δείξει την πίστη του στη δημοκρατία και προβάλλει τον Περικλή ως πρότυπο δημοκρατικού ηγέτη. Επικρίνει τη συμπεριφορά των δημαγωγών και αφήνει να εννοηθεί ότι η πολιτική τους δράση μπορεί να οδηγήσει στην εγκαθίδρυση της ολιγαρχίας. Υποστηρίζουν το δικαίωμα του λαού στην κυριαρχία, ενώ στην πραγματικότητα τον καταπιέζουν και τον κάνουν να ζει χειρότερα από όσους είναι δούλοι στα ολιγαρχικά καθεστώτα.⁶²¹ Αλλά και στον *Περί Αντιδόσεως* λόγο του θα αναφερθεί διεξοδικότερα στον Περικλή, τονίζοντας πως υπήρξε «ικανότατος ηγέτης του λαού και συγχρόνως εξαιρετικός ρήτορας, κόσμησε την πόλη με τόσα ιερά, μνημεία και άλλα πράγματα, ώστε ακόμα και σήμερα, όσοι έρχονται να την επισκεφθούν, τη θεωρούν ικανή να ηγείται, όχι μόνον των Ελλήνων, αλλά και όλου του κόσμου, και επιπλέον, έφερε στην Ακρόπολη όχι λιγότερα από δέκα χιλιάδες τάλαντα. Κανένας λοιπόν από τους άνδρες τούτους, που έκαναν τόσο μεγάλα κατορθώματα, δεν περιφρόνησε την τέχνη του λόγου, αλλά επιδόθηκαν σ' αυτή τόσο περισσ'τερο από τους άλλους, ώστε ο Σόλων ονομάστηκε ένας από τους επτά σοφιστές, έλαβε δηλαδή την ονομασία που σήμερα μπροστά σας εξευτελίζεται και κατακρίνεται, ενώ ο Περικλής ήταν μαθητής δύο σοφιστών, του Αναξαγόρα του Κλαζομενίου και του Δάμωνα που εθεωρείτο ο σωφρονέστερος πολίτης εκείνης της εποχής».⁶²²

γ. Οι επιδράσεις στον Δημοσθένη

Ο Δημοσθένης, γιος του Δημοσθένη και της Κλεοβούλης, από τον Δήμο Παιανίας, γεννήθηκε το 384 π.Χ., στην Αθήνα. Σε ηλικία επτά ετών έχασε τον πατέρα του και οι κηδεμόνες του αποδείχθηκαν ανέντιμοι διαχειριστές της περιουσίας του. Όταν ενηλικιώθηκε, ξεκίνησε δικαστικούς αγώνες εναντίον τους, προκειμένου να περισώσει ό,τι απέμεινε από τα πλούτη του. Έτσι, πολύ νωρίς αναγκάστηκε να εφαρμόσει στην πράξη τη ρητορική τέχνη που του είχε διδάξει, σύμφωνα με την παράδοση, ο δάσκαλός Ισαίος.⁶²³ Η μόρφωση που έλαβε και η συγκυρία που δημιούργησε ο κλονισμός της περιουσιακής κατάστασης της οικογενείας του προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό την ενασχόλησή του με δημόσια λειτουργήματα. Ο δρόμος που επρόκειτο να ακολουθήσει είχε χαραχθεί από τα πρότυπά του, από τους μεγάλους, δηλαδή, άνδρες της δεύτερης ναυτικής συμμαχίας. Ήταν ανάγκη να ανακληθούν στη μνήμη οι δόξες της εκατονταετούς πολιτικής άνθησης των Αθηνών και να χρησιμοποιηθούν ως οδηγός για το παρόν.⁶²⁴

⁶²⁰ Ισοκράτους *Περί Ειρήνης*, (μτφρ. Δαβίδ Αντωνίου, Γρηγόρη, Αθήνα 1977).

⁶²¹ Cinzia Bearzot, *Ο Ισοκράτης και το ζήτημα της δημοκρατίας*, στο *Πειθώ- Η ρητορική*, ό.π., σσ. 319-320. Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σελ. 154.

⁶²² Ισοκράτους *Περί Αντιδόσεως*, 234-235, (μτφρ. Σωκράτης Παπαϊωάννου, Κάκτος, Αθήνα 1993).

⁶²³ Albin Lesky, ό.π., σελ. 824. George Kennedy, ό.π., σσ. 112-113. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τ. Γ2, σελ. 562. Robert Flaceliere, ό.π., 450. Πλουτάρχου, *Δημοσθένης* 5.6. P.E. Easterling- B.M.W. Knox, ό.π., 678.

⁶²⁴ W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 345

Το γεγονός, όμως, ότι ο κόσμος που δημιούργησε το μεγαλείο της Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ. κατέρρευσε, προκάλεσε έντονη πνευματική διαμάχη για τα αίτια της καταστροφής και οδήγησε στην εξαγωγή συμπερασμάτων που δεν έπρεπε να μείνουν αναξιοποίητα, προκειμένου να μην επαναληφθούν λάθη του παρελθόντος. Αυτός φαίνεται να είναι ο λόγος για τον οποίο ο Δημοσθένης μελέτησε το έργο του Θουκυδίδη και εμβάθυνε στους πολιτικούς λόγους σημαντικών ανδρών που ο μεγάλος ιστορικός ενέταξε εκεί, επομένως, και του Περικλή.⁶²⁵

Ο αιώνας του Δημοσθένη είναι μεταβατική εποχή, κατά την οποία ανακύπτουν πολλά προβλήματα που ζητούν τη λύση τους. Η μεγάλη ηττημένη του Πελοποννησιακού πολέμου, η Αθήνα, είδε το μεγαλείο που δημιούργησε ο Περικλής να γκρεμίζεται, τις αξίες και τους δημοκρατικούς θεσμούς να αφανίζονται και τη δύναμή της να βαίνει συνεχώς συρρικνούμενη. Η Εκκλησία του δήμου, στην οποία άλλοτε οι αγορεύσεις απέβλεπαν στην πρόταξη του κοινού συμφέροντος, μεταβλήθηκε σε συγκέντρωση, όπου επιδιώκεται το προσωπικό κέρδος και η ατομική προβολή, ενώ οι υποχρεώσεις του πολίτη παραμερίζονται, οι συζητήσεις εξαντλούνται στην λεξιθηρία και οι ουσιαστικές και ορθές προτάσεις απουσιάζουν. Η γενικότερη κρίση ηθικών και πολιτικών αξιών συντελεί στον άνοιγμα της ψαλίδας των κοινωνικών ανισοτήτων, στον κλονισμό της κοινωνικής συνοχής και στη χαλάρωση του πατριωτικού φρονήματος.⁶²⁶

Μοναδικός σκοπός των πολιτικών ανδρών δεν είναι η πρόταση ορθών επιλογών. Η προσοχή τους περιορίζεται στην προβολή απόψεων που δεν θα δυσαρεστήσουν και δεν θα προκαλέσουν την εχθρότητα των ακροατών.⁶²⁷ Οι πολιτικοί προβληματισμοί και οι κατευθύνσεις σχετίζονται, στο πρώτο ήμισυ του αιώνα, γύρω από τη Σπάρτη, την Αθήνα και τη Θήβα. Βεβαίως, πολύ νωρίτερα είχαν αρχίσει να διατυπώνονται απόψεις για την ενότητα του Ελληνισμού, από τον Περικλή, αρχικά, και από τον Ισοκράτη, στη συνέχεια. Υπάρχουν, όμως, και εκείνοι που είναι προσκολλημένοι στην πόλη-κράτος και θεωρούν ότι η λύση στα προβλήματα της εποχής θα δοθεί μέσα από την ανασύσταση και αναδιοργάνωση της πόλης.⁶²⁸

Τα πολιτικά σχήματα, τα ιδανικά και οι ιδέες, με τις οποίες το ελληνικό έθνος μεγαλούργησε κατά τον 5^ο αιώνα, ακολουθούν πορεία αποσύνθεσης. Το κέντρο βάρους της ελληνικής πολιτικής ζωής άρχισε να μετατοπίζεται σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου. Η Αθήνα έχασε την κυρίαρχη θέση της, αν και

⁶²⁵ W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 346

⁶²⁶ Γεωργία Ξανθάκη Καραμάνου, *Ρητορική και κοινωνία*, περ. Πλάτων, Τόμ. 58, ό.π., σελ. 80.

⁶²⁷ Κ.Ν. Παπανικολάου, *Εισαγωγή στο έργο του Δημοσθένη*, Εκδ. Νέας Παιδείας 3, Αθήνα 1980, σελ. 8.

⁶²⁸ Κ.Ν. Παπανικολάου, ό.π., σελ. 9. Για τη γαιοπολιτική εικόνα των αρχών του 4^{ου} π.Χ. αιώνα στον ελλαδικό χώρο βλ. Ευανθία Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, *Δημοσθένης Περί τῶν συμμοριῶν* (14.) και συναφή θέματα αττικής ρητορείας, επιστ. Επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σ.σ. 27-30.

στα επόμενα εξήντα περίπου χρόνια κατάφερε να ανακτήσει και πάλι αρκετή από τη δύναμή της. Την ανάκτηση αυτή της δύναμης την οφείλει περισσότερο στην εσφαλμένη εξωτερική πολιτική της Σπάρτης και όχι σε παράγοντες που δημιούργησε η ίδια.⁶²⁹

Οι επεμβάσεις των Περσών στα ελληνικά πράγματα πυκνώνουν και γίνονται κατόπιν προσφυγής των ελληνικών πόλεων. Ούτε η αρετή των Σπαρτιατών, ούτε η υπερηφάνεια των Αθηναίων ενοχλούνται από τις συνεννοήσεις με τους Πέρσες. Η υποχώρηση της ευαισθησίας τους οφείλεται στο γεγονός ότι σε όλες τις ελληνικές πόλεις υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που εξαγοράζονται από τους εχθρούς, είναι πρόθυμοι να δεχθούν την επέμβασή τους και να γίνουν πράκτορες τους με αντάλλαγμα λίγους δαρεικούς.⁶³⁰

Η ανάμειξη των Περσών στις ελληνικές υποθέσεις επισημοποιείται το 392 π.Χ., όταν η Σπάρτη έστειλε στη Μικρά Ασία τον Ανταλκίδα για διαπραγματεύσεις. Η Σπάρτη αναγνώριζε την περσική κυριαρχία στις ελληνικές μικρασιατικές πόλεις, ενώ για καθεμία από τις άλλες ελληνικές πόλεις πρότεινε αυτόνομη εξωτερική πολιτική και κατάργηση των δεσμεύσεων που τυχόν είχαν αναλάβει. Η εξωτερική αυτή πολιτική συνέφερε και τις δύο πλευρές. Την Περσία, γιατί ήθελε κατακερματισμένες τις ελληνικές δυνάμεις και τη Σπάρτη, γιατί στο όνομα της αυτονομίας θα μπορούσε να διαλύσει τις συμμαχίες των ελληνικών πόλεων εναντίον της.⁶³¹

Προϊόντος, όμως, του χρόνου η Σπάρτη εξασθενούσε και η συντριβή της από την ανερχόμενη δύναμη της Θήβας, στη μάχη των Λεύκτρων, το 371 π.Χ, θα σημάνει το τέλος της ηγεμονίας της. Αλλά και η άνθηση της Θήβας υπό την αρχηγία του Επαμεινώνδα θα είναι σύντομη, θα τερματιστεί με τη μάχη της Μαντινείας και θα περιέλθει και πάλι στην αφάνεια.⁶³²

Οι εξελίξεις αυτές δεν έχουν να παρουσιάσουν κανένα κοινό στοιχείο με την Αθηναϊκή ηγεμονία. Η Σπάρτη, βεβαίως, άσκησε μονοκρατορική πολιτική που δεν κατάφερε ποτέ να επιβάλει η Αθήνα, ακόμη και κατά την εποχή της παντοδυναμίας της επί Περικλή στην ξηρά και στη θάλασσα. Η μη επιβολή από την Αθήνα πολιτικής αυτής της μορφής δεν οφείλεται σε αδυναμία, αλλά στο γεγονός ότι η αποκλειστικά στρατιωτική εξουσία δεν ανήκε στις επιλογές της.

Η Θήβα, επίσης, δεν ήταν προετοιμασμένη να αναλάβει και να ασκήσει αποτελεσματικά τον ηγετικό ρόλο που της έλαχε, μετά την επιτυχημένη αντίσταση που προέβαλε στη σπαρτιατική απολυταρχία.⁶³³

Η διαίρεση, επομένως, σε ηγεμονίες δεν έχει θέση στην ιστορία του 4^{ου}

⁶²⁹ Κωνσταντίνου Τσάτσου, *Δημοσθένης*, Εστία, Αθήνα 1971, σελ. 16-21.

⁶³⁰ Κωνσταντίνου Τσάτσου, *ό.π.*, σελ. 28.

⁶³¹ Κωνσταντίνου Τσάτσου, *ό.π.*, σσ. 24-25. W. Jaeger, *Παιδεία*, *ό.π.*, σελ. 344. Ευανθία Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, *ό.π.*, σελ. 28.

⁶³² W. Jaeger, *Δημοσθένης. Διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής του*, μτφρ. Δέσποινα Καρπούζα-Καρασάββα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012, σελ. 21. (Στο εξής: W. Jaeger, *Δημοσθένης*). Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, *ό.π.*, σελ. 563.

⁶³³ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, *ό.π.*, σελ. 22.

αιώνα. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Jaeger, «η αρχή αυτή είναι κατάλληλη το πολύ πολύ για να διαχωρίσουμε εξωτερικά μερικές εξόφθαλμες υποπεριόδους της. Μόνο όταν την κοιτάξουμε από τη σκοπιά των ανατρεπτικών γεγονότων της εποχής του Δημοσθένη, η όλη εξέλιξη μετά την κατάρρευση του Αθηναϊκού κράτους δένεται σε μια πραγματική ενότητα, έστω και μόνο με την αρνητική έννοια: είναι η περίοδος κατά την οποία γίνονται προσπάθειες να αναδιοργανωθεί η δομή των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα· οι προσπάθειες αυτές καταλήγουν στο να χαθεί οριστικά η βάση στην οποία είχε από παλιά στηριχθεί αυτή η δομή, τόσο ώστε να φαίνεται πέρα για πέρα ταυτόσημη με την ουσία του Ελληνισμού. Η βάση αυτή ήταν η αυτόνομη πόλη-κράτος. Οι φορείς αυτών των προσπαθειών αλλάζουν με γοργό ρυθμό, γιατί καμιά πόλη δε διαθέτει τις φυσικές προϋποθέσεις για να στερεωθεί πραγματικά ως ηγετική δύναμη. Και όπως η Σπάρτη και η Θήβα δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν μόνιμα τη θέση τους, έτσι και η Αθήνα δεν έμεινε για πάντα στην κατάσταση της αδυναμίας και της υποταγής, όπου την είχε ρίξει η ειρήνη του 404 με τους εξουθενωτικούς όρους της. Πριν ακόμη περάσει μια δεκαετία, τη βλέπουμε να ασκεί κιόλας δυναμική πολιτική και να υπερνικά με επιτυχία την απομόνωσή της. Από τότε συμμετέχει σταθερά στο γενικό συναγωνισμό για την κυριαρχική θέση επιρροής πάνω στις ελληνικές υποθέσεις. Η καμπύλη που διαγράφουν οι προσπάθειές της για να παλινορθώσει τη δύναμή της, παρουσιάζει διακυμάνσεις».⁶³⁴

Η περίοδος αυτή κατά την οποία οι προβληματισμοί για την ανανέωση του αθηναϊκού κράτους, που μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο είχε καταρρεύσει, συμπίπτει με τη νεότητα του Δημοσθένη. Στην προσπάθειά μας να εμβαθύνουμε στις αξίες και τα ιδανικά που χαρακτήριζαν την πολιτική δραστηριότητα που έμελλε να εκδηλώσει, πρέπει οπωσδήποτε να λάβουμε υπόψη τους προβληματισμούς αυτούς.

Οι θέσεις του Θουκυδίδη⁶³⁵, όπως παρουσιάζονται από τους Αθηναίους πρέσβεις που μίλησαν στη συνέλευση των Σπαρτιατών, λίγο πριν από την έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου, ότι, δηλαδή, η αλλαγή κατόχου της εξουσίας θα οδηγούσε και στη μετατόπιση των συμπαθειών, επιβεβαιώθηκαν πλήρως.⁶³⁶ Η απήχηση που βρήκε το σύνθημα της σπαρτιατικής προπαγάνδας για απελευθέρωση της Ελλάδας από την τυραννία των Αθηναίων ήταν πρόσκαιρη και μετά παρέλευση σύντομου χρονικού διαστήματος χάνεται. Η περίπτωση της Θήβας και της Κορίνθου το αποδεικνύουν περύτερα. Οι Σπαρτιάτες στρατηγοί με δυσκολία τις συγκράτησαν, όταν ζητούσαν να μετατρέψουν σε ερείπια ολόκληρη την Αθήνα και όχι μόνο τα τείχη της⁶³⁷, ενώ

⁶³⁴ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σσ. 22-23.

⁶³⁵ Θουκυδίδου, 1.77.6: *ὕμεις γ' ἂν οὖν εἰ καθελόντες ἡμᾶς ἄρξαιτε, τάχα ἂν τὴν εὐνοίαν ἦν διὰ τὸ ἡμέτερον δέος εἰλήφατε μεταβάλοιτε...*

⁶³⁶ Werner Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σσ. 23-24. W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 344.

⁶³⁷ Ξενοφώντος *Ελληνικά*, 2.2.19-20: *Θηραμένης δὲ καὶ οἱ ἄλλοι πρέσβεις ἐπεὶ ἦσαν ἐν Σελλασίᾳ, ἐρωτώμενοι δὲ ἐπὶ τίνι λόγῳ ἦκοιεν εἶπον ὅτι αὐτοκράτορες περὶ εἰρήνης, μετὰ ταῦτα οἱ ἔφοροι καλεῖν ἐκέλευον αὐτούς. ἐπεὶ δ' ἦγον, ἐκκλησίαν ἐποίησαν, ἐν ἧ ἄντέλεγον Κορίνθιοι καὶ Θηβαῖοι*

λίγο αργότερα, βλέποντας τη Σπάρτη να τις αντιμετωπίζει ως να ήταν αποικίες της, τάχθηκαν με το μέρος των Αθηνών.

Η κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι πόλεις κάτω από τη σπαρτιατική ηγεμονία δίνεται πολύ παραστατικά από τη δημηγορία του Θηβαίου πρέσβη που ήλθε στην Αθήνα, για να διαπραγματευθεί τους όρους της συμμαχίας. Από την περιγραφή που αναφέρει ο Ξενοφών στα *Ελληνικά* επιβεβαιώνεται η άποψη του Θουκυδίδη για την ευκολία με την οποία κάθε φορά το μίσος στρέφεται κατά των φορέων της εξουσίας.⁶³⁸ Η ελευθερία και οι οικονομικές ωφέλειες που είχε υποσχεθεί η Σπάρτη δεν υπήρξαν ποτέ. Αντί της ελευθερίας επιβλήθηκε ένα σύστημα στρατιωτικού ελέγχου και οι υποσχέσεις της δεν υλοποιήθηκαν ποτέ. Όλα αυτά, βεβαίως, επέτειναν το μίσος των συμμάχων και το κλίμα αλληλεγγύης προς την Αθήνα εκδηλωνόταν όλο και πιο έντονα.

Η Αθήνα, με την υποστήριξη της Θήβας και της Κορίνθου, συμμάχων μέχρι τότε της Σπάρτης, ανέκτησε τη θέση της ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις και με τη βοήθεια περσικών χρημάτων ανοικοδόμησε σημαντικό μέρος των οχυρών της που είχε υποχρεωθεί να κατεδαφίσει μετά τους ταπεινωτικούς όρους που της επέβαλαν οι Σπαρτιάτες, στο τέλος του πολέμου. Στη συνέχεια, μετά την αποστασία των Θηβών από τη Σπάρτη, ίδρυσε τη δεύτερη ναυτική συμμαχία, επικεφαλής της οποίας ήταν ικανοί πολιτικοί και στρατιωτικοί άνδρες, όπως ο Τιμόθεος, ο Χαβρίας, ο Ιφικράτης και ο Καλλίστρατος.⁶³⁹

Ο πατριωτισμός και το πνεύμα αυτοθυσίας αναζωπυρώθηκε και οι Αθηναίοι με ενθουσιασμό παρακολουθούσαν την εκ νέου ισχυροποίηση της πόλης τους. Το ερώτημα που ζητούσε απάντηση ήταν με ποιον τρόπο θα μπορούσαν οι Αθηναίοι «να ξεδιαλύνουν μέσα τους τη συγκλονιστική εμπειρία της καταστροφής του κράτους του Περικλή, για το οποίο ο Θουκυδίδης είχε στήσει στον Έπιτάφιό του ένα τόσο ακατάλυτο μνημείο. Όσο πιο ακλόνητη ήταν η πίστη ότι αυτό το κράτος, με αρχηγό έναν άνδρα σαν τον Περικλή, ήταν προορισμένο για τη νίκη, τόσο περισσότερο θα πρέπει να βασάνιζε και τη σκέψη του πραγματιστή πολιτικού το πρόβλημα της εσωτερικής αποσύνθεσης, που πίστευε πως ήταν και η αληθινή αιτία της καταστροφής».⁶⁴⁰

Η Αθήνα λοιπόν, κατά τα πρώτα χρόνια της δεύτερης συμμαχίας, συντέλεσε στην ενδυνάμωση του πατριωτικού φρονήματος και προσείλκυσε την εύνοια και την εμπιστοσύνη των ελληνικών πόλεων. Η μεταστροφή του κλίματος που επικράτησε δεν οφείλεται μόνο στα αρνητικά συναισθήματα που δημιούργησε η καταπιεστική πολιτική της Σπάρτης, αλλά και στις νέες ηγετικές

μάλιστα, πολλοί δὲ καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, μὴ σπένδεσθαι Ἀθηναίους, ἀλλ' ἐξαιρεῖν. Λακεδαιμόνιοι δὲ οὐκ ἔφασαν πόλιν Ἑλληνίδα ἀνδραποδιεῖν μέγα ἀγαθὸν εἴργασμένην ἐν τοῖς μεγίστοις κινδύνοις γενομένοις τῇ Ἑλλάδι.

⁶³⁸ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 24.

⁶³⁹ Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σελ. 139. Claude Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 546. Ευανθία Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, ό.π., σσ. 31-34.

⁶⁴⁰ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σσ. 27-28.

μορφές που αναδείχθηκαν στην περίοδο αυτή.

Οι πολίτες της ενθουσιάζονται βλέποντας την πόλη τους να ακολουθεί πορεία που θυμίζει το μεγαλείο του παρελθόντος της και να δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση ανάπτυξης πρωτοβουλιών που υπόσχονται την ανάκτηση ισχυρής δύναμης. Εύστοχα ο Jaeger υπογραμμίζει πως η γενιά στην οποία απευθύνθηκε ο «Γοργίας» του Πλάτωνα και η οποία, περί το 490, αισθανόταν ως η ζύμη της μελλοντικής ανθρωπότητας ήταν διαφορετική από τη γενιά που υπέμεινε τα προβλήματα και τις καταστρεπτικές συνέπειες του Πελοποννησιακού πολέμου. Μεταξύ της Ακαδημίας του Πλάτωνα και της Σχολής του Ισοκράτη υπάρχει διαφορά. Από την τελευταία προήλθαν αρκετοί πολιτικοί της εποχής εκείνης, με επιφανέστερο τον στρατιωτικό και πολιτικό ηγέτη της νέας ναυτικής συμμαχίας, τον Τιμόθεο, για τον οποίο τόσο υπερηφανεύεται ο Ισοκράτης. Αλλά η αληθινή σχολή της νέας γενιάς ήταν η πολιτική εργασία στο κόμμα και το βήμα στη λαϊκή συνέλευση και το δικαστήριο.⁶⁴¹

Αυτή η μεταπολεμική, όμως, γενιά όφειλε να εμβαθύνει στα αίτια που οδήγησαν στην καταστροφή, να οδηγηθεί σε συμπεράσματα και να χαράξει πορεία που θα απέτρεπε την επανάληψη λαθών και εσφαλμένων παλαιών επιλογών. Όφειλε να συγκεράσει στοιχεία της πολιτικής ισχύος του παρελθόντος και στοιχεία που μπορούσαν να αντληθούν από τα διδάγματα του παρόντος.⁶⁴²

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον έζησε τα νεανικά του χρόνια ο Δημοσθένης και, όπως ήταν φυσικό, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα παρουσία του στη δημόσια ζωή της πόλης και την εν γένει ενασχόλησή του με τις δημόσιες υποθέσεις. Είδε την πατρίδα του να εξέρχεται από τη δύσκολη θέση στην οποία περιήλθε μετά την ταπεινωτική ήττα της στον Πελοποννησιακό πόλεμο, να αναλαμβάνει και πάλι δράση και να αναπτερώνει την αισιοδοξία και την ελπίδα των πολιτών της για ένα καλύτερο μέλλον.⁶⁴³

Είναι φυσικό, λοιπόν, «το ότι η πολιτική κίνησις της παλινορθώσεως του 4^{ου} αιώνας ήτο συγχρόνως τόσον ιδανικώς συνειδητή και λογοτεχνική. Το πνεύμα τούτο ήτο ακόμη ξένον εις την ακατάβλητον ζωτικότητα του προηγουμένου αιώνας. Μόνο μετά την δευτέραν άνθισιν του αθηναϊκού δημοσίου βίου εις την εποχήν του Δημοσθένους εξειλίχθη η πολιτική ευγλωττία εις πολυθαύμαστον λογοτεχνικόν είδος. Πρέπει να αληθεύει η παράδοσις ότι ο Δημοσθένης κατά την εποχήν της εκπαιδευσεώς του ως πολιτικού ρήτορος αφωσιώθη μετά πάθους εις την μελέτην του ιστορικού έργου του Θουκυδίδου».⁶⁴⁴

⁶⁴¹ W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σσ. 344-345.

⁶⁴² W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 345.

⁶⁴³ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 37.

⁶⁴⁴ W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 346. Για την ενασχόληση του Δημοσθένη με το έργο του Θουκυδίδη ο Πλούταρχος σημειώνει: *Ὡς δ' οὖν ἐν ἡλικίᾳ γενόμενος τοῖς ἐπιτρόποις ἤρξατο δικάζεσθαι καὶ λογογραφεῖν ἐπ' αὐτοῦς, πολλὰς διαδύσεις καὶ παλινδικίας εὕρισκοντας, ἐγγυμνασάμενος κατὰ τὸν Θουκυδίδην ταῖς μελέταις οὐκ ἀκινδύνως οὐδ' ἀργῶς, κατευτυχήσας ἐκπρᾶξαι μὲν οὐδὲ πολλοστὸν ἡδυνήθη μέρος τῶν πατρῶων, τόλμαν δὲ πρὸς τὸ λέγειν καὶ*

Βεβαίως, δεν μπορεί να αποδειχθεί με πειστικά επιχειρήματα αν και κατά πόσο ο Δημοσθένης χρησιμοποίησε ως πρότυπο τους πολιτικούς λόγους του Περικλή.⁶⁴⁵ Χωρίς αμφιβολία, όμως, η τεχνική με την οποία είναι διαμορφωμένοι οι λόγοι που περιέχονται στο έργο του Θουκυδίδη άσκησε επιδράσεις στη λογοτεχνική μορφή που προσέλαβαν οι λόγοι του Δημοσθένη. Η εικόνα των Αθηνών, όπως την αποτυπώνει ο μεγάλος ιστορικός στο έργο του, τον επηρέασε βαθύτατα και με την κατοπινή δράση του προσπάθησε να τη ζωντανέψει και πάλι. Όμως, η επίδραση του Δημοσθένη από το έργο του Θουκυδίδη δεν περιορίζεται μόνο στο εγκώμιο που πλέκει γι' αυτήν ο Θουκυδίδης. Εκεί ανακάλυψε τον ορθό λόγο και τη σημασία που έχει ο διαχωρισμός του σημαντικού από το ασήμαντο. Έμαθε να αναζητεί τις αιτίες των γεγονότων, να ερμηνεύει τον ρόλο των αισθημάτων που κρύβονται πίσω από τις πράξεις των ανθρώπων, να εμβαθύνει σε παράγοντες όπως η επιθυμία της Αρχής, τα συμφέροντα, τα πάθη και η πολιτική. Με άλλα λόγια, από τη μελέτη του Θουκυδίδη διδάχθηκε τη μέθοδο.⁶⁴⁶

Η παράδοση που θέλει τον Δημοσθένη να είχε φοιτήσει στη φημισμένη σχολή του Ισοκράτη δεν αποδεικνύεται. Κανένα στοιχείο δεν την επιβεβαιώνει. Μάλιστα, πρέπει να συγκλίνουμε προς την άποψη ότι η σχολή αυτή δεν ήταν συμβατή με τον χαρακτήρα του, αφού ο λόγος που δεν ήταν συγχρόνως και πράξη τον άφηγε αδιάφορο. Κατά τα πρώτα χρόνια της δημόσιας παρουσίας του, έμεινε κοντά στον δάσκαλό του Ισαίο, πολύ ικανού ρήτορα και βαθύ γνώστη του αττικού δικαίου. Από αυτόν φαίνεται να διδάχθηκε ότι η ωραιότητα του λόγου και η αισθητική πλευρά αποτελεί πλεονέκτημα μόνο στην περίπτωση κατά την οποία τον καθιστούσε αποτελεσματικότερο στο δικαστήριο και στη βουλή.⁶⁴⁷

Η σταδιοδρομία του άρχισε με τους δικανικούς λόγους που έγραψε, για να στραφεί εναντίον των σφετεριστών της περιουσίας που του κληροδότησε ο πατέρας του.⁶⁴⁸ Οι λόγοι αυτοί αποδεικνύουν τη νομική και ρητορική του κατάρτιση που ήλθε ως αποτέλεσμα της βαθιάς μόρφωσης που είχε λάβει. Η ενασχόλησή του, όμως, με τη συγγραφή δικανικών λόγων δεν εκπορεύθηκε από ανάγκες ανάλογες εκείνων που ώθησαν τον Αντιφώντα και τον Λυσία να γίνουν λογογράφοι. Οι τελευταίοι έγραφαν λόγους, αλλά δεν ανέβηκαν ποτέ οι ίδιοι στο βήμα, για να τους εκφωνήσουν. Άλλωστε, κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό να ισχύσει για τον Λυσία, που ήταν μέτοικος, ούτε για τον Ισαίο, τον δάσκαλο του

συνήθειαν ίκανήν λαβών, καὶ γευσάμενος τῆς περὶ τοὺς ἀγῶνας φιλοτιμίας καὶ δυνάμεως, ἐνεχείρησεν εἰς μέσον παριέναι καὶ τὰ κοινὰ πράττειν... (Πλουτάρχου Δημοσθένης, 6).

⁶⁴⁵ Αξιοσημείωτη, πάντως, η πληροφορία του Πλουτάρχου (Δημοσθένης, 6.5), σύμφωνα με την οποία ο Εύνομος ο Θριάσιος συνάντησε τον Δημοσθένη στον Πειραιά και τον επιτίμησε για την ατολμία του στο βήμα, αν και ο λόγος του είχε πάρα πολλές ομοιότητες με του Περικλή (τὸν λόγον ἔχων ὁμοιότατον τῷ Περικλέους).

⁶⁴⁶ Κ.Ν. Παπανικολάου, ὀ.π., σελ. 52. Albin Lesky, ὀ.π., σελ. 838.

⁶⁴⁷ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὀ.π., σελ. 84. W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ὀ.π., σελ. 48. Michael Edwards, ὀ.π., σελ. 55.

⁶⁴⁸ Πλουτάρχου, *Δημοσθένης*, 6.2. Antony Andrewes, ὀ.π., σελ. 179. Monique Trédé, ὀ.π., σελ. 323.

Δημοσθένη, που ασκούσε το επάγγελμα του λογογράφου στην Αθήνα. Για έναν Αθηναίο, όμως, που καταγόταν από εύπορη οικογένεια και διέθετε ευρεία μόρφωση, μια τέτοια δραστηριότητα ήταν πρόσκαιρη και μπορούσε απλά να λειτουργήσει ως αφετηρία για ενασχόληση με την πολιτική.⁶⁴⁹

Στα τριάντα του χρόνια, λοιπόν, και ενώ είχε αποκτήσει φήμη μεγάλου λογογράφου, άρχισε να ασχολείται και με τη δημόσια ζωή. Παραμένει δικανικός ρήτορας, όχι όμως μόνο σε υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου, αλλά και σε υποθέσεις των οποίων το περιεχόμενο είναι πολιτικό.

Στη συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε λόγους με πολιτικό περιεχόμενο και η προσπάθειά μας θα επικεντρωθεί στην επισήμανση σημείων, όπου μπορούμε να ανιχνεύσουμε επιδράσεις που δέχθηκε ο Δημοσθένης από τους λόγους του Περικλή και από την πολιτική με την οποία ο τελευταίος οδήγησε την Αθήνα στην αποκορύφωση της δύναμης, της προόδου και του μεγαλείου της.

Τα πρώτα στοιχεία για την πολιτική δραστηριότητα του Δημοσθένη αντλούνται από τους τρεις λόγους του κατά Άνδροτίωνος, κατά Τιμοκράτους και προς Λεπτίνην, με τους οποίους στρεφόταν εναντίον της πολιτικής ομάδας που ασκούσε την εξουσία κατά τη διάρκεια του πολέμου που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της δεύτερης ναυτικής συμμαχίας της Αθήνας.

Ακολούθως, το 354 π.Χ., εκφώνησε τον πρώτο πολιτικό του λόγο *Περὶ τῶν Συμμοριῶν*, λόγος μεστός και καιρῖος, που το αντιθετικό του ύφος αντανάκλα επιδραση του Θουκυδίδη,⁶⁵⁰ και έχει ως θέμα το πρόβλημα της εξωτερικής πολιτικής. Κατά την περίοδο αυτή, η άποψη που επικρατούσε ήταν ότι η Αθήνα δεν μπορούσε να αναπτύξει εξωτερική πολιτική, γιατί ήταν πολύ εξασθενημένη. Έπρεπε, λοιπόν, να εμμένει στην ανάπτυξη μιας συνετής εσωτερικής και οικονομικής πολιτικής. Κύριοι εκφραστές της ήταν ο Ισοκράτης και ο βασικός ηγέτης της αντιπολίτευσης, ο Εύβουλος.⁶⁵¹

Με τον *Περὶ τῶν Συμμοριῶν* λόγο του ο Δημοσθένης δεν απομακρύνθηκε πολύ από την άποψη αυτή. Πεποιθήσή του ήταν ότι η Αθήνα έπρεπε να εξέλθει από την κατάπτωση και να αναλάβει και πάλι ενεργό ρόλο στον ελληνικό χώρο. Διαφοροποιείται από την ισχυρή μερίδα που πίστευε ότι έπρεπε να ξαναρχίσει ο πόλεμος εναντίον της Περσίας. Όταν μάλιστα διαδόθηκε η είδηση ότι ο μεγάλος βασιλιάς προχωρούσε σε τεράστιους εξοπλισμούς, ο Δημοσθένης, σε αντίθεση με εκείνους που παρέσυραν τον αθηναϊκό λαό και μιλούσαν για ευκαιρία αντεκδίκησης, αντέδρασε και πρότεινε τη λήψη μέτρων για αναδιοργάνωση του στόλου.⁶⁵²

⁶⁴⁹ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σσ. 47-48. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τ. Γ2, ό.π., σελ. 562.

⁶⁵⁰ Michael Edwards, ό.π., σελ. 66. P. E. Easterling- B.M.W. Knox, ό.π., σελ. 683. Ευανθία Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, ό.π., σελ. 49.

⁶⁵¹ W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 350. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τ. Γ2, ό.π., σελ. 562. Robert Flaceliere, ό.π., σελ. 459. Michael Edwards, ό.π., σελ. 56.

⁶⁵² *Τὰς δὲ τριήρεις πῶς; τὸν ἅπαντ' ἀριθμὸν κελεύω τριακοσίας ἀποδείξαντας, κατὰ πεντεκαίδεκαναϊᾶν εἴκοσι ποιῆσαι μέρη, τῶν πρώτων ἑκατὸν πέντε, καὶ τῶν δευτέρων ἑκατὸν πέντε, καὶ τῶν τρίτων ἑκατὸν πένθ' ἑκάστω μέρει διδόντας, εἶτα συγκληρῶσαι συμμαχία σωμάτων ἑκάστη*

Η πρόταση του Δημοσθένη για την αναγκαιότητα των χρημάτων για εξοπλισμό απέβλεπε και στον εκφοβισμό του λαού και την αποτροπή ανάληψης πολέμου, δεδομένης της δύσκολης θέσης στην οποία βρισκόταν η Αθήνα. Στην προκειμένη περίπτωση, δηλαδή, ο ρήτορας ακολουθεί την τακτική που είχε ακολουθήσει και ο Νικίας, όταν προσπαθούσε να πείσει τους Αθηναίους ότι δεν έπρεπε να επιχειρήσουν την εκστρατεία στη Σικελία.⁶⁵³ Με τον ίδιο, επίσης, τρόπο προσπάθησε και ο βασιλιάς της Σπάρτης Αρχίδαμος κατά τις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου να αποτρέψει τους συμπατριώτες του να αρχίσουν τις εχθροπραξίες εναντίον των Αθηναίων.⁶⁵⁴

Αλλά και αν δεν αποδώσουμε παρόμοιες προθέσεις στον ρήτορα, είναι γνωστή η θέση του, σύμφωνα με την οποία η κήρυξη πολέμου εναντίον των Περσών έπρεπε να προσλάβει εθνικό χαρακτήρα. Όμως, στη συγκεκριμένη περίοδο, έβλεπε ότι μερικές πόλεις κρατούσαν εχθρική στάση απέναντι στην Αθήνα και όχι μόνο δεν θα πολεμούσαν εναντίον των Περσών, αλλά τα αισθήματά τους ήταν φιλικά περισσότερο προς τους Πέρσες παρά προς τους Αθηναίους. Το συμφέρον, επομένως, των Αθηνών ήταν να διατηρηθεί η ειρήνη, γιατί σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν αναγκασμένη να πολεμήσει όχι μόνο εναντίον του Πέρση βασιλιά αλλά και εναντίον όσων από τους Έλληνες διέκειντο φιλικά προς αυτόν.⁶⁵⁵ Για τους λόγους αυτούς ο Δημοσθένης θα απευθυνθεί προς τους συμπολίτες του λέγοντας «*εἰς τὴν ταραχὴν ταύτην καὶ τὴν ἀγνωμοσύνην παραινῶ μὴ προκαθεῖναι τὴν πόλιν ἡμῶν*».⁶⁵⁶

Βαθύς γνώστης, όπως και ο Περικλής, της ψυχολογίας των συμπατριωτών του ξέρει ότι, ενώ παίρνουν εύκολα αποφάσεις, τις εκτελούν δύσκολα. Συχνά μένουν στα λόγια, δεν προχωρούν στην υλοποίηση όσων αποφάσισαν και

τὴν πεντεκαίδεκαναῖαν, τὴν δὲ συμμορίαν ἐκάστω τῷ μέρει σφῶν αὐτῶν τρεῖς ἀποδοῦναι τριήρεις (18). Monique Trédé, ὀ.π., σελ. 324.

⁶⁵³ *Και ο Νικίας, καταλαβαίνοντας ότι εάν επαναλάμβανε τα ίδια επιχειρήματα δεν θα ήταν δυνατό πια να τους αποτρέψει, ενώ αν έδινε έμφαση στο μέγεθος της απαιτούμενης ετοιμασίας ίσως να τους έκανε να αλλάξουν γνώμη, πέρασε ξανά στο βήμα και τους είπε τα εξής περίπου. Θουκυδίδου 6.19.2. Simon Hornblower, Ο ελληνικός κόσμος, ὀ.π., σελ. 468.*

⁶⁵⁴ *Θουκυδίδου, 1.80.3-4: Απευθυνόμενος ο Αρχίδαμος στους Σπαρτιάτες τους επισημαίνει: «Εάν το σκεφθείτε νηφάλια, θα δείτε ότι ο πόλεμος για τον οποίο συνεδριάζετε μόνο ασήμαντος δεν είναι...απέναντι σ' αυτούς τους ανθρώπους πώς μπορούμε να πάρουμε έτσι εύκολα τα όπλα εναντίον τους; Σε ποιον στηριζόμενοι να σπεύσουμε απροετοίμαστοι εναντίον τους; Στα πλοία μας άραγε; Μα είμαστε κατώτεροι· κι αν προσπαθήσουμε και ετοιμαστούμε κι εμείς σ' αυτό, θα χρειαστεί καιρός. Στα χρήματα μήπως; Αλλά και σε τούτο υστερούμε ακόμη περισσότερο κι ούτε έχουμε χρήματα σε ένα κοινό δημόσιο ταμείο ούτε έχουμε διαθέσιμα δικά μας να συνεισφέρουμε».*

⁶⁵⁵ *W. Jaeger, Δημοσθένης, ὀ.π., σσ. 96-97. Με την πρότασή του για ενίσχυση του στόλου και γενικά των εξοπλισμών ο Δημοσθένης αντιτίθεται σε κάθε πολεμοκαπηλία εναντίον των Περσών, γιατί γνωρίζει ότι η Αθήνα την εποχή εκείνη δεν είχε τα απαραίτητα οικονομικά μέσα για να αναλάβει ένα τόσο σοβαρό εγχείρημα. Βλ. σχετικά Albin Lesky, ὀ.π., σελ. 828. Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὀ.π., σσ. 88-89. Βλ. σχόλια στο Δημοσθένης IV, *Περὶ τῶν συμμοριῶν, Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν, Περὶ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας, Περὶ συντάξεως*, εισαγ., μτφρ., σχόλια Α. Ι. Γιαγκόπουλος, Ζήτρος, Αθήνα 2004, σελ. 62-63.*

⁶⁵⁶ *Δημοσθένους, περὶ τῶν συμμοριῶν, 5.*

αδρανούν. Ζητά, λοιπόν, να ανταποκριθεί καθένας στο καθήκον τους (ώς ἕκαστον ἐκόντα προθύμως ὃ τι ἂν δέη ποιήσονται).⁶⁵⁷

Οι απόψεις του Δημοσθένη για αποφυγή των Αθηναίων να κηρύξουν πρώτοι τον πόλεμο εναντίον των Περσών, αλλά να περιμένουν να κάνουν οι τελευταίοι την αρχή, μπορούν να παραλληλιστούν με το στρατηγικό σχέδιο που είχε καταστρώσει ο Περικλής πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Αλλά και η έμφαση που δίνει στην οικονομική ετοιμότητα και στην προετοιμασία του στόλου παραπέμπουν, επίσης, στις απόψεις του Περικλή για τη θαλασσοκρατορική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει η Αθήνα, προκειμένου να αποκρούσει τον σπαρτιατικό κίνδυνο.

Στον *Περὶ τῶν συμμοριῶν*⁶⁵⁸, λοιπόν, λόγο του (354 π.Χ.) ο Δημοσθένης επισημαίνει: ἐγὼ δ' ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίζω τὸν μὲν πόλεμον τὸν πρὸς βασιλέα χαλεπὸν τῇ πόλει, τὸν δ' ἀγῶνα τὸν ἐκ τοῦ πολέμου ῥάδιον ἂν συμβάντα. διὰ τί; ὅτι τοὺς μὲν πολέμους ἅπαντας ἀναγκαιῶς ἠγοῦμαι τριήρων καὶ χρημάτων καὶ τόπων δεῖσθαι... Τη μεγάλη σημασία του οικονομικού παράγοντα υπενθυμίζει και ο Περικλής στον πρώτο του λόγο, στην προσπάθειά του να καταδείξει τη δυσχερή θέση στην οποία θα βρεθούν οι Σπαρτιάτες, αν κηρύξουν τον πόλεμο εναντίον των Αθηνών.⁶⁵⁹ Για την αναγκαιότητα ύπαρξης χρημάτων για την προετοιμασία αξιόμαχου στρατού ο Δημοσθένης θα επανέλθει και σε άλλους λόγους του. Στον *Α' Ολυνθιακό* τονίζει πως πρέπει να συνεισφέρουν όλοι οι Αθηναίοι για τον σκοπό αυτό. (οἶμαι πάντας εἰσφέρειν, ἂν πολλῶν δέη, πολλά, ἂν ὀλίγων, ὀλίγα. δεῖ δὲ χρημάτων, καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἔστι γενέσθαι τῶν δεόντων).⁶⁶⁰

Πίστευε ότι η συντήρηση του στρατού θα μπορούσε να εξασφαλιστεί με τη διάθεση των θεωρικών. Δεν το προτείνει, όμως, ανοικτά,⁶⁶¹ γιατί κάτι τέτοιο απαγορευόταν από την εποχή του Συμμαχικού πολέμου. Τότε ο Εύβουλος αντιτάχθηκε σε σχετική πρόταση και με πρωτοβουλία του ψηφίστηκε νόμος που δεν επέτρεπε τη μετατροπή της χρήσης των θεωρικών. Όμως, στον *Γ' Ολυνθιακό*, ο Δημοσθένης ξεπερνά τους δισταγμούς του και προτείνει τη χρήση των

⁶⁵⁷ Δημοσθένους *περὶ τῶν συμμοριῶν*, 15: «Γιατί βλέπετε, Αθηναίοι, ότι, όσα σχέδια ως τώρα καταστρώσατε συλλογικά και μετά ο καθένας σας χωριστά θεώρησε καθήκον του νμα πραγματοποιήσει, τίποτε ως αυτή τη στιγμή δεν σας ξέφυγε· όσα όμως σχέδια κάνατε, αλλά μετά κοίταζε ο ένας τον άλλον, με τη σκέψη ότι ο καθένας δε θα κάνει τίποτε προσωπικά, αλλά θα τα πραγματοποιήσει ο γείτονάς του, τίποτε από αυτά ως τώρα δεν πραγματοποιήσατε». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στα λόγια αυτά του Δημοσθένη μπορούμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο και ο Περικλής απευθυνόταν στους Αθηναίους, όταν επρόκειτο να τους συμβουλευσει περί του πρακτέου. Ευάγγελος Μ. Σούλης, ό.π., σσ. 66-67. Antony Andrewes, ό.π., σσ. 249-250

⁶⁵⁸ Δημοσθένους *περὶ τῶν συμμοριῶν*, 9.

⁶⁵⁹ Θουκυδίδου, 1.141. George Kennedy, ό.π., σελ. 119.

⁶⁶⁰ Δημοσθένους *Ολυνθιακός Α'*, 20.

⁶⁶¹ Δημοσθένους, *Περὶ τῶν Συμμοριῶν*, 25: Ὅρατε τὴν πόλιν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πᾶσαν ταύτην. Ἐν ταύτῃ χρήματ' ἔνεστιν ὀλίγου δέω πρὸς ἀπάσας τὰς ἄλλας εἰπεῖν πόλεις. Ταῦτα δ' οἱ κεκτημένοι τοιοῦτον ἔχουσι νοῦν ὥστ', εἰ πάντες οἱ λέγοντες φοβοῖεν ὡς ἦξει βασιλεύς, ὡς πάρεστιν, ὡς οὐδ' οἶόν τε ταῦτ' ἄλλως ἔχειν, καὶ μετὰ τῶν λεγόντων ἴσοι τὸ πλῆθος τούτοις χρησιμωδοῖεν, οὐ μόνον οὐκ ἂν εἰσενέγκαιεν, ἀλλ' οὐδ' ἂν δόξειαν [οὐδ' ἂν ὁμολογήσαιεν] κεκτῆσθαι.

θεωρικών για στρατιωτικούς σκοπούς.⁶⁶²

Η πρόταση του Δημοσθένη είναι πολύ τολμηρή, αλλά μετά τον σχετικό υπαινιγμό που είχε κάνει στον Α' Ολυμπιακό μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης είχε αρχίσει να εκλαμβάνει ως πολυτέλεια τη δαπάνη των περιορισμένων μέσω του δημόσιου ταμείου για την παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων. Τη μεταστροφή αυτή της κοινής γνώμης λαμβάνει υπόψη του ο Δημοσθένης και αυτή τη φορά προτείνει ευθέως τη διάθεση των θεωρικών για τις ανάγκες του πολέμου εναντίον του Φιλίππου. Η συγκεκριμένη πρόταση δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως εκ διαμέτρου αντίθετη κίνηση προς το πνεύμα με το οποίο ο Περικλής είχε θεσπίσει τον θεσμό των θεωρικών. Τότε η πολιτεία εμφύχωνε τους μεγάλους ποιητές της αττικής τραγωδίας, προσέφερε σε κάθε Αθηναίο ελεύθερη είσοδο και καθιστούσε το θέατρο παιδευτήριο του λαού, ενώ τώρα το πνεύμα της αττικής σκηνής και της ποίησης είχε μεταβληθεί ριζικά.⁶⁶³

Πρέπει, επίσης, να αναγνωρίσουμε ότι με την πρότασή του αυτή ο Δημοσθένης, εκτός από την επιθυμία του να βοηθηθεί η Όλυθος, έχει και έναν ακόμη στόχο· ελπίζει ότι θα χτυπήσει την ιδιότητα και την καλοπέραση. Θέλει να πείσει τον λαό ότι η παροχή των θεωρικών δεν είναι πλέον τίποτε άλλο παρά δόλωμα που ωθεί τους πολίτες να ακολουθούν άκριτα τις πολιτικές επιλογές μιας μικρής πλουτοκρατικής μειοψηφίας.⁶⁶⁴

Δεν παραλείπει να διακηρύξει ότι, προτείνοντας την αλλαγή του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιούνται τα θεωρικά, μπορεί να κάμπτεται η δημοτικότητα του, αλλά εκείνο που προέχει είναι η διάσωση της πόλης και όχι το προσωπικό συμφέρον. Άλλωστε, την ίδια γραμμή είχαν ακολουθήσει και οι παλαιότεροι πολιτικοί, που δεν επέτρεπαν να τους επηρεάζουν οι επιθυμίες του λαού, αλλά ό,τι οι ίδιοι έκριναν ωφέλιμο για το κοινό συμφέρον.⁶⁶⁵

Με τον *Υπέρ Μεγαλοπολιτών* λόγο του, που εκφωνήθηκε το 352 π.Χ., ο Δημοσθένης μας θυμίζει σε πολλά σημεία τις απόψεις του Περικλή. Προτείνει άσκηση εξωτερικής πολιτικής που κύριο στοιχείο της θα είναι η διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων.⁶⁶⁶ Η Αθήνα πρέπει να υποστηρίξει τους

⁶⁶² Ο Δημοσθένης στον Γ' Ολυμπιακό (11-13) προτείνει την ακύρωση των νόμων που απαγορεύουν τη μετατροπή χρήσης των θεωρικών και αιτιολογεί: «Κάποιοι από αυτούς τους νόμους μοιράζουν τα στρατιωτικά χρήματα σε αυτούς που μένουν στην πατρίδα, υπό μορφή θεωρικών, ενώ άλλοι αφήνουν ατιμώρητους αυτούς που αποφεύγουν τη στράτευση...Καταργείστε αυτούς τους νόμους, εξασφαλίστε αυτόν που λέει τα πιο ωφέλιμα και αναζητείστε όλοι εκείνον που προτείνει όσα γνωρίζετε ότι σας συμφέρουν...Απαιτείστε, Αθηναίοι, να καταργηθούν οι νόμοι από τους ίδιους εκείνους ανθρώπους οι οποίοι και τους θέσπισαν». Claude Mossé, *Αθήνα*, ό.π., σελ. 162. Michael Edwards, ό.π., σελ. 64.

⁶⁶³ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 172.

⁶⁶⁴ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 173.

⁶⁶⁵ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σσ. 173-174.

⁶⁶⁶ Δημοσθένης IV, ό.π., σελ. 86. W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σελ. 351. Simon Hornblower, *Ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σελ. 470. W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 108: «Η απόφαση που έσπρωχνε τους Αθηναίους να πάρουν, τους φαινόταν πως θα είχε υπερβολικά βαριές συνέπειες, η λογική του είχε υπερβολική οξύτητα και το κύρος του νέου άνδρα δεν είχε ακόμη αρκετά μεγάλη επιρροή, όσο

Μεγαλοπολίτες απέναντι στους Σπαρτιάτες και να αποδείξει ότι τάσσεται με το μέρος των αδυνάτων. Πριν όμως προσφέρει βοήθεια στους Αρκάδες, πρέπει να απαιτήσει από τους τελευταίους να διαλύσουν τις συνθήκες με τους Θηβαίους, αλλά και από τους Σπαρτιάτες να σεβαστούν την ειρήνη. Με τον τρόπο αυτό, οι δυο μεγάλοι αντίπαλοι των Αθηνών θα δείξουν την καλή τους θέληση. Αν οι Μεγαλοπολίτες, ισχυρίζεται ο Δημοσθένης, νικηθούν, η Σπάρτη θα γίνει ισχυρότερη. Αν πάλι νικήσουν, χωρίς τη βοήθεια των Αθηναίων, η Θήβα θα ενισχυθεί. Επομένως, η ισορροπία δυνάμεων θα διατηρηθεί μόνο με νίκη των Αρκάδων κατόπιν παρέμβασης των Αθηναίων.

Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο Δημοσθένης, προκειμένου να καταδείξει την ανάγκη ισορροπίας των δυνάμεων, παραπέμπει οπωσδήποτε στον δεύτερο λόγο του Περικλή, με τον οποίο ο μεγάλος πολιτικός προσπαθούσε να μετριάσει την οργή των συμπολιτών του, που τον θεωρούσαν υπεύθυνο για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν μετά την επίθεση των Σπαρτιατών⁶⁶⁷.

Εμφανίζεται στον συγκεκριμένο λόγο να αντιδρά, όπως και ο Περικλής. Αναγνωρίζει ότι καθήκον και άφευκτο χρέος του πολιτικού είναι να βρίσκεται στο πλευρό των συμπολιτών του, όταν αυτοί βρίσκονται εν μέσω δυσκολιών και το ηθικό τους υποχωρεί. Τους εμψυχώνει, όταν αποθαρρύνονται και λυγίζουν κάτω από το βάρος δυσμενών γι'αυτούς εξελίξεων, αλλά, παράλληλα, τους συγκρατεί, όταν προκρίνουν επιλογές που μπορούν να βλάψουν και να προκαλέσουν συμφορές στην πόλη.⁶⁶⁸ Μέλημά του είναι να προστατεύσει την πατρίδα του από τους λαοπλάνους πολιτικούς και να προασπίσει το συμφέρον της, αδιαφορώντας αν οι απόψεις του γίνονται αιτία απώλειας της δημοτικότητάς του. Τα επιχειρήματά του έχουν ως αφετηρία *τὸ δίκαιον, τὸ νόμιμον και τὸ καλόν*.

Τον ίδιο ή ένα χρόνο αργότερα (351 π.Χ.), εκφωνήθηκε ο τρίτος πολιτικός λόγος *Ὑπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*, με τον οποίο ο Δημοσθένης επιχειρεί να πείσει τους Αθηναίους ότι θα πρέπει να ανταποκριθούν στην παροχή βοήθειας στους δημοκρατικούς της Ρόδου, για να ανατρέψουν τους ολιγαρχικούς και να εκδιώξουν τη «βάρβαρη» Αρτεμισία, που είχε διαδεχθεί τον αδελφό και σύζυγό της σατράπη της Καρίας Μαύσωλο.

Γνώριζε ο Δημοσθένης ότι ήταν δύσκολο να καμφθούν οι αντιδράσεις της φιλειρηνικής παράταξης του Εύβουλου, ο οποίος είχε ενδοιασμούς, γιατί πίστευε πως η όποια παρέμβαση των Αθηναίων στις εσωτερικές διαμάχες των Ροδίων θα

προσεκτικά και αν άκουαν ήδη οι Αθηναίοι τα επιχειρήματά του. Έτσι, έπεσαν σε ένα βαρύ σφάλμα, που ποτέ δεν θα μπορούσαν να επανορθώσουν...Υπάρχει όμως και ένας δεύτερος λόγος που ανεβάξει την αξία της δημηγορίας. Εμείς οι μεταγενέστεροι βέβαια μόνο μικρό ενδιαφέρον μπορεί να έχουμε για τα ίδια τα ιστορικά συμβάντα, που αναφέρονται εκεί μέσα. Αλλά τα συμβάντα αυτά κέντρισαν τον Δημοσθένη να κάνει μια νοητική εργασία που η αξία της παραμένει, όταν ξεκινώντας από το συγκεκριμένο περιστατικό, αναπτύσσει γενικά πολιτικά διδάγματα. Για το λόγο αυτό η δημηγορία έγινε για τους μεταγενέστερους ένα σχολείο ανώτερου πολιτικού στοχασμού και με τη μεταφορά των θεμελιακών ιδεών της στα μεγαλύτερα σύγχρονα ανάλογα προβλήματα επηρέασε αποφασιστικά την πολιτική της Ευρώπης στα νεώτερα χρόνια».

⁶⁶⁷ Θουκυδίδου, 2.60.1- 7

⁶⁶⁸ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 193.

οδηγούσε σε πόλεμο με τον Πέρση βασιλιά. Ωστόσο, όμως, ο Δημοσθένης υποστήριξε με πάθος τις απόψεις του, ύμνησε το δημοκρατικό πολίτευμα και τα επιχειρήματα που ανέπτυξε, παραπέμπουν στην περικλεική πατριωτική ιδεολογία και ειδικότερα σε ανάλογα επιχειρήματα που ανέπτυξε ο Περικλής στον *Επιτάφιο*.

Στις επιφυλάξεις και τους φόβους του Εύβουλου ότι η παροχή αθηναϊκής βοήθειας στους Ροδίους θα προκαλούσε ίσως ρήξη με τον Πέρση βασιλιά, επισημαίνει πως οι Αθηναίοι και όλοι οι Έλληνες δεν πρέπει να φοβούνται τους Πέρσες. Υπενθυμίζει ότι οι Πέρσες, ό,τι πέτυχαν σε βάρος των Ελλήνων, το πέτυχαν με όπλο τη δωροδοκία και εκμεταλευόμενοι τις έριδες, τις διχογνωμίες και τις διχόνοιες των τελευταίων.

Όσο για την άποψη της φιλειρηνικής παράταξης, σύμφωνα με την οποία δεν είναι δίκαιο να επέμβουν οι Αθηναίοι στις εσωτερικές υποθέσεις της Ρόδου, ο Δημοσθένης προβάλλει επιχειρήματα, ανάλογα εκείνων που μας είναι γνωστά από τον διάλογο *Αθηναίων-Μηλίων*, όπως μας τον παραδίδει ο Θουκυδίδης στο 5.85-111.

Ο Δημοσθένης, επί παραδείγματι, ισχυρίζεται ότι «πρέπει αυτοί, που οι υποθέσεις τους πηγαίνουν καλά, να αποδεικνύουν ότι έχουν για τους άτυχους τις πιο καλές διαθέσεις, αφού βέβαια το μέλλον είναι άδηλο για όλους τους ανθρώπους».⁶⁶⁹ Ο ισχυρισμός του θυμίζει τον Μήλιο ρήτορα, ο οποίος απευθυνόμενος στους Αθηναίους πρέσβεις επισημαίνει: *Όπως εμείς τουλάχιστον νομίζουμε, χρήσιμο θα ήταν (διότι κατ' ανάγκη πια μιλάμε για το χρήσιμο, αφού εσείς, παραμερίζοντας το δίκαιο, θέσατε ως βάση της συζήτησης το συμφέρον) να μην ξεγράψετε εντελώς αυτό που είναι καλό για όλους αλλά να αναγνωρίσετε σε κάποιον που θα βρεθεί σε κίνδυνο πως οτιδήποτε είναι γι' αυτόν ευνοϊκό και κατάλληλο θα είναι δίκαιο, ώστε, εάν πείσει, να ωφεληθεί από τούτο έστω κι αν τα επιχειρήματά του ξεφεύγουν από το αυστηρό πλαίσιο του δικαίου. Κάτι που και εσάς σας συμφέρει όχι λιγότερο απ' ό,τι εμάς, στο βαθμό που, εάν ηττηθείτε, θα αποτελέσετε για τους άλλους παράδειγμα με τη βαρύτατη τιμωρία που θα σας επιβληθεί.*

Αλλά και όσα διατυπώνει ο Δημοσθένης για τη σημασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, για τους αγώνες των προγόνων, για τον τρόπο απόκτησης και διατήρησης φιλικών σχέσεων με τις άλλες πόλεις είναι ανάλογα εκείνων που επισημαίνει ο Περικλής στον *Επιτάφιο*. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο ρήτορας ζει στον 4^ο αι. π.Χ., στην Αθήνα, που συνεχίζει να είναι σημαντική πολιτικοστρατιωτική και οικονομική δύναμη. Οι μνήμες από τη δόξα και το μεγαλείο, στο οποίο έφθασε κατά τον 5^ο αιώνα, είναι ακόμη πολύ νωπές και είναι φυσικό να επηρεάζουν καθοριστικά την πολιτική σκέψη του ρήτορα, που θέλει την Αθήνα να πρωτοστατεί και να συμμετέχει σε ό,τι συμβαίνει γύρω της.⁶⁷⁰

Απευθύνεται, λοιπόν, στους Αθηναίους ως πραγματικός δημοκρατικός

⁶⁶⁹ Μτφρ. Φιλολογικής ομάδας Κάκτου, Αθήνα 1984.

⁶⁷⁰ Δημοσθένης IV, ό.π., σελ. 246.

ηγέτης και, χωρίς να τους κολακεύει, τους υπενθυμίζει ότι από χρέος και μόνο προς τους προγόνους τους πρέπει να υποστηρίξουν την αποκατάσταση της δημοκρατίας στη Ρόδο. Χρησιμοποιεί επιχειρήματα παραπλήσια εκείνων που χρησιμοποίησε ο Περικλής, όταν έπλεκε τον ύμνο προ το δημοκρατικό πολίτευμα, αν και οι απόψεις του στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν ταυτίζονται με εκείνες των δημοκρατικών στην Αθήνα. Εκθειάζει, όπως και ο Περικλής τη βαθιά πίστη των Αθηναίων στην ελευθερία και τους αγώνες που έδωσαν για την κατάκτησή της. Προτρέπει να θεωρούν όσους «τὰς πολιτείας καταλύοντας καὶ μεθιστάντας εἰς ὀλιγαρχίαν κοινούς ἐχθρούς...νομίζειν ἀπάντων τῶν ἐλευθερίας ἐπιθυμούντων».⁶⁷¹

Αναφέρεται στη σημασία των νόμων τονίζοντας ότι αυτοί εξασφαλίζουν την ίση συμμετοχή όλων των πολιτών, ανεξάρτητα από την οικονομική και κοινωνική θέση τους, και των αδύνατων και των ισχυρών στα δικαιώματα που παρέχει κάθε πολιτεία.⁶⁷² Με άλλα λόγια, ο Δημοσθένης επανέρχεται στην διατύπωση του Περικλή, σύμφωνα με την οποία «μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῷ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκῶλυται».⁶⁷³

Προτείνει απεριφραστα την παροχή βοήθειας στους Ροδίους και επισημαίνει ότι αυτή θα συντελέσει ώστε οι δημοκρατικοί σε όλες τις πόλεις να την εκλάβουν ως εγγύηση της σωτηρίας τους και να γίνουν φίλοι των Αθηναίων. Κανένα καλό δεν θα μπορούσε να υπάρξει μεγαλύτερο από την εξασφάλιση της αυθόρμητης και ανυποψίαστης φιλίας όλων (οὐ μείζον οὐδὲν ἂν ὑμῖν γένοιτ' ἀγαθόν, ἢ παρὰ πάντων ἐκόντων ἀνυπόπτου τυχεῖν εὐνοίας).⁶⁷⁴

Η αναφορά αυτή του Δημοσθένη στην απόκτηση και οικοδόμηση φιλικών σχέσεων των Αθηνών προς τις άλλες ελληνικές πόλεις μπορεί να συσχετιστεί με τον ισχυρισμό του Περικλή στον *Επιτάφιο*, σύμφωνα με τον οποίο οι Αθηναίοι δεν επιδιώκουν να αποκτούν φίλους, με το να δέχονται ευεργεσίες αλλά κάνοντας οι ίδιοι το καλό. Ἄλλωστε, κατὰ τον Περικλή, βεβαιότερος δὲ ὁ δρᾶσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σῶζειν· ὁ δὲ ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων. Γι' αυτόν τον λόγο μόνο οι Αθηναίοι κάνουν το καλό σε κάποιον οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς.⁶⁷⁵

Σε αντιστοιχία, επίσης, με τον Περικλή βρίσκεται και η αναφορά του στην προσφορά των προγόνων, την οποία οι συμπολίτες του πρέπει να λαμβάνουν πάντα υπόψη, όταν πρόκειται να λάβουν κάποια απόφαση. Ο Περικλής

⁶⁷¹ Δημοσθένης *Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*, 20.

⁶⁷² Δημοσθένης *Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*, 29: τῶν μὲν γὰρ ἰδίων δικαίων τῶν ἐν ταῖς πολιτείαις οἱ νόμοι κοινὴν τὴν μετουσίαν ἔδωσαν καὶ ἴσην καὶ τοῖς ἀσθενέσιν καὶ τοῖς ισχυροῖς.

⁶⁷³ Θουκυδίδου, 2.37.1.

⁶⁷⁴ Δημοσθένης *Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*, 4.

⁶⁷⁵ Θουκυδίδου, 2.40.4-5.

μνημονεύει με θαυμασμό στο επίτευγμα των Αθηναίων *πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἔσβατον τῇ ἡμετέρα τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε κάγαθῶν αἰδία ξυγκατοικίσαντες*. Για μια τέτοια πόλη πολέμησαν με αυταπάρηση και με απaráμιλλη ανδρεία εκείνοι που έπεσαν κατά το πρώτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου. Για την ίδια πόλη καθέννας από τους ζωντανούς, συμπληρώνει ο Περικλής, είναι έτοιμος να πράξει το καθήκον του, αν παραστεί ανάγκη, και να προχωρήσει στη θυσία.⁶⁷⁶

Ανάλογο, λοιπόν, είναι και το καταληκτικό επιχείρημα με το οποίο ο Δημοσθένης παροτρύνει τους Αθηναίους να βοηθήσουν την παλινόρθωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στη Ρόδο: *Έχω λοιπόν τη γνώμη πως πρέπει να αδράξετε στα χέρια σας με σθένος την υπόθεση αυτή των Ροδίων και να ενεργήσετε με τρόπο αντάξιο της πόλης μας· θυμηθείτε πως ακούτε με χαρά αυτόν που επαινεί τους προγόνους σας, διηγείται τα κατορθώματά τους και απαριθμεί τα τρόπαιά τους. Να πιστεύετε επομένως ότι οι πρόγονοί σας έστησαν αυτά τα τρόπαια όχι για να βλέπετε απλώς και να τα θαυμάζετε, αλλά και για να μιμείστε τις αρετές αυτών που τα έστησαν*.⁶⁷⁷

Ο *Υπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας* λόγος του Δημοσθένη μας βοηθά να κατανοήσουμε πληρέστερα ίσως από οποιονδήποτε άλλο λόγο του τις επιδράσεις που δέχθηκε από τον Περικλή και την πολιτική με την οποία ο τελευταίος ανέδειξε την Αθήνα σε ηγεμονεύουσα πόλη του ελληνικού κόσμου. Η πρόταση του Δημοσθένη στους Αθηναίους για ανταπόκριση στην έκκληση των Ροδίων για παροχή βοήθειας, προκειμένου να αποκαταστήσουν το δημοκρατικό πολίτευμα, και το προβάδισμα που δίνει στην εξωτερική πολιτική συνδέονται με την άποψη του ότι η Αθήνα μπορεί και πρέπει να ανανεώσει τη ναυτική της συμμαχία. Μια συμμαχία η οποία θα έχει ως βάση την ειλικρίνεια, την αμοιβαία εμπιστοσύνη, τον σεβασμό, την άρνηση της βίας, της υποψίας και της εκμετάλλευσης. Τα *ἐν ἀπάσαις ταῖς πόλεσι, οὐ μείζον οὐδὲν ἄν ὑμῖν γένοιτ' ἀγαθόν, παρὰ πάντων ἐκόντων ἀνυπόπτου τυχεῖν εὐνοίας* (4), αποτελούν θέσεις του Δημοσθένη που μπορούν να υλοποιηθούν. Συνιστούν πρόγραμμα εξωτερικής πολιτικής, που είχε ως στόχο την επανασύνδεση των σχέσεων με τις ναυτικές δυνάμεις στο Αιγαίο.⁶⁷⁸

Γνωρίζει ότι το δημοκρατικό πολίτευμα είχε καθιερώσει την Αθήνα ως στήριγμα όλων των δημοκρατικών πόλεων. Γνωρίζει, επίσης, ότι η άσκηση εξωτερικής πολιτικής χωρίς τη βοήθεια της δημοκρατικής ιδεολογίας ήταν αδύνατη. Γι' αυτό *«στη δημηγορία αυτήν, τον βλέπουμε να απευθύνεται σαν άνθρωπος του λαού στα δημοκρατικά ένστικτα και με την έμφυτη δημηγερτική του δύναμη να δοκιμάζει πόσο μπορούν να επιδράσουν πάνω στο πλήθος αυτά τα πολυμεταχειρισμένα συνθήματα, ξυπνώντας τον ενθουσιασμό του για τους σύγχρονους στόχους της εξωτερικής πολιτικής που έχει στο νου του ο ρήτορας»*.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ Θουκυδίδου, 2.41.4-5.

⁶⁷⁷ Δημοσθένους *Υπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*, 35.

⁶⁷⁸ Δημοσθένης IV, ό.π., σελ. 86.

⁶⁷⁹ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 118.

Βεβαίως, οι απόψεις που υποστηρίζει ο Δημοσθένης στη συγκεκριμένη δημηγορία του και η επίκληση στην ελληνική ελευθερία εκπορεύονται από την πεποίθησή του ότι οι συμπολίτες του έπρεπε να συστρατευθούν στον αγώνα κατά της τυραννίδας του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου. Ο ρήτορας, δηλαδή, λειτουργεί με αυστηρούς υπολογισμούς και με οδηγό τα αθηναϊκά συμφέροντα. «Αυτό απεικονίζεται με τον καλύτερο τρόπο, όταν ο Δημοσθένης, υποστηρίζοντας χωρίς κανένα συναισθηματισμό τους Ροδίους, που λίγο πιο πριν είχαν προδώσει την αδελφή Αθηναϊκή Δημοκρατία στο βασιλιά της Καρίας, έρχεται σε φανερή αντίθεση με το κόμμα των πραγματικών Αθηναίων δημοκρατών, που, γεμάτοι χαιρεκακία και εκδικητικό μένος, δεν θέλουν ούτε να ακούσουν για μια νέα σύνδεση των δυστυχημένων τώρα Ροδίων με την Αθήνα».⁶⁸⁰

Με την εμμονή του στην πολιτική αυτή, ο Δημοσθένης επιδιώκει να αφαιρέσει από τους αντιπάλους του, που προκρίνουν τον απομονωτισμό αντί της παρεμβατικής εξωτερικής πολιτικής, κάθε δυνατότητα εκμετάλλευσης των ταπεινών ενστίκτων του όχλου, ώστε να αποτρέπουν τον λαό από κάθε εξωτερική πολιτική δραστηριότητα.⁶⁸¹ Αυτή την τακτική είχε ακολουθήσει, ως γνωστόν, και ο Περικλής, όταν οι πολιτικοί του αντίπαλοι αντιστρατεύονταν τα σχέδιά του και προσπαθούσαν με τη δημαγωγία να στρέψουν τον λαό προς κατευθύνσεις και πολιτικές επιλογές που οι ίδιοι επιθυμούσαν.

Η πολιτική που ακολουθεί ο Δημοσθένης στη συγκεκριμένη χρονική φάση μπορεί να κατανοηθεί μόνο αν ληφθεί υπόψη ο στόχος στον οποίο αποσκοπούσε. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για το γεγονός ότι ο Δημοσθένης αντιμετώπιζε την παροχή βοήθειας προς τους Ρόδιους δημοκράτες ως αφετηρία για αποκατάσταση της δημοκρατίας και στη Μυτιλήνη και στη Χίο, γεγονός που θα συνέβαλε τα μέγιστα στη νέα ναυτική συμμαχία των Αθηναίων.

Η εναντίωσή του προς τους πολιτικούς, οι οποίοι είναι θιασώτες της ακινησίας στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής, γίνεται εντονότερη στον *Κατὰ Ἀριστοκράτους* λόγο του, που εκφωνήθηκε μάλλον το 352 π.Χ. Με τον λόγο αυτό η σύγκρουσή του με τον Εύβουλο είναι οριστική και τα αίτια της διαφωνίας τους αγεφύρωτα. Έτσι, ο Δημοσθένης στο εξής παρουσιάζεται πολέμιος του Φιλίππου, αλλά και των πολιτικών του αντιπάλων Εύβουλου, Αισχίνη, Φωκίωνα και Δημάδη. Στους τελευταίους απευθύνει κατηγορίες ότι το ενδιαφέρον τους εξαντλείται στη συσσώρευση προσωπικού πλούτου και άνετης ζωής, ότι δεν ξέρουν να πράξουν κάτι καλύτερο για την πόλη από το να λευκαίνουν τα τείχη και να επιδιορθώνουν τις οδούς. Συγκρίνει τη δόξα του παρελθόντος με την απραξία του παρόντος και αποφαινεται πως, αφού οι πολιτικοί άνδρες δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των περιστάσεων, το μόνο που απομένει είναι η διαπαιδαγώγηση του λαού. Στο θέμα της διαπαιδαγώγησης του λαού θα αναφερθεί πολλές φορές και τα κίνητρά του βρίσκονται σε εντελώς αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη των δημαγωγών. Προέρχονται από την αντικειμενική

⁶⁸⁰ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 120.

⁶⁸¹ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σελ. 120. Albin Lesky, ό.π., σελ. 829.

πολιτική του γνώση, η οποία μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του Σόλωνα και του Περικλή.⁶⁸²

Απευθύνεται στους Αθηναίους και τους προειδοποιεί ότι δεν πρέπει να κατηγορούν τους θεούς και να αποδίδουν σε αυτούς ευθύνες για την τροπή των υποθέσεων της πόλης, ούτε να τα βάζουν με την τύχη. Στο ίδιο θέμα θα αναφερθεί και στον Α' Ολυμπιακό επισημαίνοντας: *Πιστεύω, Αθηναίοι, πως αν κάποιος κρίνει αυτά που μας έχουν προσφέρει οι θεοί, παρ' όλο που πολλά δεν είναι όπως θα έπρεπε, εύλογα πάντως θα τους ευγνωμονούσε πολύ. Δίκαια, βλέπετε, θ' απέδιδε κάποιος αυτά που έχουμε χάσει στον πόλεμο στη δική μας αμέλεια.*⁶⁸³

Η επισήμανσή του αυτή παραπέμπει σε ανάλογη επισήμανση του Περικλή, ο οποίος στην πρώτη του δημηγορία υπενθύμιζε στους συμπολίτες του: *Όσοι από εσάς πεισθούν για την αναγκαιότητα του πολέμου να στηρίξουν τις κοινές αποφάσεις μας, ακόμη κι αν συμβεί να αποτύχουμε σε κάτι, αλλιώς, εάν τα πράγματα έλθουν καλά, να μη διεκδικούν μερίδιο στη σωστή απόφαση. Διότι ενδέχεται τα γεγονότα να εξελιχθούν κατά τρόπο όχι λιγότερο απροσδόκητο απ' ό,τι τα σχέδια των ανθρώπων· γι' αυτό και συνηθίζουμε να τα βάζουμε με την τύχη για όσα συμβαίνουν διαφορετικά απ' ό,τι λογαριάζουμε.*⁶⁸⁴

Η αναφορά για τις επιδράσεις που δέχθηκε ο Δημοσθένης από την περικλεϊκή πολιτική και ιδεολογία θα κλείσει με συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από τη σύγκριση του *Επιταφίου* του Περικλή με τον *Επιτάφιο* που εκφώνησε ο ίδιος, το 338 π.Χ., μετά τη μάχη της Χαιρωνείας, για να τιμηθούν όσοι έπεσαν στην ύστατη προσπάθεια των Αθηνών να περισώσουν την πολιτική τους αυθυπαρξία και την υπόστασή τους ως κράτους. Η προσπάθεια, όμως, απέβη ματαιία και οι ελληνικές πόλεις αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν τον Φίλιππο ως αρχηγό των στρατιωτικών δυνάμεων εναντίον των Περσών. Παρά το γεγονός ότι ο Δημοσθένης ήταν ο εισηγητής της αποτυχημένης πολιτικής που οδήγησε στη Χαιρώνεια, οι Αθηναίοι έκριναν ότι ήταν ο καταλληλότερος άνθρωπος, για να εκφράσει τον πόνο του λαού σε εκείνη τη δύσκολη χρονική φάση.⁶⁸⁵

Βεβαίως, ο Δημοσθένης, κατά την εποχή αυτή, δεν έχει καμιά πολιτική δύναμη. Σίγουρα, όσοι του εμπιστεύθηκαν την εκφώνηση του *Επιταφίου* για τους πεσόντες στη Χαιρώνεια, είχαν μεγάλο θάρρος. Στον λόγο που μας έχει διασωθεί δεν αναγνωρίζουμε τον Δημοσθένη, αν και οι ερευνητές που υποστηρίζουν τη γνησιότητα του έργου έχουν αυξηθεί. Εύστοχα ο Jaeger επισημαίνει πως «και αν ακόμα οι λέξεις είναι δανεισμένες από τον Δημοσθένη, η δύναμη της ψυχής του δεν ζει πια μέσα τους. Τώρα πια είναι υποχρεωμένος να παραχωρήσει το πεδίο της δημόσια ζωής στον παλιό του αντίπαλο, τον Αισχίνη. Όμως τι δημόσια ζωή! Δεν άξιζε πια τον κόπο να την εξουσιάζει κανείς. Όταν όμως ο Αισχίνης επιχείρησε, ξεκινώντας από το θλιβερό παρόν, να ανασκευάσει και την εικόνα του

⁶⁸² W. Jaeger, *Παιδεία*, ό.π., σσ. 354-355.

⁶⁸³ Δημοσθένους *Ολυμπιακός Α*, 10, μτφρ. μεταφραστικής ομάδας Κάκτου. Monique Trédé, ό.π., σελ. 328.

⁶⁸⁴ Θουκυδίδου, 1.140.1.

⁶⁸⁵ Ιωάννου Συκουτρή, ό.π., σελ. 567. Πλουτάρχου *Δημοσθένης* 5,6. Monique Trédé, ό.π., σελ. 325.

παρελθόντος, και όταν άρχισε εκείνη η διαμάχη για την τελική κρίση της ιστορίας σχετικά με την προσωπικότητα του Δημοσθένη, μια διαμάχη που διαρκεί ως την εποχή μας, τότε ο Δημοσθένης ξεφεύγει πάλι γηια λίγο από την οδυνηρή εσωτερική του πάλη με τη στυγνή πραγματικότητα για να διακηρύξει μιαν ακόμα τελευταία φορά την πίστη του σε ό,τι έχει κάνει. Ο Αισχίνης είχε καταγγείλει τον Κτησιφώντα, που είχε προτείνει να απονεύμουν στον Δημοσθένη χρυσό στεφάνι. Ο Δημοσθένης εμφανίζεται στο δικαστήριο ως συνήγορος του εισηγητή και διεκδικεί το στεφάνι, που ο αντίπαλός του ελπίζει να του αποσπάσει με τη βοήθεια των μακεδονικών όπλων».⁶⁸⁶

Ο Δημοσθένης έχει πλήρη επίγνωση της κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει τα πράγματα. Γι' αυτό και ο επιτάφιος λόγος για όσους έπεσαν στη Χαιρώνεια αποτελεί για τον ρήτορα μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να αναπολήσει το ένδοξο παρελθόν της πόλης του, τις αξίες και το μεγαλείο της καθώς και τις αρετές των υπερασπιστών της.

Ο Επιτάφιος, όμως, που του αποδίδεται, αμφισβητήθηκε ως μη γνήσιος, καθόσον απουσιάζουν από αυτόν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη δημοσθενική δεινότητα (ζωηρές αποστροφές, δριμυείς επιθέσεις εναντίον του Φιλίππου, βίαιες εκφράσεις κατά των κομματικών αντιπάλων του). Ωστόσο, ο Ιωάννης Συκουτρή τον θεωρεί γνήσιο και αντιλέγει πως η απουσία των στοιχείων αυτών από μόνη της δεν μπορεί να αποτελέσει ισχυρό τεκμήριο, αφού δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη ότι το διαφορετικό ύφος του συγκεκριμένου λόγου το επέβαλλε ο θρησκευτικός χαρακτήρας της επιταφίου τελετής.⁶⁸⁷

Τα επιχειρήματα, όμως, του Συκουτρή ως προς τη γνησιότητα του λόγου ελέγχονται με αρκετή πειστικότητα από πολλούς μελετητές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο γνήσιος Δημοσθένης, όπως τον γνωρίζουμε από τα έργα και τη ζωή του, ως νους, ψυχή, τέχνη, ως μεγάλη προσωπικότητα, δεν παρουσιάζεται καθόλου στον Επιτάφιο. Μόνο ένας Δημοσθένης «παθών λήθην έαυτού» θα μπορούσε να γράψει τον φορτικό και κενό και παιδαριώδη Επιτάφιο, του οποίου η σκέψη σε κάθε σημείο είναι σχεδόν δανεισμένη.⁶⁸⁸

Γι' αυτούς, το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος λόγος παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον Επιτάφιο του Περικλή, δεν αποτελεί τεκμήριο ότι ο λόγος ανήκει στον Δημοσθένη, που όντως είχε δεχθεί μεγάλες επιδράσεις από τον Θουκυδίδη. Οι πολλές κοινές λέξεις και περίοδοι, η διάνοια και το διάγραμμα του Επιταφίου είναι ειλημμένα από άλλους Επιταφίους. Είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι ο Δημοσθένης, που καλλιέργησε τη ρητορική τέχνη σε τόσο μεγάλο βαθμό, θα ακολουθούσε πιστά τα πρότυπα που είχαν ήδη διαμορφωθεί και δεν

⁶⁸⁶ W. Jaeger, *Δημοσθένης*, ό.π., σσ. 231-232.

⁶⁸⁷ Ιωάννου Συκουτρή, ό.π., σελ. 567. Βλ. επίσης, Ιωάννου Συκουτρή, *Ο «Επιτάφιος του Δημοσθένους»*, μτφρ. εκ της γερμανικής Βασιλείας Λαούρδας, Ανάτ. από το περιοδ. Νέα Εστία 63 (1958, σσ. 498-509), Αθήναι 1958, σσ. 3-14.

⁶⁸⁸ Σ. Τραχίλη, *Επιλεγόμενα εις τον Δημοσθένους Επιτάφιο*, Ανατύπωση εκ του ΜΔ' Τόμου της Αθηνάς, Αθήνα 1933, σελ. 78.

θα πρόσθετε κάτι από τη δική του ρητορική δύναμη.⁶⁸⁹

Το περιεχόμενο και η δομή του λόγου παρουσιάζει ακολουθούν το σύνηθες μοτίβο των Επιταφίων. Το σχέδιο της ομιλίας του ο ρήτορας το παρουσιάζει ανακεφαλαιώνοντας στην § 27. Η § 4 κ.ε. αναφέρονται στους προγόνους και ειδικότερα στην καταγωγή τους (αυτοχθονία), ενώ οι §§ 6-11 στις πράξεις τους (Αμαζόνες, Εύμολπος, Ηρακλείδες, Θηβαίοι, Περσικοί πόλεμοι και η σύγκρισή τους με τον Τρωικό, πόλεμοι εναντίον των πλεονεξιῶν των Ελλήνων). Η § 12 συγκεφαλαιώνει το συμπέρασμα και αποτελεί μετάβαση στην εξύμνηση των πεσόντων. Ακολουθεί έπαινος των προγόνων (§ 15), αναφορά στην παιδεία και στα επιτηδεύματα και εξαιρείται η σύνεσις και ανδρεία (§§ 16-17). Εκτίθενται τα σχετικά με τον τελευταίο πόλεμο (§§ 18-24) και εκθειάζεται το πολίτευμα (§25 κ.ε.), το οποίο συνέβαλε στην αντιμετώπιση του εχθρού με γενναιότητα, επειδή δίνει τη δυνατότητα να ασκείται έλεγχος της συμπεριφοράς κάθε πολίτη, ώστε κανείς να μην τολμά να προσβάλλει ή να παραβλέπει την κοινή γνώμη. Κατόπιν εξυμνούνται οι πράξεις κάθε φυλής (§§ 27-31) και ο λόγος τελειώνει με τον συνήθη μακαρισμό (§§ 32-34) και την παραμυθία (§35 κ.ε.). Στον σύντομο επίλογο, όπως συνήθως, γίνεται προτροπή στους συγγενείς να θρηνήσουν τους νεκρούς και να αποχωρήσουν.⁶⁹⁰

Ας παρακολουθήσουμε, όμως, σημεία του Έπιταφίου του Περικλή και του Έπιταφίου του Δημοσθένη, προκειμένου να γίνει σύγκριση και επισήμανση κοινών στοιχείων.

Θουκυδίδου Β, 35. 1-3

Οί μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε ἤδη εἰρηκότων ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε, ὡς καλὸν ἐπὶ τοῖς ἐκ τῶν πολέμων θαπτομένοις ἀγορεύεσθαι αὐτόν. ἐμοὶ δὲ ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς, οἷα καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσίᾳ παρασκευασθέντα ὀράτε, ... ἐπειδὴ δὲ τοῖς πάλαι οὕτως ἐδοκιμάσθη ταῦτα καλῶς ἔχειν, χρὴ καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ πειραῶσθαι...

Δημοσθένους Έπιτάφιος, 1-2

Ἐπειδὴ τοὺς ἐν τῷδε τῷ τάφῳ κειμένους, ἀνδρας ἀγαθοὺς ἐν τῷ πολέμῳ γεγονότας, ἔδοξεν τῇ πόλει δημοσίᾳ θάπτειν καὶ προσέταξεν ἐμοὶ τὸν νομιζόμενον λόγον εἰπεῖν ἐπ' αὐτοῖς, ἐσκόπουν μὲν εὐθύς ὅπως τοῦ προσήκοντος ἐπαίνου τεύξονται... ὁμοίως μέντοι διαλεχθῆναι τοῖς πρότερόν ποτ' εἰρηκόσιν ἐνθάδ' εἶναι μοι δοκεῖ. Ὡς μὲν οὖν ἡ πόλις σπουδάζει περὶ τοὺς ἐν τῷ πολέμῳ τελευτῶντας, ἔκ τε τῶν ἄλλων ἔστιν ἰδεῖν καὶ μάλιστα ἐκ τοῦδε τοῦ νόμου, καθ'

⁶⁸⁹ Στυλιανού Γ. Κορρέ, *Οι Επιτάφιοι λόγοι. Α' Ο Δημοσθένης δοκῶν*, Ανάτυπο εκ του Α' τεύχους του περιοδικού «Ελληνομουσείον», Αθήνησι 1947, σελ.4.

⁶⁹⁰ Ιωάννου Συκουρή, *Ο «Έπιτάφιος του Δημοσθένους»*, ό.π., σσ. 5-7.

ὄν αἰρεῖται τὸν ἐρουῶντ' ἐπὶ ταῖς δημοσίαις ταφαῖς... ἴν' ἦν ζῶντες ἐκτῆσαντ' εὐδοξίαν, αὕτη καὶ τετελευτηκόσιν αὐτοῖς ἀποδοθείη.

Από τη σύγκριση των προοιμίων προκύπτει ότι και στα δύο γίνεται λόγος για τη δυσκολία του θέματος και για το πατροπαράδοτο ἔθιμο (*νόμος*) να ενταφιάζονται *δημοσία* οι ἄνδρες που επέδειξαν γενναιότητα (*ἀγαθοὶ ἄνδρες*) και να τους αποδίδονται τιμές, από τις οποίες σπουδαιότερη είναι ο *λόγος*, γιατί αποτελεί ἔμπρακτη ἀπόδειξη ότι η πόλη αναγνωρίζει τη θυσία ὅσων υπῆρξαν ἐνάρετοι στην ὑστάτη στιγμή και ἔδωσαν τη ζωή τους για τη σωτηρία της πατρίδας.

Ο ρήτορας, κατά το σῆνηθες, θα επισημάνει ἐξαρχῆς ότι, ἀπό τη στιγμή που η πόλη του ἀνέθεσε να εκφωνήσῃ τον λόγο, προβληματίστηκε για τον τρόπο με τον οποίο οι νεκροὶ θα τύχουν του ἐπαίνου που τους ταιριάζει. Καθώς, ὁμως, ἐξέταζε πῶς θα μιλήσῃ ἀντάξια προς την ἀνδρεία που επέδειξαν οι νεκροὶ ὁδηγήθηκε στη διαπίστωση ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο (*τῶν ἀδυνάτων ἡῦρισκον ὄν*).

Στα ἀποσπάσματα που ἀκολουθοῦν παρατηροῦμε ὅτι κοινὰ στοιχεῖα εἶναι τόσο η ἀφετηρία ὅσο και ο σκοπὸς των λόγων.

Θουκυδίδου Β, 35. 1-3

τὸν προσθέντα τῷ νόμῳ τὸν λόγον...

ἀνδρῶν ἀγαθῶν...

τῶν ἐνθάδε ἤδη εἰρηκότων...

ἐπὶ τοῖς ἐκ τῶν πολέμων θαπτομένοις

ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει...

περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσία...

Δημοσθένους Ἐπιτάφιος, 1-2

ἐκ τοῦδε τοῦ νόμου...

ἄνδρας ἀγαθοῦς..

...τοῖς πρότερόν ποτ' εἰρηκόσιν ἐνθάδε

ἔδοξεν τῇ πόλει δημοσία θάπτειν

εἶναι μοι δοκεῖ...

ταῖς δημοσίαις ταφαῖς...

Αλλά και σε ἄλλα σημεία ο *Ἐπιτάφιος* που ἀποδίδεται στον Δημοσθένη παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον *Ἐπιτάφιο* του Περικλή. Ἰδιαίτερη εἶναι η ομοιότητα των σημείων στα οποία εκθειάζεται η ἀρετὴ των προγόνων, η αυτοθθονία των κατοίκων της πόλης (*γένος*) και η δόξα που ἀπέκτησαν οι πεσόντες, ἀφού τελεύτησαν τον βίον προμαχώντας για την υπεράσπιση της ἀκεραιότητας της πατρίδας. Αλλά και τα σχετικά με τη νεότητα, την ἀγωγή (*παιδεία*) και τα ἐπιτηδεύματα (*βεβιωκέναι φιλοτίμως*) ἀποτελοῦν κοινὰ στοιχεῖα.

Θουκυδίδου Β, 36, 1-4

Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων πρῶτον... τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδωσαν... ὧν ἐγὼ τὰ μὲν κατὰ πολέμους ἔργα, οἷς ἕκαστα ἐκτίθη, ἢ εἴ τι αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν βάρβαρον ἢ Ἑλληνα πολέμιον ἐπιόντα προθύμως ἠμυνάμεθα, μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ βουλόμενος ἔασω...

Δημοσθένους Ἐπιτάφιος, 3-4

Ἄρξομαι δ' ἀπὸ τῆς τοῦ γένους αὐτῶν ἀρχῆς... μόνοι γὰρ ἐξ ἀπάντων ἀνθρώπων ἐξ ἧς περ ἔφυσαν ταύτην ᾤκησαν καὶ τοῖς ἐξ αὐτῶν παρέδωκαν... οἱ γὰρ τῆς κατὰ τὸν παρόντα χρόνον γενεᾶς πρόγονοι καὶ πατέρες... ἠδίκησαν μὲν οὐδένα πάποτε οὔτε Ἑλληνα οὔτε βάρβαρον, ἀλλ' ὑπῆρχεν αὐτοῖς πρὸς ἅπασιν τοῖς ἄλλοις καλοῖς κἀγαθοῖς καὶ δικαιοτάτοις εἶναι, πρὸς ἅπασιν τοῖς ἄλλοις καλοῖς κἀγαθοῖς καὶ δικαιοτάτοις εἶναι ἀμυνόμενοι δὲ πολλὰ καὶ καλὰ διεπράξαντο.

Και οἱ δύο ρήτορες δηλώνουν ὅτι θα ἀρχίσουν τὸν λόγο τους με ἀναφορὰ στους προγόνους. Ἐπισημαίνουν τὴν αυτοχθονία των κατοίκων, οἱ οποίοι παρέδωσαν τὴν πόλη ἐλεύθερη στους μεταγενέστερους. Μιλοῦν γιὰ τους πατέρες, οἱ οποίοι με προθυμία, στὴν κρίσιμη στιγμή, ἐσπευσαν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀντιμετώπιση κινδύνων που προέρχονταν ἀπὸ ἐπιθετικὲς ἐνέργειες Ἑλλήνων ἢ βαρβάρων.

Θουκυδίδου Β, 36, 1-4

Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων πρῶτον...
γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες...
ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδωσαν...

ἢ εἴ τι αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν
βάρβαρον ἢ Ἑλληνα πολέμιον...
ἠμυνάμεθα..

Δημοσθένους Ἐπιτάφιος, 3-4

Ἄρξομαι δ' ἀπὸ τῆς τοῦ γένους τῆς
αὐτῶν ἀρχῆς... μόνοι γὰρ ἐξ
ἀπάντων ἀνθρώπων ἐξ ἧς περ

ἔφυσαν ταύτην ᾤκησαν καὶ τοῖς
ἐξ αὐτῶν παρέδωκαν...

πρόγονοι καὶ πατέρες...
οὔτε Ἑλληνα οὔτε βάρβαρον,
...καὶ δικαιοτάτοις εἶναι, ἀμυνόμενοι

Κοινὰ στοιχεῖα παρατηροῦνται καὶ στο παραμυθητικὸ μέρος των λόγων, στο οποίο τονίζεται πὼς οἱ γονεῖς των νεκρῶν εἶναι βυθισμένοι στο πένθος, γιὰτί ἀποχωρίζονται τὰ παιδιὰ τους που ἔπεσαν πολεμώντας. Τὴν ἴδια κατάσταση βιώνει καὶ ἡ πόλη, ἀφοῦ ἔχασε τους υπερασπιστές

της και ερήμωσε. Όμως, αν σκεφθούμε ότι οι νεκροί αφήνουν στην αιωνιότητα αγέραστη δόξα, μέσα στην οποία θα ανατραφούν τα παιδιά τους και θα γηροκομηθούν οι γονείς τους, το γεγονός αυτό μπορεί να αμβλύνει τον πόνο τους.⁶⁹¹

Θουκυδίδου Β, 44

Δι' ὅπερ καὶ τοὺς τῶνδε νῦν τοκέας, ὅσοι πάρεστε, οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι... τὸ δ' εὐτυχές, οἱ ἂν τῆς εὐπρεπεστάτης λάχωσιν, ὥσπερ οἶδε μὲν νῦν, τελευτῆς, ὑμεῖς δὲ λύπης, καὶ οἷς ἐνευδαιμονῆσαί τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη...καὶ λύπη οὐχ ὧν ἂν τις μὴ πειρασάμενος ἀγαθῶν στερίσκηται, ἀλλ' οὗ ἂν ἐθάς γενόμενος ἀφαιρεθῆ...

ὅσοι δ' αὖ παρηβήκατε, τὸν τε πλέονα κέρδος ὄν ἠτύχεῖτε βίον ἠγεῖσθε καὶ τόνδε βραχὺν ἔσσεσθαι, καὶ τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε. τὸ γὰρ φιλότιμον ἀγήρων μόνον, καὶ οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν, ὥσπερ τινές φασι, μᾶλλον τέρπει, ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι.

εἴρηται καὶ ἐμοὶ λόγῳ κατὰ τὸν νόμον ὅσα εἶχον πρόσφορα, καὶ ἔργῳ οἱ θαπτόμενοι τὰ μὲν ἤδη κεκόσμηνται, τὰ δὲ αὐτῶν τοὺς παῖδας τὸ ἀπὸ τοῦδε δημοσία ἢ πόλις μέχρι ἡβῆς θρέψει, ὠφέλιμον στέφανον τοῖσδε τε καὶ τοῖς λειπομένοις τῶν τοιῶνδε ἀγῶνων προτιθεῖσα· ἄθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν. νῦν δὲ ἀπολοφυράμενοι ὄν προσήκει ἐκάστῳ ἅπιτε.

⁶⁹¹ Ο Επιτάφιος που αποδίδεται στον Δημοσθένη έχει πολλά κοινά στοιχεία όχι μόνο με τον Επιτάφιο του Περικλή, αλλά και με άλλους λόγους. Έτσι, η άποψη «εἰ μὲν οὖν τὴν ἀνδρείαν μόνον αὐτοῖς τῶν εἰς ἀρετὴν ἀνηκόντων ὑπάρχουσιν ἑώρων, ταύτην ἂν ἐπαινέσας ἀπηλλαττόμην τῶν λοιπῶν· ἐπειδὴ δὲ καὶ γεγενῆσθαι καλῶς καὶ πεπαιδευθῆσαι σωφρόνως καὶ βεβιωκέναι φιλοτίμως συμβέβηκεν αὐτοῖς, ἐξ ὧν εἰκότως ἦσαν σπουδαῖοι» μπορεί να παραλληλιστεί με όσα σχετικά αναφέρει ο Ισοκράτης στον Αρεοπαγίτικό, 74 : «...τὴν δ' ἡμετέραν χώραν ἄνδρας φέρειν καὶ τρέφειν δυναμένην οὐ μόνον πρὸς τὰς τέχνας καὶ τὰς πράξεις καὶ τοὺς λόγους εὐφροεστάτους ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνδρείαν καὶ πρὸς ἀρετὴν πολὺ διήνεγκαν». Η άποψη, επίσης, που διατυπώνεται στον Επιτάφιο (10-11), σύμφωνα με την οποία «τοσοῦτῳ γὰρ ἀμείνους τῶν ἐπὶ Τροίαν στρατευσαμένων νομίζονται ἂν εἰκότως, ὅσον οἱ μὲν ἐξ ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος ὄντες ἀριστεῖς δέκ' ἔτη τῆς Ἀσίας ἐν χωρίον πολιορκούντες μόλις εἶλον, οὗτοι δὲ τὸν ἐκ πάσης τῆς ἠπείρου στόλον ἐλθόντα μόνοι, τᾶλλα πάντα κατεστραμμένον, οὐ μόνον ἠμύναντο, ἀλλὰ καὶ τιμωρίαν ὑπὲρ ὧν τοὺς ἄλλους ἠδίκουν ἐπέθηκαν» έχει την αντιστοιχία της με την άποψη που απαντάται στον Πανηγυρικό του Ισοκράτη: «πῶς γὰρ ἂν γένοιτο σύμμετροι τοιοῦτοις ἀνδράσιν, οἱ τοσοῦτον μὲν τῶν ἐπὶ Τροίαν στρατευσαμένων διήνεγκαν, ὅσον οἱ μὲν περὶ μίαν πόλιν ἔτη δέκα διέτριψαν, οἱ δὲ τὴν ἐξ ἀπάσης τῆς Ἀσίας δύναμιν κατεπολέμησαν, οὐ μόνον δὲ τὰς αὐτῶν πατρίδας διέσωσαν ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑλλάδα σύμπασαν ἠλευθέρωσαν;». Βλ. σχετικά και Στυλιανού Κορρέ, ό.π. σελ. 7.

Δημοσθένους Ἐπιτάφιος, 32-37

Οἱ μὲν οὖν ζῶντες οἰκεῖοι τούτων ἔλεινοί, τοιούτων ἀνδρῶν ἐστερημένοι καὶ συνηθείας πολλῆς καὶ φιλανθρώπου διεzeugμένοι, ... πρῶτον μὲν ἀντὶ μικροῦ χρόνου πολὺν καὶ τὸν ἅπαντ' εὐκλειαν ἀγήρω καταλείπουσιν, ἐν ἣ καὶ παῖδες οἱ τούτων ὀνομαστοὶ τραφήσονται καὶ γονεῖς οἱ τούτων περιβλεπτοὶ γηροτροφῆσονται, παραψυχὴν τῷ πένθει τὴν τούτων εὐκλειαν ἔχοντες... ἔστι μὲν οὖν ἴσως χαλεπὸν τὰς παρούσας συμφορὰς λόγῳ κουφίσαι· καὶ γὰρ ἐκείνοις ταῦτ' ἂν εἴη μάλιστ' ἐν κόσμῳ καὶ τιμῇ, καὶ πάσῃ τῇ πόλει καὶ τοῖς ζῶσιν ταῦτ' ἂν ἐνέγκοι πλείστην εὐδοξίαν. χαλεπὸν πατρὶ καὶ μητρὶ παίδων στερηθῆναι καὶ ἐρήμοις εἶναι τῶν οἰκειοτάτων γηροτρόφων· σεμνὸν δέ γ' ἀγήρως τιμὰς καὶ μνήμην ἀρετῆς δημοσίᾳ κτησαμένους ἐπιδεῖν, καὶ θυσιῶν καὶ ἀγώνων ἠξιωμένους ἀθανάτων. λυπηρὸν παισὶν ὀρφανοῖς γεγενῆσθαι πατρός· καλὸν δέ γε κληρονομεῖν πατρώας εὐδοξίας. ἐγὼ μὲν οὖν οὐχ ὅπως πολλὰ λέξω, τοῦτ' ἐσκεψάμην, ἀλλ' ὅπως τάληθῃ· ὑμεῖς δ' ἀποδυράμενοι καὶ τὰ προσήκονθ' ὡς χρῆ καὶ νόμιμα ποιήσαντες ἄπιτε.

Θουκυδίδου Β, 44

ὧν ἂν τις μὴ πειρασάμενος ἀγαθῶν ἐστερημένοι... στερίσκηται...
τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε...
τὸ γὰρ φιλότιμον ἀγήρων μόνον...
νῦν δὲ ἀπολοφυράμενοι ὄν προσήκει ἑκάστῳ ἄπιτε.
νόμιμα
ἄπιτε.

Δημοσθένους Ἐπιτάφιος, 32-37

τοιούτων ἀνδρῶν
λόγῳ κουφίσαι...
σεμνὸν δέ γ' ἀγήρως τιμὰς...
ὑμεῖς δ' ἀποδυράμενοι καὶ τὰ
προσήκονθ' ὡς χρῆ καὶ
ποιήσαντες

Από τις ενδεικτικές αυτές συγκρίσεις προκύπτει ότι ο Δημοσθένης είχε εμβαθύνει στους λόγους των ρητόρων του παρελθόντος και είχε ως σημαντικότερο υπόδειγμά του τον Περικλή. Από τον Περικλή εμπνεύσθηκε πρωταρχικά την ιδέα του Πανελληνισμού, τον ρεαλισμό που χαρακτηρίζει την πολιτική του δράση και τις απόψεις που συνθέτουν την πατριωτική του ιδεολογία. Η εξοικείωσή του με τους λόγους του μεγάλου πολιτικού έγινε με τη μελέτη της Ιστορίας του Θουκυδίδη, στην

οποία επιδόθηκε από μικρή ηλικία και από την οποία δέχθηκε, όπως και στα προηγούμενα επισημάνθηκε, αρκετές επιδράσεις.⁶⁹²

δ. Οι επιδράσεις στον Λυκούργο

Ο Λυκούργος γεννήθηκε περί το 390 π.Χ., στην Αθήνα. Καταγόταν από το γένος των Ετεοβουδατών. Από την παιδική του ηλικία έλαβε επιμελημένη αγωγή ως μαθητής του φιλοσόφου Πλάτωνα και του ρητοροδιδάσκαλου Ισοκράτη, οι ιδέες των οποίων άσκησαν σημαντικές επιδράσεις στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Όταν ενηλικιώθηκε, έθεσε ως σκοπό της ζωής του να εργαστεί για την τήρηση της νομιμότητας και την προαγωγή των συμφερόντων της πατρίδας του. Ασχολήθηκε με τις δημόσιες υποθέσεις ακολουθώντας πιστά τις αρχές των παλιών Αθηναίων. Η προσήλωσή του στη θρησκεία, η λιτή διαβίωση, η αυστηρή αντιμετώπιση όποιου πρόδιδε την πόλη ή ενεργούσε πέραν όσων προέβλεπαν οι ηθικοί και πολιτικοί κανόνες αποτελούσαν για τον Λυκούργο στοιχεία που προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη δημόσια δράση του. Για πολλά χρόνια, τα στοιχεία αυτά τον ανήγαγαν σε διώκτη κάθε παράνομης πράξης και σε ανελέητο τιμητή στην πόλη των Αθηνών.⁶⁹³

Η δράση του πριν από τη μάχη της Χαιρωνείας δεν είναι σημαντική, αλλά, στη συνέχεια, θα του αναγνωριστούν εξουσίες στον οικονομικό τομέα και συγκεκριμένα θα αναλάβει τη διαχείριση των οικονομικών της πόλης. Ως ταμίας συνέχισε την οικονομική πολιτική του Ευβούλου με τόση επιτυχία, ώστε η οικονομική κατάσταση της Αθήνας να είναι σχεδόν εφάμιλη με εκείνη που υπήρχε στην εποχή του Περικλή. Επακόλουθο της αύξησης των προσόδων της πόλης ήταν η κατασκευή μεγάλων έργων. Αποπεράτωσε δημόσια οικοδομήματα, ανόρθωσε τους νεωσοίκους που είχαν κατεδαφιστεί από τους τριάκοντα τυράννους, επεξέτεινε τις σκευοθήκες, ώστε να είναι δυνατή η φύλαξη των όπλων και των σκευών των πλοίων, διηύρυνε το Διονυσιακό θέατρο και έστησε στον χώρο του τους ανδριάντες των τριών μεγάλων τραγικών Αισχύλου, Σοφοκλή και Ευριπίδη. Έκτισε το Παναθηναϊκό Στάδιο, στον Ιλισό, το Ωδείο και το γυμναστήριο του Λυκείου.

Ιδιαίτερη φροντίδα επέδειξε για την αντιγραφή των έργων των τριών κορυφαίων τραγικών. Τα αντίγραφα αυτά θα αποτελούσαν τα επίσημα κείμενα και δεν θα μπορούσαν να αλλοιώνονται από τους υποκριτές, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Μέλημα του Λυκούργου, επίσης, ήταν η ανάπτυξη της κωμωδίας. Για τον σκοπό αυτό εισήγαγε τους κωμικούς αγώνες, κατά την τρίτη ημέρα των Ανθεστηρίων, που αποτελούσαν μέρος των εορτών που γίνονταν προς τιμήν του Διονύσου.

Όμως, οι προσπάθειες του Λυκούργου για την παλινόρθωση του μεγαλείου και της δόξας της πατρίδας του συμπίπτουν με μια περίοδο

⁶⁹² George Kennedy, *ό.π.*, σελ. 114.

⁶⁹³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, *ό.π.*, σελ. 559. Monique Trédé, *ό.π.*, σελ. 340.

κατά την οποία η μαχητική δύναμη της Αθήνας και η πολιτική αρετή των κατοίκων της έχουν υποστεί φθορά.⁶⁹⁴ Ωστόσο, η πραγματικότητα αυτή δεν τον αποθάρρυνε. Με τη συχνή παρουσία του στην Εκκλησία και στα δικαστήρια απηύθυνε καταγγελίες εναντίον όσων έκρινε ενόχους. Η επικράτησή του στους δικαστικούς αγώνες δεν οφείλεται τόσο στη ρητορική του δεινότητα όσο στις δίκαιες κατηγορίες του και στην εκτίμηση που έτρεφε ο λαός προς το πρόσωπό του. Η φήμη που απέκτησε οφείλεται στους απλούς τρόπους του και στο γεγονός ότι, αν και ήταν εύπορος και ευγενής ως προς την καταγωγή, ζούσε λιτά και ήταν εχθρός της πολυτέλειας.⁶⁹⁵

Από το περιεχόμενο των λόγων του και από τα φρονήματα των προσώπων που κατηγορήσε, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο Λυκούργος ήταν διώκτης πολιτών που ανήκαν στη φιλομακεδονική μερίδα.⁶⁹⁶ Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο Δημοσθένης, που με απογοήτευση έβλεπε τους συμπολίτες του να αδιαφορούν και να μην ενδιαφέρονται για το συμφέρον της πόλης, δεν ήταν δυνατό να μην εκτιμήσει τις αρετές του Λυκούργου και να μην επιδιώξει τη συνεργασία του. Ο τελευταίος ανταποκρίθηκε, παρέμεινε πιστός στις αρχές του και αγωνίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του στο πλευρό του Δημοσθένη.⁶⁹⁷

Κατά το έτος 343 π.Χ., έλαβε μέρος σε αποστολή στην Πελοπόννησο υπό τον Δημοσθένη, προκειμένου να αποτρέψει την προσχώρηση πόλεων της στον Φίλιππο, ο οποίος, παρά τη Φιλοκράτειο ειρήνη του 346 π.Χ., προσπαθούσε να απομονώσει τη Σπάρτη και την Αθήνα. Πρόκειται μάλλον για τη μοναδική φορά που ο Λυκούργος αναμείχθηκε με την εξωτερική πολιτική. Αυτή την είχε αναλάβει ο Δημοσθένης, ενώ ο Λυκούργος είχε αναλάβει τα εσωτερικά θέματα της πόλης και κατά κύριο λόγο τα οικονομικά της.⁶⁹⁸

Μετά τη μάχη της Χαιρωνείας, όταν οι Αθηναίοι εμπιστεύθηκαν στον Δημοσθένη, τον Υπερείδη και τον Λυκούργο, ως διαχειριστή του δημοσίου χρήματος, την αντιμετώπιση του Φιλίππου, κατάφερε να πείσει τους συμπολίτες του να προετοιμάσουν στόλο και να συγκεντρώσει από τη συνεισφορά τους το ποσό των 650 ταλάντων. Ήταν τόση η εμπιστοσύνη τους, ώστε, αν και ο νόμος απαγόρευε να εκλεγεί κάποιος ταμίας για δεύτερη θητεία, εξακολούθησε να διαχειρίζεται τα οικονομικά για δύο ακόμη τετραετίες, δηλαδή μέχρι το 326. Στο διάστημα αυτό διπλασίασε τα έσοδα της πόλης, κατασκεύασε τριήρεις, έκανε

⁶⁹⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, ό.π., σελ. 559.

⁶⁹⁵ Λυκούργου *Κατά Λεωκράτους*, εισαγωγή-μτφρ.-σημειώσεις Κ. Θ. Αραπόπουλου, Πάπυρος, Αθήνα 1975, σελ. 4. (Στο εξής: Κ. Θ. Αραπόπουλου, *Λυκούργου Κατά Λεωκράτους*)

⁶⁹⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. Β, ό.π., σελ. 559.

⁶⁹⁷ Κ. Θ. Αραπόπουλου, *Λυκούργου Κατά Λεωκράτους* ό.π., σελ. 4.

⁶⁹⁸ Κ. Θ. Αραπόπουλου, *Λυκούργου Κατά Λεωκράτους* ό.π., σελ. 4. Christopher Carey, ό.π., σελ. 92.

επισκευαστικές εργασίες στα τείχη και διακόσμησε την Αθήνα με μνημεία που είχε να δει από την εποχή του Περικλή.

Προς το τέλος της ζωής του, ζήτησε να τον φέρουν στο Βουλευτήριο, όπου έκανε απολογισμό του έργου του, χωρίς κανέναν εκ των Αθηναίων να τον κατηγορήσει εκτός από τον Μενέσαιχμο, που κάποτε είχε κατηγορηθεί από τον Λυκούργο για ασέβεια και του είχε επιβληθεί ποινή. Αυτή ήταν η τελευταία πολιτική πράξη του Λυκούργου. Μετά παρέλευση ολίγου διαστήματος πέθανε και οι Αθηναίοι τον έθαψαν με δημόσια δαπάνη.⁶⁹⁹

Ο Λυκούργος δεν διακρίθηκε ως ρήτορας και οι λόγοι του δεν προκαλούσαν τον θαυμασμό των ακροατών. Ωστόσο, η ηθική διάσταση του περιεχομένου τους εντυπωσίαζε. Ο μόνος λόγος που διασώθηκε πλήρης είναι ο *Κατά Λεωκράτους*.

Ο λόγος εκφωνήθηκε ενώπιον της Ηλιαίας, το 331/330 π.Χ., στη δίκη του Λεωκράτους, τον οποίο κατήγγειλε ο Λυκούργος ως ένοχο εσχάτης προδοσίας. Ο Λεωκράτης ήταν εύπορος Αθηναίος και διατηρούσε εργαστήριο κατασκευής χάλκινων ειδών. Μετά την ήττα στη Χαιρώνεια, εξαιτίας της δειλίας του, εγκατέλειψε την Αθήνα και έφθασε στη Ρόδο. Εκεί διέδωσε ψευδείς ειδήσεις ότι η Αθήνα κυριεύθηκε από τους Μακεδόνες και ότι ο Πειραιάς πολιορκείται (4-17). Οι ειδήσεις αυτές, όμως, ζημίωσαν την Αθήνα, γιατί οι Ρόδιοι καταλάμβαναν τα αθηναϊκά πλοία που μετέφεραν σιτάρι στον Πειραιά, τα οδηγούσαν στο λιμάνι τους και κατακρατούσαν τα φορτία τους (58). Μετά πάροδο τριών ετών, ο Λεωκράτης εγκαταστάθηκε στα Μέγαρα ως μέτοικος και συνέχισε τις εμπορικές του δραστηριότητες (21, 145). Στο μεταξύ, πώλησε στον γυναικάδελφό του Αμύντα (22) την περιουσία που είχε στην Αθήνα, ζητώντας του να τακτοποιήσει τις οικονομικές εκκρεμότητες που είχε αφήσει φεύγοντας και να του αποστείλει τα υπόλοιπα χρήματα (23) και τα πατρικά του ιερά (25). Τέλος, πιστεύοντας ότι οι Αθηναίοι θα είχαν λησμονήσει την προδοσία του, επανήλθε στην Αθήνα. Ο Λυκούργος, όμως, που ποτέ μέχρι τότε δεν είχε δείξει ανοχή σε παράνομες και πολύ περισσότερο σε προδοτικές πράξεις, οδήγησε τον Λεωκράτη με τη νομική διαδικασία της *εισαγγελίας* για προδοσία στο δικαστήριο.

Η κατηγορία που του απέδωσε ο Λυκούργος είχε ως βάση το

⁶⁹⁹ Κ. Θ. Αραπόπουλου, *Λυκούργου Κατά Λεωκράτους*, ό.π., σσ. 6-7. Ο Μενέσαιχμος, που αναφέρθηκε παραπάνω, τον διαδέχθηκε στη διαχείριση των οικονομικών. Το μίσος του εναντίον του Λυκούργου τον ώθησε να κατηγορήσει τους γιους του για δήθεν έλλειμμα που άφησε ο πατέρας τους. Οι Αθηναίοι δείχνοντας για μια ακόμη φορά το ευμετάβολο του χαρακτήρα τους καταδίκασαν τους γιους του και, λόγω της αδυναμίας τους να πληρώσουν, τους φυλάκισαν. Με παρέμβαση, όμως, του Δημοσθένη αποφυλακίστηκαν. Μετά τον Λαμιακό πόλεμο, οι Αθηναίοι θυμήθηκαν τις ευεργεσίες του Λυκούργου προς την πόλη και αποφάσισαν να στηθεί ανδριάντας του και ο μεγαλύτερος από τους απογόνους του να τρέφεται στο Πρυτανείο. *Λεξικό Σουΐδα*, ό.π., σελ. 724.

Ψήφισμα που ενέκριναν οι Αθηναίοι μετά τη μάχη της Χαιρωνείας, να μην εγκαταλείψει κανείς την πόλη, αλλά να μεταφερθούν οι γυναίκες και τα παιδιά εντός των τειχών και οι στρατηγοί να ορίσουν φρουρές για την προστασία όσων κατοικούσαν στην πόλη.⁷⁰⁰

Κατόπιν ελέγχει τον Λεωκράτη για την επιλογή του να εγκαταλείψει την πόλη και να μην παραμείνει σε αυτή, για να προστατεύει τα τείχη της (17-18). Καλεί μάρτυρες, για να επιβεβαιώσουν τα της φυγής του Λεωκράτη, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι οι μάρτυρες θα μπορέσουν να μιλήσουν κατά τρόπο που θα αποδεικνύει τόσο τη φυγή όσο και την εκ μέρους του διασπορά ψευδών ειδήσεων περί κατάληψης των Αθηνών από τους Μακεδόνες. Αναμενόμενο, εξάλλου, είναι ο κατηγορούμενος να ισχυριστεί ότι η άφιξή του στη Ρόδο είχε ως σκοπό τη διεκπεραίωση εμπορικών δραστηριοτήτων και σε καμία περίπτωση την προδοσία της πόλης και τη βλάβη των αθηναϊκών συμφερόντων.⁷⁰¹

Ο Λυκούργος υπενθυμίζει ότι ζήτησε ως μάρτυρες τους δούλους του Λεωκράτη, αλλά αυτός αρνήθηκε να τους παραδώσει για να εξεταστούν, πράγμα το οποίο αποδεικνύει την ενοχή του (36-45). Αντιθέτει, επίσης, την επονείδιστη πράξη του κατηγορούμενου με την ηρωική θυσία όσων έπεσαν στη Χαιρώνεια (46-51), προσθέτοντας ότι οι δικαστές δεν μπορούν να τον αθώωσουν, διότι τους δεσμεύει η απόφαση του Αρείου Πάγου για παρόμοια αδικήματα και η απόφαση των ίδιων για τον Αυτόλυκο, καθώς και το σχετικό Ψήφισμα του δήμου (52-54).⁷⁰²

Μετά τη διήγηση του εγκλήματος, ο ρήτορας θα ανασκευάσει ένα προς ένα τα επιχειρήματα που θα χρησιμοποιήσει στην απολογία του ο Λεωκράτης, δηλαδή: Έφυγε από την Αθήνα ως έμπορος (55-58). Η πράξη του δεν ήταν προδοτική, γιατί δεν υπήρξε φύλακας νεωρίων, στρατοπέδων κ.λ.π. (59-62). Το αδίκημα ήταν ασήμαντο και δεν δημιουργούσε κανέναν κίνδυνο για την πόλη (63-67). Αν ήταν ένοχος, δεν θα ερχόταν στην πόλη, για να δικαστεί (90-94). Ο ρήτορας, στο μεταξύ, σε παρέκβαση του λόγου του ανέφερε στους δικαστές ότι τα έθιμα που ίσχυαν ανέκαθεν για την άμυνα της πατρίδας υπαγορεύουν την τιμωρία του Λεωκράτη. Υπενθύμισε τον όρκο των εφήβων(75-78), τονίζοντας ότι ο

⁷⁰⁰ γεγεννημένης γάρ τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης, καὶ συνδραμόντων ἀπάντων ὑμῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐψηφίσατο ὁ δῆμος παῖδας μὲν καὶ γυναῖκας ἐκ τῶν ἀγρῶν εἰς τὰ τείχη κατακομίζειν, τοὺς δὲ στρατηγοὺς τάττειν εἰς τὰς φυλακὰς τῶν Αθηναίων καὶ τῶν ἄλλων τῶν οἰκούντων Αθήνησι, καθ' ὃ τι ἂν αὐτοῖς δοκῇ. (Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους, 16).

⁷⁰¹ Ελένη Βολονάκη, *Ρητορική στρατηγική στον Κατὰ Λεωκράτους λόγο του Λυκούργου*, περιοδ. Πλάτων, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 166.

⁷⁰² ἀλλὰ μὴν Αὐτολύκου μὲν ὑμεῖς κατεψηφίσασθε, μείναντος μὲν αὐτοῦ ἐν τοῖς κινδύνοις, ἔχοντος δ' αἰτίαν τοὺς νείεις καὶ τὴν γυναῖκα ὑπεκθέσθαι, καὶ ἐτιμωρήσασθε. καίτοι εἰ τὸν τοὺς ἀχρήστους εἰς τὸν πόλεμον ὑπεκθέσθαι αἰτίαν ἔχοντα ἐτιμωρήσασθε, τί δεῖ πάσχειν ὅστις ἀνὴρ ὦν οὐκ ἀπέδωκε τὰ τροφεία τῇ πατρίδι; ἔτι δὲ ὁ δῆμος δεινὸν ἠγησάμενος εἶναι τὸ γιγνόμενον ἐψηφίσατο ἐνόχους εἶναι τῇ προδοσίᾳ τοὺς φεύγοντας τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος κίνδυνον, ἀξιούς εἶναι νομίζων τῆς ἐσχάτης τιμωρίας. (Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους, 53).

Λεωκράτης τον παραβίασε, χωρίς να λάβει καθόλου υπόψη του ότι σε αυτόν ακριβώς τον όρκο έμειναν πιστοί όσοι προμάχησαν στις Πλαταιές (79-82).

Πριν αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο οι πρόγονοι τιμωρούσαν τους προδότες, θα κάνει μία ακόμη μακρά παρέκβαση, για να τονίσει ότι οι θεοί τιμωρούν την ασέβεια των αδίκων. Επικαλείται παραδείγματα από την αρχαία ιστορία της Αθήνας, όπως τον Ερεχθέα που θυσίασε τη θυγατέρα του υπέρ της πατρίδας (98-101), τα ποιήματα του Ομήρου που είναι γεμάτα από πράξεις αυτοθυσίας και πατριωτισμού (102-104) και τα ποιήματα του Τυρταίου που ενθουσίασαν τους Σπαρτιάτες στον αγώνα εναντίον των εχθρών της πατρίδας τους.

Στο σημείο αυτό, στην προσπάθειά του ο ρήτορας να ανασκευάσει την απολογία του κατηγορούμενου, μνημονεύει παραδείγματα που αποδεικνύουν ότι οι πρόγονοι τιμωρούσαν τους προδότες (111-127). Αναφέρεται στην αυστηρότητα που επέδειξαν οι Λακεδαιμόνιοι στην περίπτωση του Πανυσανία (128-130) και αποφαίνεται ότι ο Λεωκράτης πρέπει να καταδικαστεί, αφού η πράξη του είναι χειρότερη και από την πράξη εκείνων που εγκαταλείπουν το στρατόπεδο, δεδομένου ότι οι τελευταίοι επιστρέφουν.

Μετά την αναίρεση του συνόλου των επιχειρημάτων που θα μπορούσε να επικαλεστεί ο Λεωκράτης, ο ρήτορας στρέφεται εναντίον των συνηγόρων του. Όσοι θα επιχειρήσουν να υποβαθμίσουν την προδοτική συμπεριφορά του, τονίζει, είναι άνθρωποι που έχουν τον ίδιο χαρακτήρα. Ακόμη και ο πατέρας του, αν ζούσε, δεν θα ήταν με το μέρος του, γιατί εγκατέλειψε στους εχθρούς τον ανδριάντα που του είχαν στήσει στον ναό του Διός Σωτήρος (135-137). Όσοι, λοιπόν, θα χρησιμοποιήσουν τη ρητορική τους δεινότητα, για να πείσουν περί της αθωότητας του Λεωκράτη, είναι άξιοι της εσχάτης τιμωρίας, διότι η προσπάθεια δικαιολόγησης των εγκλημάτων συνιστά απόδειξη ότι μπορούν να διαπράξουν οι ίδιοι τα εγκλήματα και, ουσιαστικά, στρέφονται εναντίον του κοινού συμφέροντος, εναντίον των νόμων και του δημοκρατικού πολιτεύματος (138).

Στο τέλος, απευθύνεται στους δικαστές και επισημαίνει ότι δεν πρέπει να λάβουν υπόψη τις παρακλήσεις του κατηγορούμενου ούτε να τον λυπηθούν, γιατί και ο ίδιος δεν λυπήθηκε κανέναν, αλλά τους εγκατέλειψε όλους δείχνοντας αδιαφορία και σκληρότητα έναντι της πόλης και των κατοίκων της. Εκτός από αυτό, βεβαίως, αγνόησε παντελώς το περί ευσεβείας ψήφισμα της πατρίδας (140-146). Επομένως, πρέπει να κριθεί ένοχος για προδοσία, κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, ασέβεια, βλάβη των γονέων, λιποταξία και αστρατεία (146-150).

Χωρίς αμφιβολία, οι επιδράσεις της περικλειϊκής ιδεολογίας είναι εμφανής σε πολλά σημεία του λόγου. Ο ρήτορας θέτει υπεράνω όλων την πατρίδα και το συμφέρον της, η προώθηση του οποίου πρέπει να αποτελεί

πρωταρχικό μέλημα των πολιτών ως συνόλου, αλλά και ενός εκάστου ξεχωριστά. Σε όλες σχεδόν τις παραγράφους του κειμένου ο Λυκούργος χρησιμοποιεί τη λέξη πατρίδα⁷⁰³ και είναι εμφανής ο στόχος του από τη μια να εξάρει τις πράξεις των πολιτών που αποβλέπουν στην ενίσχυση του δημοκρατικού πολιτεύματος και στην ευδαιμονία της πόλης και από την άλλη να στιγματίσει, να αποδοκιμάσει τις πράξεις που αντιβαίνουν στο συμφέρον της. Στις τελευταίες, βεβαίως, πράξεις εντάσσει εκείνη του Λεωκράτη και την προβάλλει ως παράδειγμα προς αποφυγή.

Χαρακτηριστικότερο σημείο στο οποίο μπορούμε να διαπιστώσουμε την επίδραση του Λυκούργου από την πατριωτική ιδεολογία του Περικλή είναι η αναφορά του στους πολίτες που έδειξαν αυτοθυσία για την ασφάλεια της πόλης. Τους εμφανίζει να εργάζονται πολύ σκληρά στην κατασκευή των τειχών, τάφρων, φρακτών⁷⁰⁴ και να συμμετέχουν στην επικήδεια πομπή προς τιμήν όσων έπεσαν στη Χαιρώνεια, μαχόμενοι για την υπεράσπιση της πατρίδας και του αθηναϊκού λαού, σε αντίθεση με τον Λεωκράτη.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Σε ολόκληρο το κείμενο η λέξη πατρίδα (σε όλες τις πτώσεις της) αναφέρεται 56 φορές, από τις οποίες πολύ χαρακτηριστικές είναι: Απευθύνεται στους δικαστές *ὡς ὑπὲρ πατέρων καὶ παιδῶν καὶ γυναικῶν καὶ πατρίδος βουλευομένους* (2) επισημαίνοντας πως έφερε ενώπιόν τους *τὸν προδόντα τὴν πατρίδα* (§ 2), *τὸν φυγόντα τοὺς ὑπὲρ πατρίδος κινδύνους* (5), *τῆς τε πατρίδος ὄνειδος καὶ πάντων ὑμῶν γεγενημένον* (6), *τὸν εκλιπόντα τὴν πατρίδα* (8), *εκείνον ο οποίος οὔτε τοὺς λιμένας τῆς πόλεως ἔλεῶν...οὔτε τὰ τεῖχη τῆς πατρίδος αἰσχυνόμενος* (17), *καὶ οὐκ ἠσχύνθη τὴν τῆς πατρίδος ἀτυχίαν αὐτοῦ σωτηρίαν προσαγορεύσας* (18). Πρέπει, λοιπόν, να αξιώσουν από τους μάρτυρες *ἀποδιδόναι τῇ πατρίδι τὰληθῆ καὶ τὰ δίκαια* (18), αφού ο κατηγορούμενος πρόδωσε την πόλη και δεν φρόντισε *μήτε ἱερῶν μήτε πατρίδος* (27), *τῆς πατρίδος ἐλήλυθεν* (33), *προδότης ἐστὶ τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἱερῶν* (35), *καὶ μήτε ὄπλα θέμενον ὑπὲρ τῆς πατρίδος* (43). Πλέκει το εγκώμιο όσων έπεσαν στη Χαιρώνεια των οποίων οι ψυχές *στέφανον τῆς πατρίδος εἶναι* (51) και δικαιολογημένα πρέπει να τους απονεμηθούν οι μέγιστες τιμές, και προτείνει να επιβληθούν οι πλέον αυστηρές τιμωρίες στους *τὴν πατρίδα καταισχύνοντας καὶ προδιδόντας* (51). Παραπέμπει στον Ευριπίδη, ο οποίος στην τραγωδία του Έρεχθεύς παρουσιάζει την Πραξιθέα *τὴν πατρίδα μᾶλλον τῶν παιδῶν φιλοῦσαν* (101), θέλοντας να αποδείξει ότι, αν οι γυναίκες κάνουν αυτό, *τοὺς ἄνδρας ἀνυπέμβλητόν τινα δεῖ τὴν εὔνοϊαν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἔχειν* (101). Επικαλείται τον Έκτορα, που ενθαρρύνοντας τους Τρώες να δράσουν *ὑπὲρ τῆς πατρίδος* (103), *έλεγε οὐ οἱ ἀεικὲς ἀμνηομένῳ περὶ πάτρης τεθνάμεν, γιατί και τα παιδιά και οι γυναίκες και οι περιοσιές και τα σπίτια θα σωθούν, αν οι Αχαιοί οἰχῶνται σὺν νηυσὶν φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν*. Υπενθυμίζει ότι οι Λακεδαιμόνιοι λοχαγοί καλούσαν όλους τους στρατιώτες στη σκηνή του βασιλέως, για να ακούσουν τα ποιήματα του Τυρταίου, νομίζοντας *οὕτως ἂν αὐτοὺς μάλιστα πρὸ τῆς πατρίδος ἐθέλειν ἀποθνήσκειν* (107).

⁷⁰⁴ *καίτοι κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους οὐκ ἔστιν ἦτις ἡλικία οὐ παρέσχεν ἑαυτὴν εἰς τὴν τῆς πόλεως σωτηρίαν, ὅθ' ἡ μὲν χώρα τὰ δένδρα συνεβάλλετο, οἱ δὲ τετελευτηκότες τὰς θήκας, οἱ δὲ νεῶ τὰ ὄπλα. ἐπεμελοῦντο γὰρ οἱ μὲν τῆς τῶν τειχῶν κατασκευῆς, οἱ δὲ τῆς τῶν τάφρων, οἱ δὲ τῆς χαρακώσεως: οὐδεὶς δ' ἦν ἄργός τῶν ἐν τῇ πόλει. ἐφ' ὧν οὐδενός τὸ σῶμα τὸ ἑαυτοῦ παρέσχε τάξαι Λεωκράτης. (Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους, 44).*

⁷⁰⁵ *μηδ' ἐπ' ἐκφορὰν ἐλθεῖν ἀξιώσαντα τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δήμου σωτηρίας ἐν Χαιρωνείᾳ τελευτησάντων* (Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους, 45). Ελένη Βολονάκη, Ρητορική στρατηγική στον Κατὰ Λεωκράτους λόγο του Λυκούργου, ό.π., σελ. 174.

Δίνει έμφαση στη γενναιότητα όσων πολέμησαν στη Χαιρώνεια, διέτρεξαν κινδύνους στο πεδίο της μάχης και έπεσαν προμαχώντας για την ελευθερία της πατρίδας. Οι τελευταίοι, ειδικά, δεν στήριξαν τις ελπίδες τους στα τείχη και δεν άφησαν την πόλη να βλάπτεται από τους εχθρούς, αλλά πίστευαν ότι θα μπορούσαν να την υπερασπιστούν καλύτερα με την ανδρεία τους και όχι με τα λίθινα τείχη και ένιωθαν ντροπή να την αφήσουν να λεηλατείται. (έκείνοι γάρ τοίς πολεμίους άπήντησαν επί τοίς όρίοις τής Βοιωτίας ύπέρ τής τών Έλλήνων έλευθερίας μαχόμενοι, ούκ έν τοίς τείχεσι τας έλπίδας τής σωτηρίας έχοντες, ούδè τήν χώραν κακώς ποιείν προέμενοι τοίς έχθροίς, αλλά τήν μέν αύτών ανδρειάν άσφαλεστέραν φυλακήν είναι νομίζοντες τών λιθίνων περιβόλων, τήν δè θρέψασαν αύτούς άισχννόμενοι περιορᾶν πορθουμένην).⁷⁰⁶

Οι πολεμιστές της Χαιρωνείας δεν δίστασαν να μπουν στη μάχη και να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους χωρίς να φοβηθούν. Δεν απόλαυσαν οι ίδιοι τα αποτελέσματα της γενναιότητάς τους, αλλά άφησαν την υστεροφημία τους στους απογόνους τους. (τοιαύταις δè γνώμαις χρησάμενοι καί τοίς άρίστοις άνδράσιν έξ ίσον τών κινδύνων μετασχόντες, ούχ όμοίως τής τύχης έκοινώνησαν: τής γάρ άρετῆς ού ζώντες άπολαύουσιν, αλλά τελευτήσαντες τήν δόξαν καταλελοίπασιν, ούχ ήττηθέντες, άλλ' άποθανόντες ένθαπερ έτάχθησαν ύπέρ τής έλευθερίας άμύνοντες).⁷⁰⁷

Η περικλεική επίδραση εδώ είναι πολύ εμφανής, καθόσον οι απόψεις των δύο ρητόρων δεν ταυτίζονται απλώς, αλλά διατυπώνονται με κοινές φράσεις και λέξεις. Στη φράση του Περικλή ή δόξα αύτῶν...αίει...άείμνηστος καταλείπεται (2.43.2) μπορούμε να αντιστοιχίσουμε τις φράσεις του Λυκούργου κατά παντός του αιώνος άείμνηστον καταλείψει τοίς έπιγιγνομένοις τήν κρίσιν (8) και τής γάρ άρετῆς ού ζώντες άπολαύουσιν, αλλά τελευτήσαντες τήν δόξαν καταλελοίπασιν (48).

Απήχηση των απόψεων του Περικλή αποτελούν και τα σχετικά με τις «έπ' άρετῆ» δωρεές. Όταν ο Λυκούργος επισημαίνει στους δικαστές «εὖ δ' ίστε, ᾧ άνδρες, ότι ού μόνον τούτον νῦν κολάσετε κατεψηφισμένοι, αλλά καί τούς νεωτέρους άπαντας έπ' άρετήν προτρέψετε. δύο γάρ έστι τὰ παιδεύοντα τούς νέους, ή τε τών άδικούντων τιμωρία, καί ή τοίς άνδράσι τοίς άγαθοίς διδομένη δωρεά»,⁷⁰⁸ ασφαλώς θα είχε υπόψη του ότι και ο Περικλής επαινούσε «τας έπ' άρετῆ δωρεάς». Αυτό προκύπτει εύκολα, αν συγκρίνουμε τη διατύπωση του Περικλή ᾗθλα γάρ οίς κείται άρετῆς μέγιστα, τοίς δè καί άνδρες άριστοι πολιτεύουσιν⁷⁰⁹ με τη διατύπωση του Λυκούργου: τὰ γάρ ᾗθλα του πολέμου τοίς άγαθοίς άνδράσιν έστιν

⁷⁰⁶ Λυκούργου Κατά Λεωκράτους, 47.

⁷⁰⁷ Λυκούργου Κατά Λεωκράτους, 48. Ελένη Βολονάκη, Ρητορική στρατηγική στον Κατά Λεωκράτους λόγο του Λυκούργου, ό.π., σελ. 175.

⁷⁰⁸ Λυκούργου Κατά Λεωκράτους, 10.

⁷⁰⁹ γιατί, όπου έχουν καθιερωθεί μέγιστα βραβεία για την αρετή, εκεί υπάρχουν και οι άριστοι πολίτες (Θουκυδίδου, 2.46).

ἐλευθερία και ἀρετή.⁷¹⁰

Η ιδέα της ελευθερίας προβάλλεται από τον Περικλή με ιδιαίτερη έμφαση στο 40.5 του *Ἐπιταφίου* (και μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν), για να καταδειχθεί ότι πρωταρχικό κίνητρο της αθηναϊκής πολιτικής ήταν αυτή ακριβώς η ιδέα. Γι' αυτήν την ιδέα αγωνίστηκαν επί μακρόν οι Αθηναίοι και επιδίωξαν να την εξασφαλίσουν όχι μόνο για τη δική τους, αλλά και για τις άλλες ελληνικές πόλεις. Από τη συγκεκριμένη αναφορά του Περικλή εκπορεύεται, ασφαλώς, και η θέση του Λυκούργου ότι *τοσαύτη δ' ἡ πόλις ἐκέχρητο μεταβολῇ ὥστε πρότερον μὲν τῆς τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἐλευθερίας ἀγωνίζεσθαι*.⁷¹¹

Αλλά και περί της αυτοχθονίας των Αθηναίων δεν θα παραλείψει να αναφερθεί ο Λυκούργος, επηρεασμένος προφανώς από τον Περικλή. Όλοι οι άνθρωποι, υποστηρίζει, αγαπούν περισσότερο τους φυσικούς γονεῖς από τους θετούς, οὕτω και πρὸς τὰς χώρας τὰς μὴ φύσει προσηκούσας, ἀλλ' ὕστερον ἐπικτήτους γενομένας καταδεέστερον διάκεινται (48). Αφήνει, δηλαδή, να εννοηθεί ότι η Αθήνα φύσει προσῆκε τοῖς Αθηναίοις, διότι ήταν αυτόχθονες και γι' αυτό στις κρίσιμες στιγμές προσέτρεξαν με προθυμία, για να αποκρούσουν τους εχθρούς, και δεν δίστασαν να φθάσουν μέχρι την αυτοθυσία.⁷¹²

Το σημείο, επίσης, στο οποίο ο Λυκούργος ανασκευάζει την απολογία του Λεωκράτη, κατακεραυνώνει τον κατηγορούμενο λέγοντας τίνι δ' ἂν τὴν πατρίδα παρέδωκε μείζονα προδοσίᾳ (§ 78), παραπέμπει,

⁷¹⁰ Λυκούργου *Κατὰ Λεωκράτους*, 48.

⁷¹¹ Λυκούργου *Κατὰ Λεωκράτους*, 42. Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος, ό.π., σσ. 493-494. Επίδραση από τον Περικλή αποτελούν και όσα σχετικά θα υποστηρίξουν ο Ισοκράτης, ο Λυσίας και ο Υπερείδης: «οὐ γὰρ μικροὺς οὐδ' ὀλίγους οὐδ' ἀφανεῖς ἀγῶνας ὑπέμειναν, ἀλλὰ πολλοὺς και δεινοὺς και μεγάλους, τοὺς μὲν ὑπὲρ τῆς αὐτῶν χώρας, τοὺς δ' ὑπὲρ τῆς τῶν ἄλλων ἐλευθερίας» Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 52. «ἤγησάμενοι κρεῖττον εἶναι μετ' ἀρετῆς και πενίας και φυγῆς ἐλευθερίαν ἢ μετ' ὀνειδίου και πλούτου δειλίαν ταῆς πατρίδος, ἐξέλιπον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος τὴν πόλιν». Λυσίου *Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς*, 33. «διὰ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν τοῖς Ἑλλησιν ἐβεβαίωσαν» Υπερείδου *Ἐπιτάφιος*, 24.

⁷¹² Τὴν ἴδια ἀποψη περί αυτοχθονίας διατυπώνει και ο Ισοκράτης στον *Ἐπιτάφιο* του υπογραμμίζοντας ότι δικαίως ἂν τις ὑπολάβοι τοὺς μὲν ἐπήλυδας ἐλθόντας εἰς τὰς πόλεις και τούτων πολίτας προσαγορευομένους ὁμοίους εἶναι τοῖς εἰσποιητοῖς τῶν παίδων, τούτων δὲ γνησίους γόνω τῆς πατρίδος πολίτας εἶναι. (Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος*, 60, 4). Η σχέση των Αθηναίων με τὴν πόλιν τους εἶναι σχέσεις παιδιῶν προς γονεῖς, αποτελεί δηλαδή ισχυρότατο γεωπολιτικό, πνευματικό και ηθικό σύνδεσμο. Στους *Νόμους* του Πλάτωνα (IB, 958e) ο τίτλος της γῆς ως μητέρας δεν περιορίζεται μόνο στην Αθήνα, αλλά σε ὅλη τη γῆ (τοῖς δὲ ἀνθρώποις ὅσα τροφήν μήτηρ οὕσα ἢ γῆ πρὸς ταῦτα πέφυκεν βούλεσθαι φέρειν). Η ιδιότητα αυτή της γῆς ως μητέρας και τροφού, τονίζεται περισσότερο στην *Πολιτεία* (Γ, 414e), στον μύθο με τις τρεῖς τάξεις των ανθρώπων, που ἐπλασε ο θεός με βάση τις ικανότητές τους (και ἢ γῆ αὐτοὺς μήτηρ οὕσα ἀνήκεν, και νῦν δεῖ ὡς περὶ μητρὸς και τροφού τῆς χώρας ἐν ἣ εἰσι βουλεύεσθαι τε και ἀμύνειν αὐτούς, ἐάν τις ἐπ' αὐτὴν ἦ, και ὑπὲρ τῶν ἄλλων πολιτῶν ὡς ἀδελφῶν ὄντων και γηγενῶν διανοεῖσθαι). Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος, ό.π., σσ. 447-448.

ουσιαστικά, στην προτροπή του Περικλή προς τους Αθηναίους τούς τε ἐχθρούς παντὶ τρόπῳ ἀμύνεσθαι καὶ τοῖς ἐπιγιγνομένοις πειραῖσθαι αὐτὰ μὴ ἐλάσσω παραδοῦναι.⁷¹³

Εξαίρει την αφοβία των μαχητῶν της Χαιρωνείας με την επισήμανση ὅτι δεν εἶναι δυνατόν να πει κανεῖς ὅτι νικήθηκαν εκείνοι που δεν αισθάνθηκαν φόβο ἀπὸ τους επιτιθέμενους εχθρούς. Γιατί μόνο για ὅσους ἐν τοῖς πολέμοις καλῶς ἀποθνήσκοντας δεν μπορεῖ κανεῖς να πει δίκαια ὅτι ἔχουν νικηθεῖ, ὅταν, για να αποφύγουν τη δειλία, εὐκλεᾶ θάνατον αἰροῦνται. Ὅσοι, λοιπόν, ἔπεσαν στη Χαιρωνεία, εἶχαν βαθιά ριζωμένη στην ψυχή τους την ελευθερία της Ελλάδας.⁷¹⁴ Ο ὕμνος για τους νεκρούς της Χαιρωνείας ἔχει αρκετά κοινά στοιχεία με τον ὕμνο που ο Περικλῆς ἐπλεξε για τους νεκρούς του πρώτου ἔτους του Πελοποννησιακού πολέμου. Με τα ἴδια περίπου λόγια επαίνεσε ο μέγας πολιτικός ὅσους ἔπεσαν κατά το 431 π.Χ., δίνοντας ἔμφαση στην αφοβία τους ἐνώπιον του κινδύνου. «Το ἀδῆλο της επιτυχίας στον αγῶνα το εναπόθεσαν στην ἐλπίδα, στη δράση ὁμως, γι' αὐτό που το ἐβλεπαν πια μπροστά τους, ἔκριναν πως εἶχαν χρέος να στηριχτοῦν στον εαυτό τους, και θεώρησαν προτιμότερο να αντισταθοῦν και να πάθουν παρά να σωθοῦν υποχωρώντας· ἀπέφυγαν τη ντροπή να τους πουν δειλοῦς, κράτησαν γερά στον αγῶνα και, σε ἐλάχιστο χρόνο που τον ὀρισε η τύχη, στο μεσουράνημα της δόξας και ὄχι του φόβου, ἔφυγαν ἀπὸ τη ζωή».⁷¹⁵

ε. Οι επιδράσεις στον Ευριπίδη

Ο Ευριπίδης, «ὁ τραγικώτατος τῶν ποιητῶν» κατά τον Αριστοτέλη,⁷¹⁶ γεννήθηκε το 484 π.Χ.. Ἦταν, δηλαδή, περίπου συνομήλικος του Πρωταγόρα και ἔντεκα ἕως δεκατρία χρόνια νεώτερος του Περικλή και του Σοφοκλή. Το ἔργο του τοποθετεῖται στο τελευταῖο τρίτο του 5ου αι. π.Χ. Σε αὐτό το τελευταῖο τρίτο του 5ου αἰώνα, συνέβησαν μεγάλες ανακατατάξεις και ἀλλαγές σε ὅλους τους τομείς. Η δύναμη των Αθηνῶν και η μεγάλη πρόοδος της κλονίζονται. Η ἐμπλοκή της στον Πελοποννησιακό πόλεμο, που διήρκεσε εἴκοσι ἐπτά χρόνια, ἔχει συντελέσει στη φθορά του μεγαλείου της και στην ἀπώλεια της ἐκτίμησής της ἀπὸ τον ἐλληνικό κόσμο.

Ο πόλεμος που διεξάγει τώρα δεν εἶναι πόλεμος ἐναντίον βαρβάρων, ἀλλὰ ἐναντίον Ἑλλήνων. Οι ἀντίπαλες ἐλληνικές πόλεις την κατηγοροῦν ὅτι στρέφεται ἐναντίον της ελευθερίας τους. Γι' αὐτό στασιάζουν, ἀποσκιοῦν και οι κινήσεις των Αθηνῶν για βία, πολλές

⁷¹³ Θουκυδίδου, 2.46.

⁷¹⁴ Λυκούργου Κατὰ Λεωκράτους, 49-50.

⁷¹⁵ Θουκυδίδου, 2.42.4.

⁷¹⁶ και ὁ Εὐριπίδης, εἰ και τὰ ἄλλα μὴ εὖ οἰκονομεῖ, ἀλλὰ τραγικώτατός γε τῶν ποιητῶν φαίνεται. Αριστοτέλους, Ποιητική, 1453a,30.

φορές, επιστροφή και παραμονή των πόλεων αυτών στην ηγεμονία της οξύνουν ακόμη περισσότερο τα πράγματα.

Όσο διαρκεί ο πόλεμος, οι συγκρούσεις μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης παίρνουν ακραίες διαστάσεις, ενώ το μίσος και ο φανατισμός επιτείνονται. Το δημοκρατικό πολίτευμα που «ενσαρκωνόταν ακόμη στη μορφή του Περικλή και στη σταθερή ευθυκρισία του, μετά από αυτόν γρήγορα μεταστράφηκε σε δημαγωγία. Οι πολιτικοί κολάκευαν το πλήθος και οι προσωπικές φιλοδοξίες αποχαλινώθηκαν: λίγο λίγο τα πάθη του δήμου αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη ταχύτητα· η πόλη έφθασε κάποια στιγμή και στο χείλος του εμφυλίου πολέμου».⁷¹⁷

Η βαθιά κρίση που διαχέεται σε όλα τα επίπεδα επηρέασε σε σημαντικό βαθμό το έργο του Ευριπίδη. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο ποιητής διαμόρφωσε την πνευματική συγκρότηση και τις ευαισθησίες του μέσα στον νέο τρόπο σκέψης που καλλιεργήθηκε από τους σοφιστές και τη διδασκαλία τους, ήταν αναμενόμενο να προσεγγίσει τα γεγονότα που σημάδεψαν την εποχή του κατά τρόπο διαφορετικό από εκείνον του Σοφοκλή. Ο τελευταίος, άλλωστε, κράτησε αποστάσεις, τήρησε αρνητική στάση απέναντι στη σοφιστική διδασκαλία. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Ευριπίδης, ακόμη και αν δεν υπήρξε ο ποιητής του ελληνικού διαφωτισμού, ακόμη και αν ο Αναξαγόρας, ο Πρόδικος και ο Πρωταγόρας δεν υπήρξαν δάσκαλοί του, όπως υποστηρίζει η αρχαία παράδοση, είναι βέβαιο ότι δεν ήταν ένας απλός μαθητής των σοφιστών ούτε προπαγανδιστής των απόψεών τους.

Οπωσδήποτε, γνώρισε τον Αναξαγόρα, τον Πρόδικο και τον Πρωταγόρα,⁷¹⁸ ήταν πολύ πιθανόν φίλος του Σωκράτη, ήλθε σε επαφή με τις ιδέες τους, πολλές από τις οποίες επιδοκίμασε και άλλες απέρριψε, αλλά δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα για τη μαθητεία του στους σοφιστές. Όταν αναπτύχθηκε η σοφιστική κίνηση, ο Ευριπίδης ήταν στην ακμή του, αλλά το γεγονός αυτό δεν σημαίνει ότι δεν δέχθηκε ερεθίσματα από τις καινούργιες ιδέες.⁷¹⁹

Είναι πολύ εύστοχη η παρατήρηση του Lesky ότι σε καμιά άλλη μορφή της αρχαίας λογοτεχνίας δεν παρατηρείται η πολυστρωματικότητα που χαρακτηρίζει τον Ευριπίδη. Διακρίνουμε στο έργο του αρκετά στοιχεία που παραπέμπουν στην ακμή της κλασικής εποχής, αλλά εντούτοις η επιβλητική συνοχή που την δείχνει ο Παρθενώνας και η ώριμη τραγωδία του Σοφοκλή, αρχίζει να διαλύεται στο έργο του. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι στις τραγωδίες του ψάλλονται ωδές στους ίδιους θεούς που σε άλλα σημεία τους βλέπουμε να εξορίζονται και οι προβληματισμοί

⁷¹⁷Jacqueline De Romilly, *Η νεότερικότητα του Ευριπίδη*, μτφρ. Αγγελική Στασινοπούλου-Σκιαδά, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, σσ. 13-14.

⁷¹⁸The Cambridge Ancient History, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 33. Monique Trédé, ό.π., σελ. 197.

⁷¹⁹A. Lesky, *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Νίκος Χουρμουζιάδης, Τόμ. Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010⁵, σελ. 12.

να παρουσιάζονται με ιδιαίτερη ένταση.⁷²⁰

Ο Ευριπίδης, με άλλα λόγια, διατήρησε την πνευματική του ανεξαρτησία, τον δικό του τρόπο σκέψης και εισηγήθηκε κάτι καινούργιο. Δεν θα συναντήσουμε τον ποιητή να έχει αναλάβει ρόλους στην πόλη ανάλογους εκείνων του Αισχύλου και του Σοφοκλή. Στα έργα του, όμως, τοποθετείται απέναντι στα προβλήματα της πολιτικής ζωής, αποφαίνεται με μια φιλοσοφική διάθεση, εξετάζει και δεν λειτουργεί ως πολίτης που ενδιαφέρεται άμεσα, όπως ο Αισχύλος στις *Εὐμενίδες* ή ο Σοφοκλής στο πρώτο στάσιμο της *Αντιγόνης*.⁷²¹

Χωρίς αμφιβολία, όμως, ο Ευριπίδης, όσο και αν διατήρησε την ανεξαρτησία σκέψης του, οι επιδράσεις του από τους σοφιστές είναι μεγάλες και τα προβλήματά τους είναι και προβλήματά του.⁷²² Όταν ο Πρωταγόρας ήλθε στην Αθήνα, ο Ευριπίδης ήταν τριάντα πέντε ετών, ηλικία που δικαιολογεί την επίδειξη ενδιαφέροντος απέναντι σε νεωτεριστικές ιδέες. Είχαν επινοηθεί οι *αντιθετικοί λόγοι* (*αντιλογίες*) και ο Πρωταγόρας υποστήριζε ότι μπορούσε να κάνει πιο ισχυρό ένα αδύνατο επιχείρημα. Υποστήριζε, επίσης, ότι με τη διδασκαλία του μπορούσε να κάνει τους νέους που έσπευδαν να τον ακούσουν όχι μόνο να διοικούν καλώς τις ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις αλλά και *ίκανους λέγειν*.⁷²³ Το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, όπως και άλλων σοφιστών, ήταν πολιτικό και ηθικό, δεν είχε ως βάση τις παραδόσεις αλλά την πρακτική, παραμέριζε τους κανόνες και τη θρησκεία, αμφισβητούσε υποβάλλοντας τα πάντα σε συζήτηση και κριτική. Από αυτό ακριβώς το κλίμα διαρκούς αναζήτησης του καινούργιου και αμφισβήτησης των παραδομένων είναι διαποτισμένο το έργο του Ευριπίδη.

Μια άλλη διάσταση που πρέπει να διερευνούμε, όταν μελετούμε το έργο του, είναι, αν και κατά πόσο σε αυτό ανιχνεύονται στοιχεία της περικλειϊκής ιδεολογίας, στοιχεία, δηλαδή, που αποδεικνύουν επιδράσεις που τυχόν δέχθηκε ο ποιητής από τον μεγάλο πολιτικό, ο οποίος με τη διορατικότητα και τη σοφία του κατέστησε την Αθήνα ηγεμονική δύναμη όλης της Ελλάδος.

Εκείνο που πρέπει να ληφθεί υπόψη στη διερεύνηση αυτή είναι ότι οι δύο άνδρες γεννήθηκαν με διαφορά δέκα περίπου χρόνων. Έζησαν όλη τη διαδρομή των Αθηνών από το απόγειο της δύναμής τους μέχρι τη χρονική φάση που η δύναμη αυτή άρχισε να συρρικνώνεται. Έζησαν και οι δύο τα γεγονότα που οδήγησαν στην έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου και τη δραματική θέση στην οποία περιήλθε η Αθήνα κατά τα

⁷²⁰ A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 507-508.

⁷²¹ A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σελ. 508.

⁷²² A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σελ. 508.

⁷²³ Πλάτωνος Πρωταγόρας, 318e-319a: τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν. Jacqueline De Romilly, *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα—Ψυχογιού, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997², σελ. 133.

δύο πρώτα έτη του.

Δεδομένου ότι ο Περικλής ήταν ο πολιτικός που με τις σπάνιες αρετές του διαμόρφωσε το πολίτευμα της πόλης, εδραίωσε τους θεσμούς και τις αρχές της δημοκρατίας, έφερε τον πολίτη στον προσκήνιο της καθημερινής ζωής, διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις άρρηκτης σύνδεσής του με την πόλη, εμπέδωσε κλίμα ελεύθερης δράσης στην ιδιωτική και δημόσια ζωή και ανήγαγε την επιτέλεση του πατριωτικού καθήκοντος σε πρωταρχικό μέλημα του πολίτη, δεν είναι δυνατόν όλα αυτά να άφησαν ασυγκίνητο τον Ευριπίδη. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και το γεγονός ότι ο Περικλής ήταν εκείνος που προσείλκυσε στην Αθήνα τους μεγάλους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής από διάφορες ελληνικές πόλεις, από τη διδασκαλία των οποίων ανθρώπων επηρεάστηκε τόσο ο ίδιος όσο και ο Ευριπίδης, οπωσδήποτε στο έργο του τελευταίου έχουν αποτυπωθεί κοινές σκέψεις, ιδέες και προβληματισμοί, που σε πολλές περιπτώσεις μπορούν να επισημανθούν και να τεκμηριωθούν.

Οι επιδράσεις του αυτές εντοπίζονται κυρίως σε έργα με πολιτικό προσανατολισμό, στα οποία είναι εμφανείς οι αναφορές σε καταστάσεις που απηχούν τρέχοντα προβλήματα. Τέτοια έργα, αμιγώς πολιτικά, όπως τα χαρακτηρίζει η Romilly,⁷²⁴ τα οποία ανήκουν στην πρώτη περίοδο του πολέμου και στα οποία εναλλάσσεται το πατριωτικό και ειρηνιστικό πνεύμα είναι οι *Ηρακλειίδαι* και οι *Ίκέτιδες*.

Στους *Ηρακλειίδας* παρουσιάζει τα παιδιά του Ηρακλή να προσπαθούν να ξεφύγουν από τον Ευρυσθέα, τον βασιλιά του Άργους. Μετά από περιπλάνηση καταφεύγουν ως ικέτες στον Μαραθώνα και ζητούν άσυλο. Ο Δημοφών, γιος του Θησέα και ηγεμόνας της Αθήνας, τα υποδέχεται γενναιόδωρα, τους παραχωρεί άσυλο και παραγγέλλει στον Ευρυσθέα ότι μπορεί να υποστηρίξει τις απόψεις του σε δίκη και προτείνει ως λύση τη διαιτησία. Η πρόταση αυτή του Δημοφώντα παραπέμπει στην πρόταση των Αθηναίων προς τους Λακεδαιμονίους, πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, «σπονδὰς μὴ λύειν μηδὲ παραβαίνειν τοὺς ὄρκους, τὰ δὲ διάφορα δίκη λύεσθαι κατὰ συνθήκην»⁷²⁵, να επιλύσουν, δηλαδή, τις μεταξύ τους διαφορές με διαιτησία.

Είναι προφανής ο στόχος του Ευριπίδη να συνδέσει το μυθικό παρελθόν των Αθηνών με το πολεμικό παρόν, γιατί οι Αθηναίοι πίστευαν ότι οι Σπαρτιάτες που με έπαρση ισχυρίζονταν ότι κατάγονται από τον Ηρακλή, δεν θα ξεχνούσαν ότι στον Μαραθώνα είχε δοθεί άσυλο στους γιους του Δωριέα ήρωα.⁷²⁶ Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο πρέπει να το αναζητήσουμε στον έπαινο για την Αθήνα, γιατί η ανάμνηση της

⁷²⁴ Jacqueline De Romilly, *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, ό.π., σελ. 136. Monique Trédé, ό.π., σελ. 196..

⁷²⁵ Θουκυδίδου, 1.78.4.

⁷²⁶ Αντώνης Μαστραπάς, *Ο απόηχος της ιστορικής μνήμης στο έργο του Ευριπίδη*, Βλ. στο *Ευριπίδης, ο «τραγικώτατος τῶν ποιητῶν καὶ ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος»*, Κοράλλι, Αθήνα 2015, σελ. 50.

βοήθειας που παρείχε η πόλη τους σε όποιον κατέφευγε σε αυτήν θα αναζωπύρωνε τον πατριωτικό τους ενθουσιασμό.

Όταν λοιπόν ο Ευριπίδης βάζει τον Χορό να δηλώνει ότι η Αθήνα συντρέχει πάντοτε, σύμφωνα με το δίκιο, τους κατατρεγμένους και ότι έχει υποφέρει πολλούς μόχθους για τους φίλους,⁷²⁷ ούτε λίγο ούτε πολύ επαναλαμβάνει όσα αναφέρει ο Περικλής στον *Ἐπιτάφιο* για τον τρόπο με τον οποίο οι Αθηναίοι αποκτούν τους φίλους και για την εκ μέρους τους διάπραξη του καλού όχι από συμφεροντολογικό υπολογισμό, αλλά από την εμπιστοσύνη που έχουν ως ελεύθεροι άνθρωποι προς τους άλλους.⁷²⁸

Αλλά και όσα θα πει παρακάτω ο Χορός⁷²⁹ σε απάντηση των απειλών που εκστομίζει ο Αργεῖος κήρυκας, που ήλθε να πάρει τους γιους του Ηρακλή με τη βία, πάλι ταυτίζονται με τις γνωστές θέσεις του Περικλή περί της αφοβίας με την οποία οι Αθηναίοι αντιμετωπίζουν τους κινδύνους, χωρίς μικροῦπολογισμούς μήπως στερηθούν την απόλαυση των υλικών τους αγαθών.

Ο ποιητής, λοιπόν, εγκωμιάζει την Αθήνα και τα πολιτισμικά της επιτεύγματα. Την παρουσιάζει ως κέντρο καλλιτεχνικής δημιουργίας και πνευματικής δραστηριότητας. Υπενθυμίζει στους συμπολίτες του ότι ζουν σε πόλη ένδοξη και δεν πρέπει να σταματήσουν να την υπηρετούν και να ανταποκρίνονται στο χρέος τους να την υπηρετούν με προθυμία. Βεβαίως, δεν παραλείπει να μιλήσει και για τις αντιανθρώπινες καταστάσεις που δημιουργεί ο πόλεμος, ιδιαίτερα ο εμφύλιος, τα ολέθρια αποτελέσματα και τη δυστυχία που προκαλεί. Προφανώς, ο Ευριπίδης είχε διαγνώσει την ηθική κατάπτωση και τη διαφθορά που επιφέρει η εμφύλια ρήξη και έσπευσε να προειδοποιήσει για τις ενέργειες στις οποίες έπρεπε να προβεί η πόλη, προκειμένου να αποτρέψει μια τέτοια εξέλιξη.⁷³⁰

Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και οι *Ἰκέτιδες*, ο μύθος των οποίων προέρχεται από τον θηβαϊκό μύθο.⁷³¹ Οι *Ἰκέτιδες*, οι μητέρες των στρατηγών που σκοτώθηκαν στη Θήβα, συνοδευόμενες από τον γέροντα

⁷²⁷ Ευριπίδου, *Ἡρακλείδαι*, στ. 329-330: *ἀεὶ ποθ' ἦδε γαῖα τοῖς ἀμηχάνοις/ σὺν τῷ δικαίῳ βούλεται προσωφελεῖν./ τοιγὰρ πόνοους δὴ μυρίους ὑπὲρ φίλων/ ἦνεγκε, καὶ νῦν τόνδ' ἀγῶν' ὀρῶ πέλας.* Cedric H. Whitman, *Ὁ Ευριπίδης και ο κύκλος του μύθου*, μτφρ. Ευαγγελία Θωμαδάκη, εκδ. του εικοστού πρώτου, Αθήνα 1996, σελ.151. Marianne McDonald, *Οἱ ὅροι της ευτυχίας στον Ευριπίδη*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σελ. 66.

⁷²⁸ Θουκυδίδου, 2.40.4-5.

⁷²⁹ Ευριπίδου, *Ἡρακλείδαι*, στ. 356-358: *Ἄν με περίσσια λόγια εσὺ κομπάζεις,/ οἱ ἄλλοι τῶρα δε σε λογαριάζουν,/ ξένε, πον ἔχεις φτάσει ἀπ'το Ἄργος,/ κι οὔτε με τις μεγάλες καυχησιές/θα μου τρομάξεις τη καρδιά./*

⁷³⁰ Ευριπίδου, *Ἡρακλείδαι*, μτφρ. Τάσος Ρούσσος, Κάκτος, Αθήνα 1992, σσ. 21-22.

⁷³¹ Οι *Ἰκέτιδες* έχουν συνδεθεί με τη Νικίειο Εἰρήνη (421 π.Χ.) και με την ἄρνηση των Θηβαίων να επιτρέψουν την ταφή των Αθηναίων που σκοτώθηκαν στο Δήλιο το 424 π.Χ. Είναι δύσκολο να εξηγήσουμε γιατί ο Ευριπίδης έδωσε αυτή τη μορφή στη συγκεκριμένη τραγωδία.

Άδραστο,⁷³² βασιλιά του Άργους, έρχονται στην Αθήνα και ζητούν από τον Θησέα να μεσολαβήσει, για να επιτρέψει ο Κρέοντας, ο βασιλιάς της Θήβας, την ταφή των νεκρών. Ο Άδραστος, πεθερός του Πολυνείκη και του Τυδέα, δύο από τους πολιορκητές της Θήβας, επιχειρεί να πείσει τον Θησέα να στείλει κήρυκα στον Κρέοντα και να ζητήσει τα σώματα των νεκρών.⁷³³ Ο Κρέων, όμως, απαιτεί να απομακρυνθούν από την Αθήνα ο Άδραστος και οι Ικετίδες, πράγμα που εξοργίζει τον Θησέα και τον κάνει να κηρύξει πόλεμο εναντίον της Θήβας. Μετά τη νίκη του, ο Θησέας παίρνει τους νεκρούς και κάνει την ταφή τους στην Ελευσίνα. Κατά τη διάρκεια της νεκρικής πυράς, η Ευάδνη, γυναίκα ενός εκ των πολιορκητών της Θήβας, του Καπανέα, ρίχνεται πάνω στη σορό του συζύγου της και καίγεται μαζί του. Η στάχτη των νεκρών θα δοθεί στα παιδιά τους, αφού προηγουμένως ο Άδραστος, με παρέμβαση της Αθηνάς, ορκίζεται ότι το Άργος δεν θα στραφεί ποτέ εναντίον της Αθήνας.

Στη σκηνή που μας μεταφέρει στον χώρο της νεκρικής τελετής εντάσσεται ο θρήνος του Χορού και ακολουθεί ένας επιτάφιος λόγος από τον Άδραστο. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στο έθιμο των αττικών επιτάφιων λόγων, παραδείγματα για τους οποίους μας έδωσαν ο Γοργίας, ο Θουκυδίδης, ο Λυσίας, ο Υπερείδης και ο Δημοσθένης.⁷³⁴

Εκείνο που επιδιώκει ο Ευριπίδης με την τραγωδία αυτή είναι να προβληθεί από τη μια πλευρά η δυστυχία στην οποία βυθίζει τους ανθρώπους ο πόλεμος⁷³⁵ και από την άλλη τη γενναιοδωρία των Αθηνών, όπως την είχε παρουσιάσει και ο Περικλής στον *Επιτάφιο*. Για να διευκολυνθεί ο ποιητής στην προσπάθειά του να συνθέσει το εγκώμιο της Αθήνας, επινοεί δύο σκηνές. Στην πρώτη, παρουσιάζει αρχικά τον Θησέα διστακτικό να ανταποκριθεί στην έκκληση των Ικετίδων και του Αδράστου.⁷³⁶ Θα συμπεριλάβει, όμως, στα πρόσωπα του έργου την Αίθρα, τη μητέρα του Θησέα, η οποία θα υπενθυμίσει στον γιο της τη δόξα και το μεγαλείο των Αθηνών και θα τον παροτρύνει να προστατεύσει την τιμή της πόλης υπερασπίζοντας το δίκαιο και την ηθική.

*Όταν περιγελούνε την πατρίδα
για ανόητη, βλέπεις πώς στυλώνει
σ' αυτούς που περγελούν φοβερό βλέμμα;
Γιατί με τους αγώνες μεγαλώνει·*

⁷³² Και στην περίπτωση αυτή έχουμε το μοτίβο του αδυνάτου (γυναικόπαιδα, γέροντας). Βλ. Jacqueline De Romilly, *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, ό.π., σελ. 137.

⁷³³ Η έκκληση του Αδράστου για βοήθεια με το επιχείρημα ότι η Σπάρτη είναι βάνανυση και δόλια αποδεικνύει ότι βρισκόμαστε ακόμη μέσα στον Αρχιδάμειο πόλεμο. Βλ. A. Lesky, *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, ό.π., σσ. 151-152.

⁷³⁴ A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σελ. 532.

⁷³⁵ Monique Trédé, ό.π., σελ. 196.

⁷³⁶ Jacqueline De Romilly, *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, ό.π., σελ. 137. A. Lesky, *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, ό.π., σελ. 153.

μα όσες πόλεις ζουν στις ησυχίας
τη θολή νέκρα, απ'τη δειλία τους έχουν
βλέμμα θολό χωρίς λάμψη περφάνιας.
Δόλιες γυναίκες και νεκρούς, παιδί μου,
που 'χουν ανάγκη, δε θα τους συντρέξεις;
(*Ικέτιδες*, 321-327)⁷³⁷

Ο Θησέας πείθεται, ανταποκρίνεται στην έκκληση του Αδράστου για βοήθεια και διατάζει αντίσταση κατά της τυραννικής Θήβας.⁷³⁸ Η σκηνή θα δώσει την ευκαιρία στον Ευριπίδη να προχωρήσει σε μια ουτοπική σύνθεση της μυθικής βασιλείας με τη δημοκρατία του καιρού του, «κερδίζοντας έτσι τη δυνατότητα μιας πολιτικής συζήτησης, όπου καθένας από τους δύο συνομιλητές εκθέτει με σαφήνεια τους πιθανούς εκφυλισμούς του αντίπαλου συστήματος».⁷³⁹ Θα παρεμβάλει μια συζήτηση μεταξύ του Θηβαίου κήρυκα και του Θησέα. Στις ερωτήσεις του κήρυκα ποιος αφέντης κυβερνάει στην πόλη, όπου έχει έλθει, για να του πει τα λόγια του Κρέοντα, ο Θησέας, με έναν ιστορικό αναχρονισμό, απαντά:

Και πρώτα, ξένε, αφέντη εδώ ζητώντας
έκανες λάθος· λεύτερή 'ναι η πόλη
κι ένας μονάχα δεν την κυβερνάει.
Κυρίαρχος ο λαός, που κάθε χρόνο
δίνει την εξουσία σε πολίτες
με τη σειρά· στους πλούσιους δε χαρίζει
προνόμια παραπάνω κι οι φτωχοί έχουν
τα ίδια δικαιώματα όπως όλοι.
(*Ικέτιδες*, 403-408)

Η απάντηση του Θησέα ευθυγραμμίζεται πλήρως με τη γνωστή θέση του Περικλή, ο οποίος προσδιορίζοντας της αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος των Αθηνών επισημαίνει: καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἔς ὀλίγους ἀλλ' ἔς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἔς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκῶλυται.

Με τις απόψεις αυτές του Περικλή ταυτίζεται, επίσης, ο ισχυρισμός του Θησέα ότι γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς/ ὃ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσην ἔχει,/ ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις/ τὸν εὐτυχοῦντα ταῦθ', ὅταν κλύη κακῶς,/ νικᾷ δ' ὃ μείων τὸν μέγαν δίκαι' ἔχων./ καὶ ταῦθ' ὁ

⁷³⁷ Ευριπίδου, *Ικέτιδες*, μτφρ. Τάσος Ρούσσοσ, Κάκτος, Αθήνα 1992.

⁷³⁸ Cedric H. Whitman, ὁ.π., σελ.156.

⁷³⁹ A. Lesky, *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, ὁ.π., σελ. 155. Cristopher Carey, ὁ.π., σελ. 50.

χρηζων λαμπρός ἔσθ', ὁ μὴ θέλων/ σιγᾶ. τί τούτων ἔστ' ἰσαίτερον πόλει;⁷⁴⁰

Ο τρόπος με τον οποίο ο ποιητής εμφανίζει τον Θησέα αποτελεί ιστορικό παράδοξο. Κατά τον A. Lesky, «δεν λείπουν παραδείγματα για το ότι η αττική παράδοση για τον Θησέα συσχέτιζε με διάφορους τρόπους τον ἥρωά της με τη νίκη της δημοκρατίας. Με τον Θησέα του ο Ευριπίδης δεν ἤθελε μόνο να ανεβάσει στην σκηνή έναν Περικλή με ηρωική μεταμφίεση· θα ἦταν ὅμως ἀδικο να αρνηθούμε ότι αυτός ο εναγγελιστής της αττικής δημοκρατίας ἔχει πλασθή σε μεγάλο μέρος από τις ιδέες της εποχής και ἰσως ἔχει και χαρακτηριστικά του μεγάλου πολιτικού. Στα χρόνια ὕστερα από τον θάνατό του η εικόνα του ἔπρεπε να προβάλλη πάντα λαμπρότερη».⁷⁴¹

Στις *Ἰκέτιδες*, λοιπόν, ο Ευριπίδης εγκωμιάζει την Αθήνα κατά τρόπο που σε πολλά σημεία είναι εμφανής η επίδρασή του από τον Περικλή. Ὅσο για το Ἄργος, οι σχέσεις του οποίου με την Αθήνα είχαν πάντοτε ιδιαίτερη σημασία και γι' αυτό παίζει σημαντικό ρόλο στη σύνθεση του ἔργου, πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πολιτικές αρχές του Περικλή, και μετά τον θάνατό του, εξακολουθούσαν να δίνουν αφορμή για συζήτηση. Ὅταν ο Θησέας δεσμεύει το Ἄργος, προσφέροντας βοήθεια, ουσιαστικά ακολουθεί την αρχή του Περικλή, σύμφωνα με την οποία οὐ γὰρ πάσχοντες εὔ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους.⁷⁴²

Στοιχείο της περικλεϊκής πατριωτικής ιδεολογίας που συχνά απαντάται, επίσης, στο ἔργο του Ευριπίδη είναι η πολυπραγμοσύνη, η διαρκής δηλαδή, δραστηριότητα των πολιτῶν στο πλαίσιο της πόλης, με την οποία συνδέεται τόσο η ατομική ὅσο και η συλλογική ευημερία. Την πολυπραγμοσύνη των Αθηναίων απέδωσαν, ως γνωστόν, οι Κορίνθιοι στη συνέλευση των Σπαρτιατῶν, λίγο πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, με τη φράση οἱ μὲν παρὰ δύναμιν τολμηταὶ καὶ παρὰ γνώμην κινδυνευταὶ καὶ ἐν τοῖς δεινοῖς εὐέλπιδες.⁷⁴³ Την καθιστά, ὅμως, σαφέστερη και προσδιορίζει με ακρίβεια το περιεχόμενό της ο Περικλής, ὅταν αποφαινεται πως οι Αθηναῖοι είναι σε θέση να φροντίζουν οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν⁷⁴⁴, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τε τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι.⁷⁴⁵ Μάλιστα, ὅποιος απέχει από την ενασχόληση με τα πολιτικά, δεν είναι απλῶς φιλήσυχος, ἀλλὰ

⁷⁴⁰Ευριπίδου *Ἰκέτιδες*, 433-441: Ὅταν ὅμως οι νόμοι είναι γραμμένοι,/ φτωχός και πλούσιος στέκουν πάντοτε ἴσοι. / Μποροῦν κι οι πιο αδύνατοι με γλώσσα/ θαρρετὴ ν' απαντήσουνε στον πλούσιο/ σαν τους κακολογεί· ἅμα ἔχει δίκιο,/ νικά ο μικρός και τον τρανό. Καθάρια/ τη λευτεριά τα λόγια τούτα δείχνουν./ «Ποιος ἔχει γνώμη που ωφελεῖ την πόλη/ και θέλει σ' ὅλους να την φανερώσει;» / Ἐτσι, μιλά ο καθένας ἢ σωπαίνει./ Ποια ἰσότητα καλύτερη εσύ ξέρεις;

⁷⁴¹ A. Lesky, *Ἱστορία της Αρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὁ.π., σσ. 531-532.

⁷⁴² Θουκυδίδου, 2.40.4. Cedric H. Whitman, ὁ.π., σελ. 157.

⁷⁴³ Θουκυδίδου, 1.70.3.

⁷⁴⁴ και για τα δικά τους πράγματα και για τα πολιτικά.

⁷⁴⁵και παρὰ τις διάφορες ασχολίες που καθένας ἔχει, δεν είναι ανεπαρκῶς κατατοπισμένοι στα πολιτικά

άχρηστος (μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα, οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν) δηλώνει ο Περικλῆς στον Ἐπιτάφιο.⁷⁴⁶ Θα επανέλθει και στον τρίτο λόγο του στο ίδιο θέμα και θα υπενθυμίσει στους συμπολίτες του την υποχρέωση και συνάμα το καθήκον τους για συνεχή επαγρύπνιση και προσπάθεια, προκειμένου να υπερασπιστούν την πόλη. Ἄλλωστε, προσθέτει, οι απράγμονες θα την κατέστρεφαν, εάν έπειθαν και άλλους ή εάν έκαναν αλλού ένα δικό τους κράτος, γιατί τὸ γὰρ ἀπράγμον οὐ σῶζεται μὴ μετὰ τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ξυμφέρει, ἀλλ' ἐν ὑπηκόῳ, ἀσφαλῶς δουλεύειν.⁷⁴⁷

Στην πολυπραγμοσύνη με την έννοια που της προσδίδει ο Περικλῆς αναφέρεται και ο Ευριπίδης στις *Ἰκέτιδες*. Ο διάλογος του Θησέα με τον Θηβαίο κήρυκα είναι πολύ χαρακτηριστικός.

ΘΗ ὅσοι γ' ὕβρισταί· χρηστὰ δ' οὐ κολάζομεν.
ΚΗ πράσσειν σὺ πόλλ' εἴωθας ἢ τε σὴ πόλις.
ΘΗ ταγὰρ πονοῦσα πολλὰ πόλλ' εὐδαιμονεῖ
(Ευριπίδου, *Ἰκέτιδες*, 575 – 577)

Ο κήρυκας, δηλαδή, κατηγορεί την Αθήνα ότι ασχολείται με πολλά, ακόμη και με ξένες υποθέσεις, και ο Θησέας του απαντά, αντιτάσσοντας το πολλά πονεῖν στο πολλά πράττειν, ότι μέσα από τέτοιες δραστηριότητες η Αθήνα είναι πολλαπλῶς εὐδαιμων. Η απάντηση του Θησέα προσλαμβάνει το περιεχόμενο της προτροπῆς του Περικλή να εξισώσουν την ευτυχία τους με την ελευθερία και την ελευθερία με τη γενναιότητα (τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες).⁷⁴⁸

Η πολυπραγμοσύνη ως αρετή του πολίτη, ενυπάρχει στα πατριωτικά κυρίως έργα του Ευριπίδη, τα οποία αναφέρθηκαν στα προηγούμενα και στο εγκώμιό του για την Αθήνα. Ωστόσο, και από αποσπάσματα έργων του προκύπτει ότι ο ποιητής έδινε ιδιαίτερη έμφαση στο συγκεκριμένο θέμα. Ενδεικτικά παραθέτουμε: σὺν μυρίοισι τὰ καλὰ γίννεταιιπόνοις.⁷⁴⁹ νεανίαν γὰρ ἄνδρα χρή τολμᾶν ἀεὶ· οὐδεις γὰρ ὦν ῥάθυμος εὐκλεῆς ἀνήρ, / ἀλλ' οἱ πόνοι τίκτουσι τὴν εὐδοξίαν.⁷⁵⁰ οὐκ ἔστιν ὅστις ἠδέως ζητῶν βιοῦν/ εὐκλειαν εἰσεκτήσατ', ἀλλὰ χρή πονεῖν.⁷⁵¹

⁷⁴⁶ Θουκυδίδου, 2.40.1-3.

⁷⁴⁷ Θουκυδίδου, 2.63.3.

⁷⁴⁸ Marianne McDonald, *ό.π.*, σελ. 111. Christopher Carey, *ό.π.*, σελ. 133.

⁷⁴⁹ Αρχέλαος, fr. 238. Βασίλειος Β. Κωνσταντινόπουλος, Η επίδραση της περικλεικής ιδεολογίας στον Ευριπίδη, Βλ. στο *Ευριπίδης, ο «τραγικώτατος τῶν ποιητῶν και ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος»*, *ό.π.*, σελ. 13.

⁷⁵⁰ Αρχέλαος, fr. 239 N.

⁷⁵¹ Αρχέλαος, fr. 240 N.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Περικλής ως προσωπικότητα προσείλκυσε και εξακολουθεί να προσελκύει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών. Οι συγκλίνουσες και αποκλίνουσες απόψεις που διατύπωσαν για το έργο του προκάλεσαν και προκαλούν διάλογο, ο οποίος παραμένει πάντα ανοικτός. Το γεγονός ότι το όνομα του Περικλή παραπέμπει στον αιώνα κατά τον οποίο ο πολιτισμός της Αρχαίας Ελλάδας γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του, ασφαλώς, δικαιολογεί την εκδήλωση του τόσο έντονου ενδιαφέροντος για εμβάθυνση στην εποχή του μεγάλου πολιτικού, στην πόλη με την οποία συνέδεσε το όνομά του, στο δημοκρατικό πολίτευμα, στους θεσμούς και σε όλα εκείνα τα στοιχεία που κατέστησαν την Αθήνα ηγεμονική δύναμη στον ελληνικό χώρο.

Με τα στοιχεία αυτά, και κυρίως με τον δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησής της, η Αθήνα ξεχώρισε από τις πολυάριθμες ελληνικές πόλεις, διακρίθηκε σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής, σημείωσε αξιοθαύμαστη πρόοδο στο χώρο του πνεύματος και πολλοί από τους δημιουργούς που ανέδειξε συνέθεσαν αξεπέραστα μνημεία λόγου και τέχνης.

Ασφαλώς, τον πιο ουσιαστικό ρόλο στην ανάπτυξη της πόλης διαδραμάτισε η οικονομική δύναμη που απέκτησε κατά το διάστημα που προηγήθηκε του Πελοποννησιακού πολέμου, χάρη στη θαλασσοκρατορική πολιτική, την οποία είχε χαράξει πρώτος ο Θεμιστοκλής. Πρώτος αυτός διείδε ότι το μέλλον της πόλης θα κρινόταν στη θάλασσα και πως η απόκρουση των Περσών, αλλά και των όποιων κινδύνων, θα στέφονταν με επιτυχία, αν η Αθήνα δημιουργούσε ισχυρό στόλο. Ο μεγαλόπνοος άνδρας δικαιώθηκε, ως γνωστόν, όχι μόνο με την αίσια έκβαση της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, αλλά με το γενικότερο πολιτικό του όραμα για την εξωτερική πολιτική και το νέο αμυντικό σύστημα που έπρεπε να ακολουθήσει η Αθήνα.

Την πολιτική του Θεμιστοκλή ενστερνίστηκε ο φίλος και ομοϊδεάτης του Περικλής, ο οποίος κινήθηκε προς την κατεύθυνση της πατριωτικής γραμμής, που εκείνος είχε χαράξει. Με τη χαρισματική του προσωπικότητα και τις σπάνιες αρετές που τον χαρακτήριζαν ο Περικλής αναδείχθηκε κορυφαίος πολιτικός και προσέδωσε στην Αθήνα αιώνια δόξα και ανεξάντλητο μεγαλείο.

Η πατριωτική ιδεολογία που διαμόρφωσε, ο ρόλος και η συμβολή της στις εξελίξεις, τόσο στις εσωτερική όσο και στην εξωτερική πολιτική της πόλης, καθώς και οι επιδράσεις που άσκησε στην πνευματική ζωή των 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., αποτελούν το θέμα της παρούσας εργασίας.

Εξαρχής κρίθηκε σκόπιμο να αναζητηθούν απόψεις και ιδέες που είχαν διατυπωθεί πολύ πριν την εμφάνιση του Περικλή και εξέφραζαν την υπέρβαση του «εγώ» και την προσχώρηση στο «εμείς», την εγκατάλειψη της ατομικότητας και την εκδήλωση ενδιαφέροντος για την

κοινότητα, τη διαμόρφωση, δηλαδή, συλλογικής συνείδησης.

Αφετηρία της αναζήτησης αυτής αποτέλεσαν οι ελεγείες του Τυρταίου, ο οποίος, ανλώντας πρότυπα από τους ομηρικούς ήρωες, προέτρεπε τους Σπαρτιάτες να ακολουθήσουν τον δρόμο της αυτοθυσίας, προκειμένου να απομακρύνουν τον κίνδυνο των Μεσσηνίων και να θέσουν υπεράνω όλων το «ξυνὸν ἔσθλόν».

Στην Αθήνα, επίσης, πρωτοπόρος της προσπάθειας να συνδεθεί η πόλη με τον πολίτη και να καλλιεργηθεί η πατριωτική συνείδηση υπήρξε ο Σόλων, ο οποίος, συμπληρώνοντας τις ιδέες του Ησιόδου, προτρέπει τους συμπολίτες του να μην παραβιάζουν τη δικαιοσύνη, γιατί έτσι μόνο μπορεί να συνεχιστεί απρόσκοπτα η ζωή της κοινότητας και να τονωθεί η φιλοπατρία.

Τις βάσεις, όμως, της πατριωτικής ιδεολογίας, όπως αναφέρθηκε, προηγουμένως, έθεσε ο Θεμιστοκλής, όταν σχεδίαζε και υλοποιούσε τη θαλασσοκρατορική του πολιτική και αποφάσιζε τα οχυρωματικά έργα που θα καθιστούσαν άτρωτη την πόλη.

Ο Περικλής έδωσε στην ιδεολογία αυτή ουσιαστικότερο νόημα και περιεχόμενο και έκτοτε επηρέασε την πολιτική σκέψη όχι μόνο της Αρχαιότητας αλλά και όλων των αιώνων που μεσολάβησαν ως τη σύγχρονη εποχή. Τα κυρίαρχα στοιχεία της πατριωτικής ιδεολογίας του παρουσιάζει η μετά χείρας μελέτη, καθώς και τα κίνητρα που ώθησαν τον Αθηναίο πολίτη να αναλάβει πρωτοβουλίες και δραστηριότητες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγιστοποίηση της δύναμης της πόλης, την ατομική και κοινωνική ευημερία.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στην αποσαφήνιση της πατριωτικής ιδεολογίας, του πολιτικού οράματός του και στην αναζήτηση των ιδεών, οι οποίες περιέχονται στους τρεις λόγους που εκφώνησε ο μεγάλος πολιτικός, κατά τα τρία πρώτα έτη του Πελοποννησιακού πολέμου.

Θεωρούμε ότι οι απόψεις που θέλουν την ιδεολογία του Περικλή να εμφορείται από επεκτατικές τάσεις δεν αξιολογούν επαρκώς το γεγονός ότι οι όποιες υπερβολές που περιέχονται στους λόγους του, και κυρίως στον Επιτάφιο, είναι αποτέλεσμα της αγάπης του για την πόλη. Η υπεροχή και η κυριαρχία των Αθηνών εξιδανικεύονται και παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα παραδεκτό από όλους. Εξάλλου η αθηναϊκή ηγεμονία ήλθε ως απόρροια της μεγάλης συμβολής των Αθηνών στους πολέμους εναντίον των Περσών και στη συμβολή αυτή οφείλεται η αναγωγή τους σε ηγεμονίδα πόλη, που τη σέβονται εχθροί και σύμμαχοι.

Από την άλλη πλευρά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η πίστη του Περικλή στο δημοκρατικό πολίτευμα και στην ελεύθερη έκφραση των πολιτών. Ούτε έχει θέση στο πολίτευμα αυτό οποιοδήποτε στοιχείο επιβολής. Ισχυρισμοί περί του αντιθέτου παραβλέπουν το γεγονός ότι, στην Αθήνα, οι όποιες αποφάσεις μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές, αλλά και να αμφισβητηθούν, χωρίς αναζήτηση και καταλογισμό ευθυνών. Το

δικαίωμα της ελεύθερης σκέψης ήταν αναφαίρετο, όπως αναφαίρετο ήταν και το δικαίωμα της αντίθετης άποψης. Η συναίνεση του πολίτη στις πολιτικές επιλογές εναπόκειτο στη διακριτική του ευχέρεια και δεν ήταν προϊόν προπαγάνδας και πιεστικής αποδοχής.

Θεωρούμε, επίσης, ότι δεν πρέπει να παρερμηνεύεται ο αντισπαρτιατικός χαρακτήρας που προσλαμβάνει η σύγκριση Αθηνών – Σπάρτης και να αξιολογείται ως εθνικιστικός. Η μνεία που κάνει ο Περικλής στον Επιτάφιο περί πολιτιστικής ανωτερότητας των Αθηνών απέβλεπε στη συσπείρωση των κατοίκων της εν όψει της δυσχερούς θέσης στην οποία είχαν περιέλθει, μετά την εισβολή των Λακεδαιμονίων.

Το ίδιο ισχύει και για την αρχή, όπως την ονομάζει ο Θουκυδίδης. Δεν ανευρίσκουμε σε αυτήν στοιχεία, που με σύγχρονους όρους θα αποκαλούσαμε εθνικιστικά. Ο ρόλος του ηγέτη είναι μεν καθοριστικός, αλλά υπόκειται σε περιορισμούς. Απόψεις περί του αντιθέτου, φαίνεται να μην αξιολογούν στην έκταση που απαιτείται το γεγονός ότι ο ίδιος ο Περικλής καθαιρέθηκε κατά το δεύτερο έτος του πολέμου.

Θεωρούμε, επίσης, ότι, όποιες επιφυλάξεις και αν διατηρεί κάποιος για την αθηνοκεντρική πολιτική του Περικλή στο πλαίσιο της συμμαχίας, δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει ότι οι πολιτικές του επιλογές εκπορεύονταν από ιδεολογικά κίνητρα. Στο κέντρο των επιλογών αυτών είχε αναγορευθεί η πατρίδα ως το ύψιστο αγαθό και ο πολίτης ήταν ανάγκη να την περιβάλλει με αγάπη, η οποία ήταν αποτέλεσμα όχι τυφλής υποταγής, αλλά ενσυνείδητης υπαγωγής του ατομικού στο κοινό, στο συλλογικό συμφέρον.

Στην προσπάθεια να σκιαγραφήσουμε την πατριωτική ιδεολογία του Περικλή, εντάξαμε το σύνολο των στοιχείων από τα οποία αποτελείται σε τρεις άξονες. Τον πρώτο άξονά της συγκροτούν τα στοιχεία που γνωρίζουμε από τον *Επιτάφιο* και από την τελευταία δημηγορία του. Τον δεύτερο απαρτίζουν τα στοιχεία που συντελούν στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου πολίτη (*civis actívus*), όπως τον περιγράφουν οι Κορίνθιοι στη δημηγορία τους στη συνέλευση των Σπαρτιατών (1.68-72). Τέλος, τον τρίτο άξονα συνθέτει μία πνευματική τάξη που στήριξε, ενίσχυσε και εδραίωσε τη δημοκρατία, ενώ, παράλληλα, πρόβαλλε την πόλη ως πνευματικό κέντρο η ακτινοβολία του οποίου είχε ξεπεράσει τα όρια του ελλαδικού χώρου.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον δεύτερο άξονα, στην επιδίωξη, δηλαδή, του Περικλή να διαμορφώσει έναν νέο τύπο πολίτη, γιατί αυτό προϋπέθετε αναθεώρηση παλαιότερων αντιλήψεων, γκρέμισμα κάθε φραγμού για ενασχόληση με τις δημόσιες υποθέσεις, αφύπνιση της πνευματικής ατομικότητας και παραδοχή ότι μόνο με τη γνώση θα ήταν δυνατή η μετεξέλιξη της αθηναϊκής κοινωνίας.

Πρώτος ο Περικλής αντιλήφθηκε τη σπουδαιότητα της γνώσης και γι' αυτό ευνόησε και προστάτευσε τις πνευματικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις. Γι' αυτό η πόλη του φιλοξένησε μεγάλο αριθμό

πνευματικών ανθρώπων, το έργο των οποίων δεν έπαυσε έκτοτε να επηρεάζει και να καθοδηγεί την παγκόσμια σκέψη.

Η νέα πολιτική κατάσταση που δημιούργησε η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και η σύνολη ιδεολογία του Περικλή, άσκησαν σημαντικές επιδράσεις στην πνευματική ζωή των 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνων. Στοιχεία της ιδεολογίας αυτής θα βρούμε διάσπαρτα στους ρήτορες Λυσία, Ισοκράτη, Δημοσθένη και Λυκούργο, καθώς, επίσης και στη δραματική ποίηση, ιδιαίτερα στο έργο του Ευριπίδη.

Σε ό, τι αφορά τις επιδράσεις του Περικλή στους ρήτορες πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές είναι ουσιαστικές και οι τελευταίοι σε πολλές περιπτώσεις δεν μιμούνται απλώς το ύφος του, αλλά είναι διαποτισμένοι και από την ιδεολογία του.

Για τους Επιταφίους είθισται να προβάλλεται ως κοινώς αποδεκτή η άποψη ότι οι λόγοι αυτοί είχαν μια συγκεκριμένη δομή και ο τρόπος με τον οποίο εξυμνούσαν την προσφορά των τιμωμένων νεκρών ακολουθούσε, επίσης, μια συγκεκριμένη συλλογιστική πορεία. Πράγματι, στους Επιταφίους λόγους πολλά από όσα έλεγαν οι ρήτορες ήταν κοινότοπα και κινούνταν στο ίδιο μοτίβο.

Ωστόσο, στην εργασία μας υποστηρίζεται η θέση ότι οι επιδράσεις της περικλεικής ιδεολογίας στους ρήτορες είναι βαθιά και οι απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες δεν πρόκειται για επιδράσεις αλλά για κοινά θέματα που απαντώνται στους Επιταφίους, δεν αποδίδουν πιστά την πραγματικότητα.

Οι απόψεις αυτές δεν φαίνεται να αξιολογούν σοβαρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ισοκράτης, επί παραδείγματι, πλέκει το εγκώμιο του Περικλή στον *Πανηγυρικό* (39) αλλά και στον *Περί Αντιδόσεως* (234-235). Ούτε, αξιολογούν, επίσης, δεόντως το γεγονός ότι ο Δημοσθένης μελέτησε το έργο του Θουκυδίδη και εμβάθυνε στους πολιτικούς λόγους σημαντικών ανδρών, που ο ιστορικός ενέταξε εκεί, επομένως, και του Περικλή.

Μπορεί να μην είμαστε σε θέση να αποδείξουμε με πειστικά επιχειρήματα αν και κατά πόσο ο Δημοσθένης χρησιμοποίησε ως πρότυπο τους πολιτικούς λόγους του Περικλή. Χωρίς αμφιβολία, όμως, η τεχνική τους και γενικά η μέθοδος του Θουκυδίδη τον επηρέασε σημαντικά. Όμως, και η εικόνα των Αθηνών, όπως την αποτυπώνει ο Θουκυδίδης και την αποδίδει στην πολιτική ιδιοφυία του Περικλή, επηρέασε βαθύτατα και τον Δημοσθένη στην κατοπινή δράση του και στον οραματισμό του να την ζωντανέψει.

Το ίδιο ισχύει και για τον Ευριπίδη, ο οποίος είναι έντεκα έως δεκατρία χρόνια νεώτερος του Περικλή. Παρά το γεγονός ότι ο *τραγικώτατος τῶν ποιητῶν* διατήρησε την πνευματική του ανεξαρτησία και τον δικό του τρόπο σκέψης, δεν μπορεί να μην ληφθεί υπόψη ότι έζησε τη διαδρομή των Αθηνών από την ακμή στην παρακμή. Η πολιτική του Περικλή δεν τον άφησε ασυγκίνητο, αφού αυτός ήταν που προσείλκυσε στην Αθήνα τους μεγάλους πνευματικούς ανθρώπους, με πολλούς από

τους οποίους συνδέθηκε και ο Ευριπίδης. Ο Περικλής έφερε τον πολίτη στο προσκήνιο της καθημερινής ζωής και διαμόρφωσε τους δημοκρατικούς θεσμούς, αναφορές στους οποίους κάνει και ο Ευριπίδης στα αμιγώς πολιτικά έργα του (*Ηρακλείδαι*, *Ίκέτιδες*), όπου είναι διάχυτες οι πατριωτικές ιδέες.

Όσα αναφέρθηκαν μέχρι εδώ για την περικλειϊκή πατριωτική ιδεολογία δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό του αιώνα, κατά τον οποίο έζησε ο εμπνευστής της, ως τον πιο αντιπροσωπευτικό και λαμπρό του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Στη διάρκεια του αιώνα αυτού, η Αθήνα γνώρισε μια μοναδική πολιτική εμπειρία, τη μεγάλη ανάπτυξη της δημοκρατίας, που την οφείλει στην προσωπικότητα και το έργο του Περικλή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andrewes, Antony *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μτφρ. Ανδρέας Παναγόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987.

Bearzot, Cinzia, *Ο Ισοκράτης και το ζήτημα της δημοκρατίας*, στο Πειθώ-Δεκατρία μελετήματα για την Αρχαία ρητορική, μτφρ. Άννα Τάτση, Σμίλη, Αθήνα 2003.

Botsford & Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, αναθ. από Donald Kagan, μτφρ. Σωτηρίου Ε. Τσιρώνη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.

Bowra, C. M., *Αρχαία Ελληνική λυρική ποίηση*, μτφρ. Ι.Ν. Καζάζης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Τόμ. Α', Β'.

Bury, John, *Οι Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί*, μτφρ. Φ.Κ. Βώρου, Παπαδήμας, Αθήνα 2010⁵.

Carey, Cristopher, *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, μτφρ. Ελένη Ηλία Βολονάκη, επιστ. Επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Παπαζήσης, Αθήνα 2010.

Cartledge, Paul, *Η Αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη στην πράξη*, μτφρ. Βαγγέλη Κεφαλλονίτη, Λιβάνης, Αθήνα 2011.

Croix , G.E.M., *Τα αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 2005.

Dodds, E.R., *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.

Easterling, P. E. - Knox , B. M. W., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή, Παπαδήμας, Αθήνα 1994.

Edwards, Michael, *Οι Αττικοί ρήτορες*, μτφρ. Δ. Γ. Σπαθάρας, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002.

Farrar, Cynthia, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, μτφρ. Αντ. Η. Σακελλαρίου, Παπαδήμας, Αθήνα 2008.

Finley, John, H., *Θουκυδίδης*, μτφρ. Τάσος Κουκουλιός, Παπαδήμας, Αθήνα 1997⁴.

Flaceliere, Robert, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ.-επιμ. Γεράσιμου Δ. Βανδώρου και Ελπινίκης Κάζου-Βανδώρου, Παπαδήμας, Αθήνα 2004⁴.

Forrest, W.G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας*, μτφρ. Ανδρέας Παναγόπουλος, Παπαδήμας, Αθήνα 2010.

Gilbert Romeyer Dherbey, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Γιώργος Αραμπατζής, Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2009.

Greenwood, Emily, *Ο Θουκυδίδης και η διαμόρφωση της ιστορίας*, μτφρ. Παναγώτης Χιωτέλλης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.

Gunther Heilbrunn, *Ρητορική και δύναμις στον Ισοκράτη, στο Πειθώ- Η ρητορική*, μτφρ. Άννα Τάτση, Σμίλη, Αθήνα 2003.

Gunther Zuntz, *Το ύφος της πρώιμης αττικής πεζογραφίας, στο συλλογικό τόμο Πειθώ- Δεκατρία μελετήματα για την Αρχαία ρητορική*, μτφρ. Λένια Τζαλλήλα, Σμίλη, Αθήνα 2003.

Guthrie, W.K.C., *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δαμιανός Τσεκουράκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991².

Hale, John R., *Οι άρχοντες των θαλασσών*, μτφρ. Παναγιώτα Γκουμέα, Ψυχογιός, Αθήνα 2010

Hornblower Simon, *Θουκυδίδου Ιστορίαι*, Τόμ. Α: Βιβλία 1-3, Επιμ. Αντώνης

Hornblower, Simon, *Θουκυδίδης, Ο ιστορικός και το έργο του*, μτφρ. Αλεξάνδρα Μανιάτη, επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003.

Hornblower, Simon, *Ο ελληνικός κόσμος 479-323 π.Χ.*, μτφρ. Εύα Πέππα, Οδυσσέας, Αθήνα 2005.

Jaeger, Werner, *Δημοσθένης. Διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής του*, μτφρ. Δέσποινα Καρπούζα-Καρασάββα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.

Jaeger, W., *Paedeia*, μτφρ. Γεωργίου Π. Βερροίου, Τόμ. Α', Β', Γ', Αθήναι 1968⁴.

Kagan, Donald, *Θουκυδίδης, ο αναμορφωτής της Ιστορίας*, μτφρ. Ελισάβετ Παπαϊάννου, Ωκεανίδα, Αθήνα 2011.

Kagan, Donald, *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, μτφρ. Νικόλας Πηλαβάκης, Ωκεανίδα, Αθήνα 2004.

Kagan, Donald, *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, μτφρ. Ολγα Παπακώστα, Ωκεανίδα, Αθήνα 2005.

Kennedy, George, *Ιστορία της κλασικής ρητορικής*, μτφρ. Νίκος Νικολούδης, Παπαδήμας, Αθήνα 2012.

Kerferd, G.B., *Η σοφιστική κίνηση*, μτφρ. Παναγιώτης Φαναράς, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999.

Lesky, A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπητού Γ. Τσοπανάκη, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985⁵.

Lesky, A., *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Νίκος Χουρμουζιάδης, Τόμ. Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010⁵.

Livingstone, Niall, *Γράφοντας την πολιτική: η ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη*, μτφρ. Μάνια Μεζίτη, στο Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική Αθήνα, Επιμ. Χλόη Μπάλλα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008.

Mathieu, G. *Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.

McDonald, Marianne, *Οι όροι της ευτυχίας στον Ευριπίδη*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

Meautis, Georges, *Ο Θουκυδίδης και η αθηναϊκή ηγεμονία*, μτφρ. Ξένης Οικονομοπούλου-Κουρβέλου, Αθήνα 1975.

Meyer, Carl, *Οι συνθήκες και τα ψηφίσματα στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη*, επιμ., μτφρ., σχόλια, συμπληρώματα Αναστάσιος Λώλος, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2002.

Mossé, Claude, *Αθήνα: Ιστορία μιας Δημοκρατίας*, μτφρ. Δήμητρα Αγγελίδου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.

Mossé, Claude, *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής εποχής*, μτφρ. Γ. Νίκας, Παπαδήμας, Αθήνα 2013.

- Mossé, Claude, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Φοίβος Αρβανίτης, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα ά.έ.
- Mossé, Claude, *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- Mossé, Claude, *Περικλής. Ο εφευρέτης της Δημοκρατίας*, μτφρ. Σταύρου Βλοντάκη, Παπαδήμας, Αθήνα 2006.
- Mossé, Claude, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, επιμ. Γ.Κ. Βλάχου, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Robinson, Eric, *Οι σοφιστές και η δημοκρατία πέρα από την Αθήνα*, μτφρ. Μάνια Μεζίτη, στο *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική Αθήνα*, Επιμ. Χλόη Μπάλλα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008.
- Romilly, Jacqueline de, *Ανοδος και πτώση των κρατών κατά τους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007.
- Romilly, Jacqueline de, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, μτφρ. Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.
- Romilly, Jacqueline de, *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα—Ψυχογιού, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997².
- Romilly, Jacqueline de, *Γιατί η Ελλάδα*, μτφρ. Αθηνά-Μπάμπη Αθανασίου-Κατερίνα Μηλιαρέση, Το Άστυ, Αθήνα 1996.
- Romilly, Jacqueline de, *Η νεοτερικότητα του Ευριπίδη*, μτφρ. Αγγελική Στασινοπούλου-Σκιαδά, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997.
- Romilly, Jacqueline de, *Η οικοδόμηση της αλήθειας στον Θουκυδίδη*, μτφρ. Σταύρου Βλοντάκη, Παπαδήμας, Αθήνα 1994.
- Romilly, Jacqueline de, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, μτφρ. Ελένη Ι. Κακριδή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988.
- Romilly, Jacqueline de, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Λύντια Στεφάνου, Παπαδήμας, Αθήνα 2009.
- Romilly, Jacqueline de, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, μτφρ. Μπάμπη Αθανασίου-Κατερίνα Μηλιαρέση, Το Άστυ, Αθήνα 1977.

Romilly, Jacqueline de, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Φάνης

Romilly, Jacqueline de, *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, μτφρ. Νίκος Αγκαβανάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010.

Romilly, Jacqueline de, *Συναντήσεις με την Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Κατερίνα Μηλιαρέση- Μπάμπη Αθανασίου, Το Άστυ, Αθήνα 1977.

Romilly, Jacqueline de, *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, μτφρ. Ανθή Ξενάκη, Ωκεανίδα, Αθήνα 2010.

Saïd Suzanne, Trédé, Monique, Boulluec Alain Le, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, Τόμ. Ι, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

Sinclair, T.A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως*, Τόμ. Α, Παπαζήσης, Αθήναι 1969.

Snell, Bruno, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφρ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1984.

Whitman, Cedric H., *Ο Ευριπίδης και ο κύκλος του μύθου*, μτφρ. Ευαγγελία Θωμαδάκη, εκδ. του εικοστού πρώτου, Αθήνα 1996

Zagorin, Perez, *Θουκυδίδης*, μτφρ. Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Ποιότητα, Αθήνα 2006.

Αθανασάτος, Κωνσταντίνος, Π., *Πλάτων, ειρωνικός και σατιρικός φιλόσοφος*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001.

Βλάχος, Άγγελος, *Η οικοδόμηση της Δημοκρατίας, Παπαδήμας*, Αθήνα 1999.

Βλάχος, Άγγελος, *Μεροληψίες του Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 1974.

Βολονάκη, Ελένη, *Ρητορική στρατηγική στον Κατὰ Λεωκράτους λόγο του Λυκούργου*, περιοδ. Πλάτων, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.

Βολονάκη, Ελένη, *Το αφηγηματικό στοιχείο στην επιδεικτική ρητορεία*, περ. Πλάτων, Τόμ. 59, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.

Γεωργοπαπαδάκος, Α., *Εκλεκτά μέρη από τον Θουκυδίδη*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Αθήνα 1986.

Γκίκας, Σωκράτης, *Ο Επιτάφιος Θουκυδίδη-Περικλή*, Σαββάλας, Αθήνα 1993

Γουδής, Δημ. Ν., *Ανθολογία Αρχαίων Ελλήνων Λυρικών*, Παπαδήμας, Αθήνα 1974.

Γουδής, Δημ. Ν., *Πλάτωνος Πρωταγόρας και Φαίδων*, Παπαδήμας, Αθήνα 1983.

Δάλλας, Γιάννης, *Αρχαίοι Λυρικοί- Γ', Ελεγειακοί*, Αγρα, Αθήνα 2007.

Διόδωρος Σικελιώτης, Τόμ. 11^{ος}, Κάκτος, Αθήνα 1998.

Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, *Δημοσθένους Περί τῶν συμμοριῶν (14.) και συναφή θέματα αττικής ρητορείας*, επιστ. Επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

Ευριπίδου, *Ηρακλείδαι*, μτφρ. Τάσος Ρούσσος, Κάκτος, Αθήνα 1992.

Ζηκίδης Γεώργιος, *Θουκυδίδου Ιστορίες*, Βιβλίον δεύτερο, Παπαδήμας, Αθήνα 1986.

Ι. Κακριδής, *Καρδαμίτσα*, Αθήνα 1994.

Κακριδής, Ι. Θ., *Περικλέους Επιτάφιος*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1986, σελ.107.

Κακριδής, Ι.Θ., *Ελα Αφροδίτη, ανθοστεφανωμένη*, Αθήνα 1933.

Κακριδής, Ι.Θ., *Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1988.

Καλοκαιρινός, Κώστας, *Επιτάφιος του Περικλή*, Γρηγόρης, Αθήνα 1981.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, Τόμ. Α', Γιαλλέλης, Αθήνα 1982.

Καψάλης, Γεράσιμος, *Οι δύο κορυφαίοι ύμνοι της αθηναϊκής δημοκρατίας*, επιμ. Γιώργου Ν. Καλαματιανού, ανατύπ., Αθήναι 1986.

Κορρές, Στυλιανός, Γ., *Οι Επιτάφιοι λόγοι. Α' Ο Δημοσθένους δοκῶν*, Ανάτυπο εκ του Α' τεύχους του περιοδικού «Ελληνομουσείον», Αθήνησι 1947.

Κωνσταντινόπουλος, Β., *Ο Επιτάφιος του Περικλή*, Αναστασάκης, Αθήνα 1989.

Κωνσταντινόπουλος, Βασίλειος *H Jacqueline de Romilly και ο Θουκυδίδης*, περ. Πλάτων, Τόμ. 58, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 25.

Κωνσταντινόπουλος, Βασίλειος, *Η επίδραση της περικλειϊκής ιδεολογίας στον Ευριπίδη*, Βλ. στο *Ευριπίδης, ο «τραγικώτατος τῶν ποιητῶν καὶ ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος»*, Κοράλι, Αθήνα 2015.

Κωνσταντινόπουλος, Βασίλης Ι., *Θουκ. Ι, 73,2-74,3. Συμβολή στη μελέτη των αττικών επιταφίων λόγων*, ΛΟΓΟΣ και ΠΡΑΞΗ, τεύχ. 48, Άνοιξη 1992.

Κωνσταντινόπουλος, Βασίλειος, *Το ύφος των δημηγοριών στην ιστοριογραφία*, περ. Πλάτων, Τόμ. 58, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σελ. 112.

Λαούρδας, Βασίλειος, *Ο Ισοκράτης και η εποχή του*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1966.

Λιαντίνης, Δ., *Τα Ελληνικά*, Αθήνα 1999.

Λυκούργου Κατά Λεωκράτους, εισαγωγή-μτφρ.-σημειώσεις Κ. Θ. Αραπόπουλου, Πάπυρος, Αθήνα 1975.

Λυπουρλής, Δημήτρης, *Ανδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος*, Περιοδ. Φιλολογος, Θεσσαλονίκη, Άνοιξη 1997.

Μαρκαντωνάτος, Γεράσιμος, *Περικλέους Επιτάφιος- ο διθύραμβος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας*, Gutenberg, Αθήνα 1977.

Μάρκος, Αντώνιος, *Η έννοια της «αρετής» στον ποιητή Τυρταίο*, στα Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τόμ. Β, Αθήναι 1987-1988.

Μαστραπάς, Αντώνης, *Ο απόηχος της ιστορικής μνήμης στο έργο του Ευριπίδη*, Βλ. στο *Ευριπίδης, ο «τραγικώτατος τῶν ποιητῶν καὶ ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος»*, Κοράλι, Αθήνα 2015.

Μελάς Ιωάννης, *Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήναι 1972².

Μικρογιαννάκης, Εμμανουήλ, *Ολυμπιακή δημοκρατία*, Έλλην, Αθήνα 2004.

Μικρογιαννάκης, Εμμανουήλ, *Παθολογία πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010,

Εανθάκη - Καραμάνου, Γεωργία, *Ρητορική και κοινωνία*, περ. Πλάτων, Τόμ. 58, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.

Ξανθάκη Καραμάνου, Γεωργία, *Παρατηρήσεις στο 1^ο απόσπασμα του Τυρταίου*, στο περιοδικό σύγγραμμα της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, Τόμ. έκτος, Αθήνα 1982.

Παπαδόπουλος, Νικόλαος, *Τυρταίος, ο εθνικός ποιητής της Σπάρτης*, Αθήναι 1957.

Παπανικολάου, Κ.Ν., *Εισαγωγή στο έργο του Δημοσθένη*, Εκδ. Νέας Παιδείας 3, Αθήνα 1980.

Πεντζοπούλου – Βαλαλά, Τερέζα, *Γοργίας, Ζήτρος*, Αθήνα 1999.

Περυσινάκης, Ι.Ν., *Αρχαϊκή λυρική ποίηση*, Παπαδήμας, Αθήνα 2012.

Πλατιάς, Αθανάσιος, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 2007⁴.

Πλουτάρχου, *Σόλων*, 3, μτφρ. Μ.Γ. Μερακλής, Κάκτος, Αθήνα 1992.

Σκιαδάς, Α.Δ., *Αρχαϊκός Λυρισμός Ι*, Αθήνα 1982².

Σκουτερόπουλος, Ν.Μ., *Η Αρχαία Σοφιστική*, Γνώση, Αθήνα 1991.

Σουΐδα, Λεξικό, επιμ. Βασίλης Κατσαρός, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002.

Σούλης, Ευάγγελος Μ., *Ο Θουκυδίδης και η εποχή του*, επιμ. Αναστ. Στέφος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2014.

Σταμούλη, Σοφία Αλ., *Φιλοσοφική ανάλυση των δημηγοριών του Θουκυδίδη*, Γρηγόρη, Αθήνα 2004.

Στεργιούλης, Μανώλης Μ., *Θουκυδίδης και πολιτική*. Βλ. στο Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Θουκυδίδης, ο κορυφαίος ιστορικός της Αρχαιότητας και η επίδρασή του μέχρι σήμερα*, Κοράλλι, Αθήνα 2013.

Συκουτρής, Ιωάννης, *Μελέται και άρθρα*, Εκδόσεις του Αιγαίου, Αθήναι 1956, σελ. 564

Συκουτρής, Ιωάννης, *Ο «Επιτάφιος του Δημοσθένους»*, μτφρ. εκ της γερμανικής Βασίλειος Λαούρδας, *Ανάτ. από το περιοδ. Νέα Εστία* 63 (1958, σσ. 498-509), Αθήναι 1958, σσ. 3-14.

Τραχίλης, Σ., *Επιλεγόμενα εις τον Δημοσθένους Επιτάφιον*, Ανατύπωσις εκ του ΜΔ' Τόμου της Αθηνάς, Αθήνα 1933.

Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Δημοσθένης*, Εστία, Αθήνα 1971.

Φίλιας, Βασίλης Ι., *Κοινωνικά συστήματα*, Τόμ. Α', Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης, Αθήνα 1978.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αγαμέμνων 69
- Αγαρίστη, μητέρα του Περικλή 56
- «ἀγήρων ἔπαινος» 145, 146
- Αγησίλαος 180
- Αγνων, συστράτηγος του Περικλή 117, 118
- Αδείμαντος ο Κορίνθιος 34
- Αδραστος, βασιλιάς Ἀργούς 233, 234
- Αίγινα 33, 40, 56, 66, 79, 78, 185
- Αίγυπτος 33, 57, 131, 185
- «αἰδώς» 16, 137
- Αίθρα, μητέρα του Θησέα 234
- Αισχίνης, ρήτορας 40, 212, 214
- Αισχύλος 21, 35, 37, 39, 55, 141, 142, 184, 189
- «αἰσχύνη» 137
- Ακαδήμεια 187, 202
- Αλιείς 102
- Ἄλκηστις 172
- Αλκιβιάδης 117, 118
- Αλκιδάμας 174
- Αλκμεωνίδες 26, 31, 32, 77, 128
- Αλκμεωνίδης Μεγακλής 26, 32
- Αμφικτιονίες 17, 129 126
- Αμφίπολη 66
- Αναξαγόρας 56, 64, 174, 175, 197, 229
- Αναξίμανδρος 22
- «ἀνάπαυλα» 131, 194
- Ανδοκίδης 40
- ανδρεία 13, 15, 16, 143, 144, 145, 215, 216,
- Ανθρωπισμός 158
- Ἄνυττος, συνεργάτης Θρασύβουλου 180
- Ανταλκίδας 199
- Ανταλκίδειος ειρήνη 188, 189
- Ἀντιγόνη 105, 153, 164, 172, 230
- αντιλογίες 170, 230
- Αντίοχος, βασιλιάς Μεσσηνίων 8
- Αντιφών, σοφιστής 159, 169, 173, 203
- «ἀπράγμων» 133, 134, 184, 235
- Ἄρειος Πάγος 25, 52, 53, 56, 59, 129, 223
- Αριστείδης 32, 33, 41, 45, 45, 47, 48
- Αριστομένης 15
- Αριστοτέλης 9, 17, 23, 24, 45, 63, 100, 228
- Αρμόδιος και Αριστογείτων 28
- Αρταξέρξης 59
- Αρταφέρνης 31, 36
- Αρτεμισία 208
- Αρχαιολογία Θουκυδίδη 97, 85, 135,
- ἀρχή 14, 97, 123, 161, 217
- Αρχίδαμος, βασιλιάς της Σπάρτης 51, 67, 74,
75, 75, 76, 77, 78, 84, 86, 87, 89, 94, 98, 102,
103, 131
- Αρχίνος, συνεργάτης Θρασύβουλου 180, 186
- αυτάρκεια 121, 124, 132, 168, 193, 194
- αυτοχθονία 181, 182, 196, 215, 216, 217, 227

Βόγης 49
 Βουλή των Πεντακοσίων 30, 52, 56, 126, 129
 Βουλή των Τετρακοσίων 27, 30
 Βυζάντιο 45, 49, 65, 72, 79
 Γέλων, τύραννος Συρακουσών 36, 179
 Γοργίας 156, 159, 159, 172, 186, 190, 233
 «γραφή παρανόμων» 140
 Δαμωνίδης ή Δάμων, δάσκαλος του Περικλή
 56, 64, 174, 175, 197
 Δάτης 36
 «δέοντα» 104, 105, 143, 148, 171
 «δέος» 137, 200
 Δήλιο 186, 233
 Δήμητρα, θεά 191
 Δημοσθένης 197 κ.ε., 208, 214, 218, 221, 233,
 241
 «δημόσιον σῆμα» 141
 Δημοφών 231
 διάδοχοι Περικλή 115
 διάλογος Αθηναίων – Μηλίων 96, 209
 Διογένης ο Λαέρτιος 170
 Διόδοτος 72, 163, 164
 Διονύσιος Αλικαρνασσεύς 165
 δισοὶ λόγοι 170, 171
 Ειρήνη Καλλία 59, 60
 Ειρήνη Νικία 121
 εκτήμοροι 26
 «ἐλεύθερον –εὐδαιμον-εὐψυχον» 151
 Ελευσίνα 38, 60, 97, 98, 99, 144, 190, 191
 Ελπινίκη, αδελφή του Κίμωνα 59
 Επίδαμνος 66
 Επίδαυρος 114
 «ἐπιτήδευσις» 133
 «ἐπώνυμος ἄρχων» 28, 31, 32, 33, 41, 55
 Ερμιονίδα 102
 Ἐρμιππος, κωμικός ποιητής 100
 Ερμοκράτης ο Συρακούσιος 39
 «εὖ λέγειν» 162
 «εὐβουλία» 156
 Εύβουλος 204, 206, 208, 209, 212
 Ευριπίδης 149, 228-237, 241
 Ευρυσθέας, βασιλιάς Ἀργους 231
 «εὐτυχές» 151
 Εφιάλτης 52-54, 56, 69, 114, 129
 ζευγίτες 26, 63
 Ηλιαία 30, 56, 222
 Ησίοδος 19, 21, 22, 239
 Θαλασσοκρατορική πολιτική 34, 62, 65, 108,
 128, 184, 192, 206, 238, 239
 Θαλής 22
 Θάσος 36, 50, 51, 65
 Θεαγένης, τύραννος των Μεγάρων, πεθερός
 του Κύλωνα 26
 Θεαίτητος 173, 160

Θεμιστοκλής 30 κ.ε., 47, 48, 49, 52, 55, 56, 78, 104, 105, 184, 238, 239
 Θεοδικία 20
 Θεόπομπος, βασιλιάς Σπάρτης 8, 15
 Θεσμοθέτες 25
 Θεωρικά 54, 206, 207
 Θηραμένης 186
 Θησέας 25, 231, 233, 234, 235, 236
 Θήτες 26
 Θουκυδίδης Αλωπεκεύς 63, 64, 65
 Θούριοι 60, 65, 159, 161, 179
 Θρασύβουλος 73, 161, 165, 166
 Θρασύμαχος, ο σοφιστής 70, 158, 161, 162
 Θριάσιο πεδίο 60, 97, 99
 Ιθώμη 51, 53, 58
 Ιλιάδα 13, 95
 Ινάρω, βασιλιάς Αιγύπτου 56, 57, 185
 Ίππαρχος, γιος Πεισίστρατου 28, 32
 Ιππίας ο Ηλείος 132, 159, 166, 167, 168, 169
 Ιππίας, γιος Πεισίστρατου 28, 31
 Ιππόδαμος ο Μιλήσιος, αρχιτέκτων 174
 Ισαγόρας 29
 Ισοκράτης 40, 37, 131, 148, 158, 178, 181, 185-198, 202, 204, 218, 220, 227, 241
 Ιφικράτης 201
 Ιωνική επανάσταση 31
 Καλλίας 173
 Καλλικλής 39, 164
 Καλλικρατίδας 39, 189
 Καλλίνος 11, 12
 Καλλίστρατος 201
 Καρία 50, 208, 212
 Κάρυστος 49
 Κέρκυρα 66, 79, 121
 Κέφαλος, πατέρας του Λυσία 178
 Κίμων, γιος του Μιλτιάδη 32, 48, 49, 50-59, 114, 159
 Κίτιο 59
 Κλεισθένης, γιος του Μεγακλή και της Αγαρίστης 28-31, 53, 56
 Κλεομένης, βασιλιάς Σπάρτης 29
 «κλέος» 153
 Κλέων 72, 100, 108, 110, 115, 116, 117, 136, 166, 170
 Κλήμης ο Αλεξανδρεύς 170
 Κόρακας 161
 Κρατύλος 173
 Κρέων 153, 164, 233, 234
 Κροίσος, βασιλιάς της Λυδίας 36, 144
 Κύλων 26
 Κυλώνειο άγος 103
 Κύπρος 45, 50, 57, 59, 188
 Λεύκτρα 9, 199
 Λέχαιο 180

Λεωκράτης 220-228
 Λεωνίδα, βασιλιάς της Σπάρτης 144
 «λόγος - ἔργον» 127, 216
 λοιμός 103, 107, 112, 113, 112, 115, 185
 Λυδία 36, 131
 Λυκία 50
 Λυκούργος, νομοθέτης 9, 10
 Λυκούργος, ρήτορας 17, 220-228
 «λυπηρόν» 110, 111, 219
 Λυσίας, ρήτορας, γιος του Κέφαλου
 178-185
 μάχη Κορωνείας 60
 μάχη Λεύκτρων 9, 199
 μάχη Μαντινείας 199
 μάχη Μαραθώνα 32, 33, 35, 36, 183
 μάχη Τανάγρας 58
 μάχη Χαιρωνείας 213, 214, 223, 225, 226, 228
 μεταλλεία Παγγαίου 66
 μισθοφορά 64, 130
 Μακρά τείχη 58
 Μαύσωλος 208
 Μεγαρικό Ψήφισμα 66, 67, 78, 79, 80, 81, 82,
 86, 94, 105, 125
 Μενέσαιχος, κατήγορος του ρήτορα
 Λυκούργου 222
 Μένων 173
 Μήλος 96, 117
 Μιλτιάδης 31-33, 40, 47, 54
 Μίνως 69
 Μυτιλήνη 38, 72, 116, 163, 212
 Νάξος 36, 50
 νεοπολίτες 29
 Νικίας 116, 205
 Ξάνθιππος, πατέρας του Περικλή 32, 41, 48,
 54, 140
 Ξενοφάνης 155
 Ξενοφών 96, 99, 167, 188
 Ξέρξης, διάδοχος του Δαρείου 35
 Οιδίπους Τύραννος 164
 Οινόη 98
 «όμαιχμιά» 35, 37
 «ὀρθότης ὀνομάτων» 173
 Ορχομενός 60
 οστρακισμός Αριστεΐδη 33
 οστρακισμός Θεμιστοκλή 44, 46, 47, 49, 55, 184
 οστρακισμός Θουκυδίδη Αλωπ. 65
 οστρακισμός Κίμωνα 53
 οστρακισμός Ξάνθιππου, πατέρα του
 Περικλή 54
 οχύρωση Αθήνας 41, 58, 95, 100
 οχύρωση Πειραιά 33, 41
 Πάρος, 31, 32
 Πausανίας, βασιλιάς της Σπάρτης, γιος του
 Κλεόμβροτου 45, 49, 67, 72, 77, 78,
 Πεισίστρατος 22, 27, 28

Πελοποννησιακή Συμμαχία 28, 52, 61, 65, 67, 80, 92, 118, 127, 135, 180
 πενταετείς σπονδές 59
 Περδίκκας, βασιλιάς της Μακεδονίας 66
 Πλαταιές 36, 38, 40, 60, 71, 144, 224
 Πλάτων 12, 67, 156, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 173, 174, 220, 179, 163, 169, 182, 215
 Πλειστοάναξ, βασιλιάς Σπάρτης 58, 60, 96
 Πολέμαρχος, γιος του Κέφαλου 179, 180
 Πολύδωρος, βασιλιάς της Σπάρτης 8
 Πολυνείκης 233
 πολυπραγμοσύνη 132-136
 Πόντος 79, 131, 132
 Ποτίδαια 66, 78
 Πρασιές, πόλη της Λακωνικής 102
 Πρόδικος, ο σοφιστής 109, 159, 173, 174, 186, 229
 Προποντίδα 79
 Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης 156-162, 166-175
 Πυθία 191
 Πύθιος Απόλλων 14
 Πύλος 116, 186
 ρήτρα 8
 Σαλαμίνα 23, 35, 49, 55, 59, 95, 183, 184
 σαλαμιναφέται 23
 Σαλαμίς, ελεγεία Σόλωνα 23
 Σαμιακός πόλεμος 118, 183
 Σάμος 38, 65, 118, 147
 σεισάχθεια 26
 Σθενελαΐδας, έφορος Σπάρτης 73, 75, 76
 Σίγειο 31
 Σικελία 33, 36, 39, 91, 99, 115, 116, 159, 179, 190, 205, 156,
 Σόλων 17-27, 32, 239
 Σοφοκλής 105, 117, 118, 153, 162, 164, 170, 171, 175, 220, 229, 230,
 Σύβοτα 66
 Συκουτρής Ιωάννης 214
 Συμβούλιο Γερόντων 117, 118
 Συμμαχία Δήλου 36, 37, 52, 67, 78, 111, 158, 267
 συμμαχικό ταμείο 35, 54, 60, 61
 Συνέδριο στον Ισθμό 34, 36
 Σφακτηρία 39, 91, 186, 189
 Σχολή Μονάχου 121
 Σωκράτης 75, 159, 165, 167, 173, 186, 229
 Τέλλος ο Αθηναίος 23, 144
 τέρψις 131
 Τιμόθεος 191, 201, 202
 Τισίας 161, 179
 Τισσαφέρνης 118
 Τολμίδης 60
 Τριάκοντα τύραννοι 118, 180
 Τριακοντούτεις Σπονδαί 42, 61

Τροιζηνία 40, 56, 102

«τρόποι» 133

Τρυγαίος 39

Τυδέας, γιος του βασιλιά του Άργους
Άδραστου, ένας από τους πολιορκητές
της Θήβας 233

Τυρταίος 8-17

Υπερείδης 221, 227, 233

«ύποψία» 136

Φειδίας 64, 175

Φίλιππος της Μακεδονίας 213, 221

Φιλοκράτειος ειρήνη 221

Φρύγια 99

Φρύνιχος 49

Φυλή, φρούριο στη βόρεια Αθήνα 118, 180

Χαβρίας 201

Χαιρώνεια 60, 225, 226, 228

Χαλκίοικος Αθηνά 77

Χίος 94, 212